SARASVATĪKAṆṬHĀBHARAṆA.

Edited by

ANUNDORAM BOROOAH, B. A., B. C. S.

WITH

A FEW NOTES.

AND

Extracts from Old Commentaries.

1884.

Re-issued from the edition of 1883.

CALCUTTA : T. P. BROTHERS 2-1 BAG BAZAR STREET,

LONDON TRÜBNER & Co. 57, LUDGATE HILL.

PRICE 5 RUPEES ONLY

SARASVATIKANTHABHARANA.

Edited by

ANUNDORAM BOROOAH, B. A., B. C. S.

WITH

A FEW NOTES.

AND

Extracts from Old Commentaries.

1884.

Re-issued form the edition of 1883.

CUTTA : T. P. BROTHERS 2-1 BAG BAZAR STREET.

LONDON : TRÜBNER & CO. 57, LUDGATE HILL.

PRICE 5 RRPEES ONLY.

सरस्वतीकण्ठाभरणम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम् ।
यस्याः सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्महे ॥ १ ॥
निर्दोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलंकृतम् ।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्त्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥ २ ॥
दोषाः पदानां वाक्यानां वाक्यार्थानां च षोडश ।
हेयाः काव्ये कवीन्द्रैर्ये तानेवादौ प्रचक्ष्महे ॥ ३ ॥
असाधु चाप्रयुक्तञ्च कष्टञ्चानर्थकञ्च यत् ।
अन्यार्थकमपुष्टार्थमसमर्थं तथैवच ॥ ४ ॥
अप्रतीतमथ क्लिष्टं गूढं नेयार्थमेवच ।
सन्दिग्धञ्च विरुद्धञ्च प्रोक्तं यच्चाप्रयोजकम् ॥ ५ ॥
देश्यं ग्राम्यमिति स्पष्टा दोषाः स्युः पदसंश्रयाः ।
अथैषां लक्षणं सम्यक् सोदाहरणमुच्यते ॥ ६ ॥
शब्दशास्त्रविरुद्धं यत् तदसाधु प्रचक्षते ।

यथा,— भूरिभारभराक्रान्त बाधति स्कन्ध एष ते ।
तथा न बाधते स्कन्धो यथा बाधति बाधते ॥

अत्र बाधतेरात्मनेपदित्वाद्बाधते इतिस्यान्न पुनर्बाधतीति ।

कविभिर्न प्रयुक्तं यद् अप्रयुक्तं तदुच्यते ॥ ७ ॥

यथा,— तामभीकमतीं केशी त्वामजिह्मायशीशिषत् ।

स सन्ति किं वचन्तीमे शं वः कम्बं घरिषयति ॥

अत्राचीकमथाः अजिह्वाकीयिपन् सन्ति वचन्ति घरिषयति शम्बःकम्ब-मिति शब्दानुशासनसिद्धान्यपि कविभि र्न प्रयुज्यन्ते ।

पदं श्रुतेरसुखदं कष्टमित्यभिशब्दितम् ।

यथा,—वर्वर्ष्टि जलदो यत्र तत्र दर्द्दर्ष्टि चातकः ।
पोफुल्लिनीपः कालोऽयं चर्कर्त्ति हृदयं मम ॥

अत्र वर्वर्ष्ट्यादीनि क्रियापदानि श्रुत्यसुखदानि श्रूयन्ते ।

पादपूरण मात्रार्थ मनर्थकमुदाहृतम् ॥ ८ ॥

यथा,— बिभर्त्ति यश्च देहार्द्धे प्रियामिन्दुं हि मूर्द्धनि ।
स वै देवः खलु त्वान्तु पुनातु मदनान्तकः ॥

अत्र च हि वै खलु तु इत्येतानि पादानेव पूरयन्ति ।

रूढिच्युतं पदं यत्तु तदन्यार्थमिति स्मृतं ।

यथा, विभजन्ते न ये भूपमालभन्ते न ते श्रियम् ।
आवहन्ति न ते दुःखं प्रस्मरन्ति न ये प्रियाम् ॥

अत्र विभजतेर्वण्टने आलभतेर्मारणे आवहतेः करणे प्रस्मरते र्विस्मरणे रूढिः । न तु विशेषसेवायामभितोलाभे समन्ताद्वहने प्रकृष्टस्मरणे चेति ।

यत्तु तुच्छाभिधेयं स्या दपुष्टार्थं तदुच्यते ॥ ६ ॥

यथा,—शताद्धं पञ्चाशभुजो द्वादशार्द्धार्द्ध लोचनः ।
विंशत्यर्द्धार्द्धमूर्द्धा वः पुनातु मदनान्तकः ॥

अत्र दशबाहु स्त्रिलोचनः पञ्चवक्त्र इति तुच्छमेवाभिधेयम् अतुच्छशब्दै रुक्तमिति अपुष्टार्थम् ॥

असङ्गतं पदं यत्स्यादसमर्थं तदुच्यते ।

यथा,—जलं [illegible] क्षारमयं वर्षति वारिधिः ।

इदं हेषितमश्वानां ककुद्मानेष हेषते ॥

अत्र जलधरो मेघः, वारिधिः समुद्रः, हेषितं गजानां, हेषितमश्वानामिति लोकप्रसिद्धं, तदिह समुद्रमेघाश्ववृषभविषयतया प्रयुज्यमानं मस-ङ्गार्थत्वादवाचकमित्यसमर्थम् ।

अप्रतीतं तदुद्दिष्टं प्रसिद्धं शास्त्र एव यत् ॥१०॥

यथा,—किं भाषितेन बहुना रूपस्कन्धस्य सन्ति मे न गुणाः ।
गुणानान्तरीयकं च प्रेमेति न तेऽस्त्युपालम्भः ॥

अत्र रूपस्कन्धनान्तरीयकशब्दयोः शास्त्र एव प्रसिद्धत्वादन्यत्राप्रतीयमानयोः प्रयोगादिदमप्रतीतम् ॥

दूरे यस्यार्थसंवित्तिः क्लिष्टं नेष्टं हि तत् सताम् ।

यथा,—विजितात्मभवद्वेषि गुरुपादहतो जनः ।
हिमापहामित्रधरैः व्याप्तं व्योमाऽभिनन्दति ॥

अत्र विना गरुत्मता जित इन्द्रस्तस्यात्मभवोऽर्जुनस्तस्य द्वेषी कर्णस्तस्य गुरुः सूर्यस्तस्य पादै रभिहतो लोकः आकाशमभिनन्दति । कीदृशं, हिमापहो वह्निः तस्यामित्रो जलं तद्धारयन्ति ये मेघास्तै र्व्याप्तमिति व्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टमेतत् ॥

गूढार्थमप्रसिद्धार्थप्रयोगं ब्रुवते बुधाः ॥ ११ ॥

यथा,—सहस्रगोरिवानीकं भवतो दुःसहं परैः ।
हरेरिव तवाभान्ति नान्यतेजांसि तेजसि ॥

अत्र सहस्रगुशब्देन सहस्राक्ष उक्तः। न च गोशब्दस्याक्षिणि भूयसी प्रसिद्धिः। हरिशब्देन च सहस्रांशुः । सोऽपि तेन न नाम्ना बहुभिरुच्यते इति गूढत्वम् ॥

स्वसङ्केतप्रक्लृप्तार्थं नेयार्थमिति कथ्यते ।

यथा,—सुखांशवन्तमास्थाय विमुक्तपशुपङ्क्तिना ।
पङ्क्त्यानेकजनामभ्रतुका जित उलूकजित् ॥

अत्र पङ्क्तिशब्देन दशसंख्या अनेकजनामेत्यनेन चक्रं भ्रइत्यनेन रथः ताभ्यां दशरथः । तस्य तुक् बालको लक्ष्मणं तेन जितः उलूकजित् इन्द्रजित् । किं कृत्वा सुखांशवन्तमास्थाय हनूमन्तं किम्भूतेन विमुक्तपशु-पङ्क्तिना विमुक्तेषुपङ्क्तिना । अत्र पशुशब्देन गोशब्दोलक्ष्यते तेन इषवः । तदिदं स्वसङ्केतकल्पितार्थं नेयार्थमुच्यते ॥

न यत् पदं निश्चयकृत् सन्दिग्ध मिति तद्विदुः ॥ १२ ॥

यथा,—नीलो लोहितमूर्त्तिर्यो दहत्यन्तो जगत्त्रयम् ।
स एष हि महादेवस्त्रिषु लोकेषु पूज्यते ॥

अत्र वह्निरर्कः शिवो वेति न निश्चीयते ॥

विरुद्धं विपरीतार्थं प्रकल्पनमिहोच्यते ।

यथा,—अनुत्तमानुभावस्य परैरपि हितौजसः ॥
अकार्यसुहृदोऽस्माक मपूर्व्वा स्तव कीर्त्तयः ॥

अत्रानुत्तमइत्यनेन यथोत्कृष्टस्तथापकृष्टोऽपि । अपिहितमित्यनेन यथाना-च्छादितं तथाच्छादितमपि । अकार्यसुहृदित्यनेन यथा कार्यमन्तरेण यः सुहृदेवमकार्ये यः सुहृत् सोप्युच्यते । अपूर्व्वाः कीर्त्तय इत्यनेन यथाद्भुताः कीर्त्तय एवमकीर्त्तयोऽप्युच्यन्ते ॥

अप्रयोजकमित्याहुरविशेषविधायकम् ॥ १३ ॥

यथा,—तमालश्यामलक्षार मत्यच्छ मतिफेनिलम् ।
फालेन लङ्घयामास हनूमानेष सागरम् ॥

अत्र तमालश्यामलमित्यादीनि सागरविशेषणानि लङ्घनेन हनूमतोऽतिशयं सूचयन्ति ॥

तद्देश्यमिति निर्दिष्टं यदवुत्पत्तिमत्पदम् ।

यथा,— गल्लो लावण्यतल्लो ते ललहौ लडहौ भुजौ ।
नेत्रे वोसट्टकन्दोट्टमोट्टायितसखे सखि ॥

अत्र गल्लतल्लादयः शब्दा अव्युत्पत्तिमन्तो देश्या दृश्यन्ते

अश्लीलामङ्गलघृणावदर्थं ग्राम्यमुच्यते ॥ १४ ॥
तत्राश्लीलमसभ्यार्थमसभ्यार्थान्तरञ्च यत् ।
असभ्यस्मृतिहेतुश्च त्रिविधं परिपठ्यते ॥ १५ ॥

तेष्वसभ्यार्थं यथा,

कृत्वाकारशिराः शिरालसरलस्थूलप्रकाण्डो महान्
मेर्ध्वं भानुसुताम्बसिन्धुविपुलाभोगो'वटः पातु वः ।
कायेकत्रे 'विकटप्रसारितमहाजङ्घं महीसुन्नयोः
यः खण्डेन्द्रकिरीटकण्ठभजितोः काटश्रियं कर्षति ॥

तदेतच्छ्वाकारशिराः काटइत्यादेरसभ्यार्थत्वादसभ्यार्थम् ॥
असभ्यार्थान्तरं ॥ यथा,

विद्यामभ्यसतो रात्रावेति या भवतः प्रिया ।
वनिता गुह्यकेशानां कथं ते पेलवं धनम् ।

तदेतद् या भवतः प्रिया वनितागुह्यकेशानां पेलवंधन शब्दानामसभ्यार्थान्तरत्वादसभ्यार्थान्तरम् ॥ असभ्यस्मृतिहेतुर्यथा,

उत्कम्पयसि मां चूत पिकवाक्काटवेन किम् ।
कुतः कृकाटिकापान्ते पादः प्राणेन यास्यता ॥

तदिदं काटवकृकाटिकापदयो रसभ्यस्मृतिहेतुत्वादसभ्यस्मृतिहेतुः ।

लोकेषु यदप्रशस्तार्थमप्रशस्तार्थान्तरञ्च यत् ।
'अप्रशस्तस्मृतिहेतुश्चामङ्गलार्थं त्रिधेव तत् ॥ १६ ॥

तेष्वप्रशस्तार्थं यथा

खेटके भक्तरूपस्य वलभ्याः पतनस्य च ।
अल्पोऽहं मरिष्यामि हे हले भापितस्य च ॥

अत्र मरिष्यामीति पदमश्लार्थं ।

अश्लार्थान्तरं यथा ।

प्रवासयति यः कान्तं वसन्ते गृहसंस्थितम् ।
विना शपथदानेन पिशाची सा न चाङ्गना ॥

अत्र प्रवासयति संस्थितं विनाशपथदानेन पिशाचीपदानामश्लार्थान्तरत्वम् ।

अश्लस्मृतिहेतु र्यथा,

मारीचोऽयं मुनिर्यस्य कृत्याः कालान्तकालये ।
यत्या संक्रन्दनादीनां सुतानामाश्रयेऽभवन् ॥

अत्र मारीच कृत्या कालान्तक संक्रन्दन पदानामश्लार्थस्मृतिहेतुत्वं ।

पदमर्थं घृणावन्तं यदाहार्थान्तरञ्च यत् ।
घृणावत् स्मृतिहेतुर्यत् तद् घृणावदिह त्रिधा ॥ १७ ॥

तेषु घृणावदर्थं यथा,

पर्दते रुदते स्तन्यं वमत्येष स्तनन्धयः ।
मुञ्चत्कौति निष्ठीवत्याप्तगर्भा पुनर्वधूः ॥

अत्र पर्दते रुदते वमति निष्ठीवति इति शब्दानां घृणावदर्थत्वम् ।

घृणावदर्थान्तरं यथा ।

वाष्पक्लिन्नाविमौ गण्डौ विपूयापाण्डुरौ तव ।
प्रियोऽग्रे विष्ठितः पुत्रि स्मितवर्चोभि रर्चति ।

अत्र क्लिन्न गण्ड विपूय विष्ठित वर्चः पदानां घृणावदर्थान्तरत्वम ॥

घृणावत्स्मृतिहेतु र्यथा ।

प्रत्यार्द्रयन्तो रूढानि मदनेषु व्रणानि नः ।
हृदयं क्लेदयन्त्येते पुरीषण्डमहाद्रुमाः ॥

अत्र रूढव्रणपुरीषगण्डपदानां घृणावत्स्मृतिहेतुत्वं।

शब्दहीनं क्रमभ्रष्टं विसन्धि पुनरुक्तिमत्।
व्याकीर्णं वाक्यसङ्कीर्णमपदं वाक्यगर्भितं॥ १८॥
द्वे भिन्नलिङ्गवचने द्वे च न्यूनाधिकोपमे।
भग्नच्छन्दोयती च द्वे अशरीरमरीतिमत्॥ १९॥
वाक्यस्यैते महादोषाः षोड़शैव प्रकीर्त्तिताः।
अथैषां लक्ष्म संक्षेपात् सनिदर्शनमुच्यते॥ २०॥
उच्यते शब्दहीनं तद्वाक्यं यदपशब्दवत्।

यथा,—नीरन्ध्रं गमितवति क्षयं पृषत्कैः
भूतानामधिपतिना शिलावितानं।
गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्याम्
आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः॥

अत्र गमितवतीति क्तवतोः कर्म्मणि, आजघ्न इति आत्मनेपदस्य अस्वाङ्गकर्म्मणि प्रयोगादपशब्दौ। तौ च शिलावितानवक्षवक्षःसंबन्धाद्वाक्यदोषौ जायमानौ असाधुनाम्नः पददोषाद्भिद्येते।

क्रमभ्रष्टं भवेद्यत्रार्थो शाब्दो वा यत्र न क्रमः॥ २१॥

यथा,—तुरङ्गमथ मातङ्गं प्रयच्छास्मै मदालसं।
कान्तिप्रतापौ भवतः सूर्य्याचन्द्रमसोः समौ॥

अत्र मातङ्गमथ तुरङ्गमिति वक्तव्ये तुरङ्गमथ मातङ्गमित्यार्थः, कान्तिप्रतापौ चोक्त्वा सूर्य्याचन्द्रमसोः समाविति शाब्दः क्रमभ्रंशो लक्ष्यते।

विसंहितो विरूपो वा यस्य सन्धिर्विसन्धि तत्॥

यथा,—मेघानिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने।
मञ्जर्युद्गमगर्भासौ तवाल्युर्वी विधूयते॥

इत्यादौ तु विरूपसन्धानं विसन्धिः।

पदं पदार्थश्चाभिन्नौ यत्र तत् पुनरुक्तिमत् ॥ २२ ॥

यथा,—"उत्कामुन्मनयन्त्येते बालां तदलकत्विषः ।
अम्भोधरा स्तड़िल्वन्तो गम्भीराः स्तनयित्नवः ॥
अत्र उत्काम् उन्मनयन्ति इत्यर्थपुनरुक्तम् । गम्भीराः स्तनयित्नव इति शब्दपुनरुक्तम् ।

व्याकीर्णं तन्मिथो यस्मिन् विभक्तीनामसङ्गतिः ।

यथा,—दण्डे चुम्बति पद्मिन्या हंसः कर्कशकण्टके ।
मुखं वल्गुरवं कुर्व्वन् तुण्डेनाङ्गानि घट्टयन् ॥
अत्र कर्कशकण्टके दण्डेऽङ्गानि घट्टयन् हंसः पद्मिन्या मुखं चुम्बतीति वक्तव्ये यथानिर्द्दिष्टरूपे विघटितविभक्तिकत्वाद् व्याकीर्णं ।

वाक्यान्तरपदैर्मिश्रं सङ्कीर्णमिति तद्विदुः ॥ २३ ॥

यथा,—काअं खाअइ खुहिओ कूरं फेल्लेइ णिब्भरं रुट्ठो ।
सूणअं गेह्णइ कण्ठे हक्केइ अ णत्तिअं ठेरो ॥
अत्र काकं क्षिपति कूरं खादति कण्ठे नप्तारं गृह्णाति श्वानं भीषयति इत्यादौ वक्तव्ये यथोक्तपदविन्यासः सङ्कीर्यते ।

विभिन्न प्रकृतिस्थादि पदयुक्तमपदं विदुः ॥

यथा,—आउज्जअ पिट्ठिअए जह कुक्कुलिणा ममज्ज भत्तालेः ।
पेक्खन्तह लाऽलकलणिआ ह हा कस्स कन्देमि ॥
तदेतत् प्रकृतिस्थकोमलकठोराणां नागरोपनागराणां ग्राम्यानां वा पदानामयुक्तरपदं ॥"

वाक्यान्तरसगर्भं यत्तदाहु र्वाक्यगर्भितं ॥ २४ ॥

यथा,—योगयो यस्ते पुत्र सोऽयं दशवदन लक्ष्मणेन मया ।
रक्षैनं यदि शक्ति र्मृत्युवशं नीयते विवशः ॥

अत्र योग्यो य स्ते पुत्रो लक्ष्मणेन मया मृत्युवशं नीयते इति वाक्यस्य रचैनं यदि शक्तिरिति वाक्यान्तरेण सगर्भत्वाद्गर्भितं।

यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा भिन्नलिङ्गं तदुच्यते।
भवेत्तद्भिन्नवचनं यद्भिन्नवचनोपमं॥ २५॥

यथा,—'अविगाह्योऽसि नारीणामनन्यवचसामपि।
विषमोपलभिन्नोर्मिरापगेवोत्तितीर्षतः॥

अत्रापगेव त्वमविगाह्योऽसीति लिङ्गभेदः। नारीणामुत्तितीर्षत इति लिङ्गभेदो वचनभेदश्च॥ तदिदं द्वयोरेकनैवोदाहरणं।

अथ भिन्नलिङ्गस्यैव यथा,

'व्यपीव विमलं व्योम हंसीव धवलः शशी।
शशिलेखेव हंसोऽयं हंस्यालिरिव ते यशः॥

भिन्नवचनस्यैव यथा,

सरांसीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी।
शशीव धवला हंसा हंसीव धवला दिशः॥

न्यूनोपममिह न्यूनमुपमानविशेषणैः।

यथा,—संहअचक्कवाअजुआ विअसिअकमला मुणालसंच्छणा।
वावी वहुव्व रोअणविलित्तथणआ सुहावेइ॥

अत्र नेत्रबाहूपमापदानां बधूविशेषणत्वेनानुक्तत्वादिदं न्यूनोपमं।

अधिकं यत् पुनस्तैः स्यात्तदाहुरधिकोपमम्॥ २६॥

यथा,—अहिणवमणहरविरइअवलअविहूसा विहाइ णववहुआ।
कुन्दलएव्व समुप्फुल्लगुच्छपरिणित्तभमरगणा॥

इदं भ्रमरगणस्योपमानविशेषणस्याधिक्यादधिकोपमं।

भग्नच्छन्द इति प्राहुर्यच्छन्दोभङ्गवद्वचः।

यथा, यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः।

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्व्वीत ब्राह्मणः ॥

अत्र पञ्चमवर्णस्य लघोः स्थाने गुरोः करणाच्छन्दोभङ्गः ।

अस्थाने विरतिर्यस्य तत्तु भग्नयतीष्यते ॥ २७ ॥

यथा,—ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रादिगीर्व्वाणवन्द्यो भक्तानां भूयाच्छ्रिये चन्द्रचूड़ः ।
स्त्रीणां संगीतं समाकर्णयन् केवृदस्ताम्भोदं सदोऽध्यास्ते दूरमः ॥

अत्र चतुर्थस्थाने यतौ कर्त्तव्यायां तदन्यत्र यतिकरणाद् भग्नयतीदं ॥

क्रियापदविहीनं यदशरीरं तदुच्यते ।

यथा,—सेलसुआरुद्धद्धं मुद्धाण बद्धमुद्धससिलेहम् ।
सीसपरिट्ठिअगङ्गं संजापणअं पमहणाहं ॥

क्रियापदाभावादशरीरमिदं ।

गुणानां दृश्यते यत्र श्लेषादीनां विपर्य्ययः ॥ २८ ॥
अरीतिमदिति प्राज्ञ स्तन्त्रिधैव प्रचक्षते ।
शब्दार्थोभययोगस्त्र प्राधान्यात् प्रथमं त्रिधा ॥ २९ ॥
भूत्वा श्लेषादियोगेन पुनस्त्रेधोपजायते ।
अत्र यः श्लेषसमता सौकुमार्य्यविपर्य्ययः ॥ ३० ॥
शब्दप्रधानमाङ्क स्तमरीतिमतिदूषणं ॥

तत्र । विपर्य्ययेण श्लेषस्य संदर्भः शिथिलो भवेत् ॥ ३१ ॥

यथा,—आलीयं मालतीमाला लोलालिकलिला मनः ।
निर्म्मूलयति मे मूलात्तमालमलिने वने ॥

अत्र भिन्नानामपि पदानां एकपदताप्रतिभासहेतुरनतिकोमलो बन्धविशेषः श्लेषः तद्विपर्य्ययेण शब्दप्रधानोऽयं श्लेषविपर्य्ययः ॥

भवेत् स एव विषमः समतायाः विपर्य्ययात् ।

यथा,—कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।
उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्झराम्भःकणोच्चितः ॥

अत्र पूर्व्वार्द्धस्य मृदुबन्धत्वादुत्तरार्द्धस्य च गाढबन्धत्वात् समबन्धेषु विषममिति विषमो नाम शब्दप्रधानः समताविपर्ययो दोषः ॥

सौकुमार्य्यविपर्यासात् कठोर उपजायते ॥ ३२ ॥

यथा,—असितर्त्तितुगद्रिच्छित् स्वःजित्तां पतिरद्विहक्।
अभिद्धिः शुभ्रहग्दृष्टैर्द्विषो जेघ्नीयिषीष्ट वः ॥

अत्रातिकठोरत्वादसौकुमार्यं सुप्रतीतमेव।

या तु कान्तिप्रसादार्थव्यक्तीनामन्यथा स्थितिः।
अर्थप्रधानः प्रोक्तः स वाक्ये गुणविपर्य्ययः ॥ ३३ ॥
अप्रसन्नं भवेद्वाक्यं प्रसादस्य विपर्य्ययात् ॥

यथा,—अनङ्गकमलंचक्रे मयमाना मरालिका।
यस्या नंत्यर्जुनाब्जन्मसदृक्षांको वलक्षगुः ॥

अत्र शब्दानामनतिप्रसिद्धार्थत्वादप्रसन्नत्वमिति सोऽयमर्थप्रधानः प्रसादविपर्य्ययो दोषः ॥

वाक्यं भवति नेयार्थ मर्थव्यक्तेर्विपर्य्ययात् ॥ ३४ ॥

यथा,—मह्यौ महावराहेण लोहितादुद्धृतोदधेः ॥
इतीयत्येव निर्द्दिष्टे नेया लौहित्यहेतवः ॥

तदिदं निगदेनैव व्याख्यातमित्यर्थप्रधानोऽयमर्थव्यक्तिविपर्य्ययः ॥

कान्तेर्विपर्य्ययाद्वाक्यं ग्राम्यमित्यपदिश्यते।

यथा,—विरहे ते विषीदन्तं निषीदन्तं तवान्तिके।
कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथं ॥

इदमुक्तेर्ग्राम्यतया कान्तिहीनमित्यर्थप्रधानोऽयं कान्तिविपर्य्ययोदोषः ॥

ओजोमाधुर्य्यमौदार्य्यं न प्रकर्षाय जायते ॥ ३५ ॥
यस्मिंस्तमाङ्गरुभयप्रधानं तद् विपर्य्ययात्।

वाक्ये य: खण्डयन् रीतिं भवत्योजोविपर्य्यय: ॥
असमस्तमिति प्राहु दोंषं तमिह तद्विद: ॥ ३६ ॥

यथा,—स्मर: खर: खल: कान्त: काय: कोपधन: कृश: ।
च्युतो मानोऽधिको रागो मोहो जातोऽसवो गता: ॥

अत्र सत्यसमस्तपदाभिधाने सत्यपिचार्थस्य सौकुमार्ये श्लेषादिगुणसामग्र्यभावान्न वैदर्भी रीति:। नापि यथोक्तलक्षणा भावाद्गौड़ीयादय इति। खण्डितरीतित्वादयमोजोविपर्य्यय:शब्दार्थप्रधानो गुणविपर्ययो दोषो भवति ॥ यदाह ॥

इत्यादिबन्धपारुष्यं शैथिल्यञ्च नियच्छति।
अतोनैनमनुप्रासं दाक्षिणात्या: प्रयुञ्जते ॥ ३७ ॥
माधुर्य्यव्यत्ययो यस्तु जायते रीतिखण्डनात्।
तदनिर्व्यूढमित्युक्तं काव्यसर्व्वस्ववेदिभि: ॥ ३८ ॥

यथा,—नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम्।
विश्वासो नैव कर्त्तव्य: स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥

अत्र नखिनां नदीनाञ्चेति षष्ठ्यन्ताच्चकारेण रीतेरुपक्रमे शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनामिति चकारानिर्वाहात् स्त्रीषु राजकुलेषु चेति षष्ठीपरित्यागादमधुरार्थत्वाच्च माधुर्य्यविपर्य्ययनामायं शब्दार्थप्रधानो गुणविपर्य्ययो दोष: ॥ यदाहु:।

मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थिति:।
येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रता: ॥ ३९ ॥
यया कयाचिच्छ्रुत्या यत् समानमनुभूयते।
तद्रूपा हि पदासत्ति: सानुप्रासा रसावहा ॥ ४० ॥
यस्तु रीतेरनिर्वाहादौदार्य्यस्य विपर्य्यय:।
वाक्यं तदनलङ्कारमलङ्कारविदो विदु: ॥ ४१ ॥

यथा,—दीर्घपुच्छश्चतुष्पादः ककुद्मान् लम्बकम्बलः।
गोरपत्यं बलीवर्दस्तृणमत्ति मुखेन सः॥

तदिदमपुष्टार्थत्वादनुत्कृष्टविशेषणमनुदारं निरलङ्कारमाचक्षते। सोऽयमौदार्यविपर्ययो नाम शब्दार्थप्रधानो गुणविपर्ययो दोषः॥ यदाह।

श्लाघ्यै विंशेषणैर्युक्तमुदारं वाक्यमिष्यते।
यथा लीलाम्बुजक्रीड़ासरोहेमाङ्गदादयः॥ ४२॥
उत्कर्षवान् गुणः कश्चिदुक्ते यस्मिन् प्रतीयते।
तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः॥ ४३॥
अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम्।
खिन्नं चैवातिमात्रञ्च परुषं विरसं तथा॥ ४४॥
हीनोपमं भवेच्चान्यदधिकोपममेव च।
असदृशोपमं चान्यदप्रसिद्धोपमं तथा॥ ४५॥
निरलङ्कारमश्लीलं विरुद्धमिति षोड़श।
उक्ता वाक्यार्थजा दोषास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्॥ ४६॥
समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थं वचः स्मृतम्।

यथा,—जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि।
तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्थः॥

अत्र समुदायार्थः कोऽपि नास्तीत्यपार्थमिदं॥

व्यर्थमाङ्गर्गतार्थं यद् यच्च स्यान्निष्प्रयोजकं॥ ४७॥

यथा,—आंह्विषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः।
स्वामहौषीत्तनुं वह्नौ दृष्ट्वा तौ रामलक्ष्मणौ॥

अत्रांह्विषातां दृष्ट्वेत्यताभ्यामेव ताविति, रघुव्याघ्रावित्यनेनैव रामलक्ष्मणाविति, तनुमित्यनेनैव स्वामिति, अहौषीदित्यनेनैव वह्नाविति गम्यत इति गतार्थत्वं। नच शरभङ्गाश्रमगमनं तनुहोमो वाग्रतः

कथाशरीरोपयोगीति निष्प्रयोजकत्वं । अतोऽयं व्यर्थनामा वाक्यस्य महावाक्यस्य च दोषो भवति । आथर्य्या च वृत्त्या लब्धस्य शान्तेतिहासादौ शब्दवृत्त्या भणनमपौनरुक्त्यायेत्यर्थपुनरुक्तेर्भिद्यते ॥

उक्तस्यभिन्नार्थमेकार्थं

यथा,—प्रसाधितस्याथ मुरद्विषोऽभूदन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।
वपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता सानन्यकान्ता ह्युरसीतरा तु ॥

द्वितीयैकार्थमेवाह ।

कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य ।
आलिङ्गिताशेषजना बभूव सर्व्वाङ्गसङ्गिन्यपरेव लक्ष्मीः ॥

अनयोः श्लोकयो रभिन्नार्थं मेकं वाक्यं महावाक्ये दुष्यति ।

सन्दिग्धार्थं ससंशयं ।

यथा,—मनोरथप्रियालोकरसलोलेक्षणे सखि ।
आराद्वृत्तिरियं माता न क्षमा द्रष्टुमीदृशीं ॥

अत्रारात्प्रभृतिशब्दानामुभयार्थत्वान्माता द्रक्ष्यति नवेति सन्दिग्धं ।

वाक्यं यत्तु क्रमभ्रष्टं तदपक्रममुच्यते ॥ ४८ ॥

यथा,—काराविऊण खउरं गामऊड़ो मज्जिओ अ जिमिओ ।
णक्खत्तं तिहिवारे जोइसिअं पच्छिउं चलिओ ॥

अत्र क्षुरकर्म्मणोऽनन्तरं नक्षत्रादिप्रश्नादिदमपक्रमं ।

जात्याद्यक्तावनिर्व्यूढं खिन्नमाहुर्महाधियः ।

यथा,—विवाहिऊ णववहुआ सासुरअं दोलिआ दूणिज्जन्ती ।
रोअइदि अरोतं संठवेइ पासेण वच्चन्तो ॥

अत्र प्रक्रान्तस्य नवपरिणयवतीस्वरूपभणनस्यानिर्व्यूढत्वात् खिन्नत्वं ।

यत् सर्व्वलोकातीतार्थमतिमात्रं तदुच्यते ॥ ४९ ॥

यथा,—भृङ्गेण कलिकाकोषस्तथा भृशमपीड्यत ।
ववर्ष विपिनोत्सङ्गे गोष्पदप्रं यथा मधु ॥
अत्र कलिकाकोषे गोष्पदप्रमधुवर्षस्यासम्भवादतिमात्रत्वं ।

यत्तु क्रूरार्थ मत्यर्थं परुषन्तु तदुच्यते ।

यथा,—खाहि विसं पिअ मुत्तं णिज्जसु मारीअ पडउ दे वज्जं ।
दन्तखण्डिअअणआ खिविज्जण सुअं सवड्डू माआ ॥
अत्र खाद विष मित्यादीनां क्रूरार्थानामभिधानात् पारुष्यं ।

अप्रस्तुतरसं यत् स्याद्विरसं तन्निगद्यते ॥ ५० ॥

यथा,—तव वनवासोऽनुचितः पितृमरणशुचं जहीहि किं तपसा ।
सफलं यौ वनमेतत् सममनुरक्तेन सुतनु मया ॥
अत्र पितृमरणसन्तप्तायाः सम्भोगप्रवर्त्तनमप्रकृतरसत्वाद्विरसं ॥

हीनं यत्रोपमानं स्यात्तत्तु हीनोपमं स्मृतं ।

यथा,—क्वचिदग्रे प्रसरता क्वचिदायत्यनिघ्नता ।
शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषत्कुलं ॥
अत्र शौर्य्यशालिनः शुनोपमितत्वाद्धीनोपममिदम् ।

तदेव यस्मिन्नधिकं तद्भवेदधिकोपमं ॥ ५१ ॥

यथा,—अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।
युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्म्मित्सुरिव प्रजाः ॥
अत्र चक्रवाकस्य जगत्स्रष्ट्रा ब्रह्मणा उपमितत्वादधिकोपममिदं ।

यत्तु तुल्योपमानं तद्वदन्त्यसदृशोपमं ।

यथा,—णमह हरं रोसाणलणिद्दड्ढमुद्धमम्महसरीरं ।
विअअणिअम्बणिग्गअगङ्गासोत्तं व हिमवन्तं ॥
अत्र कोपानलनिर्दग्धमुग्धमन्मथशरीरस्य हरस्य नितम्बनिर्गतस्रोतसा

हिमवद्गिरिणा सहासादृश्यादिदमसदृशोपमं ।

अप्रसिद्धोपमानं यदप्रसिद्धोपमं हि तत् ॥ ५२ ॥

यथा,—कुमुदमिव मुखं तस्या गौरिव महिषः शशीव वाक्यमिदं ।
शरदिव भाति तरुणी विकसितपुलकोत्करा सेयमिति ॥

अत्र कुमुदमुखयो गोंमहिषयो र्वाक्यशशिनोश्च प्रतीयमाने शरत्तरुण्यो श्चाभिधीयमाने सादृश्ये उपमानोपमेयभावस्याप्रसिद्धत्वादप्रसिद्धोपममिदं ।

यदलङ्कारहीनं तन्निरलङ्कारमुच्यते ।

यथा,—कोला खणन्ति गोत्थं गिद्धा खाअन्ति मउअमंसाइं ।
उलुआ हणन्ति काए काआ उलुए वि वाहन्ति ॥

अत्र कोलादेः स्वरूपाद्यनभिधानाज्जात्याद्यलङ्कारासम्भवे निरलङ्कारनामायं वाक्यार्थदोषः । सविशेषणाद्गोरपत्यमित्यादेर्वाक्यदोषाद् भिद्यते ।

अश्लीलमिति निर्दिष्टमश्लीलार्थप्रतीतिकृत् ॥ ५३ ॥

यथा,—उद्यतस्य परं हन्तुं स्तब्धस्य विवरैषिणः ।
पतनं जायतेऽवश्यं कृच्छ्रेण पुनरुन्नतिः ॥

अत्रोद्यतस्य परं हन्तुमिति सम्भोगारम्भविषया, स्तब्धस्य विवरैषिण इति वराङ्गविषया, पतनं जायतेऽवश्यमिति रेतोविसर्गविषया, कृच्छ्रेण पुनरुन्नतिरिति नष्टरागप्रत्यानयनविषया अश्लीला वाक्यार्थविषया प्रतीति र्भवति ।

विरुद्धं नाम तद् यत्र विरोधस्त्रिविधो भवेत् ।
प्रत्यक्षेणानुमानेन तद्वदागमवर्त्मना ॥ ५४ ॥
यो देशकाललोकादिप्रतीपः कोऽपिदृश्यते ।
तमामनन्ति प्रत्यक्षविरोधं शुद्धबुद्धयः ॥ ५५ ॥

तत्र देशविरोधो यथा,—

सुराष्ट्रेष्वस्ति नगरी मथुरा नाम विश्रुता।
अक्षोटनारिकेराढ्या यदुपान्ताद्रिभूमयः॥

अत्र सुराष्ट्रेषु मथुरा नाम नास्ति तत्पर्यन्ताद्रिभूमिषु चाक्षोट-नारिकेराणामभावात्। देशोऽद्रिवनराष्ट्रादिरित्ययं देशकृतः प्रत्यक्ष-विरोधः। कालविरोधो यथा,—

पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यह्नि कुमुद्वती।
मधुरुत्फुल्लनिचुलो निदाघो मेघनिस्वनः॥

अत्र पद्मिन्या नक्तं, कुमुद्वत्या अह्नि, मधौ निचुलानामुन्निद्रत्वाद्यभावात् निदाघस्य चामेघदुर्दिनत्वात् कालो नक्तं दिनर्त्तव इति कालकृतोऽयं प्रत्यक्षविरोधः। लोकविरोधो यथा,—

आधूतकेशरो हस्ती तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः।
गुरुसारोऽयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः॥

अत्र हस्तिहयैरण्डखदिराणां केशरादिसद्भावस्य प्रत्यक्षेणानुपलम्भात् जङ्गमः स्थावरो लोक इति लोककृतोऽयं प्रत्यक्षविरोधः॥

युक्त्यौचित्यप्रतिज्ञादिकृतो यस्त्विह कश्चन।
अनुमानविरोधः स कविमुख्यैर्निगद्यते॥ ५६॥

तत्र युक्तिविरुद्धं यथा।

सुरहिमअपाणलम्पडभमरगणावद्धमण्डलीवन्धं।
कस्स मणं णाणन्दइ कुम्मीपुट्ठठिअं कमलं॥

अत्र कूर्मीपृष्ठकमलोद्गतेरयुक्तत्वाद् युक्तिविरुद्धमिदं॥

औचित्यविरुद्धं यथा।

पट्टंसुउत्तरिज्जेण पामरो पामरीए परिपुसइ।
अइगरुअकूरकुम्भीभरेण सेउल्लिअं वअणं॥

अत्र पामरस्य पट्टांशुकोत्तरीयभणनानौचित्याद् औचित्यविरुद्धमिदं॥

प्रतिज्ञाविरुद्धं यथा,—

यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता च मम बन्ध्यासीत् स्मराभो ऽनुपमो भवान् ॥

अत्र स्वयं वक्तुरेव यावज्जीवमहं मौनीत्यादिपदानामुक्त्या प्रतिवि-रोधात् प्रतिज्ञाविरुद्धमिदं ॥

धर्म्मार्थकामशास्त्रादिविरोधः कोऽपि यो भवेत् ।
तमागमविरोधाख्यं दोषमाचक्षते बुधाः ॥ ५७ ॥

तेषु धर्म्मशास्त्रविरोधो यथा,—

असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरोः ।
स्वभावशुद्धस्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥

अत्रानुपनीतस्य वेदाध्ययनानधिकाराद्धर्म्मशास्त्रविरोधः ॥

अर्थशास्त्रविरोधो यथा ।

कामोपभोगसाकल्यफलो राज्ञां महीजयः ।
अहङ्कारेण जीयन्ते द्विषन्तः किं नयश्रिया ॥

अत्र महीजयस्य फलत्वेन कामोपभोगानामर्थशास्त्रकारैरननुमतत्वा-च्छत्रुविजये चाहङ्कारस्याहेतुत्वादर्थशास्त्रविरोधः ॥

कामशास्त्रविरोधो यथा,—

तवोत्तरोष्ठे बिम्बोष्ठि दशनाङ्को विराजते ।
पूर्णसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नग्रामः प्रवर्त्तते ॥

अत्रोत्तरोष्ठे दशनाङ्कस्य कामशास्त्रकारैरननुज्ञानात् कामशास्त्र-विरोधः ॥ भिन्नग्रामाणां च पूर्णसप्तस्वरत्वानुपपत्तेः कलाविरोधोऽपि तदङ्गत्वात् कामशास्त्रविरोध एव ॥

एवं पदानां वाक्यानां वाक्यार्थानाञ्च यः कविः ।
दोषान् हेयतया वेत्ति स काव्यं कर्त्तुमर्हति ॥ ५८ ॥
अलङ्कृतमपि श्राव्यं न काव्यं गुणवर्ज्जितं ।

गुणयोगस्तयोर्मुख्यो गुणालङ्कारयोगयोः ॥ ५९ ॥

त्रिविधाश्च गुणाः काव्येत्र भवन्ति कविसम्मताः ।
वाह्याश्चाभ्यन्तराश्चैव ये च वैशेषिका इति ॥ ६० ॥

वाह्याः शब्दगुणास्तेषु चान्तरास्त्वर्थसंश्रयाः ।
वैशेषिकास्तु ते नूनं दोषत्वेऽपि हि ये गुणाः ॥ ६१ ॥

चतुर्विंशतिराख्यातास्तेषु ये शब्दसंश्रयाः ।
ते तावदभिधीयन्ते नामलक्षणयोगतः ॥ ६२ ॥

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिस्तथा कान्तिरुदारत्वमुदात्तता ॥ ६३ ॥

ओजस्तथान्यदौर्जित्यं प्रेयानथ सुशब्दता ।
तद्वत् समाधिः सौक्ष्म्यञ्च गाम्भीर्यमथ विस्तरः ॥ ६४ ॥

संक्षेपः संमितत्वञ्च भाविकत्वं गतिस्तथा ।
रीतिरुक्तिस्तथा प्रौढिरथैषां लक्ष्यलक्षणे ॥ ६५ ॥

तत्र, गुणः सुश्लिष्टपदता श्लेष इत्यभिधीयते ।

यथा,—उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेतां ।
तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥

अत्र भिन्नानामपि पदानामेकपदताप्रतिभासहेतुत्वेन सन्दर्भस्य सुश्लिष्टत्वादयं श्लेषो नाम शब्दगुणः ॥

प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् स प्रसादो निगद्यते ॥ ६६ ॥

यथा,—गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।
विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले ।
विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥

अत्र गाहन्तां महिषा निपानसलिलमित्यादिप्रसिद्धार्थपदोपादानात् प्रसादः ॥

यन्मृदुप्रस्फुटोन्मिश्रवर्णबन्धविधिं प्रति ।
अवैषम्येण भणनं समता साभिधीयते ॥ ६७ ॥

यथा, यच्चन्द्रकोटिकरकोरकभारभाजि बभ्राम बभ्रुणि जटापटले हरस्य ।
तद्वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्जझात्कारडम्बरविरावि सुरापगाम्भः ॥

अत्रोपक्रमादासमाप्तिस्फुटबन्धत्वनिर्वाहात् समत्वं ।

या पृथक्पदता वाक्ये तन्माधुर्यमिति स्मृतं ।

यथा, स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताड़िताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥
अत्र पदेषु संहिताभावात् पृथक्पदत्वे माधुर्यं ।

अनिष्ठुराक्षरप्रायं सुकुमारमिति स्मृतं ॥ ६८ ॥

यथा,—मण्डलीकृत्य बर्हाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः ।
कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥
अत्र सर्व्वकोमलत्वे सति श्लेषविपर्य्ययदोषशैथिल्याभावाद् बाहुल्येन वर्णानामनैष्ठुर्य्यात् सौकुमार्यं ।

यत्र संपूर्णवाक्यत्वमर्थव्यक्तिं वदन्ति तां ।

यथा,—वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ॥
जगतः पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ ।
अत्र वाक्यपरिपूर्णतयार्थसमर्थकत्वादर्थव्यक्तिः ।

यदुज्ज्वलत्वं बन्धस्य काव्ये सा कान्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥

यथा,—निरानन्दः कौन्दे मधुनि विधुरो बालवकुले
न साले सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते ।
प्रियङ्गौ नासङ्गं रचयति न चूते विचरति

स्मरन्नद्योलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥

अत्र बन्धस्य छायावत्त्वेन औज्ज्वल्यं तदेव च कान्तिरुच्यते ॥

विकटाक्षरबन्धत्वमार्यैरौदार्यमुच्यते ।

यथा,—आरोहत्यवनीरुहः प्रविशति श्वभ्रं नगैः स्पर्द्धते
खं व्यालेढि विचेष्टते क्षितितले कुञ्जोदरे लीयते ।
अन्तर्भ्राम्यति कोटरस्य विरसत्यालम्बते वीरुधः
किं तद् यन्न करोति मारुतवशं यातः कृशानुर्वने ॥

अत्र विकटाक्षरबन्धत्वेन नृत्यद्भिरिव पदैर्येद्वाक्यरचना सा उदारता ।

श्लाघ्यैर्विशेषणैर्योगो यस्तु सा स्यादुदात्तता ॥ ७० ॥

यथा,—श्रुत्वायं सहसागतं निजपुरात् त्रासेन निर्गच्छतां
शत्रूणामवरोधने जललवप्रस्यन्दतिस्यत्पुटाः ।
शुभ्रे सद्मनि पल्लविन्युपवने वाप्यां नवाम्भोरुहि
क्रीडाद्रौ च सशाद्वले विवलितग्रीवैर्विमुक्ता दृशः ॥

अत्र शुभ्रे पल्लविनि नवाम्भोरुहि इत्यादिश्लाघ्यविशेषणोपादाना-दुदात्तता ।

ओजः समासभूयस्त्वं

यथा,जयतिभुजगरज्जुग्रन्थिनिष्पीड़ितेन्दुस्रवदमृतनिषिक्तप्रेतभावैःकपालैः ।
विरचितनुतिबन्धो मूर्ध्नि सद्यः पुरारेः परिणतबहुकल्पब्रह्मणां ब्रह्मघोषः॥

अत्र भुजगरज्जुग्रन्थीत्यादिना समासभूयस्त्वादोजः ॥

और्ज्जित्यं गाढबन्धता ।

यथा,—अस्मिन्नीषद्वलितविततस्तोकविच्छिन्नभुग्नः
किञ्चिल्लीलोपचितविततः पुञ्जितश्चोत्थितश्च ।
धूमोत्पीड़स्तरुणमहिषस्कन्धनीलो दवाग्नेः
स्वैरं सर्पन् सृजति गगने गत्वरानभ्रभङ्गान् ॥

अत्र गाढबन्धस्य स्पष्टमेव प्रतिभानादौर्ज्जित्यं।

प्रेयः प्रियतराख्यानं चाटूक्तौ यद्विधीयते॥ ७१॥

यथा,—सौजन्याम्बुनिधे बुध प्रियगुणप्राकार धर्म्मद्रुम
प्रारोहप्रतिपन्नवत्सल महात्यागिन् विवेकाश्रय।
लक्ष्म्यावास मनस्विनीमनसिजव्यापारदीक्षागुरो
श्रीमन्मुञ्ज किमित्यमुं जनमुपस्पृष्टुं हशा नार्हसि॥

अत्र सौजन्याम्बुनिध इत्यादीनां प्रियार्थानां पदानामुपादानं प्रेयः।

व्युत्पत्तिः सुप्तिङां या तु प्रोच्यते सा सुशब्दता॥

यथा,—तस्याजीवनिरस्तु मातरवमा जीवस्य माजीवतो
भूयाद्वाजननिः किमस्य जनुषा जन्तोर्वृथाजन्मनः।
यस्त्वामेव न वन्दते न यजते नोपैति नालोकते
नोपस्तौति न मन्यते न मनुते नाध्येति न ध्यायति॥

अत्राजीवनिरजननिरित्यादीनां सुबन्तानां वन्दते यजत इत्यादीनां तिङन्तानां च व्युत्पत्तिः सुशब्दता॥

समाधिः सोऽन्यधर्म्माणां यदन्यत्राधिरोपणं॥ ७२॥

यथा,—प्रतीच्छत्याशोकीं किशलयपरावृत्तिमधरः
कपोलः पाण्डुत्वादवतरति तालीपरिणतिम्।
परिम्लानप्रायामनुवदति दृष्टिः कमलिनी-
मितीयं माधुर्य्यं स्पृशति च तनुत्वं भजते॥

अत्र प्रतीच्छति अवतरति अनुवदति इत्यादिचेतनक्रियाधर्म्माणामचेतनेष्वधरादिषु उपचारेणाध्यारोपणं समाधिः।

अन्तःसंजल्परूपत्वं शब्दानां सौक्ष्म्यमुच्यते।

यथा, केवलं दधति कर्त्तृवाचिनः प्रत्ययानिह न जातु कर्म्मणि।

धातवः सृजतिसंहृशास्तयः सौतिरत्र विपरीतकारकः ॥

अत्र श्रुतावगतवाक्यार्थस्य सृजति संहरति शास्ति सूयत इति शब्दानामन्तः संजल्परूपेण सूक्ष्मतया सूक्ष्मत्वं ॥

ध्वनिमत्ता तु गाम्भीर्यम्

यथा, मौलौ धारय पुण्डरीकममितं तन्वात्मनो विक्रमम्
चक्राङ्कं वह पादयुग्ममवनीं दोर्ष्णा समभ्युद्धर ।
लक्ष्मीं भ्रू निकटे निवेशय भव जायायान्दिवौकस्पते-
र्विश्रान्तं करणैस्तथापि न हि तत् ज्ञातं हरिः खल्वसि ॥

अत्र नाभ्यां पुण्डरीकधारणं परिमितविक्रमत्वं चक्राङ्कितकरत्वं दंष्ट्रया वसुधोद्धरणं वक्षःस्थलनिवेशितलक्ष्मीकत्वमिन्द्रावरजत्वञ्च ध्वनयतीति गाम्भीर्यं ॥

व्यासेनोक्तिस्तु विस्तरः ॥ ७३ ॥

यथा,—जनः पुण्यैर्यायाज्जलधिजलभावं जलमुचः
तथावस्थं चैनं निदधतु शुभैः शुक्तिवदने ।
ततस्तां श्रेयोभिः परिणतिमसौ विन्दतु यथा
रुचिं तन्वन् पीनस्तनि हृदि तवायं विलुठति ॥

अत्र कथमहं त्वत्कुचतटे विलुठामीत्यभिप्रायस्य विस्तरेण प्रकाशितत्वादयं विस्तरः ।

समासेनाभिधानं यत् स संक्षेप उदाहृतः ।

यथा,—स मारुतिसमानीतमहौषधिहृतव्यथः ।
लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥

अत्र कथाविस्तरप्रतिपाद्यस्यार्थस्य प्रकृतसंग्रामरसविच्छेदाशङ्कया श्लोकार्द्धमात्रेणोक्तत्वात् संक्षेपः ॥

यावदर्थपदत्वञ्च संमितत्वमुदाहृतं ॥ ७४ ॥

यथा,—केचिद्वस्तुनि नो वाचि केचिद्वाचि न वस्तुनि ।
वाचि वस्तुनि चाप्यन्ये नान्ये वाचि न वस्तुनि ॥
अत्रार्थस्य पदानां च तुलाविधृतवत्तुल्यत्वेन संमितत्वं ॥

भावतो वाक्यवृत्तिर्या भाविकं तदुदाहृतं ।

यथा,—
एह्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र चुम्बामि मूर्द्धनि चिरञ्च परिष्वजे त्वां।
आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥
अत्र हर्षवशादनौचित्येनापि वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयमित्यादीनामुक्तत्वाद् भाविकत्वं ॥

गतिर्नाम क्रमो यः स्यादिहारोहावरोहयो ॥ ७५ ॥

यथा,—वराहः कल्याणं वितरतु स वो यस्य शशभृत्
कलाकोटीकान्तं क्रमविगलदभ्युद्धृतिभिया।
मिथः संमूर्च्छद्भिश्चतुरुदधिकल्लोलपटलै-
रनामृष्टं दंष्ट्राशिखरमधिशेते वसुमती ॥
अत्र पूर्वार्द्धे स्वरस्यारोहादुत्तरार्द्धे चावरोहाद् गतिः ।

उपक्रमस्य निर्व्वाहो रीतिरित्यभिधीयते ।

यथा,—ग्रावृणा नासि गिरेः च्युता, न, पयसा नार्द्रासि, न, म्लापिता
न श्वासैः फणिनोऽसि, न, त्वदनुगा नायासिता क्वापि, न ।
स्वं वेश्म प्रतिगच्छतोरिति मुहुः श्रीशार्ङ्गिणोः सस्पृहं
सा प्रश्नोत्तरयुग्मपंक्तिरुभयोरत्यायता पातु वः ॥
अत्र प्रत्येकपदानन्तरं नञो विनिवेशात् क्रमाभेदो रीतिः ॥

विशिष्टा भणितिर्या स्यादुक्तिं तां कवयो विदुः ॥ ७६ ॥

यथा,—कुशलं तस्याः, जीवति, कुशलं पृच्छामि, जीवतीत्युक्तं ।
पुनरपि तदेव कथयसि, मृतां नु कथयामि या श्वसिति ॥

अत्र कुशलं तस्या इति पृष्टे कुशलमकुशलञ्चेति व्यक्तव्ये योऽयं जीवतीत्यादुयुक्तिभङ्ग्या जीवितमात्रशेषताप्रतिपादनप्रकारः स कान्त्यैव शब्दगुणेषूक्तिसंज्ञां लभते ॥

उक्तेः प्रौढः परीपाकः प्रोच्यते प्रौढिसंज्ञया ।

यथा,—अभ्युद्धृता वसुमती दलितं रिपूरः
क्षिप्तक्रमं कवलिता बलिराजलक्ष्मीः ।
अत्रैकजन्मनि कृतं यदनेन यूना
जन्मत्रये तदकरोत् पुरुषः पुराणः ॥

अत्र प्रकृतिस्थकोमलकठोरेभ्यो नागरोपनागरग्राम्येभ्यो वा पदेभ्योऽभ्युद्धृतादीनां ग्राम्यादीनामुभयेषां वा पदानामावापोद्वापाभ्यां सन्निवेशचारुत्वेन योऽयमाभ्यासिको नालिकेरीपाको मृद्वीकापाक इत्यादिर्विकल्पपरिपाकः सा प्रौढिरित्युच्यते । तया चैतद्वाक्यं नालिकेरीपाक इत्युच्यते । एवं सहकारपाकमृद्वीकापाके अप्युदाहरणीये इति ॥

उक्ताः शब्दगुणा वाक्ये चतुर्विंशतिरित्यमी ॥ ७७ ॥
अथैतानेव वाक्यार्थगुणत्वेन प्रचक्ष्महे ।
तेषां श्लेष इति प्रोक्तः संविधाने सुसूत्रता ॥ ७८ ॥

यथा,—दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्
एकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति ॥

अत्रैकासनसंस्थितयोः प्रियतमयोर्विलासिना त्वेका नयनमीलनकेलिकर्म्मणा वञ्चिता, अन्या तु वदनचुम्बनेन रञ्जितेति । सेयं संविधाने सुसूत्रता श्लेषो नाम वाक्यार्थगुणः ॥

यत्तु प्राकट्यमर्थस्य प्रसादः सोऽभिधीयते ॥

यथा,—अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पं ।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धु र्बिभिन्दन्
कुपितकपिकपोलक्रोड़ताम्रस्तमांसि ॥

अत्र पद्मिनीविकाशकरणे उदयशैलावतरणे कोकशोकहरणे तमोविदारणे चानुक्तोऽपि सूर्य्यलक्षणोऽर्थः प्रकटमुपलक्ष्यते ॥

अवैषम्यं क्रमवतां समत्वमिति कीर्त्तितं ॥ ७९ ॥

यथा,—अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरवकं श्यामं द्वयोर्भागयो-
र्बालाशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।
ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥

अत्र मधुश्रियो मौग्ध्यत्यागयौवनारम्भकृतानां विशेषणानामवैषम्यात् समता ॥

माधुर्य्यमुक्तमाचार्य्यैः क्रोधादावप्यतीव्रता ॥

यथा,—भ्रूभेदे सहसोद्गतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-
मीषन्मां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरं ।
अन्तर्वाष्पजड़ीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं
कोपस्य प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च नो प्रश्रयः ॥

अत्र वासवदत्तालक्षणस्यार्थस्य कोपेऽपि योऽयं विनयालम्बनेन कोपचिह्ननिह्नवस्तन्माधुर्य्यं ॥

अनिष्ठुरत्वं यत् प्राज्ञः सौकुमार्य्यं तदुच्यते ॥ ८० ॥

यथा,—सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्वी
सीता जवात्त्रिचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा

रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारं॥

अत्र सीतायाः पुरीपरिसरेऽपि कियदस्ति गन्तव्यमिति वचनं शृण्वतो रामस्य शिरीषमृदुतदङ्गावलोकनेनाश्रुणोऽवतारः सौकुमार्य्यमाह॥

अर्थव्यक्तिः स्वरूपस्य साक्षात् कथनमुच्यते।

यथा,—पृष्ठेषु शंखशकलच्छविषु च्छदानां
रेखाभिरङ्कितमलक्तकलोहिताभिः।
गोरोचनाहरितबभ्रु वहिःपलाश-
मामोदते कुमुदमम्भसि पल्वलस्य।

अत्र कुमुदस्वरूपस्य साक्षादिव प्रतीयमानत्वं न यत् स्पष्टरूपाभिधानमसावर्थव्यक्तिः॥

कान्तिर्दीप्तिरसत्वं स्यात्

यथा,—मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति।
अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशीनां
वैरी न चेद् भवति वेपथुरन्तरायः॥

अत्र नायिकायाः सपत्न्यामीर्ष्यानुबन्धेन प्रतिपादितस्य प्रियतमानुरागलक्षणस्य शृङ्गारस्य दीप्तिरसत्वं कान्तिः॥

भूत्युत्कर्ष उदारता॥ ८१॥

यथा,—प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया।
ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो
यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी॥

अत्र मारीचाश्रमस्य सत्कल्पवृक्षादिपदैर्वैभवोत्कर्षस्य प्रतिपादनमुदारता॥

आशयस्य च उत्कर्षस्तदुदात्तत्वमीष्यते ॥

यथा,—याते पुरोवर्त्तिनि विश्वनाथे चोदीयसि क्ष्मावलये च देये ।
वीडास्मितं तस्य तदा तदासीच्चमत्कृतो येन स एव देवः ॥

अत्र सकलक्ष्मावलयप्रदानेऽपि जातव्रीड़तया बलेराशयोत्कर्षप्रतिपादनादुदात्तत्वं ॥

ओजः स्वाध्यवसायस्य विशेषोऽर्थेषु यो भवेत् ॥ ८२ ॥

यथा,—तान्येव यदि भूतानि ता एव यदि शक्तयः ।
ततः परशुरामस्य न प्रतीमः पराभवं ॥

परशुरामो विजयत एव इत्यस्मिन्नर्थे स्वाध्यवसायप्रतिपादनमोजः ।

रूढाहङ्कारमौर्जित्यम्

यथा,—उमा बधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयं ।
वरः शम्भुरलं ह्येष तत्कुलोद्भूतये विधिः ॥

अत्र 'इमे वयमित्यात्मानि व्रतचर्यादिसमुत्थप्रौढाहङ्कारप्रतिपादानादौर्जित्यं ॥

प्रेयस्त्वर्थेष्वभीष्टता ।

यथा,—रसवदमृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा
मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलं ।
सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो
वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात् ॥

अत्रामृतप्रभृतिभ्यः प्रियादशनच्छदस्याभीष्टताप्रतिपादनं प्रेयः ।

अदारुणार्थपर्य्यायो दारुणेषु सुशब्दता ॥ ८३ ॥

यथा,—देवव्रते वांछति दीर्घनिद्रां द्रोणे च कर्णे च यशोऽवशेषे ।
लक्ष्मीसहायस्य तवाद्य वत्स वात्सल्यवान् द्रौणिरयं सहायः ॥

अत्र मुमूर्षामरणादीनां दारुणार्थानां दीर्घनिद्रां वांछति यशोऽवशेष इत्यादिभिः सुशब्दैः पर्यायेण भणनं सुशब्दता। सा च मुख्यार्थव्यतिक्रमस्य वाक्यार्थत्वान्न शब्दगुणः॥

व्याजावलम्बनं यत्तु स समाधिरिति स्मृतः।

यथा,—

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा।
आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणां॥

अत्र गमने सति प्रियजनावलोकनाभिलाषिण्याः शकुन्तलाया दर्भाङ्कुरचरणक्षतिवल्कलव्यासङ्गादिव्याजावलम्बनं समाधिः॥

सौक्ष्म्यमित्युच्यते तत्तु यत् सूक्ष्मार्थाभिदर्शनं॥ ८४॥

यथा,—अन्योन्यसम्वलितमांसलदन्तकान्ति
सोल्लासमाविरलसं वलिताङ्गतारं।
लीलागृहे प्रतिकलं किलकिञ्चितेषु
व्यावर्त्तमानविनयं मिथुनं चकास्ति॥

अत्रान्योन्यसंवलितमांसलदन्तकान्तीत्यादिवाक्ये दम्पत्योरनुरागलक्षणस्य सूक्ष्मार्थस्य दर्शनात् सौक्ष्म्यं॥

शास्त्रार्थसव्यपेक्षत्वं गाम्भीर्यमभिधीयते।

यथा, मैत्र्यादिचित्तपरिकर्म्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसवीजयोगाः।
ख्यातिञ्च सत्वपुरुषान्यतयाधिगम्य
वांछन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुं।

अत्र मैत्र्यादिपदानां शास्त्रार्थसव्यपेक्षत्वाद् गाम्भीर्यं॥

विस्तरोऽर्थविकाशः स्यात्

यथा,—संग्रामाङ्गनमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद् यत् समासादितं ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्त्तिरनघा कीर्त्त्या च सप्ताब्धयः ॥

अत्र विपक्षवधात् सप्ताब्धिव्यापिनी कीर्त्तिरर्ज्जितेत्येतावतोऽर्थस्य बहुधा विकाशितत्वाद्विस्तरः ।

संक्षेपस्तस्य संहृतिः ॥ ८५ ॥

यथा,—श्रूयन्तां धर्म्मसर्व्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्य्यतां ।
आत्मनः प्रतिकूलानि न परेषां समाचरेत् ॥

अत्र शास्त्रे विस्तरप्रतिपादितस्य धर्म्मस्य श्लोकार्द्धेनोक्तत्वादयमर्थसङ्कोचः संक्षेपः ।

शब्दार्थौ यत्र तुल्यौ स्तः सम्मितत्वं तदुच्यते ।

यथा,—इन्दुर्मूर्ध्नि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्त्रो नखाङ्कः स्तने
देयाद्वोऽभ्युदयं द्वयं तदुपमामालम्बमानं मिथः ।
संवादः प्रणवेण यस्य दलता कार्य्यैकतायां तयो-
रूद्ध्वाकारविचिन्तितेन च हृदि ध्यातः स्वरूपेण च ॥

अत्र प्रणवलक्षणस्यार्थस्य तुल्यत्वेन यथावद्विभज्य विनिवेशनं संमितत्वं ।

साभिप्रायोक्तिविन्यासो भाविकत्वं निगद्यते ॥ ८६ ॥

यथा,—दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि तद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः ॥

अत्र तमालमालावलयितसरित्तीरकृतसङ्केतायाः कुलटायाः स्तनौ भाविनां परपुरुषनखक्षतानां नलग्रन्थ्यालेखव्याजगोपनेन साभिप्रायभणनं

भाविकं॥

गतिः सा यत्रादवगमो योऽर्थादर्थान्तरस्य तु।

यथा,—शुभे कोऽयं वृद्धो गृहपरिवृढः, किं तव पिता,
न, मे भर्त्ता रात्रौ व्यपगतदृगन्यश्च वधिरः।
ऊ ऊं ऊं श्रान्तोऽहं शिशयिषुरिहैवापवरके
क्व यामिन्यां यासि स्वपिहि ननु निद्रं शमशके॥

अत्र प्रश्नादर्थमवगम्य उत्तरार्थान्तरावगमो गतिः॥

रीतिः सा यत्क्रियार्थानामुत्पत्त्यादिक्रियाक्रमः॥ ८७॥

यथा,—प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभ-
स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः।
प्रभवति पुनर्ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः॥

अत्रोदयादारभ्य चन्द्रस्योत्पत्त्यादिक्रियाक्रमो रीतिः।

उक्तिर्नाम यदि स्वार्थो भङ्ग्या भव्योऽभिधीयते।

यथा,—त्वमेवं सौन्दर्य्या स च रुचिरतायाः परिचितः
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः।
अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे संवदति वा-
मतः शेषं चेत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया॥

अत्राभीष्टस्य नायकनायिकासङ्गमस्य भङ्ग्या भणनमुक्तिः।

विवक्षितार्थनिर्वाहः काव्ये प्रौढिरिति स्मृता॥ ८८॥

यथा,—त्वद्वक्त्रेन्दुविलोकनाकुलधिया धात्रा त्वदीयां श्रियं
निःक्षिप्य प्रतिराजकेषु विदुषां लक्ष्म्या त्वमापूरितः।
तेनैते नियतं दरिद्रति गृहेष्वेषामियं दृश्यते

नैमामाद्रियसे त्वमिच्छसि नु तां त्वामेव सा धावति॥

अत्र त्वद्दर्शनविलोकनाकुलेन धात्रा त्वदीया लक्ष्मीः शत्रुषु निःक्षिप्ता विदुषां च लक्ष्मीस्त्वय्यारोपिता। अतस्त्वं विपक्षलक्ष्मीमाद्रियसे सा च त्वामनुधावति। या च विदुषां लक्ष्मीस्तया त्वमापूरितस्तेन ते दरिद्राः। अत एव त्वमेनां नाद्रियसे इयञ्च विद्वद्गेहेष्वेव दृश्यते इत्येतावतः प्रभूतस्यार्थस्यानेकवाक्यैरभिप्रतिपादितत्वात् विवक्षितार्थनिर्वहणं प्रौढिः॥

पदाद्याश्रितदोषाणां ये चानुकरणादिषु।
गुणत्वापत्तये नित्यं ते ऽत्र दोषगुणाः स्मृताः॥ ८९॥
त्रिविधा अपि ते भूयश्चतुर्विंशतिधा बुधैः।
प्रोक्ता यथा गुणत्वेन प्रविभज्य तथोच्यते॥ ९०॥
या म्लिष्टम्लेच्छितादीनां पददोषेष्वसाधुता।
निरूपितानुकरणे गुणत्वं सा प्रपद्यते॥ ९१॥

यथा,—उन्नमय्य सकचग्रहमास्यं चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या।
हुं हु मुञ्च मम मेति च मन्दजल्पितं जयति मानवतीनां॥

अत्र हुं हु मम मेत्यसाध्वोरपि म्लिष्टम्लेच्छितयोरनुकरणत्वाद्गुणत्वं।

गुणत्वमप्रयुक्तस्य तथानुकरणे भवेत्॥

यथा,—दिवं पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः।
पत्काषिणोऽपि नो यान्ति ये वचन्ति प्रयुञ्जते॥

अत्राचीकमत वचन्तीत्यादिपदानां कविभिरप्रयुक्तानामप्यनुकरणत्वाद्गुणत्वं।

यच्छ्रुतेर्विरसं कष्टं तस्य दुर्वचकादिषु।
गुणत्वमनुमन्यन्ते सानुप्रासस्य सूरयः॥ ९२॥

यथा,—नाष्ट्राष्ट्राष्ट्रारिराष्ट्रे भ भ्राष्ट्रे नार्द्रष्ट्रि नो जनाः।
धार्त्तराष्ट्राः सुराष्ट्रे न महाराष्ट्रे च नोष्ट्रिणः॥

अत्र श्रुतिविरसत्वात् कष्टत्वेऽपि दुर्वचकत्वाद्गुणत्वं।

यत्पादपूरणाद्यर्थमनर्थकमुदाहृतम्।
गुणत्वमनुमन्यन्ते तस्यापि यमकादिषु॥ ९३॥

यथा,—योषितामतितरां नखलूनं गात्रमुज्ज्वलतया न खलूनम्॥
बभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन श्रियाधिकानां प्रति मेनका च न॥

अत्र खलुशब्दस्य चशब्दस्य च पादपूरणमात्रेऽपि प्रयोजने यमकत्वाद् गुणत्वम्॥

यत्तु रूढिच्युतत्वेन प्रोक्तमन्यार्थसंज्ञितम्।
प्रहेलिकादिषु प्रायो गुणत्वं तस्य युज्यते॥ ९४॥

यथा,—खादयः कनि काले ते स्फातयः स्फार्त्तवल्गवः।
चन्द्रे साक्षाद् भवन्त्यत्र वायवो मम धारिणः॥

अत्र खादय इत्यादीनां घर्घरिकादौ धृङ्क्ष्वानवस्थाने न रूढिः, गूढार्थे तु प्रहेलिकादौ तत्र दुष्प्रतीति तेषां दोषगुणत्वम्॥

तुच्छवाच्यमपुष्टार्थमिति यत् प्राक् प्रकाशितम्।
तस्य च्छन्दोऽनुरोधादौ गुणत्वमवधार्यते॥ ९५॥

यथा,—द्विरष्टवर्षाकृति मेनमर्थिनामुशन्ति कल्पोपपदं महीरुहम्॥
यमिन्द्रशब्दार्थनिषूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते॥

अत्र द्विरष्टवर्षाकृतिमिति कल्पोपपदं महीरुहमिति हिरण्यपूर्वं कशिपुमित्यस्य तुच्छार्थत्वेऽपि छन्दोऽनुरोधाद्गुणत्वम्॥

प्रतिपादितमादौ यदसमर्थमवाचकम्।
तस्यापि खलु मन्यन्ते गुणत्वं सीत्कृतादिषु॥ ९६॥

यथा,—आशु लङ्घितवतीष्टकराग्रे नीविमर्द्धमुकुलीकृतदृष्ट्या।
रक्तवैणिककराहततन्त्रीमण्डलक्वणितचारु चुकूजे॥

अत्र कूजितस्य पक्षिणो ऽन्यत्रावाचकत्वेऽपि कामशास्त्रेऽनुमतत्वाद् गुणत्वम्॥

शास्त्रमात्रप्रतीतत्वादप्रतीतं तदुच्यते ।
गुणत्वं तस्य तद्विद्यसम्भाषादौ विदुर्बुधाः ॥ ९७ ॥

यथा,—सर्वकार्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥

अत्राङ्गस्कन्धपञ्चकमित्यस्य शास्त्रमात्रप्रसिद्धस्यापि तद्विद्यसम्भाषायां गुणत्वम् ॥

अर्थप्रतीतिकृद्दूरे क्लिष्टं नाम तदुच्यते ।
झटित्यर्थप्रतीतौ तद् गुणत्वमनुगच्छति ॥ ९८ ॥

यथा,—अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ॥
पितुः पदं मध्यममुत्पतन्तौ ॥ काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ॥

अत्रात्मनः पदं शब्दगुणमिति पितुः पदं मध्यममिति चाकाशविषयां काञ्चीगुणस्थानमिति नितम्बविषयामिति प्रसिद्धे झटित्येव प्रतीतिं करोतीति क्लिष्टस्यास्य गुणत्वम् ॥

अप्रसिद्धार्थसम्बन्धं यद् गूढार्थमिति स्मृतम् ।
तद्व्याख्यानादिषु प्रायो गुणत्वेन तदिष्यते ॥ ९९ ॥

यथा,—अम्हारिसावि कइणो हलिअंदहालपमुहावि ।
मण्डुकमक्कडावि हुन्ति हरिसप्पसिंहावि ॥

अत्र मण्डूकमर्कटसर्पसिंहेष्वप्रसिद्धप्रयोगत्वाद्गूढस्यापि हरिशब्दस्य स्वयं व्याख्यातत्वाद् गुणत्वम् ॥

नेयार्थं यत् स्वसङ्केतक्लृप्तवाच्यं तदीरितम् ।
प्रहेलिकादिषु प्राज्ञैस्तद्गुणत्वेन गण्यते ॥ १०० ॥

यथा,—मोर कलावे जं वहइ तह णामह सरिसणाउ ।
उस्सीसा पाअंतिगउअ ण पत्तिहिं जाणु णाउ ॥

अत्र मयूरवर्हचन्द्रकसंकेतेन कल्पितस्य चन्द्रनाम्नो नेयार्थत्वेऽपि प्रहेलि-

कात्वाद् गुणत्वम् ।

यदनिश्चयकृत् प्रोक्तं सन्दिग्धं तद् गुणीभवेत् ।
भवेद्विशेषावगमो यदि प्रकरणादिभिः ॥ १०१ ॥

यथा,—महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ॥
स शार्ङ्गचक्रासिगदाब्जपाणि र्मेघच्छविः पातु जगन्ति शौरिः ॥

अत्र तस्मिन्नपत्ये इत्यनिश्चतस्त्राप्यपत्यविशेषस्त्र सन्दिग्धत्वेऽपि गौर्यत्रामिति प्रकरणेन गम्यते ॥ मेघच्छविरित्यस्त्र च नवश्यामादिपदानुपादानेऽपि शौरिसम्बन्धत्वान्नवमेघच्छवि र्मेघश्यामच्छविरिति वा विशेषो निश्चीयते इति तस्त्रापि गुणत्वम् ॥

यत्तद्विरुद्धमित्युक्तं विपरीतप्रकल्पनम् ।
तथाभूतार्भिधानेन गुणत्वं प्रतिपद्यते ॥ १०२ ॥

यथा,—अभिभाय तदा तदप्रियं शिशुपालोऽनुशयं परं गतः ।
भवतोऽभिमनाः समीहते सरुषः कर्त्तुमुपेत्य माननाम् ॥

अत्र विपरीतार्थकल्पनं विरुद्धत्वेऽपि सन्ध्यर्थविग्रहार्थयोः स्फुटभिन्नार्थत्वेनाभिधानाद् गुणत्वम् ॥

अप्रयोजकमित्युक्तमविशेषविधायकम् ।
स्वरूपमात्रे व्यक्तव्ये तस्त्रापि गुणतेष्यते ॥ १०३ ॥

यथा,—तेऽप्याकाशमसिश्याममुत्पत्य परमर्षयः ॥
साग्रं वर्षसहस्रं स तपस्तेपे महात्मनाः ॥

अत्रासिश्याममित्याकाशं प्रति साग्रमित्यनेन वर्षसहस्रं प्रति विशेषानभिधानेऽपि दूरोत्पतनचिरंतनतपश्चरण्योरुपयोगविवक्षायां गुणत्वम् ॥

यदव्युत्पत्तिमद्दुर्श्यानिति पूर्वं निरूपितम् ।
महाकविनिबद्धं सत्तदप्यत्र गुणीभवेत् ॥ १०४ ॥

यथा, षण्डेषूद्दण्डपिण्डीतगरतरलनाः प्रापिरे येन वेला-

मालम्बग्रोत्तालतल्लस्फुटितपुटकिनीतन्धवो गन्धवाहाः ॥
पातालप्रतिमल्लगल्लविवरप्रक्षिप्तसप्तार्णवम् ॥
किरन्तः कावेरीलड़हलहरीशीकरकणान् ॥
अत्र तल्लगल्ललड़हलहरीप्रभृतीनामव्युत्पत्तिमत्त्वेन दृश्यत्वेऽपि महाकवि-
भिरङ्गीकृतत्वाद् गुणत्वम्।

ग्राम्यं घृणावदश्लीलामङ्गलार्थं यदीरितम् ।
तत् संवीतेषु गुप्तेषु लक्षितेषु न दुष्यति ॥ १०५ ॥

तत्र संवीतं यथा,
तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां यतात्मने योजयितुं यतस्व ।
योषित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥
अत्र तद्वीर्यनिषेकभूमिरित्यश्लीलस्यापि संवीतत्वाद् गुणत्वम् ।
यदाह,—संवीतस्य हि लोकेषु न दोषान्वेषणं क्षमं ।
शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यासभ्यत्ववासना ॥
गुप्तं यथा, सुदुस्त्यजा यद्यपि जन्मभूमिः ॥ गजैरसंबाधमयांबभूवे ॥
स तेऽनुनेयः सुभगोऽभिमानी ॥ भगिन्ययं नः प्रथमाभिसन्धिः ॥
अत्र जन्मभूमिसंबाधसुभगभगिनीशब्दानामश्लीलार्थान्तरत्वेऽपि प्रथमार्थ-
प्रभावभावनागुप्तत्वाद् गुणत्वम् ।
यदाह,—वस्तुमाहात्म्यगुप्तस्य पदार्थस्य विभावनात् ।
भगिनीभगवत्यादि नासभ्यत्वेन भाव्यते ॥
लक्षितं यथा,—ब्रह्माण्डकारणं योऽप्सु निदधे वीजमात्मनः ।
उपस्थानं करोम्येष तस्मै शेषाहिशायिने ॥
अत्र ब्रह्माण्डोपस्थानशब्दयोरसभ्यस्मृतिहेतुत्वेऽपि अन्यत्र लक्षितत्वाद्
गुणत्वम् ॥ एवमप्रशस्तादीनामपि गुणत्वम् ॥
यथा,—भद्रे मारि प्रशस्तं वद सदसि, मुदा नृत्य कृत्ये मुहूर्त्तं,
मृत्यो रत्नैश्चतुष्कं विरचय, रचयारात्रिकं कालरात्रि ।

चामुण्डे मुण्डमालामुपनय, विनयस्वायतां भैरवीषैत्राम्,

एवं देवे भवानीं वहति परिजनव्याहृतिस्वायतां वः॥

अत्र मारीत्याद्दीनामपि पदानां समस्तमङ्गलायतनस्य भगवतो विश्वेश्वरस्य सम्बन्धेनोक्तत्वाद् गुणत्वम्॥

यथा वा, सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः।

निपतन्ति धार्त्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे॥

अत्र धार्त्तराष्ट्राः कालवशान् मेदिनीपृष्ठे निपतन्तीत्यस्यामङ्गलार्थान्तरत्वेऽपि हंसानहं धार्त्तराष्ट्रानिति व्यपदिशामि इति वक्ष्यमाणवाक्यगुप्तत्वाद् गुणत्वम्॥ यथा च,—

कोऽभिप्रेतः सुसंस्थानस्तस्या इति न निश्चयः।

आशापिशाचिकैषा तु कुमारी मां वरिष्यति॥

अत्राभिप्रेतसुसंस्थानाशापिशाचिकाकुमारीतिपदानामसभ्यस्मृतिहेतूनामपि लोकैरन्यत्र लक्षितत्वाद्गुणत्वं॥ एवं घृणावदर्थादीनामपि गुणत्वम्॥

तत्र घृणावतो यथा,

पद्मान्यर्कांशुनिष्ठ्यूताः पीत्वा पावकविप्रुषः।

भूयो वमन्तीव मुखैरुद्गीर्णारुणरेणुभिः॥

अत्र,—निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम्।

अतिसुन्दरमन्यत्तु ग्राम्यकक्षां विगाहते॥

घृणावदर्थान्तरस्य यथा,

कामिनीगण्डनिस्यन्दविन्दुरिन्दुर्मतो मम।

अन्यथा कथमेतस्य जगदुद्योतिनो द्युतिः॥

अत्र रागातिशयहेतुभूतयोः कामिनीकपोलचन्द्रमसोः स्वरूपभावनामाहात्म्येनार्थान्तरभावना गुप्तेति गण्डनिस्यन्दविन्दुरित्यस्य घृणावदर्थान्तरस्यापि न दोषः॥

घृणावत्स्मृतिहेतु र्यथा,

विपूयरश्मनावन्तः पलाशाषाढधारिणः ।
ब्रह्मवर्चस्विनो यान्ति द्विजपोगण्डका इमे ॥

अत्र विपूयपलाशब्रह्मवर्चसपोगण्डशब्दानां घृणावत्स्मृतिहेतुत्वेऽप्यत्र लक्षितत्वाददोषत्वम् ॥ एवमन्यत्र द्रष्टव्यं ।

अत्र च, किञ्चिदाश्रयसम्बन्धाद्धत्ते शोभामसाध्वपि ।
कान्ताविलोकने न्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनं ॥ १०६ ॥

तद् यथा, अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरक्वणत्कङ्कण-
प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरं ।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्-
व्यालोलस्तनभारभैरववपु र्दर्पोद्धतं धावति ॥

अत्राश्रयस्य बीभत्सरसोचितत्वाददोषः ।

सन्निवेशवशात् किञ्चिद्विरुद्धमपि शोभते ।
नीलं पलाशमाबद्धमन्तराले स्रजामिव ॥ १०७ ॥

तद् यथा, आन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोपल-
व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।
एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः संभूय कान्तैः पिब-
न्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

अत्र शृङ्गारिणो हि जगदपि शृङ्गारमयं पश्यन्तीति बीभत्सरसेऽपि माधवेनान्त्रादिपदानामन्तरालेषु निवेशितानां मङ्गलप्रतिसरादिपदानामदोषः ।

अश्लीलादेरमी भेदा भिद्यन्ते यत्त्रिधा त्रिधा ।
भवन्ति नव तेनैते पूर्वोक्ता दश पञ्च च ॥ १०८ ॥
चतुर्विंशतिरित्येषा प्रोक्तापदसमाश्रया ।
समासात् पूर्वनिर्दिष्टदोषाणां गुणसंश्रये ॥ १०९ ॥

इत्येतत् पददोषाणामदोषत्वमुदीरितम्।
इदानीं वाक्यदोषाणां गुणत्वमभिधीयते ॥ ११० ॥
तत्र शब्दविहीनस्य विवक्षावशतः क्वचित्।
निसर्गसुन्दरत्वेन गुणत्वं परिकल्प्यते ॥ १११ ॥

यथा,—आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखच्छविम्।
कोशदण्डसमग्राणां किमेषां खलु दुष्करम् ॥

अत्र न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति कर्तृकर्म्मणोः षष्ठीप्रतिषेधे किमेषां दुष्करमित्यपभाषणेऽपि सम्बन्धमात्रविवक्षातो गुणत्वं ॥

यदाह,—इदं हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसां।
अपभाषणवद् भाति नच सौभाग्यमुज्झति ॥ ११२ ॥
यत्नः सम्बन्धनिर्ज्ञानहेतुः कोऽपि कृतो यदि।
क्रमलङ्घनमप्याहुर्न दोषं सूरयो यथा। ११३ ॥

बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु।
आद्यन्तावायतक्लेशौ मध्यमः क्षणिकज्वरः ॥

आद्यन्तौ मध्यम इति सम्बन्धनिर्ज्ञानहेतो र्विधानान्न शब्दक्रमलङ्घनं दोषः। वक्तुश्च बन्धुत्यागदेशत्यागयोस्तनुत्यागात् गरीयस्त्वेनाभिमतत्वादित्यर्थक्रमलङ्घनस्यापि गुणत्वम्।

विरूपसन्धि यत्पूर्वं विसन्धि च निरूपितम्।
न च दुर्वचके प्रायः प्रगृह्यादौ च दुष्यति ॥ ११४ ॥

तत्र दुर्वचके विरूपसन्धिः ॥ यथा,—
जयन्ति वर्षाश्विति भर्गदुर्गयोः सुदुर्वचा दुर्वचकप्रयुक्तयः।
आभेङ्गेऽङ्जे खमपोग्रभोग्यरुगध्वुडवश्चमन्त्र ङ्सुखि संप्रयोगेऽधि नः ॥
अत्रोत्तराद्धस्य विरूपसन्धित्वेऽपि दुर्वचकत्वेन कलाविद्भिरादृतत्वाद् गुणत्वं ॥

यदाह ॥

शुकस्त्रीबालमूर्खाणां मुखसंस्कारसिद्धये ।
प्रहासाय च गोष्ठीषु वाच्या दुर्वाचकादयः ॥

प्रगृह्यादौ विगतसन्धि र्यथा,—

कमले इव लोचने इमे अनुबध्नाति विलासपद्धतिः ॥
स इतोऽध्वच्चतारुतप्रियो न ऋचस्तु न यजूंषि ऊहसे ॥

अत्र विसन्धेः प्रगृह्यादिहेतुकत्वाद् गुणत्वं ॥

यदाह,—न संहितां विवक्षामीत्यसन्धानं पदेषु यत् ।
तद्विसन्धीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादिहेतुकं ॥

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवक्ष्यते ।
न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलंक्रिया ॥ ११५ ॥

यथा,—हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा ।
हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ।

अत्र हन्यते हन्यत इति शब्दपुनरुक्तं चारुसर्वाङ्गी वरारोहेत्यर्थ-पुनरुक्तम् ॥ तदुभयं अनुकम्पाद्यतिशयविवक्षयामदोष इति गुणत्वम् ॥

पदानां व्युत्क्रमो यत्र क्रमेण व्युत्क्रमेण वा ।
तद्व्याकीर्णं विदुस्तत्र न दोषः क्वापि तद् यथा ॥ ११६ ॥

जुगुप्सत स्मै नमदुष्टभावं मैवं भवानक्षतसाधुवृत्तः ।
इतीव वाचो निगृहीतकण्ठैः प्राणैररुध्यन्त महर्षिसूनोः ॥

अत्र मास्म जुगुप्सतेति वक्तव्ये जुगुप्सत स्मै नमदुष्टभावं मैवमिति पद-व्यतिक्रममत्र व्यस्तपौर्ध्वन्ति केचिदिति लुङ्लङो विशेषलक्षणत्वाद् गुणत्वम् ॥

पर्यायेण द्वयो र्यत्र वाक्यं प्रश्नोत्तरादिषु ।
संकीर्णं तन्न दोषाय वाक्यं वाक्यविदो विदुः ॥ ११७ ॥

यथा,—बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतं

खेदोऽस्मान् न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीऽत्यतो रुद्यते ॥

अत्र सङ्कीर्णत्वेऽपि वाकोवाक्यत्वान्न दोषः ॥

प्रकृतिस्थादिभेदेन ग्राम्यादिभिदयापि वा ।
अपदं तस्य चानुज्ञा भाषाचित्ते विधीयते ॥ ११८ ॥

यथा,—हातो जो ज्जनदेउ नैव मदनः साक्षादयं भूतले
तत् किं दीसइ सच्चमाहतवपुः कामः किल श्रूयते ।
एदूए किअलेउ भूतपतिना गेरीविवाहोत्सवे
एसे सच्चुजिवोल्लहस्तकटकः किं दर्पणेनेक्ष्यते ॥

अत्र ग्राम्यः प्रष्टा नगरमागतः राजानं दृष्ट्वा ग्रामेयः प्रकृतिस्थैरेव वा पदैः प्राकृतेन पृच्छति । हातो जो ज्जनदेउ इति । नागरश्च तमनुजिघृक्षुरुपनागरैः कोमलैर्वा पदैः सवक्रोक्तिं प्रत्याचष्टे, नैव मदनः साक्षादयं भूतले इति । अथ ग्राम्य आहितप्रतिभः पूर्व्वपदानुरोधादर्द्धप्राकृतेनैव ग्राम्योपनागरैः प्रकृतिस्थकोमलैर्वा पदैस्तमुपालभते । तत् किं दीसइ सच्चमाहतवपुः कामः किल श्रूयत इति । अथ नागरो ज्ञाततत्प्रावीण्यस्तत्पदानुरोधादेव अर्द्धप्राकृतेन ग्राम्योपनागरनागरैः प्रकृतिस्थकोमलकठोरैर्वा पदैः समाधत्ते । एदूए किअलेउ भूतपतिना गेरीविवाहोत्सवे इति ॥ अथ ग्राम्यः श्लोकसमाप्तेः पादस्य तदुत्तरस्य चानुरोधात् ग्राम्याणि प्रकृतिस्थानि वा त्रिचतुराणि पदानि प्राकृतेनोक्त्वा पादार्द्धं एव तिष्ठति । एसे सच्चुजिव्वोल्लु इति । अथ नागरो जितकाशी ग्राम्योपनागरनागरैः प्रकृतिस्थकोमलकठोरैर्वा पदैः श्लोकमुत्तरञ्च पूरयति, हस्तकटकः किं दर्पणेनेक्ष्यत इति । तत्र च प्राकृतानां सर्व्वेषामपि ग्राम्यत्वं । प्रष्टुः संस्कृतपदेषु वपुरित्युपनागरं शेषाणि ग्राम्याणि, प्रतिवक्तुश्च हस्तविवाहगौरीपदानि ग्राम्याणि, भूत-

पतिनेति नागरं, शेषाण्युपनागराणि। तदिदमीदृशि प्रमेये तथैवोपक्रमादेतन्न दुष्यति।

वाक्यान्तरसगर्भं यद्वाक्यं तद्वाक्यगर्भितम्।
रसान्तरतिरस्कारे तदिष्टं नेष्टमन्यथा॥ ११९॥

यथा,— दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम्॥

अत्र यथोक्ता मही साध्यते सिद्धा सा च विप्राय प्रतिपाद्यते इति वक्तव्ये, येयं वीराद्भुतरसवशप्रवृत्तेन वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत इति वाक्येन प्रकृतवाक्योक्तरसमाप्तावेव विप्रायेत्यादिपदविच्छित्तिः सा रसान्तरतिरस्कृतिरित्युच्यते। तया चेदं वाक्यान्तरसगर्भमपि वाक्यं न दोषाय भवति।

यद्भिन्नलिङ्गमित्युक्तं विभिन्नवचनं च यत्।
उपमादूषणं तन्न यत्रोद्वेगो न धीमतां॥ १२०॥

यथा,—अन्यदा भूषणं पुंसः शमो लज्जेव योषितः।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव॥

अत्र पुंसो योषित इव शमो लज्जेव पराक्रमो वैयात्यमिवेति लिङ्गभेदः। परिभवे सुरतेष्विवेति तु लिङ्गभेदो वचनभेदश्च दृश्यते॥ स चैषामेव परस्परं उपमानोपमेयभावविवक्षायां पर्यायान्तराभावादन्यथा कर्तुं न शक्यत इति सहृदयहृदयानुद्वेजकत्वान्न दुष्यतीति दोषस्यापि गुणत्वम्। तदिदं द्वयोरप्येकमुदाहरणम्।

अथ भिन्नलिङ्गस्यैव यथा,—
यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च।
स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति॥

अत्र प्राग्वदेव पर्यायान्तरभावात् स लोहकारभस्त्रेवेति लिङ्गभेदस्य न दोषः।

भिन्नवचनस्यैव यथा,—

प्राज्यप्रभावः प्रभवो धर्म्मस्यास्तरजस्तमाः।
मुक्तात्मानः शिवं नेमिरनेत्रोऽपि ददतां जिनाः॥

अत्र नेमिरनेत्रोऽपीति वचनभेददोषेऽपि ददतामिति क्रियापदादेर्वचनश्लेषमाहात्म्याद् गुणत्वम्॥ न चेदं वाच्यमत्र वादिर्न विद्यत इति नोपमात्वम्॥ इवस्यापिना समुच्चयार्थेन तुल्यधर्म्माणां तु धर्म्मस्य प्रभव इत्यादिभिर्वचनश्लेषै॰ विषयापहारात्॥ यथा, अग्रतो द्योतकलोप उपमायां। कोमलापाटलौ तन्वि पल्लवश्चाधरश्च ते। नन्वेषोऽपि श्लेषः कस्मान्न भवति उच्यते। यत्र द्वयोः सदृशयोरभिधानं स श्लेषः। यत्र सदृशात् सादृश्यप्रतिपत्तिस्तदुपमानं। यत्र द्वयोः सादृश्यमभिधीयते प्रतीयते वा सोपमेति प्रबन्धेनाग्रतो वक्ष्यामः। उपलक्षणञ्चैतत्। यदुपमायामेव लिङ्गवचनभेदो न दूषणमिति तस्य सर्व्वालङ्कारसाधारणत्वात् केवलं सादृश्यमलङ्कार इति दर्शने उपमायामुदाक्रियते॥

यत्रोपमानधर्म्माः स्युर्नोपमेयेन सम्मिताः।
तद्धीनोपममित्याहुस्तत्प्रसिद्धौ न दुष्यति॥ १२१॥

यथा,—स मारुताकम्पितपीतवासा बिभ्रत् सलीलं शशिभासमब्जम्।
यदुप्रवीरः प्रगृहीतशार्ङ्गः सेन्द्रायुधो मेघ इवावभासे॥

अत्र सेन्द्रायुध इति कार्म्मुकमात्रस्योपादानं वासःशङ्खयोस्त्वनुपादानाद्धीनोपमत्वम्। तत्रेन्द्रविद्युतोरतिप्रसिद्धत्वाददोषत्वम्॥

यदाह,—सर्व्वं सर्व्वेण सारूप्यं नास्ति भावस्य कस्यचित्।
यथोपपत्तिकृतिभिरुपमानं प्रयुज्यते॥

आखण्डमण्डलः क्वेन्दुः क्व कान्ताननमुद्यति।

यत्किञ्चित्कान्तिसाम्यात्तु शशिनैवोपमीयते ॥

क्रमेणानेन कृतिभिरिष्टव्यमधिकोपमम् ।
विशेषस्तूपमेयाङ्गमनुमानात् प्रतीयते ॥ १२२ ।

यथा,—स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।
शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥

अत्र शशिनो ग्रहणादधिकोपमत्वेऽपि उपमानत्वेनाविवक्षितत्वाद्गुणत्वम् । यदि वा उपमाने धर्म्मोद्घाटनानुमानाच्छङ्खचक्रगदाधरो विष्णुरिति प्रसिद्धेः शङ्खोऽनुमेयः ॥

यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवं ।
न च्छन्दोभङ्ग इत्याहुस्तदा दोषाय सूरयः ॥ १२३ ॥

यथा,—जह ह्राअं ओइस्से अब्भन्तमुह्लासिअंसुअङ्गन्तम् ।
तह अणाह्रा ओसि तुमं सच्चे गोलाणईह्रहे ॥

अत्र द्वितीयैकादशवयोर्विंशतिवर्णानां संयोगपरत्वाद्गुरुत्वेऽपि ह्रह्लादि-संयोगस्यातीव्रप्रयत्नोच्चारणेन पूर्व्वलघुत्वेन छन्दोभङ्ग इति गुणत्वम् ॥

वाक्यस्थानविरतिं प्राग्भग्नयतिसंज्ञया ।
समुद्दिष्टं यदधुना गुणत्वं तस्य कल्प्यते ॥ १२४ ॥

यथा,—शोभां पुष्यत्ययमभिनवः सुन्दरीणां प्रबोधः ।
किञ्चिद्भावालसमसरलप्रेक्षितं कामिनीनाम् ।
कार्य्याकार्य्याण्ययमविकलान्यागमेनैव पश्यन् ।
वश्यामुर्व्वीं वहति नृप इत्यस्ति चायं प्रयोगः ॥

अत्र पादत्रये चतुर्थस्थाने यतौ कर्त्तव्यायां पञ्चमस्थाने कृतत्वादपरत्र च पादस्य मध्यभागे निविष्टकेवलस्वरत्वाद् यतिभ्रंशेऽपि स्वरसन्धिकृत-त्वादविभिन्ननामधातुशरीरत्वाच्च न दोषत्वम् ॥

तदाह,—स्वरसन्ध्यकृते प्रायो धातुभेदे तदिष्यते ।

नामभेदे च शेषेषु न दोष इति सूरयः॥
लुप्ते पदान्ते शेषस्य पदत्वं निश्चितं यथा।
तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति वर्ण्यते॥

अशरीरं क्रियाहीनं क्रियापेक्षा न यत्र तु।
यत्रास्त्यादेरपेक्षा वा न दोषस्तत्र तद्यथा॥ १२५॥

कियन्मात्रं जलं विप्र जानुदघ्नं नराधिप।
तथापीयमवस्था मे नहि सर्व्वे भवादृशाः॥

अत्र त्रिषु पादेषु पदानि क्रियापदं नापेक्षन्ते। सापेक्षञ्चासमर्थं भवति। चतुर्थे तु नहीत्यादिभिः सन्तीत्यपेक्षते नचैतावतामीषामसामर्थ्यं भवति। यदाह, यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्ति भवतीति पदं प्रथमपुरुषे प्रयुज्यते इति॥

श्लिष्टमस्पृष्टशैथिल्यं शिथिलं तद्विपर्य्ययः।
गौड़ीयैरिष्यते तत्तु बन्धप्राशस्त्यगौरवात्॥ १२६॥

यथा,—लीलाविलोलललना ललितालकलासकाः।
विलुप्तमालतीमाला जलकालानिला ववुः॥
अत्र शैथिल्यदोषेऽपि बन्धप्राशस्त्येन गौड़ैरादृतत्वाद्गुणत्वम्।

न दोषः क्वापि वैषम्येऽप्यर्थालङ्कारकारणात्।
पौरस्त्यैरादृतत्वाच्च शब्दाड़म्बरतोऽपि वा॥ १२७॥

चन्दनप्रणयोद्गन्धि र्मन्दो मलयमारुतः।
स्पर्द्धते रुद्धमद्धैर्यो वररामामुखानिलैः॥
अत्र सत्यपि शब्दवैषम्यदोषे शब्दाड़म्बरगुणादर्थालङ्कारगुणात् पौरस्त्यैरादृतत्वाच्च गुणत्वं॥

कठोरमपि बध्नन्ति दीप्तमित्यपरे पुनः।
तेषां मतेन तस्यापि दूषणं नैव विद्यते॥ १२८॥

यथा,—न्यक्षेण पक्षः क्षपितः क्षत्रियाणां क्षणादयम्॥
अत्र कठोरत्वेऽपि दीप्तत्वाद्गुणत्वं॥

अविद्वदङ्गनाबालप्रसिद्धार्थं प्रसादवत्।
विपर्ययोऽस्याप्रसन्नं चित्रादौ तन्न दुष्यति॥ १२९॥

यथा,—याश्रिता पावनतया यातनाच्छिदनी च या।
याचनीया धिया माया या मीया संस्तुता श्रिया॥
अत्राप्रसाददोषेऽपि चित्रत्वाद्गुणत्वम्॥

अध्याहारादिगम्यार्थं नेयार्थं प्रागुदाहृतम्।
स गम्यते प्रसिद्धेश्चेन्न तद्दोषवदिष्यते॥ १३०॥

यथा,—मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा।
वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष॥
अत्र दहत्वित्यादीनामध्याहर्यत्वतया नेयत्वेऽप्यतिप्रसिद्ध्या प्रतीयमानत्वाद्गुणत्वं।

असभ्यार्थं मतं ग्राम्यं तद्ग्राम्योक्त्यैव दुष्यति।
विदग्धोक्तौ तु तस्याहुर्गुणवत्त्वं मनीषिणः॥ १३१॥

यथा,—कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्दयः।
त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्या सोऽयमस्मास्वनुग्रहः॥
अत्र ग्राम्यत्वेऽपि ग्राम्यार्थस्य विदग्धोक्त्या तिरस्कृतत्वाद्गुणत्वम्।

ओजः समासभूयस्त्वं तद्दीप्तार्थेषु बध्यते।
विपर्ययोऽस्यासमस्तं तद्दीप्तं चेन्न दोषभाक्॥ १३२॥

यथा,—यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा।
यो यस्तत् कर्म्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्॥
अत्रासमस्तत्वेऽपि प्रौढबन्धत्वाद्गुणत्वम्।

समस्तमसमस्तं वा न निर्वहति यद्वचः ।
तदनिर्व्यूढमस्यापि न दोषः क्वापि तद्यथा ॥ १३३ ॥

प्रसीद चण्डि त्यज मन्युमञ्जसा जनस्तवायं पुरतः कृताञ्जलिः ।
किमर्थमुत्कम्पितपीवरस्तनद्वयं त्वया लुप्तविलासमास्यते ॥

अत्र समस्तरीत्यनिर्वाहादनिर्व्यूढत्वेऽपि रसान्तरपरिग्रहेण रीत्यन्तरपरिग्रहाद्गुणत्वं ।

अनलङ्कारमित्याहुरलङ्कारोज्झितं वचः ।
पूर्व्वोत्तरानुसन्धाने तस्य साधुत्वमिष्यते ॥ १३४ ॥

यथा,—निशम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोक्षजः ।
शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद्दृशा ॥

अस्यानलङ्कारत्वेऽपि पूर्व्वापरानुसन्धानप्रयोजनभूतत्वाद्गुणत्वम् ॥

वाक्याश्रयाणां दोषाणां गुणीभावोऽयमीरितः ।
अथ वाक्यार्थदोषाणामदोषः कथ्यतेऽधुना ॥ १३५ ॥

समुदायार्थशून्यं यत् तदपार्थं प्रचक्षते ।
तन्मत्तोन्मत्तबालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति ॥ १३६ ॥

यथा,—क्वाकार्य्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियो स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥

अस्य समुदयार्थशून्यतया अपार्थस्याप्युन्मत्तवचनत्वाद्गुणत्वम् ॥

पदप्रयोजनं यच्च गतार्थमर्थमेव तत् ।
तस्यापि क्वापि निर्दोषः प्रयोगो दृश्यते यथा ॥ १३७ ॥

गीता विदुरवाक्यानि धर्म्माः शान्तनवेरिताः ।
न श्रुता भारते येन तस्य जन्म निरर्थकम् ॥

अत्र गीताविदुरवाक्यादीनां कथायामप्रयोजकत्वेऽपि इतिहासव्याजेन चतुर्वर्गप्रतिपादनस्यारम्भ एव प्रतिज्ञानाद् गुणत्वम्। तदिदमप्रयोजनम् एवं गतार्थमपि। यथा,—

हृत्कण्ठवक्त्रश्रोत्रेषु कस्य नावस्थितं तव।
श्रीकण्ठहारकर्पूरदन्तपत्रप्रभं यशः॥

अत्रैकेनैवोपमानेन शौक्ल्यप्रतीतौ शेषोपमानपदानां व्यर्थत्वेऽपि यशसः स्मर्यमाणत्वगीयमानत्वस्तूयमानत्वश्रूयमाणत्वे हृदयादिषु श्रीखण्डादिवदनस्थानस्य प्रतीयमानत्वाद् गुणत्वम्॥

अविशेषेण पूर्व्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्त्यते।
तदेकार्थं रसाक्षिप्तचेतसां तन्न दुष्यति॥ १३८॥

यथा,—असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम्।
अदर्पं कन्दर्पं जननयननिर्म्माणमफलं
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः॥

असारं संसारमित्युक्त्वा परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं निरालोकं लोकं जगज्जीर्णारण्यमिति यदुक्तं, तस्य विशेषानभिधायकत्वेऽपि रसाक्षिप्तेन वक्त्राभिहितत्वाद् गुणत्वम्॥

संशयायैव सन्दिग्धं यदि जातु प्रयुज्यते।
स्यादलङ्कार एवासौ न दोषस्तत्र तद् यथा॥ १३९॥

कुदो लब्भइ पन्थिअ सत्थरअं एत्थ गामणिघरम्मि।
उण्णअपओहरे पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु॥

अत्र केनापि पथिकयूना प्रावृडारम्भे ग्रामणीवधूः पीनोन्नतस्तनी सस्तरकमिति स्रस्तरकव्याजेन प्रस्तरतं याचिता। तं प्रत्याचक्षाणैव यथोक्तं ब्रूते। कुतोऽत्र ग्रामणीगृहे स्रस्तरकः, कुतो वा प्रस्तरतं। उन्नतौ पयोधरौ मम हृदये नभसि वा पयोधरान् दृष्ट्वा यदि वससि तद् वसेति

तदेतस्य गोपनाय व्यर्थैरेव पदैः प्रयुक्तमिति सन्दिग्धस्याप्यस्य गुणत्वम्॥

वाक्ये प्रबन्धे चार्थानां पौर्व्वापर्य्यविपर्य्ययः॥
दोषः सोपक्रमो नाम चित्रहेतौ न दुष्यति॥ १४०॥

यथा,—पश्चात् पर्य्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम्।
प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः॥

अत्र पौर्व्वापर्य्यविपर्य्ययादपक्रमदोषस्य चन्द्रोदयं प्रति रागोद्दीपनप्रकर्षप्रकाशनत्वाददोषः॥

यस्मिन् रीतेरनिर्वाहः खिन्नं तदभिधीयते।
न दोषस्तस्य तु क्वापि यत्र च्छाया न हीयते॥ १४१॥

यथा,—अभिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपा-
दसरलजनाश्लेषक्रूरस्तुषारसमीरणः।
गलितविभवस्याज्ञेवाद्य द्युतिर्मसृणा रवे-
र्विरहिवनितावक्त्रौपम्यं बिभर्त्ति निशाकरः॥

अत्र उपमानानि सामान्यवचनैः समस्यन्ते इति प्रक्रान्तरीतेरनिर्वाहेऽपि समासश्चाप्यपरत्वेनैव इवशब्दतद्धितयोः प्रयोगे प्रत्युत च्छायोत्कर्ष इति गुणत्वम्॥

लोकातीत इवार्थो यः सोऽतिमात्र इहेष्यते।
वार्त्तादौ तेन दुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः॥ १४२॥
सच्च वार्त्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि विद्यते।
कान्तं जगति तत् कान्तं लौकिकार्थानुयायि यत्॥ १४३॥
लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थानं यत् प्रवर्त्तते।
तदत्युक्तिरिति प्रोक्तं गौड़ानां मनसो मुदे॥ १४४॥

यथा,—देव धिष्ण्यमिवाराध्यमद्यप्रभृति नो गृहम्।

युष्मत्पादरजःपातधौतनिःशेषकल्मषम् ॥

अत्रातिमात्राख्ये दोषेऽपि वार्त्ताभिधानेऽभिधेयस्य कान्तिगुणस्याभ्यनुज्ञानाद्गुणत्वम् ।

यथावा,—अत्यं निर्म्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा ॥
इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ।

अत्रातिमात्रत्वेऽपि वर्णनार्थत्वाद्गुणत्वम् ॥ अथानतिमात्रं कीदृग् उच्यते वार्त्तं तावत् ।

यथा,—गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवादृशः ।
संभावयति यान्येवं पावनैः पादपांशुभिः ॥

अथ वर्णनायाम् ।

अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयो र्जृम्भमाणयोः ।
अवकाशो न पर्य्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे ॥

परुषं निष्ठुरार्थं तु यदतीव विगर्हितम् ।
विरुद्धलक्षणाद्यासु तदुक्तिषु न दुष्यति ॥ १४५ ॥

यथा,—हालाहलं विषं भुङ्क्ष्व सखि मा तत्र विश्वसीः ।
यद्वा न दह्यसे काष्ठैः स्वल्पैस्त्वमपि मे मतिः ॥

अत्र पारुष्येऽपि विरुद्धलक्षणया अर्थान्तरस्य लक्षितत्वाद्गुणत्वम् ।

अप्रस्तुतरसं प्राहु र्विरसं वस्तु सूरयः ॥
अप्राधान्ये तदेष्टव्यं शिष्टैः स्याद्रसवस्तुनोः ॥ १४६ ॥

यथा,—क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तम्
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥

अत्र करुणे शृङ्गारस्याप्रस्तुतत्वेऽपि शम्भुप्रभाववर्णनाङ्गभूतत्वेन द्वयोरप्यप्राधान्याद्वैरस्येन गुणत्वम् ॥

हीनं यत्रोपमानं स्यादुपमेयं गुणाधिकम्।
हीनोपमं तदस्याहुः कवयः क्वाप्यदुष्टताम्॥ १४७॥

यथा,—ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता॥

अत्रोपमानस्य हीनतायामपि रागातिशयहेतुत्वाद्गुणत्वम्।

यत्रोपमानमुत्कृष्टमुपमेयं निकृष्यते।
ज्ञेयं तदधिकौपम्यमस्यापि क्वाप्यदोषता॥ १४८॥

यथा,—कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम्।
राजन्ननुकरोषि त्वं सौभाग्येनापि मन्मथम्॥

अस्याधिकौपम्येऽपि राज्ञो लोकपालांशत्वेन शिष्टैरादृतत्वाद्गुणत्वम्॥

उपमानस्य वैषम्याद्भवेदसदृशोपमम्।
तस्याप्यनुज्ञामिच्छन्ति व्यतिरेकोपमादिषु॥ १४९॥

यथा,—प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभुजा।
न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव॥

अस्यासदृशोपमत्वेऽपि व्यतिरेकोपपादकत्वाद्गुणत्वम्।

यस्त्रोपमानं लोकेषु न प्रसिद्धं तदिष्यते।
अप्रसिद्धोपमं नाम तत् क्वचिन्नैव दुष्यति॥ १५०॥

यथा,—उद्गर्भहूणरमणीरमणोपमर्द-
भुग्नोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः।
बिम्बं कठोरबिसकाण्डकडारगौरै-
र्विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति॥

अस्याप्रसिद्धोपमत्वदूषणत्वेऽपि द्वयोरपि शृङ्गारोद्दीपकत्वसाम्याद्-
गुणत्वम्॥

निरलङ्कारमित्याहुरलङ्कारोज्झितं वचः।

अर्थौर्जित्येषु तस्यापि क्वचिन्निर्दोषता मता ॥ १५१ ॥

यथा,—याच्ञां दैन्यपराभवप्रणयिणीं नेक्ष्वाकवः शिक्षिताः
सेवासम्बलितः कदा रघुकुले मौलौ निबद्धोऽञ्जलिः ।
सर्वं तद्विहितं तथाप्युदधिना नैवोपरोधः कृतः
पाणिः संप्रति मे हठात् किमपरं स्प्रष्टुं धनुर्वाञ्छति ॥

अत्र निरलङ्कारत्वेऽपि अर्थौर्जित्याद्गुणत्वम् ॥

असभ्यार्थं यदश्लीलं तदर्थान्तरवाचि धा ।
तसेत्रह दृश्यते भूम्ना प्रयोगो नापि दुष्यति ॥ १५२ ॥

यथा,—अद्यापि तत् कनककुण्डलघृष्टगण्ड-
मास्यं स्मरामि विपरीतरताभियोगे ।
आन्दोलनश्रमजलस्फुटघर्म्मबिन्दु-
मुक्ताफलप्रकरविच्छुरितं प्रियायाः ॥

अत्राश्लीलार्थेऽपि कविभिरविगीतत्वाद् गुणत्वम् ॥

देशोऽद्रिवनराष्ट्रादिः कालो रात्रिन्दिवर्त्तवः ।
नृत्यगीतप्रभृतयः कलाः कामार्थसंश्रयाः ॥ १५३ ॥
चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लोकसंज्ञिता ।
हेतुविद्यात्मको न्यायः सस्मृतिः श्रुतिरागमः ॥ १५४ ॥
तेषु तेष्वयथारूढं यदि किञ्चित् प्रवर्त्तते ।
कवेः प्रमादाद्देशादिविरोधीत्येतदुच्यते ॥ १५५ ॥
विरोधः सकलेष्वेव कदाचित् कविकौशलात् ।
उत्क्रम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १५६ ॥

तत्र देशविरुद्धस्य गुणीभावो यथा,—
तस्य राज्ञः प्रभावेण तदुद्यानानि जज्ञिरे ।
आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥

अत्र देशविरुद्धत्वेऽपि तस्य राज्ञः प्रभावेणेतिकारणोपन्यासाद्-गुणत्वम् ॥

कालविरुद्धस्य यथा,—

राज्ञां विनाशपिशुनश्चचार खरमारुतः।
धुन्वन् कदम्बकुसुमैः सह सप्तच्छदोद्गमान् ॥

अत्र कालविरुद्धत्वेऽपि राज्ञां विनाशपिशुन इत्यनिष्टसूचकोत्पात-रूपत्वाद् गुणत्वम् ॥

लोकविरुद्धस्य यथा,—

ऐन्दवादर्चिषः कामी शिशिरं हव्यवाहनम् ।
अबलाविरहक्लेशविह्वलो गणयत्यलम् ॥

अत्र लोकविरुद्धत्वेऽपि कामिभिस्तथा संवेद्यमानत्वाद् गुणत्वम् ॥

युक्तिविरुद्धस्य यथा,—

स सङ्कोचश्चन्द्रादिव कुमुदराशेरशरणः
स सूर्योदयात् कोकानां विरह इव लुप्तप्रतिविधिः।
गुणेऽभ्यस्ते खेदप्रशमनकरेभ्योऽपि यदयम्
खलानामुद्वेगस्तदिदममृतादेव मरणम् ॥

अत्र युक्तिविरुद्धत्वेऽपि छेकोक्त्या संभाव्यमानोपमया तथाप्रतीते-र्गुणत्वम् ॥

औचित्यविरुद्धस्य यथा,—

तेनाथ नाथ दुरुदाहरणातपेन
सौम्यापि नाम परुषत्वमभिप्रपन्ना ।
जज्वाल तीक्ष्णविशदाः सहसोद्गिरन्ती
वागर्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता ॥

अत्र स्त्रीत्वादौचित्यविरोधेऽपि तत्समयोचितत्वाद् गुणत्वम् ॥

वचनविरुद्धस्य यथा,—

परदाराभिलाषो मे कथमार्यस्य युज्यते ।

पिवामि तरलं तस्या कदा नु दशनच्छदम् ॥

अत्र वचनविरोधेऽपि वक्तुस्तथाविधावस्थत्वाद् गुणत्वम ॥

धर्म्मविरोधस्य यथा,—

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां पत्नी पाञ्चालकन्यका ।
सतीनामग्रणीश्चासीद्दैवो हि विधिरीदृशः ॥

अत्र धर्म्मविरोधेऽपि दैवो विधिरित्यनेनाभिहितत्वाददोषः ॥

अर्थशास्त्रविरुद्धस्य यथा,—

नीतिरापदि यद् गम्यः परस्तन्मानिनो ह्रिये ।
विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥

आपन्नः शत्रुरभियातव्य इति नीतिस्तच्च मानिनो ह्रिये भवतोऽतिविरुद्धमपि उद्धतपुरुषभाषितत्वान्न दुष्यतीति गुणत्वम् ॥

कामशास्त्रविरुद्धस्य यथा,—

दोलातिप्रेरणत्रस्तवधूजनमुखोद्गतम् ।
कामिनां लयवैषम्याद् गेयं रागमवर्द्धयत् ॥

अत्र त्रासतो लयवैषमेऽपि गेयस्य रागहेतुत्वेऽपि कामिनीमुखोद्गीर्णत्वाद्रागविवर्द्धनत्वेन गुणत्वम् ॥

इत्थं गुणाश्च दोषाश्च काव्ये दोषगुणाश्च ये ।
आख्यातास्ते स्फुटं संप्रत्यलङ्कारान् प्रचक्ष्महे ॥ १५७ ॥

युवतेरिव रूपमङ्गकाव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।
विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलङ्कारविकल्पनाभिः ॥ १५८ ॥

यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो
वपुरिव यौवनबन्धमङ्गनायाः ।
अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं
नियतमलङ्करणानि संश्रयन्ते ॥१५९॥

दीर्घापाङ्गं नयनयुगलं भूषयत्यञ्जनश्री-

स्तुङ्गाभोगौ प्रभवति कुचावर्च्चितुं हारयष्टिः।
मध्ये क्षामे वपुषि लभते श्यामकूर्पासलक्ष्मीः
श्रोणीविम्बे गुरुणि रशनादामशोभां विभर्त्ति ॥ १६० ॥

इति महाराजभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारे
गुणविवेचनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

द्वितीयपरिच्छेदः ॥

शब्दार्थोभयसंज्ञाभिरलङ्कारान् कवीश्वराः ।
बाह्यानाभ्यन्तरान् बाह्याभ्यन्तरांश्चानुशासति ॥ १ ॥
ये व्युत्पत्त्यादिना शब्दमलङ्कर्तुमिह क्षमाः ।
शब्दालङ्कारसंज्ञास्ते ज्ञेया जात्यादयो बुधैः ॥ २ ॥
जातिर्गती रीतिवृत्तिच्छायामुद्रोक्तियुक्तयः ।
भणिति गुम्फना शय्या पठिति र्यमकानि च ॥ ३ ॥
श्लेषानुप्रासचित्राणि वाकोवाक्यं प्रहेलिका ।
गूढप्रश्नोत्तराध्येयश्रव्यप्रेक्ष्याभिनीतयः ॥ ४ ॥
चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शब्दालङ्कारजातयः ॥
अथासां लक्षणं सम्यक् सोदाहरणमुच्यते ॥ ५ ॥
तत्र संस्कृतमित्यादि भारती जातिरिष्यते ।
सा त्वौचित्यादिभि र्वाचामलङ्काराय जायते ॥ ६ ॥
संस्कृतेनैव केऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन ।
साधारण्यादिभिः केचित् केचन म्लेच्छभाषया ॥ ७ ॥
न म्लेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् ।
संकीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम् ॥ ८ ॥
देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः ।
पैशाचाद्यं पिशाचाद्या मागधं हीनजातयः ॥ ९ ॥
संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः ।
शक्यो रचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन जायते ॥ १० ॥
पैशाच्या शौरसैन्यान्यो मागधान्यो निबध्यते ।

द्विताभिः कोऽपि भाषाभिः सर्व्वाभिरपि कश्चन ॥ ११ ॥
नात्यन्तं संस्कृतेनैव नात्यन्तं देशभाषया ।
कथां गोष्ठीषु कथयल्लोके बहुमतो भवेत् ॥ १२ ॥
शृण्वन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।
अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः ॥ १३ ॥
ब्रह्मन् विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिहासया ।
गौड़स्त्यजतु वा गाथामन्या वास्तु सरस्वती ॥ १४ ॥
केऽभूवन्नाट्यराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः ।
काले श्रीसाहसाङ्कस्य के न संस्कृतवादिनः ॥ १५ ॥
गिरः श्रव्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः
सुभव्योऽपभ्रंशः सरसरचनं भूतवचनम् ।
विदग्धानामिष्टे मगधमधुरावासिभणिति-
र्निबद्धा यस्तेषां स इह कविराजो विजयते ॥ १६ ॥
शुद्धा साधारणी मिश्रा संकीर्णा नान्यगामिनी ।
अपभ्रष्टेति साचार्यैर्जातिः षोढ़ा निगद्यते ॥ १७ ॥

तासूत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतजातिः शुद्धा यथा,—

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।
कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥

मध्यमपात्रप्रयोज्या प्राकृतजातिः शुद्धा यथा,

तुज्झ ण आणे हिअअं मम उण मअणो दिआ अ रत्तिं अ ।
णिक्किव तवेइ वलिअं तुह जुत्तमनोरहाइ अंगाइ ।

हीनपात्रप्रयोज्या मागधिका शुद्धा यथा,—

शट् माणुशमंशभालके कुंभशाहश्श वशाहि शंचिदे ॥
अणिशं चं पिआमि शोणिदे वलिशशदं शमले हुवीअदि ॥

नात्युत्तमपात्रप्रयोज्या पैशाची शुद्धा यथा,—

पनमत पनअप्पकुपितगोलीचलनगालगापड़िविंवं ।
तससु नह्वतप्पनेसु एआतसततनुधलं लुद्दं ॥

नातिमध्यमपात्रप्रयोज्या शौरसेनी शुद्धा यथा,—

तं सि मए चूअंकुर दिम्मो कामस्स गहिदधणुहस्स ।
जुवइमणमोहणसहो पंचब्भहिओ सरो होहि ॥

नातिहीनपात्रप्रयोज्योऽपभ्रंशः शुद्धो यथा,—

लइ वप्पुल पिअ दुद्धं कत्तो अम्हाण छब्भासि ।
पुत्तहमत्थहत्थो जइ दहि जम्मेत्ति जअ आसि ॥

प्रायिकञ्चैतत् तेन कवेरभिप्रायशक्त्यादिभ्यः सर्वा अपि सर्वप्रयोज्या भवन्ति ।

ता इमाः शुद्धाः षड़ेव, साधारण्यादयः पुनरनन्ताः । तासु मध्यमपात्रभूमिकास्थोत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतप्राकृतयोः साधारणी यथा,—

सरले साहसरागं परिहर रम्भोरु मुञ्च संरम्भम् ।
विरसं विरहायासं सोढुं तव चित्तमसहं मे ॥

नातुग्रत्तमभूमिकास्थोत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतपैशाची साधारणी यथा,—

चम्पककलिकाकोमलकान्तिकलापाय दीपितानङ्गा ।
इच्छति गजपतिगमना चपलायतलोचना लपितुम् ॥

एवं संस्कृतापभ्रंशादिसाधारण्यः प्राकृतादिभाषान्तरसाधारण्यश्च द्रष्टव्याः ॥ वक्तृविषयौचित्यादिप्रयोज्या मिश्रा यथा,—

जयति जनताभिवाञ्छितफलप्रदः कल्पपादपो गिरिशः ।
जआइ अ तमल्लिअंती गिरितनया पण्डुकप्पलआ ॥

एवं भाषान्तराणामपि मिश्रीभावो द्रष्टव्यः ॥

दुर्विदग्धादिपात्रप्रयोज्या संकीर्णा यथा,—

आकटगुमटी चन्दज्योत्स्ना कलं किल कोइलो
लवइ अमुञ्चयीस्यो वायुर्निवारय वाइ अ ।
अवि सखि अला रक्ताशोकस्तवापि मनो मुदे

नु कज न कजं मानेनाद्य प्रियं प्रति जाङ्गदा।

सोऽयं संस्कृतमहाराष्ट्रापभ्रंशप्रयोगस्तिलतण्डुलवत् संकीर्णा जातिः। एवं प्राकृतापभ्रंशसङ्करोऽपि द्रष्टव्यः। क्रीड़ागोष्ठीविनोदाद्यर्थोऽनन्यगामिन्यसाधारणी यथा,—

भीष्मप्रोक्तानि वाक्यानि विद्वद्गोष्ठीषु शेरते।

गोसे तिविच्छिरिच्छोली तम्ले तुहे विचक्षिदा॥

अत्र पूर्व्वार्द्ध पदानि संस्कृत एव, उत्तरार्द्ध पदानि प्राकृत एव। सेयमसाधारण्यनन्यगामिनी च जातिरुच्यते। भाषान्तराणां पुनरसाधारण्यं नास्ति॥ अपभ्रष्टा यथा,—

मुद्धे गहणअ गेण्हउ तं धरि मुद्द पिए हत्थे।

णिच्छउ सुन्दरि तुह उवरि मम सुरअप्पहा अत्थि॥

सेयमपशब्दप्रयोगतोऽपभ्रष्टापरविद्वद्भिः श्रोत्रियादैः प्रयुज्यत इत्यपभ्रष्टा जातिः॥ अस्या अपि चानुकरणे साधुत्वमिष्यते।

पद्यं गद्यञ्च मिश्रञ्च वाक्यं यत् सा गतिः स्मृता।

अर्थौचित्यादिभिः सापि वागलङ्कार इष्यते॥ १८॥

कश्चिद् गद्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते।

कवितुं कश्चन द्वाभ्यां कावेयोऽर्थः कश्चन त्रिभिः॥ १९॥

यादृग् गद्यविधौ वाणः पद्यबन्धेन तादृशः।

गत्यां गत्यामियं देवी विचित्रा हि सरस्वती॥ २०॥

यथामति यथाशक्ति यथौचित्यं यथारुचि।

कवेः पात्रस्य चैतस्याः प्रयोग उपपद्यते॥ २१॥

द्रुता विलम्बिता मध्या साथ द्रुतविलम्बिता।

द्रुतमध्या च विज्ञेया तथा मध्यविलम्बिता॥ २२॥

सा लघूनां गुरूणाञ्च बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः।

पद्ये गद्ये च मिश्रे च षट्प्रकारोपजायते॥ २३॥

तत्र वृत्तञ्च जातिश्च पद्यमाहुरथो पृथक्।

समं चार्द्धसमं चैतत् विषमञ्च प्रचक्षते ॥ २४ ॥
गद्यमुत्कलिकाप्रायं पद्यगन्धीति च द्विधा ।
द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्मिश्रमपीष्यते ॥ २५ ॥
ललितां निष्ठुरं चूर्णमाविद्धञ्चेति यो ऽपरः ।
विशेषः स तु गद्यस्य रीतिवृत्तप्रो भविष्यति ॥ २६ ॥

तत्र पद्यभेदेषु समवृत्ते द्रुता गतिर्यथा,—

अयि विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसङ्गमभीरु वल्लभम् ।
अरुणकरोद्गम एष वर्त्तते वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥

सेयं समवृत्ते लघुसंयुक्ताक्षरभूयस्त्वाद्द्रुता गतिः ॥ समवृत्ते विलम्बिता यथा,—

प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः ।
पदार्थधर्म्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः ॥

सेयं स्थाने स्थाने गुर्व्वक्षरयोगाद् विलम्बिता गतिः । तत्रैव मध्या यथा,—

आसीद्दैत्यो हयग्रीवः सुहृद्वेश्मसु यस्य ताः ।
वदन्ति स्म बलं वाह्वोः सितच्छत्रस्मिताः श्रियः ॥

सेयं नातिलघ्वक्षरत्वान्मध्या गतिः । द्रुतविलम्बिता यथा,—

अवतु वः सवितुस्तुरगावली स्फुरितमध्यगतारुणनायका ।
समभिलङ्घिततुङ्गपयोधरा मरकतैकलतेव नभःश्रियः ॥

सेयं द्रुतायाश्च विलम्बितायाश्च गतेरन्तरान्तरानुप्रवेशाद् द्रुतविलम्बिता गतिः । द्रुतमध्या यथा,—

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरम्
न स रुचिरकलापं वाणलक्ष्यीचकार ।
सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णे
रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥

सेयं द्रुतायाश्च मध्यायाश्च गतेरन्तरानुप्रवेशाद् द्रुतमध्या गतिः।
मध्यविलम्बिता यथा,—

दुन्दुभयो दिवि दध्वनुरुच्चैश्चञ्चकराः कपयश्च ववल्गुः।
सिद्धनिकायकराञ्जविमुक्तं माल्यमथाङ्गदमूर्द्ध्नि पपात॥

सेयं मध्याया विलम्बितायाश्च गते रन्तरानुप्रवेशान्मध्यविलम्बिता गतिः
एवमर्द्ध समविषमयोर्मात्राच्छन्दःसु गद्यमिश्रयोर्लघुगुरुन्मिश्रवर्णविन्यास-
विशेषभूयस्त्वेन द्रुतादिगतयो गवेषणीयाः॥
तत्र विषमवृत्तच्छन्दसि द्रुता यथा,—

अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम्।
क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः॥

अर्द्धसमच्छन्दसि विलम्बिता यथा,—

विहितां प्रियया मनःप्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम्।
उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं नृपमूचे वचनं वृकोदरः॥

उत्कलिकाप्रायगद्ये द्रुता मध्या च यथा,—

व्यपगतघनपटलममलजलनिधिसदृशमम्बरतलं विलोक्यते॥
अञ्जनचूर्णपुञ्जश्यामं शार्वरं तमः सन्नायते॥

पद्यगन्धिगद्ये वृत्तगन्धौ मध्या जातिगन्धौ द्रुता यथा,—

पातालतालुतलवासिषु दानवेषु॥
हरइव जितमन्मथो गुह इवाप्रतिहतशक्तिः॥ इति

गद्यादौ मिश्रे गद्यपद्ययोर्द्रुतमध्या यथा,—

हन्त पुण्यवानस्मि यदहमतर्कितोपनतदर्शनोल्लसितनयनयानया।
अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः
स्नपित इव च दुग्धस्रोतसां निर्झरेण।
कवलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन
प्रसभममृतवर्षेणेव सान्द्रेण सिक्तः॥

पद्यादौ मिश्रे द्रुतविलम्बिता यथा,—

असौ विद्याधारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवना-
द्दिहायातः संप्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः।
यदालोकस्थाने भवति पुरमुन्मादतरलैः
कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव॥

अत्र बालसुहृदा मकरन्देन सह विद्यामान्वीक्षिकीमधीते स एव माधवो नाम इति।

वैदर्भादिकृतः पन्थाः काव्ये मार्ग इति स्मृतः।
रीङ् गताविति धातोः सा व्युत्पत्त्या रीतिरुच्यते॥ २७॥
वैदर्भी साथ पाञ्चाली गौडीयावन्तिका तथा।
लाटीया मागधी चेति षोढ़ा रीतिर्निगद्यते॥ २८॥
तत्रासमासा निःशेषश्लेषादिगुणगुम्फिता।
विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते॥ २९॥
समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिविवर्जिताम्।
मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः॥ ३०॥
समस्तात्युद्भटपदामोजःकान्तिगुणान्विताम्।
गौड़ीयेति विजानन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः॥ ३१॥
अन्तराले तु पाञ्चालीवैदर्भ्यो र्योऽवतिष्ठते।
सावन्तिका समस्तैः स्याद्द्वित्रैस्त्रिचतुरैः पदैः॥ ३२॥
समस्तरीतिव्यामिश्रा लाटीया रीतिरिष्यते।
पूर्व्वरीतेरनिर्व्वाहे खण्डरीतिस्तु मागधी॥ ३३॥

तासु वैदर्भी यथा,—

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः॥

सेयमसमस्तपदा समस्तश्लेषादिगुणवती वैदर्भी रीतिः।

पाञ्चाली यथा,—

गात्राविघातदलिताङ्गदजर्जराणाम्
गण्डस्थलीललितकुण्डलताडितानाम्।
क्षोभस्फुटन्मुकुटकोटिविघट्टितानाम्
नादोऽभवज्झणझणामुखरो मणीनाम्॥

सेयमोजःकान्त्यभावादाश्लिष्टश्लथभावपुराणच्छायामाधुर्य्यसौकुमार्य्यवती समस्तपञ्चषपदा पाञ्चाली रीतिः॥

गौड़ीया यथा,—

यस्यावस्कन्दलीलावलितबलपरिस्पन्दखर्वीकृतोर्व्वी-
संरम्भोत्तम्भनायोन्नमितभरनमत्कन्धरासन्धिरासीत्।
शेषो विस्फारफुल्लस्फुटपृथुलफणापुत्कृताग्निस्फुलिङ्ग-
स्फूर्ज्जत्सन्दोहसन्देहितविकटशिखामण्डलीरत्नखण्डः॥

सेयमोजःकान्तिमती समस्तोद्भटभूरिपदा च गौड़ीया रीतिः॥

आवन्तिका यथा,—

एतानि निःसहतनोरसमञ्जसानि
शून्यं मनः पिशुनयन्ति पदानि तस्याः।
एते च वर्त्म तरवः प्रथयन्ति ताप-
मालिङ्गितोज्झितपरिम्लपितैः प्रवालैः॥

सेयं समस्तद्वित्रिचतुरपदा वैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरालवर्त्तिन्यावन्तिका नाम रीतिः॥

लाटीया यथा,—

अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम्।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्
कुपितकपिकपोलक्रोड़ताम्रस्तमांसि॥

सेयं समस्तरीतिमिश्रा लाटीया नाम रीतिः॥

मागधी यथा,—

करिकवलनशिष्टैः शाखिशाखाग्रपत्रै-
रऋणसरणयोऽमी सर्व्वतो भीषयन्ते ।
चलितशवरसेनादत्तगोशृङ्गचण्ड-
ध्वनिचकितवराहव्याकुला विन्ध्यपादाः ॥

सेयमारब्धरीतेरनिर्व्वाहात् खण्डरीतिर्मागधी ॥

या विकाशेऽथ विक्षेपे सङ्कोचे विस्तरे तथा ।
चेतसो वर्त्तयित्री स्यात् सा वृत्तिः सापि षड्विधा ॥ ३४ ॥
कैशिक्यारभटी चैव भारती सात्वती परा ।
मध्यमारभटी चैव तथा मध्यमकैशिकी ॥ ३५ ॥
सुकुमारार्थसंदर्भा कैशिकी तासु कथ्यते ।
या तु प्रौढार्थसंदर्भा वृत्तिरारभटीति सा ॥ ३६ ॥
कोमलप्रौढसंदर्भा कोमलार्थाथ भारती ।
प्रौढार्था कोमलप्रौढसंदर्भां सात्वतीं विदुः ॥ ३७ ॥
कोमले प्रौढसंदर्भा त्वर्थे मध्यमकैशिकी ।
प्रौढार्था कोमले बन्धे मध्यमारभटीष्यते ॥ ३८ ॥

तत्र कैशिकी यथा,—

शिशिरचिषु दलेषु नागवल्ल्या विचकिलदामनि चन्दने च हृद्ये ।
कुवलयिनि पुराणसीधुपात्रे तरलदृशामपतन् दृशः प्रिये च ॥

सेयमर्थस्य च संदर्भस्य च सौकुमार्य्यात् कैशिकी नाम वृत्तिः ॥

आरभटी यथा,—

यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनाम्
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत् कर्म्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तको ऽहम् ॥

सेयं प्रौढार्थसंदर्भारभटी नाम वृत्तिः ॥

भारती यथा,—

उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकवरीभारमंसे वहन्त्याः।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु॥

सेयमतिसुकुमारार्थे नातिसुकुमारसंदर्भा भारती नाम वृत्तिः॥

सात्वती यथा,—

वन्द्यौ द्वावपि तावनार्यचरितप्राप्तप्रतापोदयौ
भीमो भीमपराक्रमः स च मुनि र्भास्वत्कुठारायुधः।
एकेनामृतवद्विदार्य करजैः पीतान्यसृञ्जि द्विषा-
मन्येनापि हृताहिताखसरसि स्नातं क्रुधः शान्तये॥

सेयं प्रौढ़ार्था नातिप्रौढ़संदर्भा सात्वती नाम वृत्तिः॥

मध्यमकैशिकी यथा,—

किं हारि दैवहतके सहकारकेण
संवर्द्धितेन विषपादप एष पापः।
अस्मिन् मनागपि विकाशविकारभाजि
भीमा भवन्ति मदनज्वरसन्निपाताः॥

सेयं सुकुमारेऽर्थे प्रौढ़संदर्भा मध्यमकैशिकी नाम वृत्तिः॥

मध्यमारभटी यथा,—

त्वं नागराज बहुमस्य नितम्बभागम्
भोगेन गाढ़मुपवेष्टय मन्दराद्रेः।
सोढ़ा विषह्य वृषवाहनयोगलीला-
पर्यङ्कबन्धनविधेस्तव कोऽतिभारः॥

सेयं प्रौढ़ेऽर्थे सुकुमारसंदर्भा मध्यमारभटी नाम वृत्तिः॥

अन्योक्तीनामनुक्तिश्छाया सापीह षड्विधा।
लोकच्छेकार्भकोन्मत्तपोटामत्तोक्तिभेदतः॥ ३९॥

तासु लोकोक्तिच्छाया यथा,—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषम्
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

सेयं लोचने मीलयित्वेति लोकोक्तेरनुकृति लोकोक्तिच्छाया ॥

छेकोक्तिच्छाया यथा,—

यो हि दीर्घासिताक्षस्य विलासललितभ्रुणः ।
कान्तामुखस्यावशगस्तस्मै नृपशवे नमः ॥

सेयं नृपशवे नम इति विदग्धोक्तेरनुकृतिश्छेकोक्तिच्छाया ॥

अर्भकोक्तिच्छाया यथा,—

किं स स्वर्गतरुः कोऽपि यसत्र पुष्पं निशाकरः ।
ते वृक्षाः कीदृशा मातर्येषां मुक्ताफलं फलम् ॥

सेयमव्युत्पन्नशिशुजनोक्तेरनुकृतिरर्भकोक्तिच्छाया ।

उन्मत्तोक्तिच्छाया यथा,—

दृष्टः कथं सुतनु किं कुरुते किमस्माद्-
वार्त्तां स पृच्छति शृणोति निवेद्यमानाम् ।
आस्तां किमस्य कथया कथयाशु तावद्
ध्यात्वागमिष्यति न वा खलु सोऽभिमानी ॥

सेयमसमञ्जसाया उन्मत्तोक्तेरनुकृतिरुन्मत्तोक्तिच्छाया ॥

पोटोक्तिच्छाया यथा,—

तिलकमसह्याऽस्मि सोढुं धनसारेणातिसारो दोषो मे ।
लम्भयति च दौर्बल्यं कुङ्कुमरागो ममाङ्गानि ॥

सेयमुत्तमपदारोपितनीचयुवत्युक्तेरनुकृतिः पोटोक्तिच्छाया ॥

मत्तोक्तिच्छाया यथा,—

पि पि प्रिय स स स्वयं मु मु मुखासवं देहि मे

त त त्यज द्रु द्रु द्रुतं भ भ भ भाजनं काञ्चनम् ।
इति स्खलितजल्पितं मदवशात् कुरङ्गीदृशः
प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरध्यैयत ॥

सेयं स्खलन्तया मत्तोक्तेरनुकृति र्मत्तोक्तिच्छाया ॥

साभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसो विनिवेशनम् ।
मुद्रां तां मुत्प्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदुः ॥ ४० ॥
सास्मिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्ते र्वचनस्य च ।
समुच्चयस्य संज्ञाया: षोढ़ा न्यासेन जायते ॥ ४१ ॥

तासु पदमुद्रा यथा,—

निर्माल्यं नयनश्रियः कुवलयं वक्त्रस्य दासः शशी
भ्रूयुग्मस्य सनाभि मन्मथधनु र्ज्योत्स्ना स्मितस्याञ्चलः ।
संगीतस्य च मत्तकोकिलरुतान्युच्छिष्टमेणीदृशः
सर्व्वाङ्गीणमहो विधेः परिणतं विज्ञानचित्रं चिरात् ॥

अत्र निर्म्माल्यं दासः सनाभ्यञ्चल उच्छिष्टमितिपदानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयेण मुत्प्रदायिनां साभिप्रायनिवेशादियं पदमुद्रा ।

वाक्यमुद्रा यथा,—

यत् स्वच्छे सलिलात्मनि प्रतिफलद्देवे त्रियामापतौ
पीयूषाकृति पर्य्यवस्यति किल ज्योत्स्नेति तत्वान्तरम् ।
तिग्मं धाम चिरं चकास्ति दिवि यत् तत्रास्ति दिव्यः पुमान्
यं विज्ञातवतां त्रुटन्ति निखिला भूयो भवग्रन्थयः ॥

अत्र तत्रास्ति दिव्यः पुमानित्यादे र्वाक्यान्तरस्य पूर्व्ववाक्योपकारित्वेन मुत्प्रदायकस्याभिप्रायपूर्व्वनिवेशादियं वाक्यमुद्रा ॥

विभक्तिमुद्रा यथा,—

श्रियः प्रदुग्धे विपदो रुणद्धि यशांसि सूते मलिनं प्रमार्ष्टि ।
संस्कारशौचेन परं पुनीते शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः ॥

अत्र प्रदुग्धे रुणद्धि सूते प्रमार्ष्टि पुनीते इति तिङ्विभक्तीनां दुहि-पचत्रोः सकर्म्मकयोरुपसंख्यानं रुधादिभ्यः श्नमित्यादिभि विशेषलक्षण-योगैः परस्मैपदात्मनेपदपर्य्यायेण निवेशो दृश्यते। श्रियो विपदो यशांसि मलिनं संस्कारशौचेनेति च सुब्विभक्तीनाम् अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङ्वङावित्यादिविशेषलक्षणवतीनामविकृतविकृतानां मङ्गलामङ्ग-लार्थपरत्वेन मङ्गलाद्यर्थानामभिप्रायतः प्रयोगो लक्ष्यते तेनेयं विभक्ति-मुद्रा भवति ॥

वचनमुद्रा यथा,—

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते।
तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानाम्
येषां कुलेषु सविता च गुरु र्वयञ्च ॥

अत्र वयमित्यात्मनि बहुवचनेन सविता चेति सवितर्य्येकवचनेन स-वितुरप्यहं बहुमत इत्यभिप्रायो वक्तु रितीयं वचनमुद्रा ॥

समुच्चयमुद्रा यथा,—

जातश्चायं मुखेन्दुस्ते भ्रुकुटिप्रणयी पुरः ।
गतञ्च वसुदेवस्य कुलं नामावशेषताम् ॥

अत्राशंसायां भूतवच्चेति भूतवद्भावस्य हयग्रीवप्रभावातिशयशंसिनः समुच्चयद्वारेण निवेशादियं समुच्चयमुद्रा ॥

संवृत्तिमुद्रा यथा,—

मणिरत्नं प्रसेनस्य तच्चानार्य्येण विष्णुना ।
स्वं स्नेनाद्ययोगेन तेन किं कीर्त्तितेन वः ॥

अत्र "कयापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः" ततः किं तेन वः कीर्त्तिते-नेति साभिप्रायसंवृत्तिकरणादियं संवृत्तिमुद्रा ॥

विधिद्वारेण वा यत्र निषेधेनाथ वा पुनः ।

प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः सोक्तिरत्राभिधीयते ॥ ४२ ॥
विधेरथ निषेधात् स्यादधिकाराद्विकल्पतः।
नियमात् परिसङ्ख्याया उपाधेः सेह षड्विधा ॥ ४३ ॥

तासु विध्युक्ति र्यथा,—

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने

अत्राप्राप्तौ प्रापणवचनं विधिः ॥

निषेधोक्ति र्यथा,—

भर्त्तु र्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ॥

अत्र प्राप्तौ निवारणं निषेधः ॥

अधिकारोक्ति र्यथा,—

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥

अत्र विधिनिषेधज्ञानाद्विधिनिषेधयोग्यताधिकारः ॥

विकल्पोक्ति र्यथा,—

एको नेता क्षत्रियो वा द्विजो वा एका विद्याध्यात्मिकी वा त्रयी वा।
एका भार्य्या वंशजा वा प्रिया वा एकं मित्रं भूपति र्वा यति र्वा ॥

सोऽयं जातिक्रियागुणद्रव्यावलम्बी चतुर्विधो विकल्पः ॥

नियमोक्ति र्यथा,—

विवादोऽपार्थ एवायं पार्थ एव धनुर्धरः।
यो न केवलमात्मीयैः परैरप्यभिनन्द्यते ॥

सोऽयमयोगान्ययोगात्यन्तायोगव्यवच्छेदलक्षणस्त्रिप्रकारो नियमः ॥

परिसङ्ख्योक्ति र्यथा,—

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ॥ वामेनाक्ष्णा न पश्यति ॥
काठिन्यमस्याः कुचयोः ॥ किमसद् यन्न रोचते ॥

तदिदं विधिनिषेधाभ्यां शेषाभ्यनुज्ञानं परिसङ्ख्येत्युच्यते ॥

अयुज्यमानस्य मिथः शब्दस्यार्थस्य वा पुनः।

योजना क्रियते यासौ युक्तिरित्युच्यते बुधैः ॥ ४४ ॥
पदञ्चैव पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च ।
विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रबन्धश्चाभिधीयते ॥ ४५ ॥

तत्र, योगकारणपर्य्यायाङ्गाङ्गिभावपरम्पराः ।
पदयुक्ते र्निमित्तं स्यु र्निरूढ़ाः पदसिद्धये ॥ ४६ ॥
विरुद्धानां पदार्थानां जात्यादीनां परस्परम् ।
योजना येह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदुः ॥ ४७ ॥
गर्भः सह निगर्भेण संदृष्टिः ससमुच्चया ।
हेतवो वाक्ययुक्तीनां क्रियन्तामेवमादय. ॥ ४८ ॥
यत्तदादेरुपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ ।
क्रियासमभिहारश्च वाक्यार्थान् युञ्जते मिथः ॥ ४९ ॥
पदश्रद्धेयशैलादिवर्णनाभ्युपपत्तये ।
वाक्यं सेह प्रकरणविषया युक्तिरिष्यते ॥ ५० ॥
प्रबन्धविषयाप्येवं युक्तिरुक्ता मनीषिभिः ।
उदाहरणमालासां रूपव्यक्त्यै निदर्श्यते ॥ ५१ ॥

अत्र योगरूढिपरम्परादिनिमित्ता पदयुक्ति र्यथा,—

प्राच्यां निर्जितजम्भजिद्द्विपशिरःसिन्दूरशोभं दिशि
प्रत्याख्यातहयाङ्गनास्वकृतभुग्जेयाति: प्रतीच्यर्णवे ।
प्रातर्जातमदोन्मिषत्कमलिनीकिञ्जल्ककल्कोद्भटम्
भानोः पूर्णनभःकटाहकुहरक्रोड़ं महः पातु वः ॥

अत्र जम्भजिद्द्विप इति योगरूढिपरम्परा, हयाङ्गनास्वकृतभुगिति पर्य्यायपरम्परा, प्रातर्जातमदोन्मिषत्कमलिनीकिञ्जल्ककल्कोद्भटमिति हेतुपरम्परा, नभःकटाहकुहरक्रोड़मित्यङ्गाङ्गिभावपरम्परा च परिस्फुरन्ती दृश्यते ॥

विरुद्धजात्यादियोगनिमित्ता पदार्थयुक्ति र्यथा,—

तन्नागेन्द्रकरोरुदोः करिशिरःपीनस्तनांसं वपुः

स्त्रीपुंसाकृति यत् पितुस्तव मुखे रम्योग्रमीचामहे।
वाराह्या इति नर्म्मणीभवदनः पश्यन् यदास्या मुखम्
नाभिष्टौति हसन्न निन्दति तदा श्लिष्टोऽम्बया पातु वः॥

अत्र स्त्रीपुंसाकृति विरुद्धजातियोजना, नाभिष्टौति न निन्दतीति विरुद्धक्रियायोजना, रम्योग्रमिति विरुद्धगुणयोजना, मुखे वपुरीचामह इति विरुद्धद्रव्ययोजना च लक्ष्यते॥

वाक्यगर्भादिविषया वाक्ययुक्तिर्यथा,—

दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम्॥

अत्र वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यतेति वाक्यगर्भः। तत्रैव पश्यतेति वाक्यान्तरे भावाविष्कारवाचा निगर्भः, किमपरं रामाय तस्मै नम इति वाक्यसंहृत्तिः, यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतमिति वाक्यसमुच्चयः। सेयमेतेषां योजनाद्वाक्यविषया युक्तिर्भवति॥

यत्तदादुग्रपादाननिमित्ता वाक्यार्थयुक्तिर्यथा,—

तिष्ठ द्वारि भवाङ्गने व्रज वहिः स प्रेति वर्त्मं चते
शालामञ्च तमङ्गमञ्च वलभीमञ्चेति वेश्माञ्चति।
दूतीं संदिश संदिशेति बहुशः संदिश्य सास्ते तथा
तल्पे कल्पमयीव निष्टणा यथा नान्तं निशा गच्छति॥

अत्र प्रथमपादे क्रियासमुच्चयः द्वितीये क्रियाभ्यासस्तृतीये दूतीं संदिशेति यावत्क्रियासमभिहारः। शेषे तु तथा सास्ते यथा निशान्तं न गच्छति इति यत्तदोरुपादानं वाक्यार्थयुक्तेर्हेतुः प्रतीयते। सेयमुक्तलक्षणा वाक्यार्थयुक्तिर्भवति॥

अश्रद्धेयपर्व्वतादिवर्णनोपपत्तिहेतुः प्रकरणविषया यथा,—

सुदे मुरारेरमरैः सुमेरोरानीय यस्योपचितस्य शृङ्गैः ।
भवन्ति नोद्दामगिरां कवीनामुच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः ॥

प्रबन्धव्यापिवस्तूपपत्तेर्हेतुस्तु प्रबन्धविषया युक्तिर्भवति यथा,—

धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥

उक्तिप्रकारो भणितिः सम्भवेऽसम्भवे च सा ।
विशेषसंष्टत्याश्चर्यकल्पनासु च कल्प्यते ॥ ५२ ॥

तत्र सम्भवभणितिर्यथा,—

सद्योद्रावितकेतकोदरदलस्रोतःश्रियं बिभ्रती
येयं मौक्तिकदामगुम्फनविधेर्योग्यच्छविः प्रागभूत् ।
उत्सेक्या कलशीभिरञ्जलिपुटैः पेया मृणालाङ्कुरै-
र्मातव्या च शशिन्यमुग्धविभवे सा वर्त्तते चन्द्रिका ॥

अत्र ज्योत्स्नायाः सद्योद्रावितकेतकोदरदलस्रोतःसादृश्यादिसम्भवा-
दियं सम्भवभणितिर्विधिरूपा ॥

असम्भवभणितिर्यथा,—

क्व पेयं ज्योत्स्नाम्भो वदत विषवल्लीसरणिभि-
र्मृणालीतन्तुभ्यः सिचयरचना कुत्र भवति ।
क्व वा पारीमेयो वत वकुलदाम्नां परिमलः
कथं स्वप्नः साक्षात् कुवलयदृशं कल्पयतु ताम् ॥

अत्र ज्योत्स्नादीनां मृणालादिभिः पेयत्वादेरसम्भवादियमसम्भव-
भणितिः ॥

निषेधरूपा विशेषभणितिर्यथा,—

रेवतीदशनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ।

वहन् हली मदक्षीवः पानगोष्ठ्यां पुनातु वः ॥

अत्र रेवतीदशनोच्छिष्टयोरपि हलिदृशो येत् पूतत्वं मदक्षीवस्यापि हलिनो यत् पावनत्वमसौ विशेष इतीयं विशेषभणिति निषेधे विधिरूपा ॥

संवृतिभणिति यथा,—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः।
उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥

अत्र प्रसिद्धवर्णनाप्रपञ्चविधेराभरणस्याभरणं, इत्यादिवाक्यैः संवरणादियं संवृतिभणिति विधौ निषेधरूपा ॥

आश्चर्यभणिति यथा,—

ज्योतिर्भस्त्रदिदं तमः समुदितं जातोऽयमदग्धः शिखी
पीयूषादिदमुत्थितं विषमयं छायाप्रजन्मातपः।
को नामास्य विधिः प्रशान्तिषु भवेद् वाढं द्रढीयानयम्
ग्रन्थि येत् प्रियतोऽपि विप्रियमिदं सख्यः कृतं सान्त्वनैः ॥

अत्र ज्योतिःप्रभृतिभ्यस्तमःप्रभृतीनामुत्पत्तेराश्चर्यरूपत्वादियमाश्चर्यभणिति निषेधविधौ विधिनिषेधरूपा ॥

कल्पनाभणिति यथा,—

दृश्यं दृशां सहस्रैर्मनसामयुतैर्विभावनीयं च।
सुकृतशतकोटिभोग्यं किमपि वयः सुभ्रु वः स्वदते ॥

अत्र वयोरामणीयकातिशयस्य दृक्सहस्रादिभिरेवावलोकनीयत्वादियोग्यताकल्पनादियं कल्पनाभणिति विधिनिषेधे निषेधविधिरूपा ॥

वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्रचना गुम्फना स्मृता।
शब्दार्थक्रमपर्यायपदवाक्यकृता च सा ॥ ५३ ॥

तासु शब्दकृता यथा,—

रामाभिषेके मदविह्वलाया कराच्च्युतो हेममटस्तरुण्याः।

सोपानमासाद्य चकार शब्दं ठं ठं ठ ठं ठं ठ ठ ठं ठ ठं ठः ॥

सेयं ठंठमित्यादे निरर्थकस्य श्लोकपादस्यार्थानुगुणेन वाक्येन रचितत्वाच्छब्दरचना ॥

अर्थकृता यथा,—

दिक्कालात्मसमैव यस्य विभुता, यस्तत्र विद्योतते,
यत्रामुष्य सुधीभवन्ति किरणा, राशेः स यासामभूत् ।
यस्तत्पित्तम्, उषःसु योऽस्य हविषे, यस्तस्य जीवातवे,
वोढा यद्गुणमेष मन्मथरिपोस्ताः पान्तु वो मूर्त्तयः ॥

सेयं व्योमादीनामष्टानामपि महेशमूर्त्तिलक्षणानामर्थानामुत्तरोत्तरसङ्कलनया रचितत्वादर्थरचना ॥

क्रमकृता यथा,—

नीलाब्जानां नयनयुगलद्राघिमा दत्तपत्रः
कुम्भाविभौ कुचपरिकरः पूर्व्वपक्षीचकार ।
भ्रूविभ्रान्ति र्मदनधनुषो विभ्रमाननुवादीद्
वक्त्रज्योत्स्ना शशधरवचं दूषयामास यस्याः ॥

अत्र पत्रप्रदानपूर्व्वपक्षोपन्यासानुवाददूषणोद्भावनानां बुधजनप्रसिद्धक्रमेण रचितत्वादियं क्रमरचना ॥

पर्य्यायकृता यथा,—

कण्डुल्लिज्जिअ जाणइ कुन्तपलत्ताइ कीरसंलविरी ।
पूसअभासं सुञ्ज सणाळ रे हं धिठवा आडी ॥

सेयं शुकनामपर्य्यायाणामर्थानुगुणरचितत्वात् पर्य्यायरचना ॥

पदकृता यथा,—

लोलल्लाङ्गूलवल्लीवलयितवकुलानोकहस्कन्धलोलै-
र्गोलाङ्गूलै र्नदद्भिः प्रतिरसितजरत्कन्दरामन्दिरेषु ।
षण्डेषूद्दण्डपिण्डीतगरतरलनाः प्रापिरे येन वेला-
मालम्ब्योत्तालतालस्फुटितपुटकिनीबन्धवो गन्धवाहाः

अत्र लाङ्गूलवलयितवकुलैर्नदद्भिर्गोलाङ्गूलैः प्रतिरसितजरत्कन्दरामन्दिरेषु षण्डेषु उद्दण्डपिण्डीतगरतरलनाः पुटकिनीबन्धवो गन्धवाहा वेलामालम्ब्य येन प्रापिरे इत्यतोऽधिकानामपुष्टार्थानामपि पदानामनुप्रासाय छन्दःपूरणाय चार्थानुगुण्येन रचितत्वादियं पदरचना॥

वाक्यरचना यथा,—

पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे।
इतरेषु तु पाञ्चाल्यास्त्रितयं त्रितयं त्रिषु॥

इह महतोऽर्थस्याल्पीयसा ग्रन्थेनाभिधानमिति वुत्पत्क्रमेणापि ग्रन्थलाघवाय वाक्यार्थो रचित इतीयं वाक्यरचना॥

प्रयेत्रैत्याङ्गः पदार्थानां घटनायां परस्परम्।
सा प्रक्रान्तेन कस्मिंश्चिदपक्रान्तेन कुत्रचित्॥ ५४॥
अतिक्रान्तेन कुत्रापि पदार्थवर्णयोः क्वचित्।
वाक्यार्थवाक्ययोः क्वापि प्रकीर्णानाञ्च दृश्यते॥ ५५॥

तासु प्रक्रान्तघटना यथा

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्सरसाम्।
ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः॥

सेयं सप्तर्षीणामागमनस्य प्रक्रान्तस्यैव घटनात् प्रक्रान्तघटना॥

अपक्रान्तघटना यथा,—

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
निषादस्य च संवादमृषेः संवरणस्य च॥

सेयमपक्रान्तस्य निषादसंवरणसंवादस्य घटनादपक्रान्तघटना॥

अतिक्रान्तघटना यथा,—

तस्य चक्रुश्चमत्कारं व्यतीतसमया अपि।
स्मिताद्रमुकुलोद्भेदाः कदम्बवनराजयः॥

इयमतिक्रान्तस्यापि कदम्बवनराजीनामाद्रमुकुलोद्भेदस्य विरहि-

मनश्चमत्कारकारिणो रामस्य स्मृतिद्वारेण घटनादतिक्रान्तघटना ॥

पदघटना यथा,—

छिन्नेनापतता वक्त्रौ यन्मुखेन हठात् क्षते ।
स्वेति हेति हरेणोक्तं स्वाहासीत् सैष रावणः ॥

इयं स्वेति हेति वर्णाभ्यां स्वाहेति पदमत्र घटितत्वात् पदघटना ॥

वाक्यघटना यथा,—

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हृता ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥

इयं पूर्वशास्त्रनिबद्धमत्रोत्तरार्द्धमत्र तदर्थाननुयायिनापि प्रस्तुतार्थाविरुद्धेन पूर्वार्द्धेनैकवाक्यतयैव घटितत्वाद्वाक्यघटना ॥

प्रकीर्णघटना यथा,—

एक्कहिं अच्छिहि सावणु अम्महि भद्दवउ ।
माहउ महिअलसत्थरि गण्डत्थले सरउ ॥
अङ्गहि गिम्ह सुहच्छिइ तिलवणे मग्गसिउ ।
मुद्धिहि मुहपङ्कअसगि आवासिउ सिसिरु ॥

अत्र श्रावणादीनामयुगपद्भावित्वेन विप्रकीर्णानां घटनादियं प्रकीर्णघटना ॥ प्रकीर्णशब्दश्चायं शेषवाची तेनान्यासामपि प्रकीर्णघटनानामिहावकाशो भवति । तेन या इमा महाकविप्रबन्धेषु मुख्या गौणी लक्षणा तद्भावापत्तिरुपचरिता लक्षितलक्षणेतिशब्दवृत्तयस्ता अपीह श्रूयन्ते । तत्रादितः षट्स्वाधारवचनेषु मुग्धाया इति सम्बन्धिपदे च मुख्या, शेषयो र्द्वयोराधारवचनयो र्गौणी, श्रावणादिषु चतुर्षु मासवचनेषु लक्षणा, षट्स्वपि चाधेयवचनेषु वर्षादिषु लक्षिताभिहितेष्वपि युगपदसम्भवत्सु श्रुतार्थापत्तिलभ्या तद्भावापत्तिः, आवासित इति क्रियापदं चोपचरिता व्यक्तमेव प्रतीयते। लक्षितलक्षणापि नैतास्वेव व्याख्यानत उन्मिषति। तथाह्यावासितशब्दोऽयमभिमतप्रदेशनिवेशितमहापरिच्छदे महाराजादौ निरूढाभिधानशक्तिः। स चोपचारेण श्रावणादिषु

प्रयुज्यमाने तेषामपि महत्त्वमभिलक्ष्य महापरिच्छदतां महारम्भत्वञ्च लक्षयन् प्रस्तुताया अपि प्रवृत्तेर्महान्तमनुबन्धं लक्षयति। ते च युगपल्लोचनादावनुपपद्यमानस्थितय स्वशब्दशक्तिभिस्तत्र तत्र निवेश्यमानाः स्वधर्मसम्पदः प्रत्यासन्नापायां तद्धर्मसम्पदमुपलक्षयन्ति। असावसौ विरहवत्या अपि वियोगवेदनातिशयं लक्षयन्ती कमितरि स्नेहातिशयं लक्षयति। तत्र श्रावणो भाद्रपद इत्युभाभ्यामवयवाभ्यां वर्षर्त्तु र्लक्ष्यते। स च लोचनयोरनुपपद्यमानस्थितिरपि विभक्तिश्रुत्या निवेशितः पयःपृषत्प्रवाहलक्षणायाः स्वधर्मसम्पदः प्रत्यासन्नामविच्छिन्नाश्रुप्रवाहसम्पदमुपलक्षयन् समागमोत्काया उत्कण्ठातिशयं लक्षयति। माधव इत्युत्तरावयवेन वसन्तो लक्ष्यते। सोऽपि महीतलस्रस्तरेऽनुपपद्यमानस्थितिः प्राग्वदेव शब्दशक्त्या निवेशितः कुसुमकिशलयमृणालकमलिनीदलादिकायाः स्वधर्मसम्पदः समासन्नां शिशिरोपकरणसामग्रीमुपलक्षयन् कामवत्याः शरीरान्तःसन्तापं लक्षयति। शरदित्यनेन ऋतुविशेषोऽभिधीयते सा गण्डयोरनुपपद्यमानस्थितिः प्रशंसावचनस्यापि स्थलशब्दस्यानुस्मरणशक्त्या समाकृष्यमाणः काशकुसुमहंसागमकुमुदसरःप्रसादचन्द्रातपादिकायाः स्वधर्मसम्पदः समासन्नां गण्डयोः पाण्डुतां लक्षयन् मृगेक्षणाया विरहक्षामतामुपलक्षयति। ग्रीष्म इत्यनेनापि ऋतुविशेष एव उच्यते। सोऽप्यङ्गनाङ्गेऽनुपपद्यमानः सूर्यांशुकार्कश्यप्रतप्तपांशुतापरुषोष्णानिलत्वदावाग्निकालुष्यादेः स्वधर्मसम्पदः समानानीकभूताभूतपूर्वानङ्गज्वरलिङ्गसम्पदमुपयन्नष्टमीं कामावस्थां लक्षयति। मार्गशीर्ष इत्यनेन तु पूर्वावयवेन हेमन्तो लक्ष्यते। तेन च यथा हेमन्ते तिलवनं लूयते तथा तस्याः सुखासिका साम्प्रतं लूयते इति लक्ष्यते। तेनातिशयिनी मनःपीडोपलक्षिता भवति। का पुनः सुखासिकातिलवनयोः समानधर्मता। येयं स्नेहनिर्भरता नाम। अभिसारिकाणां च प्रायेण तिलवनाञ्जिनीषण्डयोरेव बहुमानप्रसिद्धिः। यदित्थमाहुः।

अत्तान्तहरमणिज्जं अम्हं गामस्स मण्डणीहूअं।

लुअ तिलवाडिसरिच्छं सिसिरेण कअम्मिसिणिसण्डं ॥

अत एवायमुत्तरवाक्ये कमलसरःशब्देनाब्जिनीखण्डमपि निर्दिशति ॥

तद् यथा,—

मुद्धिहि मुहपङ्कअसरि आवासिउ सिसिरु ॥

तत्र शिशिर इत्यनेन ऋतुविशेषेण मुग्धामुखेऽपि पद्मसरसीव शब्दशक्त्याभिनिवेशितेन कमलवनोपप्लवादेः स्वधर्म्मसम्पदो लोकप्रतीतायाः प्रत्यासन्ना मुग्धामुखाम्बुरुहलोचनोत्पलस्मितकुसुमदशनकेशरादिच्छायापरिम्लानि लक्षयमाणा विप्रलम्भानुभावप्रकर्षमुपलक्षयति । शिशिरलक्ष्मीवर्णनप्रस्तावाच्च मुखमङ्गं शरीरमत्र सर्व्वं वा मुखमुच्यत इति स्थानप्राधान्यलक्षणया सर्व्वर्त्तुभ्यः शिशिर एवेह प्रधानमित्यपि लक्षितं भवति ॥

काकुस्वरपदच्छेदभेदाभिनयकान्तिभिः ।
पाठो योऽर्थविशेषाय पठितिः सेह षड्विधा ॥ ५६ ॥

तत्र काक्वा यथा,—

यदि मे वल्लभा दूती तदाहमपि वल्लभा ।
यदि तस्याः प्रिया वाचस्तन्ममापि प्रियप्रियाः ॥

अत्रैकया काक्वा विधिरन्यया तु निषेधः प्रतीयते ॥

स्वरेण यथा,—

सुभ्रु त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषिताम्
दूरादेव मयोज्झि तः सुरभयः स्रग्गन्धधूपादयः ।
रागं रागिणि मुञ्च मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना
सत्यं त्वद्विरहाद् भवन्ति दयिते सर्व्वा ममान्धा दिशः ॥

अत्र दृष्टे इत्यत्र प्लुतस्वरकरणात् कुपितकान्ताप्रसादनपरमपीदं वाक्यमुत्कुपितदृष्टिप्रसादनपरतां प्रतिपद्यते ॥

पदच्छेदेन यथा,—

सर्व्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्व्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ॥

अत्र मया विरहितेत्येतावति पदच्छेदे पुरूरवसस्त्वयेत्येतावति तु पर्व्वतस्य वाक्यभेदो भवति ॥

पदभेदेन यथा,—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यो गङ्गां विदधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यञ्च नामामराः।
सो ऽव्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्व्वदोमाधवः ॥

अत्र येन ध्वस्तमनोभवेनेत्यादेर्येन ध्वस्तमनोऽभवेनेत्यादेश्च पदभेदादुमाधवो माधव इत्यर्थद्वयं प्रतीयते। तयोश्च द्वयोरपि प्राधान्येनोपादानादङ्गाङ्गिभावेन प्रकृताप्रकृतरूपतया चानवस्थानात् परस्परकसम्बन्धेनायं श्लेषः ॥ पदभेदेन तु पाठे पर्य्यायतोऽर्थद्वयप्रतीतेरियं श्लेषोपसर्जनात् पदभेदपठितिः ॥

अभिनयेन यथा,—

एद्दहमेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहिं अच्छिवत्तेहिं।
एद्दहमेत्तावत्था एद्दहमेत्तेहिं दिअहेहिं ॥

अत्र यन्मात्रस्तनीत्यादीनां तथाभूतहस्ताभिनयैः सह पठनात् तथाविधार्थविशेषो गम्यते ॥

व्यपदेशोऽप्यभिनयविशेष एव यथा,—

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्।

इत्यात्मानमपदिश्य ब्रूते ॥

कान्त्या यथा,—

यस्यारिजातं नृपतेरपश्यदवलम्बनम्।
ययौ निर्भरपश्चात्पश्चादरपश्यदवलं वनम् ॥

अत्रावलम्बनमवलं वनमिति पदे पदद्वये वा द्वितीयचतुर्थस्थानयोर्यौ वकारौ तयोरन्तःस्थपवर्गाभ्यां पर्वर्गान्तःस्थाभ्यां वा कान्तिमति पाठेऽर्थ-

भेदो जायते ॥

१ अपरे पुनः पठितिमन्यथा कथयन्ति ॥

पदपादार्द्धभाषाणामन्यथाकरणेन यः ।
पाठः पूर्व्वोक्तसूक्तस्य पठितिं तां प्रचक्षते ॥ ५७ ॥

तत्र पदान्यथाकरणं द्विधा प्रकृतितो विभक्तितश्च ॥

तत्र प्रकृतितो यथा,—

असकलहसितत्वात् क्षालितानीव कान्त्या
मुकुलितनयनत्वाद्व्यक्तकर्णोत्पलानि ।
पिवतु मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणाम्
त्वयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ॥

अत्र त्वयीत्यस्य स्थाने यदा मयीति पठ्यते तदैतत्प्रार्थनावाक्यमपि अनुमतिवाक्यं भवति ॥

विभक्तितो यथा,—

सह भृत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम् ।
स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥

अत्र यदा पाण्डुसुतः सुयोधनमित्यस्य स्थाने पाण्डुसुतं सुयोधन इति पठ्यते तदैतदमङ्गलार्थमपि सुयोधने मङ्गलार्थं भवति ॥

पादान्यथाकरणेन यथा,—

एकान्ते विजने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।
न्यासापह्नवने चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥

अत्र यदा तृतीयपादस्थाने तन्वङ्गी यदि लभ्येतेति पाठो भवति तदैतत् परीक्षोपयिकमपि कामौपयिकं भवति ॥

अर्द्धान्यथाकरणेन यथा,—

तत्तावदेव शशिनः स्फुरितं गरीयो
यावन्न तिग्मरुचिमण्डलमभ्युदेति ।

अभ्युद्यते सकलधामनिधौ तु तस्मिन्
इन्दोः सिताब्भ्रकलशस्य च को विशेषः ॥

अत्र यदा मध्यमपादयोः स्थाने "यावन्न ताः किमपि गौरतरा हसन्ति ताभिः पुनर्विहसिताननपङ्कजाभिः" इति पठ्यते तदैतद्वीरार्थोक्तिरूपमपि शृङ्गारोक्तिरूपं संपद्यते ॥

पादत्रयान्यथाकरणेन यथा,—

त्यागेन युक्ता दिवमुत्पतन्ति त्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति ।
न त्यागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् त्यागो हि सर्व्वव्यसनानि हन्ति ॥

अत्र यदा तुरीयपादमेवादाय पादत्रयान्यथाकरणेन वक्ष्यमाणः पाठो भवति तदैतत्त्यागप्रशंसार्थमपि त्यागनिन्दार्थं जायते ॥

तद् यथा,—

त्यागो हि सर्व्वव्यसनानि हन्तीत्यलीकमेतद् भुवि संप्रतीतम् ।
जातानि सर्व्वव्यसनानि तस्यास्त्यागेन मे मुग्धविलोचनायाः ॥

भाषान्यथाकरणेन यथा,—

किं तादेण णरेन्दसेहरसिहालीढग्गपादेण मे
किं वा मे ससुरेण वासवसहासींहासणद्धासिणा ।
ते देसा गिरिणो अ ते वणमही स च्चेअ मे वल्लहा
कोसल्लातणअस्स जत्थ चरणो वन्दे अ णन्दामि अ ॥

अत्र यदि भाषान्तरेण पठ्यते तदैतच्छौरसेनीभाषया सीतावाक्यं संस्कृतभाषया सुमन्त्रेण दशरथाय निवेदितं भवति ॥

तद् यथा,—

किं तातेन नरेन्द्रशेखरशिखालीढाग्रपादेन मे
किं वा मे श्वशुरेण वासवसभासिंहासनार्द्धासिना ।
ते देशा गिरयश्च ते वनमही सा चैव मे वल्लभा
कौशल्यातनयस्य यत्र चरणौ वन्दे च नन्दामि च ॥

सेयमेवंप्रकारा पठितिः ॥

विभिन्नार्थैकरूपाया या वृत्ति वर्णसंहतेः ।
अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तन्निगद्यते ॥ ५८ ॥
तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा ।
स्थानास्थानविभागाभ्यां पादभेदाच्च भिद्यते ॥ ५९ ॥
तत्र पादादिमध्यान्ताः स्थानं तेषूपकल्प्यते ।
यदव्यपेतमन्यद्वा तत् स्थानयमकं विदुः ॥ ६० ॥
चतुस्त्रिद्व्येकपादेषु यमकानां विकल्पना ।
आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्व्वतः ॥ ६१ ॥
अत्यन्तं बहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः ।
सुकरा दुष्कराश्चैव दृश्यन्ते तत्र केचन ॥ ६२ ॥

तत्र चतुष्पादयमकेष्वव्यपेतमादियमकं यथा,—
राजीवराजीवशलोलभृङ्गं मुष्णान्तमुष्णं ततिभिस्तरूणाम् ।
कान्तालकान्ता ललनाः सुराणां रक्षोभिरक्षोभितमुद्वहन्तम् ॥

तदेव मध्ययमकं यथा,—
दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः समवतारसमैरसमैस्तटैः ।
विविधकाममहिता महिताम्भसः स्फुटसरोजवना जवना नदीः ॥

तदेवान्तयमकं यथा,—
व्यथितसिन्धुमनीरशनैः शनै रमरलोकवधूजघनै र्घनैः ।
फणभृतामभितो विततं ततं दयितरम्यलताबकुलैः कुलैः ॥

आदिमध्ययमकं यथा,—
धना घनाभस्य महो महीयसः सुरासुराणां दयितस्य तस्य सा
धराधराकारगृहा गृहार्थिनो बभूव भूमे र्नगरी गरीयसी ॥

आद्यन्तयमकं यथा,—
द्रुतं द्रुतं वह्निसमागतं गतं महीमहीनद्युतिरोचितं चितम् ।
समं समन्तादपगोपुरं पुरं परैः परैरप्यनिराकृतं कृतम् ॥

मध्यान्तयमकं यथा,—

उदयि ते दयिते जघनं घनं स्तनवती नवतीर्थतनु स्तनुः ।
सुमनसामनसा सदृशौ दृशौ धुकुरुमे कुरु मेऽभिमुखं मुखम् ॥

आदिमध्यान्तयमकं यथा,—

सीमासीमानभूमिः फणिबलवलनोद्गाविराजीविराजी
हारी हारीतवङ्गिः परिसरसरणावस्तमालैस्तमालैः ।
देवादेवाप्तरत्नः कृतभवभवतोऽग्रे न दीनो नदीनो
मुक्तामुक्ताच्छरत्नः सितरुचिरुचिरोल्लासमुद्रः समुद्रः ॥

त्रिपादयमकेष्वव्यपेतयमकं यथा,—

विशदा विशदामत्तसारसे सारसे जले ।
कुरुते कुरुते नेयं हंसी मामन्तकामिषम् ॥

नास्य प्रचुरः प्रयोग इति शेषभेदा नोदाह्रियन्ते ॥

द्विपादयमकेष्वव्यपेतमादियमकं यथा,—

करोति सहकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरम् ।
मन्मनो मन्मनोऽप्येष मत्तकोकिलनिःस्वनः ॥

तदेव मध्ययमकं यथा,—

तुलयति स्म विलोचनतारकाः कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणि ।
गुणवदाश्रयलब्धगुणोदये मलिनिमालिनि माधवयोषिताम् ॥

अन्तयमकं यथा,—

खण्डिताशंसया तेषां पराङ्मुखतया तया ।
आविवेश कृपा केतकृतस्तोर्वीनरं नरम् ॥

एवमादिमध्यादीन्यपि द्रष्टव्यानि । एकपादयमकेष्वव्यपेतमाद्यन्तयोरमुक्तं खीति नोदाह्रियन्ते ॥

मध्यमयमकन्तु चतुर्थपाद एवोल्लिखति यथा,—

विलुलितालकसंहतिरामृशन् मृगदृशां श्रमवारि ललाटजम् ।
तनुतरङ्गततीः सरसां दलन् कुवलयं वलयन् मरुदाववौ ॥

एवमावृत्त्याधिक्येऽप्यव्यपेतमुदाहार्यं यथा,—

वियद् वियद्दृष्टिपरम्परं परं घनाघनाली रसिता सितासिता ।
सरःसरस्यः सरसारसारसाः सभा सभा रात्रिरतारतारता ॥

आवृत्तेरेकरूपतायामपि तत्रादियमकं यथा,—

याम यामत्रयाधीनायामया मरणं निशा ।
यामयाम धिया ऽस्वत्यार्या मया मथितैव सा ॥

तदेव मध्ययमकं यथा,—

स्थिरायते यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान् ।
अमायतेयतेऽप्यभूत् सुखाय तेऽयते क्षयम् ॥

तदेवान्तयमकं यथा,—

भवादृशा नाथ न जानते नते रसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ।
य एव दीनाः शिरसा नतेन ते चरन्त्यलं दैन्यरसेन तेन ते ॥

तदेतत् सर्व्वमप्यव्यवहितावृत्तेरव्यपेतयमकं भवति ।

अथ चतुर्षु पादेषु व्यपेतमादियमकं यथा,—

काञ्चिप्रतोलीमनु कामिनीनां काञ्चिस्रवन्तीवनमातरिश्वा ।
काञ्चिप्रभ्रष्टयाभरणोज्भितानां काञ्चिन्नुनीते सुरतश्रमार्त्तिम् ॥

तदेव मध्ययमकं यथा,—

मदमदारुण उत्थित उच्छिखो मधुमदारुणघूर्णमुखच्छविः ।
तरणिदारुण एष दिशः समं मम च दारुणदावनानलः ॥

अन्तयमकं यथा,—

तव प्रिया सच्चरिता प्रमत्तया विभूषणं धार्य्यमिहांशुमत्तया ।
रतोत्सवामोदविशेषमत्तया न मे फलं किं वनकान्तिमत्तया ॥

आदिमध्ययमकं यथा,—

घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना वनगता वनजद्युतिलोचना ।
जनमता ददृशे जनकात्मजा तरुमृगेण तरुस्थलशायिनी ॥

आद्यन्तयमकं यथा,—

विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः कलयन्त्यनुचणमनेकलयम् ।
भ्रमयन्नुपैति सुहुरभ्रमयं पवनश्च धूतनवनीपवनः ॥

मध्यान्तयमकं यथा,—

मितमवदनुदारं तां हनूमान् मुदारम्
रघुवृषभसकाशं यामि देवि प्रकाशम् ।
तव विदितविषादो दृष्टकृत्स्नाभिषादः
श्रियमनिशमवन्तं पर्वतं माल्यवन्तम् ॥

आदिमध्यान्तयमकं यथा,—

समं स सैन्येन समन्ततः समं पुरन्दरश्रीः पुरमुच्चगोपुरम् ।
मदालसां तां प्रमदां सुसम्मदां ययौ निधायाक्षययौवनां ययौ ॥

त्रिपादयमकेषु व्यपेतमादियमकं यथा,—

करेण ते रणेष्वन्तकरेण द्विषतां हताः ।
करेणवः चरद्रक्ता भान्ति सन्ध्याघना इव ॥

अस्यापि नातिप्रचुरः प्रयोग इति शेषभेदा नोदाह्रियन्ते ॥

द्विपादयमकेषु व्यपेतामादियमकं यथा,—

मुदा रमणमन्वीतमुदारमणिभूषणाः ।
मदभ्रमद्दृशः कर्त्तुमदभ्रजघनाः चमाः ॥

मध्ययमकं पुनरनुक्षखोति परिह्रियते ॥

अन्तयमकं यथा,—

इह मुहुर्मुदितैः कलभैरवः प्रतिदिशं क्रियते कलभैरवः ।
स्फुरति चानुवनं चमरीचयः कनकरत्नभुवां च मरीचयः ॥

एकपादयमकमिह प्रवृद्धं न सम्भवति । तस्य स्थाने द्विपादयमकमेवो-
ह्रियते ॥

तदादियमकं यथा,—

मधुरेणदृशां मानं मधुरेण सुगन्धिना ।
सहकारोद्गमेनैव कथाशेषं करिष्यति ॥

इहापि मध्ययमकमसुखं खोति परिक्रियते ॥

अन्तयमकं यथा,—

यस्याङ्करतिगम्भीरजलदप्रतिमं गलम्।
स वः करोतु निःसङ्गमुदयं प्रति मङ्गलम्॥

एवमावृत्ताधिक्येऽपि यथा,—

अवसितं हसितं प्रसितं मुदा विलसितं ह्रसितं स्मरभाषितम्।
न समदाः प्रमदा हतसंमदाः पुरहितं विहितं न समीहितम्॥

आवृत्तेरेकरूपतायामस्मि तत्रादियमकं यथा,—

सारयन्तमुरसा रमयन्ती सारभूतमुरुसारधरा तम्।
सारसानुकृतसारसकाञ्चिः सा रसायनमसारमवैति ॥

मध्यान्तयमकं यथा,—

लीलास्मितेन शुचिना मृदुनोदितेन
व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन।
व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन
सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥

आद्यन्तयमकमादिमध्यान्तयमकञ्चे हास्थानयमकत्वप्रसङ्गान्न सङ्गच्छेते।
आदिमध्यान्तयमकानि तु प्रथममेवोदाहृतानि ॥

आवृत्तेरेकरूपतायामावृत्त्याधिक्ये च मध्ययमकं यथा,—

सभासु राजन्नसुराहतै र्मुखै र्महीसुराणां वसुराजितैः स्तुताः।
न भासुरा यान्ति सुरान् न ते गुणाः
प्रजासु रागात्मसुराश्रितां गताः॥

तदेतत् सर्वमपि व्यवहितावृत्ते र्व्यपेतमादियमकं भवति ॥

नादौ न मध्ये नान्ते यत् सन्धौ वा यत् प्रकाशते
अव्यपेतव्यपेतं तदस्थानयमकं विदुः ॥ ५८ ॥
पादे श्लोके च तत् प्रायः पादसन्धौ च बध्यते।

स्वभेदे चान्यभेदे च स्थूलं सूक्ष्मं च सूरिभिः ॥ ५८ ॥

तत्र पादे स्थूलमव्यपेतं यथा,—

वीनां वृन्दश्चैतत् कूटे समरुति सुतरुणि समरुति सुतरुणि ॥

चित्तं वातेन क्रोडेऽस्मिन् सुरमणिगुणरुचि सुरमणि गुणरुचि ॥

अत्र स्थूलेनैवावृत्तिद्वयेन श्लोकपादयो वर्त्मिन्नादादिमध्यन्तता न सम्भवतीत्यस्थानयमकमिदं स्थूलाव्यपेतमुच्यते ॥

पादएव सूक्ष्ममव्यपेतं यथा,—

स्वस्थः शैले पश्यांस्तेऽसौ ररररतिरतितनुतनु मतिमनि ॥

लोको यद्वद्वैतत्रानीकं गुरु गुरुमयि मयि तरितरि सति सति ॥

अत्र पुनः सूक्ष्मेणावृत्तत्रष्टकेन श्लोकपादौ व्याप्तावितत्रस्थानयमकमिदं सूक्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥

श्लोके स्थूलमव्यपेतं यथा,-

नगजा न गजा दयिता दयिता विगतं विगतं ललितं ललितं।

प्रमदा प्रमदा महतामहतामरणं मरणं समयात् समयात् ॥

अत्रावृत्तत्रष्टकेन श्लोकोऽपि व्याप्त इत्यस्थानयमकमिदं श्लोके स्थूल मव्यपेतमुच्यते ॥

श्लोक एव सूक्ष्ममव्यपेतं यथा,—

विविधधववना नागगर्द्धर्द्ध नाना-

विविततगगना नाम मज्जज्जनाना ।

रुरुग्रभललना नाववन्धुन्धुनाना

मम हि हि ततनाना नन स्वस्वनाना ॥

अत्र सूक्ष्मतराभिरष्टाविंशत्यावृत्तिभिः श्लोको व्याप्त इत्यस्थानयमकमिदं श्लोके सूक्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥

पादसन्धावन्यभेदोच्छेदेन स्थूलं यथा,—

उपोढरागाप्यबला मदेन सा मदेनसा मन्युरसेन योजिता।

न योजितात्मानमनङ्गतापितां गतापि तापाय ममास नेयते ॥

अत्रान्तादिसन्दंशादव्यपेतं प्रवर्त्तते। व्यपेतन्तु पादसन्धिषु निर्वर्त्तत इत्यस्थानयमकमिदं स्थूलावृत्तेः सन्धिस्थूलाव्यपेतमुच्यते॥

अन्यभेदानुच्छेदेन सूक्ष्मं यथा,—

मतान्धुनानारमतामकामतामतापलब्धाग्रिमतानुलोमता।
मतावयतुन्नमताविलोमतामतास्यत ते समता न वामता॥

अत्र वयपेतानुच्छेदेनैव पादसन्धिष्वव्यपेतमुत्पद्यत इत्यस्थानयमकमिदं सूक्ष्मावृत्तेः सन्धिसूक्ष्माव्यपेतमुच्यते॥

स्वभेदे पूर्वभेदानुच्छेदेन स्थूलं यथा,—

सतमाः सतमालो यः परापारायतः सदावोऽदावः।
लोकालोकानुकृति सद्यः सद्यमनभ्रकूटैः कूटैः॥

अत्र विषमपादयोः समपादावन्तेऽवतिष्ठमानावादियमकाद्यन्तयमकयोरादिमध्यान्तयमकतामापादयतः। पारपारेति सद्यः सद्य इत्यावृत्ती स्थले एवादिमध्ययमकव्यपदेशञ्च लभेते इत्यस्थान यमकमिदं स्वभेदे पूर्वभेदानुच्छेदि स्थूलाव्यपेतमुच्यते॥

तदेव स्वान्यभेदोच्छेदि सूक्ष्मं यथा,—

सनाकवनितं नितम्बरुचिरं चिरं सुनिनदैर्नदैर्वृतममुम्।
मता फणवतो वतो रसपरापरास्तवसुधा सुधाऽधिवसति॥

अत्र पादान्तादिषु व्यपेतं यदा मध्येष्वव्यपेतं तदुभयमपि पादान्तादिसंहितायामव्यपेतमभिन्नजातीयं जायते। न च प्राचीनां मध्ययमकतां जहातीत्यस्थानयमकमिदं सूक्ष्मावृत्तेरन्यतो भेदेन स्वभेदानुच्छेदि सूक्ष्माव्यपेतमुच्यते॥ तदुभयमप्येवंविध एव छन्दसि द्रष्टव्यम्॥

पादे स्थूलव्यपेतं यथा,—

अस्विद्यतासन्नमुदग्रतापं रविं दधानेऽप्यरविन्दधाने।
भृङ्गावलिर्यस्य तटे निपीतरसा नमत्तामरसा न मत्ता॥

अत्र मा भूदव्यपेतप्रसङ्ग इत्येकमेवाक्षरं विहाय स्थूलावृत्तिद्वयेन श्लोकपादयोर्व्याप्तत्वादादिमध्यान्तता न सम्भवतीत्यस्थानयमकमिदं स्थूल-

व्यपेतमुच्यते

पाद एव सूक्ष्मं यथा,—

करेणुः प्रस्थितोऽनेको रेणुर्घण्टाः सहस्रशः।
करेऽणुः शीकरो जज्ञे रेणुस्तेन शमं ययौ॥

अत्र विषमपादयोः करेणुः करेणुरित्यादावावृत्तं समपादयोस्तु रेणुः रेणुरिति। तत्त्वस्वापेक्षया न मध्यमन्यापेक्षया नादिरित्यस्थानयमकमिदं सूक्ष्मव्यपेतमुच्यते॥

श्लोके स्थूलव्यपेतं यथा,—

जपन्ति ते सदादेहं नमस्यन्ति जपन्ति ते।
भवान्यतो नमस्यन्ति सदादेहं भवान्यतः॥

अत्र स्थूलव्यपेतावृत्तिचतुष्टयेन श्लोकोऽपि व्याप्त इत्यादिमध्यान्ताभावादस्थानयमकमिदं स्थूलव्यपेतमुच्यते॥

स्थूल एव सूक्ष्मव्यपेतं यथा,—

यामानीता नीतायामा लोकाधीरा ऽधीरालोका।
सेनासन्ना सन्नासेनासारं हत्वाहत्वा सारम्॥

अत्र यद्यपि यामायामेत्यादौ व्यपेतमाद्यन्तयमकं, नीतानीतेत्यादौ च मध्ययमकमव्यपेतं विद्यते, तथापि मण्डूकप्लुतिन्यायेन गतप्रत्यागतैर्यैतैश्च नैतदुल्लिखति। अपि तु श्लोकोऽपि द्वाभ्यां द्वाभ्यामक्षराभ्यां सूक्ष्मावृत्त्या व्याप्त इव लक्ष्यते। तेनास्थानयमकमिदमादिमध्यान्तानामभावात् सूक्ष्मावृत्तेः सूक्ष्मव्यपेतमुच्यते॥

पादसन्धौ स्थूलव्यपेतं यथा,—

हठपीतमहाराष्ट्रीदशनच्छदपाटला।
पाटलाकलिकानेकैरेकैका लिलिहेऽलिभिः॥

अत्रापि प्राग्वदेव यतिविच्छेदात् पूर्वोत्तरार्द्धयोरसंहितायां पाटलापाटलेत्यावृत्तेर्नाव्यपेतयमकत्वम्। न चैतत् पादयोरादावन्ते च शक्यते वक्तुमपि त्वेकस्यादावन्यस्य चान्त इत्यस्थानयमकमिदं स्थूलावृत्तेः

स्थूलव्यपेतमुच्यते । न चैतद्वाच्यमुपोढ़रागेत्यादौ काञ्चियमकेऽप्ययं न्याय इति तस्यैव तथाभूतलक्षणत्वात् । काञ्चियमक एवाव्यपेतास्थानयमकभेदे सूक्ष्मव्यपेतं यथा,—

धराधराकारधरा धराभुजां भुजा महीं पातुमहीनविक्रमाः ।
क्रमात् सहन्ते सहसा हतारयो रयोद्धुरा मानधुरा च लम्बिनः ॥

अत्रान्तपादे धुराधुरेति सूक्ष्मव्यपेतं वर्त्तते ॥

स्वभेदान्यभेदयोः स्थूलं सूक्ष्मञ्च यथा,—

सालं वहन्ती सुरतापनीयं साऽलं तडिद्भासुरतापनीयम् ।
रक्षोभरक्षोभरसत्रिकूटा लङ्का कलङ्कांकलिकाद्रिकूटा ॥

अत्र सालं सालमिति स्वभेदे सुरतापनीयं सुरतापनीयमिति स्थूलः रक्षोभरक्षोभेति लङ्का कलङ्केत्यन्यभेदे कूटाकूटेति सूक्ष्मश्च व्यपेते भेदो दृश्यते तदिदमस्थानयमकं स्थूलसूक्ष्मव्यपेतमुच्यते ॥

यत् सूक्ष्मभागं बह्वावृत्ति तदपि स्थूलसूक्ष्ममेव । यथा,—

मधुरया मधुबोधितमाधवी मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥

स्थानस्थानविभागोऽयमव्यपेतव्यपेतयोः ।
क्रमेणोक्तस्तयोरेव पादभेदोऽथ कथ्यते ॥ ६५ ॥

तत्राव्यपेतभेदेषु प्रथमपादयोरावृत्ति यथा,—

न मन्दया वर्जितमानसात्मया नमन् दयावर्जितमानसात्मया ।
उरस्युपास्तीर्णपयोधरद्वयं मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः ॥

अत्रैव द्वितीयतृतीययो यथा,—

दृश्यस्त्वयायं पुरतः पयस्वानानाकलालो रुचिरेण नेत्रा ।
नानाकलालीरुचिरेणनेत्रा देवी यदस्मादजनि स्वयं श्रीः ॥

एवं तृतीयचतुर्थयोरपि यथा,—

स्मरामलो मानविवर्द्धितो यः स निर्वृतिं ते किमपाकरोति ।

समन्ततस्तामरसेक्षणे न समं ततस्तामरसेक्षणेन ॥

व्यपेतभेदेषु प्रथमतृतीययोर्यथा,—

सभा सुराणामबला विभूषिता गुणैस्तवारोहि मृणालनिर्मलैः ।

स भासुराणामबला विभूषिता विहारयन्निर्विश सम्पदः पुराम् ॥

तत्रैव प्रथमचतुर्थयोर्यथा,—

कलङ्कमुक्तं तनुमध्यनामिका स्तनद्वयी च त्वदृते न हन्त्यतः ।

न याति भूतं गणने भवन्मुखे कलङ्कमुक्तं तनुमध्यनामिका ॥

एवं द्वितीयचतुर्थयोरपि यथा,—

या बिभर्त्ति कलवल्लकीगुणस्वानमानमतिकालिमालया ।

नात्र कान्तमुपगीतया तया स्वानमानमतिकालिमालया ॥

आद्यभ्यासः समुद्गः स्यात्तत्र भेदास्त्रयो मताः ।

व्यपेतश्चाव्यपेतश्च उभयात्मा च सूरिभिः ॥ ६६ ॥

तेषु व्यपेतो यथा,—

अनेकपादभ्रमदभ्रशालं मानेऽत्र दृश्याभीरुपतत्त्रिकूटम् ।

अनेकपादभ्रमदभ्रशालं मानेत्र दृश्या भीरु पत त्रिकूटम् ॥

अव्यपेतो यथा,—

घनं विदार्यार्जुनवाणपूगं घनं विदार्यार्जुनवाणपूगम् ।

ससार वाणो युगलोचनस्य स सारवाणोऽयुगलोचनस्य ॥

व्यपेताव्यपेतो यथा,—

कलापिनां चारुतयोपयान्ति वृन्दानि लापोढघनागमानाम् ।

वृन्दानिलापोढघनागमानां कलापिनां चारुतयोऽपयान्ति ॥

पादत्रयाभ्यासस्तु नातिसुन्दर इति तद्भेदा नोदाहियन्ते ॥

एकाकारचतुष्पादं महायमकमुच्यते ।

श्लोकाभ्यासश्च तत्राद्यं पुनरभ्यासमर्हति ॥ ६७ ॥

तत्राव्यपेतभेदे प्रथमं महायमकं यथा,—

सभासमाना सहसा परागात् सभासमाना सहसापरागात् ।
सभासमाना सहसापरागात् सभासमाना सहसापरागात् ॥

अपेतभेदे द्वितीयं महायमकं यथा,—

प्रवणमदभ्रमदचलद्विपराजितमूढविमलमहिततरङ्गम् ।
विरसं सदातिमिश्रितमचुम्बतधाम प्रतीतशिखिचरितवनम् ॥

अव्यपेतभेदे आद्यस्य पुनरभ्यासो यथा,—

समानयास मानया समानयासमानया ।
समानया समानया समान या समानया ॥

एकरूपेण वाक्येन द्वयोर्भणनमर्थयोः ।
मन्त्रेण यत् स शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिशब्दितः ॥ ६८ ॥
प्रकृतिप्रत्ययोत्थौ द्वौ विभक्तिवचनाश्रयौ ॥
पदभाषोद्भवौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति षट् ॥ ६९ ॥

तेषु प्रकृतिश्लेषो यथा,—

आत्मनश्च परेषाञ्च प्रतापस्तव कीर्त्तिनुत् ।
भयकृङ्नृपते बाह्व द्विषाञ्च सुहृदाञ्च ते ॥

अत्र कीर्त्तिनुदित्यत्र नौतिनुदत्यो भयकृदित्यत्र करोतिकृन्ततेश्चास्य प्रकृत्योः क्विपि तुल्यं रूपमिति प्रकृतिश्लेषोऽयम् ॥

लिङ्गश्लेषोपि प्रकृतिश्लेष एव स यथा,—

कुवलयदलद्युतासौ दृशा च वपुषा च कं न दर्शयते ।
अधरीकृतप्रबालश्रियाङ्घ्रिणास्येन च नतभ्रूः ॥

अत्र दृग्वपुषोरास्यचरणयोश्च कुवलयद्युतेत्यधरीकृतप्रबालश्रियेति च लिङ्गभेदेपि तुल्यरूपे विशेषणे इति लिङ्गश्लेषोऽयं ॥

प्रत्ययश्लेषः सोङ्गदो निरङ्गदश्च तयोराद्यो यथा,—

तस्या विनापि हारेण निसर्गादेव हारिणौ ।
जनयामासतुः कस्य विस्मयं न पयोधरौ ॥

अत्र हारिणाविति इनिणिनिप्रत्यययोरेकरूपत्वाद्विनापि हारिणेतिच मत्वर्थीयोङ्गेदात् सोङ्गेदः प्रत्ययश्लेषोऽयं॥ द्वितीयो यथा,—

त्वदुङ्गृता मयस्यानरूढवणकिणाकृतिः।
विभाति हरिणीभूता शशिनो लाञ्छनच्छविः॥

अत्र हरिणीभूतेति च्वेर्लोपस्य तुल्यरूपतायां तद्भेदो नास्तीत्यनुङ्गेदः प्रत्ययश्लेषोऽम्। विभक्तिश्लेषो द्विधा भिन्नजातीययोरभिन्नजातीययोश्च। तयोराद्यो यथा,—

विषं निजगले येन बभ्रे च भुजगप्रभुः।
देहे येनाङ्गजो दध्रे जाया च स जयत्यजः॥

अत्र येन विषं निजगले भुजगराजश्च निजगले बभ्रे अङ्गजो देहे जाया च देहे दध्रे इति लिड़ात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनसप्तमेत्रकवचनान्तयोरेकरूपत्वाद्विभिन्नार्थत्वाद्भिन्नजातीयसुप्तिङ्विभक्तिश्लेषोऽयम्॥
द्वितीयो यथा,—

त्वमेव धातुः पूर्व्वोऽसि त्वमेव प्रत्ययः परः।
आनाख्यातं न ते किञ्चिन्नाथ केनोपमीयसे॥

अत्र धातुरिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तस्य चैकरूपत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्चाभिन्नजातीयसुब्विभक्तिश्लेषोऽयम्। वचनश्लेषो द्विधा सोङ्गेदो निरुङ्गेदश्च। तयोः सोङ्गेदो यथा,-

प्राजत्रप्रभावः प्रभवो धर्म्मस्यास्तरजस्तमाः।
मुक्तात्मानः शिवं नेमिरन्येऽपि ददतां जिनाः॥

अत्र नेमिरित्यन्येऽपीति एकवचनबहुवचनाभ्यां ददतामित्यत्र तिङन्ते प्राजत्रप्रभावः प्रभव इत्यादिषु च सुबन्तेष्वेकवचनबहुवचनयोरुङ्गेद इत्ययं सोङ्गेदो नाम वचनश्लेषः॥
निरुङ्गेदो यथा,—

तनुत्वरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च।
अभवन्नितरां तस्या वलयः कान्तिहृये॥

अत्राभवन्निति वलय इति पदयोस्तिङन्तसुबन्तयोरेकवचनबहुवचने अनुद्भिन्ने एव श्लिष्यते इत्ययं निरुद्भेदो नाम वचनश्लेषः॥

पदश्लेषो यथा,—

अरिभेदः पलाशस्य बाहुः कल्पद्रुमस्य ते।
बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी॥

अत्र प्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां पृथगभिधानादभिधानमालोक्तानि प्रातिपदिकान्येव पदशब्देनोच्यन्ते। तेन पूर्व्वार्द्धे पलभेदो मांसादस्ते बाहुरित्यर्थेनारिभेदपलाशाख्यवृक्षनामनीति श्लिष्यते॥ उत्तरार्द्धे सालानां काननेन शोभते इत्येवं शैलेयमुद्यानमालेत्यर्थेन सालकेन आननेन शोभत इत्येवं शैला बालेत्युपमानार्थः श्लिष्यते स एव पदश्लेषो नाम शब्दश्लेषः॥

वर्णश्लेषोऽपि पदश्लेष एव। स यथा,—

त्वमेव देव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम्।
त्वञ्चामरमरुद्भूमिरेकोलोकत्रयात्मकः॥

अत्र त्वमेव पातालमित्यकारः पाश्चात्ये, त्वं च अमरमरुद्भूमिरिति चकारः पौरस्त्येऽक्षरे श्लिष्टः पातालञ्चामरेति च पदं रचयति॥ सोऽयं पदश्लेष एव वर्णश्लेष उच्यते॥

भाषाश्लेषो यथा,-

कुरु लालसभूलेहे महिमोहहरे तुहारिविच्छिन्ने।
हरिणारिसारदेहे वरे वरं हर उमे भावम्॥

अत, "आननीताञ्च रुद्राणीं कान्ताञ्च पुरतः स्थिताम्। रणेच्छुः कश्चिदूचे तां दिव्यप्राकृतया गिरा॥" तत्र रुद्राणीपक्षे हे उमे हरे भवे वरं श्रेष्ठं भावं कुरु किम्भूते लालसभूलेहे लालसभूः कामस्तं लेढि यस्तस्मिन् तथा महिम्ना प्रभावेण ऊहं वितर्कमपहरति यस्तस्मिन् महिमोहहरे महेश्वरसन्निधौ हि सर्व्वज्ञानाभिभव इति श्रूयते। अत एव तोहन्ति अर्दयन्ति ये अरयस्तैर्विच्छिन्ने विरहिते। अपर-

मध्यरीणां विच्छेदकारणमाह। हरिणारिसारदेहे हरिणारिः सिंह-स्तस्य सारो बलं स देहे यस्य तस्मिन् वरे परिणेतरीति। उभाया एव वा इमानि सम्बोधनविशेषणानि। कान्तापक्षे तु हे कान्ते तव योऽयं हरिनार्थेत्रा श्रिया: सार उत्कृष्टो देहस्तत् यद्वरं श्रेष्ठं विलो-चनाननस्तनजघनादि तस्मै भावमभिलाषं हरतु कामं पूरयत्वित्यर्थः। किम्भूते देहे, कुटिलालसभ्रूलेखे मञ्जीमोहगृहे हारिणि विच्छिन्ने च तनुमध्यत्वादिभिरिति॥

यथा वा,—

रुचिरं जितारिहेतिं जननमितं सामकायमकलङ्कम्।
सन्तमभितश्च मानय कमलासनमभिविराजन्तम्॥
भूतसंस्कृतभाषाभ्यां हरिर्नमस्कृत्य माधवम्।
जगाम समरं कोऽपि कस्य श्रेयसि तन्मयः॥

तत्र भूतभाषायां यथा, रुचिरं मनोहरं जितारिहेतिं भग्नसपत्नायुधं जनै र्नमितं श्यामकायमकलङ्कं शान्तं शान्तरूपं अमितं अनन्तं च संमुच्चये कमलासनं ब्रह्माणं अभिलक्षीकृत्य विराजन्तं शोभमानं मानय पूजयेति॥ संस्कृतभाषायां यथा। रुचिभिः रञ्जिता अरिहेतयः चक्रदीप्तयः येन तं, जननैः दशभिरवतारै र्मितं परिच्छिन्नं, सामानि कायति गायति यः स सामकायः तं, न विद्यते कला यस्य सोऽकलङ्गः, कं सन्तं ब्रह्माणं सन्तम्, अं विष्णुं इतं गतं, अभि विराजं तं गरुत्मन्तमभि तं प्रसिद्धं कमलासनं श्रिया संसक्तं मा नय मां प्रापयेति॥

आवृत्तिर्या तु वर्णानां नातिदूरान्तरस्थिता।
अलङ्कारस्त्र विद्वद्भिरनुप्रासः प्रदर्श्यते॥ ७०॥
श्रुतिभि र्वृत्तिभि र्वर्णैः पदै र्नामद्विरुक्तिभिः।
लाटानामुक्तिभिश्चायं षट्प्रकारः प्रकाश्यते॥ ७१॥
प्रायेण श्रुतयनुप्रासस्त्वनुप्रासनायकः।

सनाथेव हि वैदर्भी भाति तेन विचित्रिता ॥ ७२ ॥
निवेशयति वाग्देवी प्रतिभानवतः कवेः।
पुरो येऽमुमनुप्रासं ससमाधिनि चेतसि ॥ ७३ ॥

स त्रिधा ग्राम्यो नागर उपनागरश्च। तेषु ग्राम्यश्चतुर्द्धा मसृणो वर्णमसृणो वर्णोत्कटो वर्णानुत्कटश्च ॥ तेषां मसृणो यथा,—

एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः।
तदा प्रभृति धर्म्मोऽत्र लोकेऽस्मिन्नुत्सवोऽभवत् ॥

अत्र स्थानतः समानश्रुतीनां मूर्द्धन्यतालव्यदन्त्यौष्ठ्यकण्ठ्यवर्णानां प्रथमतृतीयपादयो निरन्तरा द्वितीयचतुर्थपादयोश्च सान्तरा, पट इव स्रग्दाम्नीव वा वर्णप्रदानान्मसृणैवावृत्तिः ॥ सोयं श्रुत्यनुप्रासो मसृण इत्युच्यते ॥

वर्णमसृणो यथा,-

स्थिता क्षणं पक्ष्मसु ताड़िताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥

अत्र दन्त्यमूर्द्धन्यावोष्ठ्यौ डलयोरैक्येन दन्त्यपञ्चकं मूर्द्धन्य इत्यादिक्रमेण यद्यपि पूर्ववत् स्थानतः समानश्रुतितया मसृणैवावृत्तिः तथापि चित्रपट इव माल्यग्रथन इव वा। योऽयं क्षणं पक्ष्मसु ताड़िताधराः पयोधरो वलौ स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दव इति नानावर्णात्मकः सूत्रान्तरस्येव पुष्पान्तरस्येव वा स्थानभेदेन मसृण एव निवेशः। तेनैष श्रुत्यनुप्रासो वर्णमसृण इत्युच्यते ॥

वर्णोत्कटो यथा,—

विमुच्य सा हारमहार्य्यनिश्चया विलोलयष्टिः प्रविलुप्तचन्दना।
बबन्ध वालारुणबभ्रु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥

अत्र सर्वं पूर्ववत् ॥ किन्तु तृतीयपादे बबन्धबालारुणबभ्रुवल्कलमिति वर्णाधिक्ययोगः ॥ सोयं वर्णोत्कटो नाम श्रुत्यनुप्रासः ॥

वर्णानुत्कटो यथा,—

ततः प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि॥

अत्र दन्त्यवर्णप्रायतया अतिमसृणत्वे शिलातलेष्विति दन्त्यवर्णाभ्यामेव वर्णस्तोमो दत्तः। सोऽयं वर्णानुत्कटो नाम श्रुत्यनुप्रासः। तेऽमी चत्वारोऽप्यतिप्रसिद्धतया ग्राम्या उच्यन्ते। ग्राम्यवैपरीत्येन नातिप्रसिद्धो नागरः। यथोच्यते,—

एकत्वबुद्धिर्भेदेऽपि तत्त्वेऽप्येकत्वनिह्नवः।
यस्य वर्णस्य तं प्राहुरनुप्रासस्य जीवितम्॥ ७४॥

तत्र भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्या समानस्थानयोर्यथा,—

हरेर्लङ्घितवर्ष्माद्रेर्व्योम्नि दीर्घेण रंहसा।
बलिबन्धनघोरोऽङ्घ्रिरंहःसङ्घं निहन्तु वः॥

अत्र हकारस्य तुल्यस्थानेन घकारेण सह भेदेऽप्येकत्वबुद्धेस्तुल्यश्रुतित्वमिति भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्या नागरानुप्रासोऽयम्॥

तथैवासमस्थानयोर्यथा,—

उच्छलन्मत्स्यपुच्छाग्रदण्डपाताहताम्भसि।
जगदुद्धानमम्भोधावुन्ममज्ज ममज्ज च॥

अत्र उच्छलन्मत्स्यपुच्छाग्रेत्यत्र छकारयोरिव त्स्यकारस्यापि तुल्यश्रुतित्वमिति असमानस्थानत्वेन भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्या नागरानुप्रासोऽयम्॥ तत्त्वेऽप्येकत्वनिह्नवेन डकारवकारयकाराणां यथा,—

क्रोडे मा डिम्भमादाय चक्षिड पीड्य वक्षसा।
कर्णे ब्रूहि वयस्याया युवा गद्गदमुच्यते॥

अत्र डकारादीनामीषत्स्पृष्टतादिभिरेकत्वेऽपि भेदावभास इति तत्त्वेऽप्येकत्वनिह्नवेन नागरानुप्रासोऽयम्॥

तथैव हकारवकारलकाराणां यथा,—

नवोढे त्वं कुचाढ्यापि नोपगूह्याय ढौकसे ।
वहन् बाहुलते क्षीणो वरः पुलकलङ्किते ॥

अत्र ढकारादीनामीषत्स्पृष्टतादिभिरेकत्वेऽपि भेदावभास इति तन्नेऽप्येकत्वनिह्नवेन नागरानुप्रासोऽयम् ॥

उभयगुणयोगान्मात्यप्रसिद्ध उपनागरः । यथोच्यते,—

डलयोरैक्यमित्यादिवार्त्तैर्यैरस्यानुमीयते ।
समानश्रुतितान्योन्यं सोऽनुप्रासः प्रशस्यते ॥ ७५ ॥

स डलयोरैक्येन यथा,—

शयने यस्य शेषाहिः सनीडे वडवानलः ।
महासाहसिनामग्र्यं तमीडे जडशायिनम् ॥

सेयमुपनागरः श्रुत्यनुप्रासः ॥

नणयोरैक्येन यथा,—

वाणैः क्षुण्णेषु सैन्येषु त्वया देव रणाङ्गणे ।
हतशेषाः श्रयन्तीमे शून्यारण्यानि विद्विषः ॥

अत्र क्षुण्णेषु सैन्येषु शून्यारण्यानि इति नकारणकारयोः स्वल्पश्रुतित्वमेकत्वं वा भासत इति उपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

रलयोरैक्येन यथा,—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्य्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥

अत्र करीरनीलैरिति रेफलकारयोरैक्येन तुल्यश्रुत्या चतुर्ष्वपि पादेष्वनुप्रासनिर्वहणमित्युपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

दन्त्यतालव्यानामैक्येन यथा,—

विद्यास्यन्दो वाग्विदां यः प्रसन्नः पुण्यां वाचं देवतां तां नमामि ।
यां ब्रह्माणश्चिन्तयन्तो विशोकाः सा नो देयात् सूनृतासूनृतानि ॥

अत्र दन्त्यतालव्यानामैक्येन तुल्यश्रुतित्वेनोपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

सर्व्वेऽपि चानुप्रासाः प्रायेण विसदृशवर्णान्तरिता एव स्वदन्ते। इत्यो-
ष्ठ्यकण्ठ्यादीनामिहानुप्रवेशो भवति ॥

यथा ज्योत्स्ना चन्द्रमसं यथा लावण्यमङ्गनाम् ॥
अनुप्रासस्तथा काव्यमलङ्कर्त्तुमयं क्षमः ॥ ७६ ॥
अनुप्रासः कविगिरां पदवर्णमयोऽपि यः।
सोऽप्यनेन स्तवकितः श्रियं कामपि पुष्यति ॥ ७७ ॥
मुक्तावर्त्त्यमानेषु यः स्ववर्गेषु वर्त्तते।
काव्यव्यापी स संदर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते ॥ ७८ ॥
कार्णाटी कौन्तली कौङ्की कौङ्कणी वानवासिका।
द्राविड़ी माथुरी मात्सी मागधी ताम्रलिप्तिका ॥ ७९ ॥
औड़ी पौण्ड्रीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधोच्यते।
अथ लक्षणमेतासां सोदाहरणमुच्यते ॥ ८० ॥

तासु कवर्गानुप्रासवती कार्णाटी यथा,—

कान्ते कुटिलमालोक्य कर्णकण्डूयनेन किम्।
कामं कथय कल्याणि किङ्करः करवाणि किम् ॥

चवर्गानुप्रासवती कौन्तली यथा,—

ज्वलज्जटिलदीपार्च्चिरञ्जनोच्चयचारवः।
चम्पकेषु चकोराक्षि चञ्चरीकाश्चकासति ॥

टवर्गानुप्रासवती कौङ्की यथा,—

कुम्भकूटाट्टकुट्टाककुटिलोत्कटपाणिकट्।
हरिः करटिपेटेन न द्रष्टुमपि चेष्टते ॥

तवर्गानुप्रासवती कौङ्कणी यथा—

मधु मधूनि गान्धर्वमन्दिरे मदिरेक्षणा।
इन्दिरेन्दीवरं दाम काममानन्दयन्ति नः ॥

पवर्गानुप्रासवती वानवासिका यथा,—

प्रिया प्रगल्भा ताम्बूलं परिस्तुत् फुल्लमुत्पलम्।
षट्पदाः पञ्चबाणस्य पञ्चमः पञ्चमध्वनिः॥

अन्तस्थानुप्रासवती द्राविडी यथा,—

प्रियालललवलीतालतमालैलावनावली।
भाति पल्लवहिन्तालहृतपुण्ड्रा बधूरिव॥

ऊष्मानुप्रासवती माथुरी यथा,—

मुष्णती पुष्पधनुषं मुष्णती प्लोषविप्लुषः।
मिषन्ती निर्निमेषेण चक्षुषा मानुषी न सा॥

द्वित्रिवर्गानुप्रासवती मात्सी यथा,—

कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः।
उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्झराम्भःकणोक्षितः॥

द्वाभ्यां वित्रिभिर्वैकवर्ग्या मागधी यथा,—

घोघोघं नो नृसिंहस्य घनाघनघनध्वनिः।
हन्याद् घुरघुराघोरः सुदीर्घो घोरघर्घरः॥

स्वान्त्यसंयोगिकवर्ग्या ताम्रलिप्तिका यथा,—

भिञ्जानमञ्जुमञ्जीरास्थाककाञ्चनकाञ्चयः।
कङ्कणाङ्कभुजा भान्ति जितानङ्ग तवाङ्गनाः॥

सरूपसंयोगग्रथितौड्री यथा,—

सल्लतापल्लवोल्लासी चित्तहृत्तहरो नृणाम्॥
मज्जतोज्जलसज्जासु नदीषु मलयानिलः॥

असरूपसंयोगग्रथिता पौण्ड्री यथा,—

अस्तमस्तकपर्यस्तसमस्तार्कांशुसंस्तरा।
पीनस्तनस्थिता ताम्रकम्रवस्त्रेव वारुणी॥

अकठोराक्षरादानं नातिनिर्वहणैषिता।
अग्रैथिल्यञ्च सत् कर्त्तुं छन्दसमनुप्रासमीशते॥ ८१॥

क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्ति क्वचिदस्ति च नास्ति च।
वर्णानुप्रास एषा तु सर्वतोऽस्तीति भिद्यते ॥ ८२ ॥

अनेन पुनरन्यथा वृत्तिं व्याचक्षते ॥

स्पर्शादीनामसम्बन्धः सम्बन्धो वापि यो मिथः।
स्फुटादिबन्धसंसिद्ध्यै सेह वृत्तिर्निगद्यते ॥ ८३ ॥
वाक्यव्यापी च संदर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते।
सौकुमार्यमथ प्रौढिं मध्यमत्वं च तद्गुणाः ॥ ८४ ॥
गम्भीरौजस्विनी प्रौढा मधुरा निष्ठुरा श्लथा।
कठोरा कोमला मिश्रा परुषा ललिता मिता ॥ ८५ ॥
इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परिपठ्यते ॥
कारणं पुनरुत्पत्तेस्त एवासां विजानते ॥ ८६ ॥

तासु गम्भीरा यथा,—

आफन्दन्तेण णहं महिं च तडिउज्जुमाविआदिसेण।
कुन्दहिगम्भीररवं कुन्दहिअं आंबुवाहेण ॥

सैषा प्रायस्तवर्गपवर्गयोस्तृतीयचतुर्थानां पकारफकारयोश्च स्वसंयोगबिन्दुयोगाभ्यां जायते ॥

ओजस्विनी यथा,—

पत्ताअ सीभराहअधाउसिलाअलणिसण्णराहूअजलंअं।
सञ्झं ओज्जुरपहसिरदरिमुहणिम्महिअवडलमङ्गरामोअं ॥

सेयं मूर्द्धन्यानां प्रथमचतुर्थपञ्चमद्वित्वैस्तदावृत्त्या च प्रायो जायते ॥

प्रौढा यथा,—

कृत्वा पुंवत् पातमुच्चैर्भृगुभ्यां मूर्ध्नि ग्राव्णां जर्जरा निर्झराघाः।
कुर्वन्ति द्यामुत्पतन्तः स्मरार्त्तं स्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणमत्र ॥

सैषा प्रायेण मूर्द्धन्यानामन्तःस्थानां संयोगात् पूर्वगुणत्वेन जायते ॥

मधुरा यथा,—

किञ्जल्कसङ्गी शिञ्जानभृङ्गलाञ्छितपक्ष्मकः ।
अयं मधुरुपैति त्वां चण्डि पङ्कजदन्तुरः ॥

सैषा प्रायोऽनुस्वारपुरोवर्त्तिस्पर्शतया जायते ॥

निष्ठुरा यथा,—

स्वाङ्गश्लिष्टाद्रिजन्मानं नेत्रार्च्चिःप्लुष्टमन्मथम् ।
स्तौमि त्र्यक्षं दुग्धफ्ल्गोरथं द्वैत्यश्रेण्यार्च्चिताङ्घ्रिकम् ॥

सैषा प्रायःसंयोगभूयस्त्वे नोत्पद्यते ॥

श्लथा यथा,—

दयितजनविरहविगलितनयनोदकधौतहरिणमदतिलकम् ।
वदनमपगतमृगमदशशिकरणिं वहति लोलदृशः ॥

सेयं प्रायो व्यञ्जनानामसंयोगेन जन्यते ॥

कठोरा यथा,—

निसर्गनिर्गतानर्घघर्घरध्वनिहास्तिकम् ।
चक्रे चक्रं युधि कामन्त्रलर्कः कर्कशार्ककृत् ॥

सैषा प्रायःकण्ठ्यरेफादिसंयोगादुत्पद्यते ॥

कोमला यथा,—

दारुणरणे रणन्तं करिदारणकारणं कृपाणं ते ।
रमणकृते रणरणकी पश्यति तरुणीजनो दिव्यः ॥

सेयं रेफणकाराद्यसंयुक्तकोमलवर्णविरचनया निष्पद्यते ॥

मिश्रा यथा,—

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् ।
तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

सैषा प्रायःकठोराणामोष्ठ्यकण्ठ्यमूर्द्धन्यानां बाहुल्यादिभिरुपलभ्यते ॥

परुषा यथा,—

जज्ञे निह्नादिह्लादोऽसौ कह्लाराह्लादितह्रदः ।
प्रसह्य मत्वा गह्यं त्वमर्हणार्हः प्ररम्मरत् ॥

सैषा प्रायेणोष्मणामन्तःस्थादिसंयोगैरवस्थाप्यते ॥

ललिता यथा,—

द्राविड़ीनां भ्रुवं लीलारोचितभ्रूलते मुखे ।
आसज्य राजप्रभारं स्वं सुखं स्वपिति मन्मथः ॥

सैषा प्रायेण दन्त्यौष्ठ्यतालव्यानां मध्येऽन्तःस्थादिसंयोगैः स्थाप्यते ॥

अमिता यथा,—

वकुलकलिकाललामनि कलकण्ठीकलकलाकुले काले ।
कलया कलावतोऽपि हि कलयति कलिकास्त्रतां मदनः ॥

सेयममितयोरेव ककारलकारबन्धयोरनुप्रासेन प्रसूयते ॥

इति द्वादशधा वृत्तिः कैश्चिद्या कथितेह सा ।
न गुणेभ्यो न वृत्तिभ्यः पृथक्त्वेनावभासते ॥ ८७ ॥
श्रुत्यनुप्रासवर्णानुप्रासयोरपि दुष्करः ।
क्वचिद्भेदाः पृथक्कर्त्तुमस्मात्तेनेह नेष्यते ॥ ८८ ॥
यथाम्रातकपुष्पादिः स्तगादेर्वर्ण उच्यते ।
वर्णावृत्तिस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते ॥ ८९ ॥
स तु स्तवकवान् स्थानी गर्भो विवृतसंवृतः ।
गृहीतमुक्तः क्रमवान् विपर्यस्तोऽथ संपुटम् ॥ ९० ॥

मिथुनं वेणिका चित्रो विचित्रश्चेति वर्ण्यते ।
वर्णावृत्तिः प्रयोगेभ्यस्तेभ्यस्तेभ्यो मनीषिभिः ९१ ॥

तेषु स्थाने स्थानेऽनुप्रासविन्यासतः स्तवकवान् यथा,—

यस्यावासीकृतहिमगिरेर्गुञ्जतां कुञ्जराणा-
माविश्चक्रे वनगजमदाघ्राणघोरायितानि ।
दर्पोत्फुल्लस्फुरणविकटाकाण्डकण्डूलगण्ड-
स्वेच्छाकाषव्रणितसरलानोकहस्कन्धगन्धः ॥

अत्र गुञ्जतां कुञ्जराणामित्यादेर्वर्णस्तवकस्यात्र स्थाने स्थाने विन्यासादयं

वर्णानुप्रासः स्तवकवानित्युच्यते ॥

नियतविवक्षितस्थानविशेषः स्थानी यथा,—

बाले मालेयमुच्चैर्न भवति गगनव्यापिनी नीरदानाम्
किं त्वं पक्ष्मान्तराले मलिनयसि मुधा वक्त्रमश्रुप्रवाहैः ।
एषा प्रोद्वृत्तमत्तद्विपकटकषणक्षुण्णविन्ध्योपलाभा
दावाग्नेर्व्योमलग्ना मलिनयति दिशां मण्डलं धूमलेखा ॥

अत्र पादप्रथमत्रिभागस्थानेषु बाले मालेयमित्यादिनियमेन वृत्तिः सोऽयं वर्णानुप्रासः स्थानीत्युच्यते ।

आवृत्ते वर्णान्तरायेण गर्भो यथा,—

कालं कपालमालाङ्कमेकमन्धकसूदनम् ।
वन्दे वरदमीशानं शासनं पुष्पधन्वनः ॥

अत्र कालं कलापमालेत्यङ्कमेकमिति वन्दे वरदमीशानं शासनमित्यादिषु पकारवकारमकाररेफककारगर्भाधानादयं वर्णानुप्रासो गर्भ इत्युच्यते ॥

स्थाने स्थाने विकाससङ्कोचाभ्यां विवृतसंवृतो यथा,—

न मालतीदाम विमर्दयोग्यं न प्रेम नवं सहतेऽपराधान् ।
म्लानापि न म्लायति केसरस्रग् देवी स खण्डप्रणया कथञ्चित् ॥

अत्र प्रथमपादे मालतीदामेत्यादिभि र्विकासः । द्वितीयपादे प्रेमेत्येकावृत्त्या सङ्कोचः ॥ तृतीयपादे म्लानापि न म्लायतीत्येताभ्यां केशरस्रगित्येताभ्याञ्च विकासः ॥ चतुर्थेनेति सङ्कोचः । सोऽयं वर्णानुप्रासो विवृतसंवृत इत्युच्यते । चक्रबालवद्ग्रहणोपादानाभ्यां गृहीतमुक्तो यथा,—

लोलल्लवङ्गलवलीवलया निकुञ्ज-
कूजत् कपिञ्जलकुलायकुलावनद्धाः ।
आधूर्णिरे कनकचम्पकराजिकान्ता
येनापरान्तविजये जलधेरुपान्ताः ॥

अत्र चक्रवालक्रमः सुव्यक्त एव । सोऽयं वर्णानुप्रासो गृहीतमुक्त इत्युच्यते ।

क्रमेण, द्वित्राणां त्रिचतुराणां वर्णानामसंयोगस्वराणामावृत्तिः क्रमवान् यथा,—

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता बधूर्विधातृप्रतिमेन तेन।
चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविमोकमग्नौ॥

अत्र गुर्वी गुरुणा प्रयुक्तेति बधू विधातृ इति चकार चकोरेति लज्जावती लाजेति विमोकमग्नौ इति द्वयोस्त्रयाणाञ्चास्वरसंयोगवर्णानां क्रमेणावृत्तिः। सोऽयं वर्णानुप्रासः क्रमवानित्युच्यते॥

क्रमवतां विपर्ययोपन्यासाद्विपर्ययो यथा,—

प्रणवः प्रवणो यत्र प्रथमः प्रमथेषु यः।
रणवान् वारणमुखः स वः पातु विनायकः॥

अत्र व्युत्क्रमो व्यक्त एव सोऽयं वर्णानुप्रासो विपर्यय इत्युच्यते।

स्वाद्यवर्णवर्त्तिना स्वरेण सह पादमध्यान्तयोरनुप्रासः संपुटं। यथा,—

स्थिरापायः कायः प्रणयिषु सुखं स्थैर्य्यविमुखम्
महारोगा भोगाः कुवलयदृशः सर्पसदृशः।
गृहावेशः क्लेशः प्रकृतिचपला श्रीरपि खला
यमः स्वैरी वैरी तदपि न हितं कर्म्म विहितम्॥

तदेतल्लक्षणेनैव व्याख्यातम्। सोऽयं वर्णानुप्रासः संपुटमित्युच्यते॥

अन्तःपादमुपसंहारोपक्रमयो विवक्षितस्वरानुप्रासो मिथुनं यथा,—

त्यज मनसि सदाहे हे स्मर स्थानमस्मिन्
ननु किरसि शरीरे रे किमिन्दो मयूखान्।
अयि परिहर वायो योगमङ्गैर्मदीयैः
प्रणयिनि समवेते ते भवन्तः सखायः॥

तदेतन्निगदेनैव व्याख्यातं। सोऽयं वर्णानुप्रासो मिथुनमित्युच्यते॥

आवाक्यपरिसमाप्तेर्वर्णानुप्रासनिर्वाहो वेणिका यथा,—

विद्राणे रुद्रवृन्दे सवितरि तरले वज्रिणि ध्वस्तवज्रे
जाताशङ्के शशाङ्के विरमति मरुति त्यक्तवैरे कुबेरे।

वैकुण्ठे कुण्ठितास्त्रे महिषमतिरुषं पौरुषोपघ्ननिघ्नम्
निर्विघ्नं निघ्नती वः शमयतु दुरितं भूरिभावा भवानी ॥

यदेतन्नातिदुर्बोधं । सोऽयं वर्णानुप्रासो वेणिकेत्युच्यते ॥

उक्तलक्षणाभ्योऽन्यश्चित्रः । यथा,—

नीते निर्व्याजदीर्घामघवति मघवद्वज्वनिद्रानिदाने
निद्रां द्रागेव देवद्विषि मुषितरुषः संस्मरन्त्याः स्वभावम् ।
देव्या दृग्भ्यस्तिसृभ्यस्त्रय इव गलिता राशयो रक्तताया
रक्षन्तु त्वां त्रिशूलक्षतिकुहरभुवो लोहिताम्भःसमुद्राः ॥

एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः । एकवर्णावृत्ते वृत्त्यनुप्रासस्य वर्णान्तरवैचित्र्येण विचित्रो यथा,—

चञ्चत्काञ्चनकाञ्चयो लयचलच्चोलाञ्चले वञ्चिता-
श्चारीसञ्चरणैकचारुचरणाः सिञ्चन्ति चित्तं मम ।
लीलाचञ्चुरचञ्चरीकरुचिभिश्चूलालकैश्चर्चिताः
किञ्चिच्चन्दनचन्द्रचम्पकरुचां चौर्य्यो मृगीलोचनाः ॥

अन्ये पुनरन्यथा चित्रविचित्रयो र्लक्षणं व्याचक्षते । तत्र यमकच्छायानुकारी चित्रः, ससवर्णानुप्रासवान् विचित्र इति ॥

तत्र चित्रो यथा,—

सर्व्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गबद्धक्रुधि
क्षामक्ष्मारुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्वच्छन्दकन्दद्रुहि ।
शुष्यत्स्रोतसि तप्तभूरिरजसि ज्वालायमानाम्भसि
ज्येष्ठे मासि खरार्कतेजसि कथं पान्थ व्रजन् जीवसि ॥

विचित्रो यथा,—

उद्यद्वर्हिषि दर्दुरारवपुषि प्रक्षीणपान्थायुषि
च्योतद्विप्रुषि चन्द्रकक्षुमुषि सखे हंसद्विषि प्रावृषि ।
मा मुञ्चोच्चकुचान्तसम्भ्रतगलद्वाष्पाकुलां बालिकाम्
काले कालकरालनीलजलदव्यालुप्तभास्वत्त्विषि ॥

वर्णावृत्तिरनुप्रास इति यः कृतलक्षणः ।
सोऽयं द्वादशधा भेदैः प्रविभज्य प्रदर्शितः ॥ ८२ ॥
समग्रमसमग्रं वा यस्मिन्नावर्त्तते पदम् ।
पदाश्रयेण स प्रायः पदानुप्रास उच्यते ॥ ८३ ॥
विसर्गविन्दुसंयोगस्वरस्थानाविवक्षया ।
अनिर्वाहाच्च स प्रायो यमकेभ्यो विभिद्यते ॥ ८४ ॥
मसृणो दन्तुरः श्लक्ष्णः संपुटं संपुटावली ।
खिन्नः स्तवकवान् स्थानी मिथुनं मिथुनावली ॥ ८५ ॥
गृहीतमुक्तनामाथ्यस्ततोऽन्यः पुनरुक्तिमान् ।
इति द्वादशभेदोऽयं मनीषिभिरिहेष्यते ॥ ८६ ॥

तेषु मसृणो यथा,—

स रणे वारणास्यस्य दशनेऽशनिसम्भवे ।
चकार वलयाकारं भुजं भुजगभीषणम् ॥

सोऽयमसंयुक्तवर्णावृत्तेः पदानुप्रासो मसृण इत्युच्यते ॥

दन्तुरो यथा,—

स नैषधस्याधिपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।
अनूनसारं निषधान्नगेन्द्रात् पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव ॥

अत्र निषिद्धशत्रुरिति पदे संयोगाधिक्येन दन्तुरता । सोऽयं पदानुप्रासो दन्तुर इत्युच्यते ॥

श्लक्ष्णो यथा,—

अयि हि कान्ते वैदेहि देहि प्रतिवचो मम ।
अरविन्दाक्षि दाक्षिण्यमलङ्कारो हि योषिताम् ॥

अत्र स्वरेण सहावृत्तेः श्लक्ष्णता । सोऽयं पदानुप्रासः श्लक्ष्ण इत्युच्यते ॥

संपुटं यथा,—

सदर्प इव कन्दर्पस्तरला मादृशां मतिः ।
असार इव संसारः कुरुष्व मदनुग्रहम् ॥

अत्रैवशब्दस्यापदत्वेनाध्यवसायकत्वादनुप्रासोऽयं संपुटमित्युच्यते ॥

संपुटावली यथा,—

करोति किं किरातोऽपि समाकृष्य शिलीमुखान् ।
शिलीमुखान् समाकृष्य किङ्किरातः करोति यत् ॥

अत्र करोतीत्येकं संपुटं, किं किरातः किङ्किरात इति द्वितीयं, समाकृष्य समाकृष्येति तृतीयं, शिलीमुखान् शिलीमुखानिति चतुर्थम् । सोऽयं पदानुप्रासः संपुटावलीत्युच्यते ॥

खिन्नो यथा,—

कुलजातिसमाकुलीकृतानां सुखदसुखव्ययमूढचेतनानाम् ।
अभवविभवलाभलोलुभानां भव भवबन्धविभेदनाय भूयः ॥

अत्र रीतेरनिर्वाहात् खिन्नता । सोऽयं पदानुप्रासः खिन्न इत्युच्यते ॥

स्तवकवान् यथा,—

भासयन्नपि भाषादौ कविवर्गे जगत्त्रयीम् ।
के न यान्ति निबद्धारः कालिदासस्य दासताम् ॥

सोऽयं वर्णानुप्रासवत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने निवेशात् स्तवकवानित्युच्यते ॥

स्थानी यथा,—

परं जोण्हा उण्हा गरलसरिसो चन्दणरसो
खदक्खारो हारो मलअपवणा देहतवणा ।
मुणाली वाणाली जलदि अ जलद्दा तणुलदा
वरिट्ठा जं दिट्ठा कमलवअणा सा सुणअणा ॥

सोऽय पदानुप्रासः स्थाननियमात् स्थानीत्युच्यते ॥

मिथुनं यथा,—

पुरः पारापारा तटभुवि विहारः पुरवरम्
ततः सिन्धुः सिन्धुः फणिपतिवनं पावनमतः ।
तदग्रे तदग्रो गिरिरिति गिरेस्तस्य पुरतो

विशाला शालाभि. र्ललितललनाभि र्विजयते ॥

तदेतत् प्रतिपादं द्वयो र्द्वयोः पदानुप्रासयो र्विन्यासान्मिथुनम् ॥

मिथुनावली यथा,—

शिरसि शरभः क्रोड़े क्रोड़ः करी करटे रटन्
उरसि च रुरु र्मर्मण्येणः शिखी मुखरो मुखे ।
कपिरपि हृदि क्रूरादी दूरगाहरि र्हि धेजिहतो
धनुषि लघुता लच्च्येत्र पूर्वो जयोऽस्य यशस्विनः ॥

सेयं द्वयो र्द्वयोः पदानुप्रासयो र्निरन्तरमावृत्ति र्मिथुनावलीत्युच्यते ॥

गृहीतमुक्तो यथा,—

पुन्नागनागकेशरकेशरपरिवासवासनासुरभिः ।
सुरभि र्मधुरमधुप्रियषट्चरणाचरणवान् प्राप्तः ॥

सोऽयं चक्रवालवत् पदानुप्रासो गृहीतमुक्त इत्युच्यते ॥

पुनरुक्तिमान् यथा,—

धूमाइ धूमकलुसे जलइ जलन्तान्तरुक्तजीआबन्धे ।
पड़िरअपड़िउत्थदिसेरसइरसन्तति सिहरे धणम्मि णहअल ॥

अत्र धूमादीनां पुन र्वचनात् पदानुप्रासोऽयं पुनरुक्तिमानित्युच्यते ॥

वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च ।
पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरता ॥ ६७ ॥
लाटानुप्रासवर्गस्य यावन्ना वच्यते गतिः ।
पदानुप्रासवर्गोऽपि तावन्नैव प्रपञ्चते ॥ ६८ ॥
स्वभावतश्च गैरथा च वीप्साभीच्णादिभिश्च सा ।
नाम्नां द्विरुक्तिभि र्वीक्ष्य तदनुप्रास उच्यते ॥ ६९ ॥

सा स्वभावतो यथा,—

कुर्वन्तोऽमी कलकलं मारुतेन चलाचलाः ।
प्रास गैलुगुलायन्ते गजा इव घनाघनाः ॥

अत्र कलकलमित्यादिषु स्वाभाविकी पुनरुक्तिरुपदिश्यते ॥

गं यथा यथा,—

अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्र स्तथाम्बुजमम्बुजम्
रतिरपि रतिः कामः कामो मधूनि मधून्यपि ।
इति न भजते वस्तु प्रायः परस्परसङ्करं
तदियमबला कान्तिं धत्ते कुतः सकलात्मिकाम् ॥

अत्रामृतममृतमित्यादिष्वभेदेऽपि भेदोपचारेण विशेषणविशेष्यभावः सामान्यविशेषभावाद् भवन् पुनरुक्तिवद्भासते ॥ वीप्सा यथा,—

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
देशे देशे न विद्वांसश्चन्दनं न वने वने ॥

सेयं द्रव्यवीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ एवं गुणजातिक्रियावीप्सायामपि द्रष्टव्यं ॥ प्रकारे गुणवचनस्येत्यादिरपि वीप्साप्रकार एव । यथा,—

मानिनीजनविलोचनपातानुष्णवाष्पकलुषान् प्रतिगृह्णन् ।
मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खं भीतभीत इव शीतमयूखः ॥

आभीक्ष्ण्ये यथा,—

शुषं शुषं मृगदृशा दत्तमाननपङ्कजम् ।
मया मुकुलिताक्षेण पायं पायमतृप्यत ॥

सोऽयमाभीक्ष्ण्ये णमुल् स चानुप्रयुज्यते इति पुनरुक्तिः ।

क्रियापदाभीक्ष्ण्याद्विरुक्तौ तु पुनरुक्तेरपि पुनरुक्ति र्यथा,—

जयति जयति देवः श्यामकण्ठः पिनाकी
जयति जयति देवी लोकमाता भवानी ।
जयति जयति धन्यः सोऽपि भक्तस्तयो र्यः
किमपरमिह धन्यं वर्ण्यते भावदेव ॥

आदिग्रहणेन निमूलसम्भ्रमादयः परिगृह्यन्ते । तेषु निमूलादि र्यथा,—

निमूलकाषं कषति स्वान्तमन्तः स्मरज्वरे ।
लाजस्फोटं स्फुटन्त्यासु हृदये त्वारयष्टयः ॥

सम्भ्रमेण यथा,—

अस्थीन्यस्थीन्यजिनमजिनं भस्म भस्मेन्दुरिन्दु-
र्गङ्गा गङ्गोरग उरग इत्याकुलाः सम्भ्रमेण।
भूषावेशोपकरणगणप्रापणव्यापृतानाम्
नृत्यारम्भप्रणयिनि शिवे पान्तु वाचो गणानाम्॥

हर्षावेशविस्मयादयोऽपि सम्भ्रमस्योपाधयो भवन्ति। तेषु हर्षसम्भ्रमेण यथा,—

रुरुधुः कौतुकोत्तालास्ततस्तामभरावतीम्।
क्वार्जुनः क्वार्जुन इति ब्रुवत्यो नाकयोषितः॥

आवेगसम्भ्रमेण यथा,—

कञ्चुकं कञ्चुकं मुञ्च हारं हारं परित्यज।
हा हा दहति दावाग्निर्वस्त्रं वस्त्रमपाकुरु॥

अत्र मुञ्च परित्यज दहति अपाकुरु इति क्रियापदेष्वावेगसम्भ्रमाभावान्न द्विरुक्तिः। तथाहि अरण्यानीप्रवेशे विजिगीषुद्विषो योषिद्दावाग्निसम्भ्रमावेगात् कयापेत्थमुच्यते॥ तत्र प्रथमं कञ्चुक एवावेगसम्भ्रमः। स हि आगते दावाग्नावुत्तारयितुमशक्यः। ततस्तदासङ्गहेतौ हारे, अनन्तरं परापतितदावाग्निदीप्ते वाससीति॥

विस्मयसम्भ्रमेण यथा,—

अहो रूपमहो रूपमहो मुखमहो मुखम्।
अहो मध्यमहो मध्यमस्याः सारङ्गचक्षुषः॥

एतेषु समस्तेष्वपि सम्भ्रमेषु यावद्बोधमिति द्विरुक्तिः॥

एवं त्रिरुक्तिरपि द्रष्टव्या,—

जय जय जय श्रीमन् भोज प्रभाति विभावरी
वद वद वद श्रुतं विद्वन्निदं त्ववधीयते।
शृणु शृणु शृणु त्वद्वत् सूर्योऽनुरज्यति मण्डलम्
नहि नहि नहि क्ष्मामार्त्तण्ड क्षणेन विरज्यते॥

क्रियासमभिहारश्च क्रियाभ्यासश्च यः पुरा ।
युक्तावुदाहृतः सोऽपि नामानुप्रास उच्यते ॥ १०० ॥
जायते न च दोषाय काव्येऽलङ्कारसङ्करः ।
विभूषयति हारोऽपि स्तनौ ग्रीवां मृगीदृशाम् ॥ १०१ ॥
अर्थाभेदे ऽपरावृत्तिः प्रवृत्त्या भिन्नयेह या ।
स सूरिभिरनुप्रासो लाटीय इति गीयते ॥ १०२ ॥
स चाव्यवहितो व्यस्तः समस्त उभयः पुनः ।
उभयश्चक्रवालश्च गर्भश्चेहाभिधीयते ॥ १०३ ॥
यस्तु व्यवहितो नाम नेयत्ता तस्य कथ्यते ।
कर्त्तुमेकादिगणना पदवृत्त्यादिभङ्गिभिः ॥ १०४ ॥

तेष्वव्यवहितभेदेषु व्यस्तो यथा,—

उअहिस्स जसेण जसं धीरं धीरेण गरुआ वि गरुअं ।
रामो ठिटठिए अविठिइं भणइ रवेण अ रवं समुप्फुदन्तो ॥

अत्राव्ययानां द्योतकत्वादिवादिभि र्व्यवधानं नाश्रीयते ॥ न चैवादेः प्राकृतेऽपि पृथक् पदत्वं प्राप्ति । यदेवमिदमिहोदाहरणं युज्यते ॥

त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव त्वद्दृशौ त्वद्दृशाविव ।
त्वन्मूर्त्तिरिव मूर्त्तिस्ते त्वमिव त्वं कृशोदरि ॥ इति ।

अस्त्वेवैतत् । किन्तु यथा, "अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्र" इत्यादिकमभेदेऽपि भेदोपचारान्नामद्विरुक्तिस्तथेयमित्युपेक्ष्यते ॥

समस्तो यथा,—

अपहस्तितान्यकिसलयकिसलयशोभं विलोकयाशोकम् ।
सखि विजिता पुरसुमनःसुमनः सुभगश्च मधुतिलकम् ॥

अत्र किसलय किसलय इति, सुमनः सुमन इति च समस्तानामेवा-व्यवधानादयं लाटीयानुप्रासोऽव्यवहितसमस्तः पूर्वः पुनरव्यवहित-व्यस्त इत्युच्यते । उभयस्तु द्विधा प्रथमः समस्तोऽपरो व्यस्तः प्रथमो

व्यस्तोऽपरः समस्त इति च।

तयोः प्रथमो यथा,—

जितलाटाङ्गनावक्त्रं वक्त्रं तस्या मृगीदृशः।
कस्य न क्षोभजनकं जनकं पुष्पधन्वनः॥

तदिदं लक्षणेनैव व्याख्यातम्। द्वितीयो यथा,—

नलिनी नलिनीनाथकरसन्ततिसङ्गमात्।
विकचा विकचास्यानां कान्तानां हरति श्रियम्॥

अस्यापि लक्षणेनैवोक्तोऽर्थः। स्वापेक्षया व्यस्तोऽन्यापेक्षया समस्तो द्वितीयो व्यस्तः समस्त इति स द्वितीयोभयशब्दवाच्यः। सोऽपि द्विधा प्रतिपादमन्तादौ गर्भ इवानुप्रासविन्यासात्। तयोः प्रथमश्चक्रवालं यथा,—

जयति क्षुण्णतिमिरस्तिमिरान्धैकवल्लभः।
वल्लभीकृतपूर्वाशः पूर्वाशातिलको रविः॥

अत्र तिमिरवल्लभ पूर्वाशेति शब्दास्तिमिरादिशब्दापेक्षया व्यस्ताः, यथास्वं पूर्वोत्तरपदापेक्षया च समस्ताः, पादान्तादौ विनिवेशिता इति यथोक्तलक्षणानुगमाल्लाटीयानुप्रासोऽयमव्यवहितो व्यस्तसमस्तश्चक्रवालमित्युच्यते॥ एतेन पादमध्येऽनुप्रासविन्यासाद् गर्भोऽपि व्याख्यातः। यथा,—

समाधवा माधवदत्तदृष्टिः सकौतुका कौतुकमन्दिरे स्तात्।
सविभ्रमा विभ्रमदायिनी वः सपङ्कजा पङ्कजलोचना श्रीः॥

व्यवहितभेदेषु व्यस्तो यथा,—

प्रकाशो यशसा देवः प्रकाशो महसा रविः।
दुःसहो विद्विषां स्वामी दुःसहस्तमसाञ्च सः॥

तदेतन्नातिदुर्बोधमिति न व्याक्रियते। सोऽयमेकगुणो व्यस्तश्च लाटीयानुप्रासो व्यवहित इत्युच्यते॥

व्यस्त एवानेकगुणो यथा,—

किञ्चिद्वच्मि न वच्मि वच्मि यदि वा किं वच्मि वच्मीदृशम्

दृश्यन्ते न भवादृशेषु यतिषु स्वेषामदोषे दमाः।
ते किं सन्ति न सन्ति सन्ति यदि वा के सन्ति सन्तीदृशाः
सर्व्वस्वेषु गुणे गृहीतहृदयो लोकः कुतो वर्त्तते॥

अत्र वचमीति सन्तीतेत्रतयोरनेकगुणा वृत्तिः॥

समस्त एकगुणो यथा,—

चन्द्रानन चन्द्रदिनं मृगलोचन मृगशिरश्च नक्षत्रम्।
तिथिरतिथिप्रियदशमी परतस्त्वेकादशी प्रहरात्॥

ननु तिथिरित्यसमस्तम्। न केवलमसमस्तं भिन्नार्थतया लाटीयानुप्रासोऽपि न संगच्छते। संगच्छते च केनचित् पदानुप्रासेन च लाटीयानुप्रासो वा नामानुप्रासो वा पदानुप्रासाद् भिद्यत इति॥

समस्तोऽनेकगुणो यथा,—

ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतधृतिभुवनाम्भोरुहो नालदण्डः
क्षौणीनौकूपदण्डः क्षरदमरनदीपट्टिकाकेतुदण्डः।
ज्योतिश्चक्राक्षदण्डस्त्रिभुवनभवनस्तम्भदण्डोऽङ्घ्रिदण्डः
श्रेयस्त्रैविक्रमस्ते वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदण्डः॥

अत्रानेकशो दण्ड इत्यस्यावृत्तिः। आभ्यां व्यस्तसमस्तभेदोऽपि व्याख्यातः॥

यथा,—

दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम्।
दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः॥

अत्रानेकधा दशशब्द आवर्त्तते। अव्यवहितेऽपि द्वैगुण्यादे र्न विरोधः॥

यथा,—

वस्त्रायन्ते नदीनां सितकुसुमधराः शक्रसङ्काशकाशाः
काशाभा भान्ति तासां नवपुलिनचराः श्रीनदीहंसहंसाः।
हंसाभाम्भोदमुक्तः स्फुरदमलरुचि र्मेदिनीचन्द्रचन्द्र-
श्चन्द्राङ्कः शारदस्ते जयकृदुपनतो विद्विषां कालकालः॥

व्यवहिताव्यवहितभेदेऽपि दृश्यते यथा,—

धनैर्दुष्कुलीनाः कुलीनाः क्रियन्ते धनैरेव पापान्नरा निस्तरन्ति।
धनेभ्यो हि कश्चित् सुहृन्नास्ति लोके धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम्॥

योऽपि चार्द्धाभ्यासः सोऽपि व्यवहिताव्यवहितभेद एव॥
यथा,—

यैस्त्वं साक्षात्कृतो नाथ तेषां कामेषु को ग्रहः।

अत्र पादापेक्षया व्यवहितत्वमर्द्धापेक्षया पुनरव्यवहितत्वं भवति। द्विभागाभ्यासस्तु व्यवहित एव स्वदते॥
यथा,—

अज्ञायन्तौ यदि स्यातां मेधया किं प्रयोजनम्।
तावुभौ यदि न स्यातां मेधया किं प्रयोजनम्॥

पादाभ्यासः पुनरव्यवहितो व्यवहितश्च दृश्यते॥ तयोरव्यवहितो यथा,—

सन्तः शृणुध्वं हृदये निदध्वमुत्क्षिप्य बाहू परिरारटीमि।
न सुभ्रुवां तुल्यमिहास्ति रम्यं न सुभ्रुवां तुल्यमिहास्ति रम्यम्॥

व्यवहितो यथा,—

मुखेन लक्ष्मी जयति फुल्लपङ्कजचारुणा।
दक्षिणेन करेणापि फुल्लपङ्कजचारुणा॥

द्वावाद्यावन्त्यावपि चात्रैव द्रष्टव्यौ यथा,—

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च।
सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभि-
श्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिविडस्यूतेव लग्ना प्रिया॥

यमकानां हि यावन्तो वर्ण्यन्ते भेदभक्तयः।
अनुप्रासस्य लाटानां भिदास्तावन्त एव हि॥ १०५॥
उपमादिवियुक्तापि राजते काव्यपद्धतिः।

यद्यनुप्रासलेशोऽपि इन्त तत्र निवेश्यते ॥ १०६ ॥
कुण्डलादिवियुक्तापि कान्ता किमपि शोभते ।
कुङ्कुमेनाङ्गरागश्चेत् सर्व्वाङ्गीनः प्रयुज्यते ॥ १०७ ॥
श्रुतिवर्णानुप्रासावेकविधौ कुन्तलेषु गौड़ेषु ।
पदयोर्निरनुप्रासो द्वेधा त्रेधा च लाटेषु ॥ १०८ ॥
वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीह यः ।
नियमस्तद्बुधैः षोढा चित्रमित्यभिधीयते ॥ १०९ ॥

वर्णशब्देन चात्र स्वराणां पृथङ्निर्देशाद् व्यञ्जनान्येव गृह्यन्ते । तत्र वर्णचित्रेषु चतुर्व्यञ्जनं यथा,—

जजौजोजाजिजिज्जाजी सं ततोऽतितताितुत् ।
भाभोऽभीभाभिभूभाभूरारारिररिरीररः ॥

त्रिव्यञ्जनं यथा,—

देवानां नन्दनो देवो नोदनो वेदनिन्दिनाम् ।
दिवं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥

द्विव्यञ्जनं यथा,—

भूरिभिर्भारिभिर्भीरैर्भूभारैरभिरेभिरे ।
भेरीरेभिभिरभ्राभैरभीरुभिरिभैरिभाः ॥

एकव्यञ्जनं यथा,—

न नोननुन्नो नुन्नोनो ना ऽना नानानना ननु ।
नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो ना ऽनेनानुन्ननुन्ननुत् ॥

क्रमस्थसवर्व्यञ्जनं यथा,—

कः खगौघङचिच्छौजा भाञ्ज्ञोऽटौठीडडंढणः ।
तथोदधीन् पफर्बाभीर्मयोरिल्वाशिषां सहः ॥

छन्दोऽक्षरव्यञ्जनं यथा,—

स्मरत्सुराराितभयाय जाग्रतो जगत्त्रयं स्तोतृजनस्य जायताम् ।

स्मितं स्मरारेर्गिरिजास्यनीरजे समेतनेत्रत्रितयस्य भूतये ॥

षड्जादिस्वरव्यञ्जनं यथा,—

सा ममारिधमनीनिधानिनी सामधामधनिधामसाधिनी ।
मानिनी सगरिमाऽपपापपा सापगा समसमागमाऽसमा ॥

मुरजाक्षरव्यञ्जनं यथा,—

खरगरकालितकण्ठं मथितगदं मकरकेतुमरणकरम् ।
तडिदिति दधमुण्डहरं हरमन्तहरं दधे घोरम् ॥

चतुःस्थानचित्रेषु निष्कण्ठ्यं यथा,—

भूरिभूतिं पृथुप्रीतिमुरुमूर्त्तिं पुरस्थितिम् ।
विरिञ्चिं सूचिरुचिधीः शुचिभिर्नुतिभिर्धिनु ॥

निस्तालव्यं यथा,—

स्फुरत्कुण्डलरत्नौघो मघवद्धनुकर्बुरः ।
मेघनादोऽथ संग्रामे प्रावृट्कालवदाबभौ ॥

निर्दन्त्यं यथा,—

पाप्मापहारी रणकर्मशौण्डश्चण्डोग्रमिश्रो मम चक्रपाणिः ।
भूयाच्छ्रियापश्रमयेक्ष्यमाणो मोक्षाय मुख्यामरपूगपूज्यः ॥

निरौष्ठ्यं यथा,—

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि ।
अघने गगने दृष्टिरङ्गने दीयतां सकृत् ॥

निर्मूर्द्धन्यं यथा,—

शलभा इव धावन्तः सायकास्तस्य भूभुजः ।
निपेतुः सायकच्छिन्नास्तेन संयुगसीमनि ॥

त्रिस्थानचित्रेषु निरौष्ठ्यदन्त्यं यथा,—

जीयाज्जगज्जेयश्रगरिष्ठचारश्रकार्चिषा कृष्णकडारकायः ।
हरिर्हिरण्याक्षशरीरहारी खगेशगः श्रीश्रयणीयशय्यः ॥

निरौष्ठ्यमूर्द्धन्यं यथा,—

अलिनीलालकलतं कं न हन्ति घनस्तनि ।
आननं नलिनच्छायनयनं शशिकान्ति ते ॥

द्विस्थानचित्रेषु दन्त्यकण्ठ्यं यथा,—

अनङ्गलङ्घनालग्ननानातङ्का सदङ्गना ।
सदानघ सदा नन्द नताङ्गीसङ्गसङ्गतात् ॥

एकस्थानचित्रेषु कण्ठ्यं यथा,—

अगा गां गाङ्गकाकाकगाहकाघककाकहा ।
अहाहाङ्क खगाङ्कागकङ्कागखगकाकक ॥

स्वरचित्रेषु ह्रस्वैकस्वरं यथा,—

उरुगुं द्युगुरुं युत्सु चुक्रुशुस्तुष्टुवुः पुरु ।
लुलुभुः पुपुषुर्मुत्सु मुमुहुर्नु मुहुर्मुहुः ॥

दीर्घैकस्वरं यथा,—

वैधैरैनैरैघ्नैरैन्द्रैरैजैरैलैजैनैः सैन्धैः ।
मैत्रैर्नैकैर्धैर्यैर्यैर्वैरैर्दैः स्वैः स्वैरैर्दैवैस्तैस्तैः ॥

ह्रस्वद्विस्वरं यथा,—

क्षितिस्थितिमितिक्षिप्तिविधिविन्निधिसिद्धिलिट् ।
मम त्र्यक्ष नमद्दक्ष हर स्मरहर स्मर ॥

दीर्घद्विस्वरं यथा,—

श्रीदीप्ती ह्रीकीर्ती धीनीती गीःप्रीती ।
एधेते द्वे द्वे ते ये नेमे देवेशे ॥

त्रिस्वरेषु ह्रस्वस्वरं यथा,—

क्षितिविजितिस्थितिविहितिव्रतरतयः परगतयः ।
उरु रुरुधुर्गुरु दुधुवुः स्वमरिकुलं युधि कुरवः ॥

चतुःस्वरेषु दीर्घस्वरं यथा,—

आम्नायानामाहान्त्या वाग् गीतौरीतौः प्रीतौ भौतीः ।
भोगो रोगो मोदो मोहो ध्येये चेच्छेत् क्षेमे देशे ॥

प्रतिव्यञ्जनविन्यस्तस्वरं यथा,—

तापेनोग्रोऽस्तु देहे नो हेये विद्योभिनिन्दिना।
जायाग्रे हि गुणिप्रेष्ठा हितोऽत्तेपोऽमृतोत्विणी॥

तदेवापास्तसमस्तस्वरं यथा,—

तपनग्रस्तदहन हयवल्लभनन्दन।
जय ग्रहगणप्रष्ठ हतच्चय मतच्चण॥

आकारचित्रेष्वष्टदलं यथा,—

या श्रिता पावनतया यातनच्छिदनी च या।
याचनीया धिया माया या माया संस्तुता श्रिया॥

अत्र, कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च।
प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु कुर्यादष्टदलाम्बुजे॥ ११३॥

द्वितीयमष्टदलं यथा,—

चर स्फारवर चारवरकार गरज्वर।
चलस्फाल वलचालबल कालगल ज्वल॥

अष्टधा कर्णिकावर्णः पत्रेष्वष्टौ तथापरे।
तेषां सन्धिषु चाप्यष्टावत्र पत्रसरोरुहे॥ ११४॥

तृतीयमष्टपत्रं यथा,—

न प्रणीश नवे भावे नमत्काम नतव्रत।
नमामि माननमन न नुत्वानु नयं न यम्॥

अत्र, प्राक्कर्णिकां पुनः पर्णं पर्णाग्रं पर्णकर्णिके।
प्रतिपत्रं व्रजेद्धीमानिह त्वष्टदलाम्बुजे॥ ११५॥

एवं चतुष्पत्रषोड़शपत्रे अपि द्रष्टव्ये। तयोश्चतुष्पत्रं यथा,—

सांसवा त्वं सुमनसा सा नमत्पीवरोरसा।
साररोमैति सहसा साहसर्द्धं सुवाससा॥

कर्णिकातो नयेदूर्द्धं पत्राकारांश्चरावलीम् ।
प्रवेशयेत् कर्णिकायां पद्ममेतत् चतुर्दलम् ॥ ११६ ॥

षोड़शपत्रं यथा,—

नमस्ते महिमप्रेम नमस्यामतिमद्दम ।
द्यामसोम नमत्काम धामभीम समक्षम ॥

गोमूत्रिकाक्रमेण सुत्र वर्णाः सर्वे समाः समाः ।
मध्ये मवर्णविन्यासात् पद्मोऽयं षोड़शच्छदः ॥ ११७ ॥

अष्टपत्रमेव कविनामाङ्कं यथा,—

राताविद्याधिराजत्रा विसररसविद् व्राजवाक् छमापकारा
राका पद्माभशेषा नयननयनस्वा स्वया सव्यमारा ।
रामा व्यस्तस्थिरस्वा तुहिननहितुः श्रीः करद्वारधारा
राधा रक्षास्तु मह्यं शिवममवशिव्यालविद्यावतारा ॥

निविष्टाष्टदलन्यासमिदं पादाङ्कभक्तिभिः ।
अस्पृष्टकर्णिकं कोणैः कविनामाङ्कमम्बुजम् ॥ ११८ ॥

तत्राङ्को राजशेखरकमलः । एतेन चक्रमपि व्याख्यातं यथा,—

स त्वं मानविशिष्टमाजिरभसादालम्बत्र भव्यः पुरो
लब्धावक्षयशुद्धिरुद्धरतरश्रीवत्सभूमिं मुदा ।
मुक्ता काममपास्तभीः परमृगव्याधः स नादं हरे-
रेकौघैः समकालमभ्रमुदयी रोपैस्तदा मस्तरे ॥

पुरः पुरो लिखेत् पादानत्र त्रीन् षड़रीकृतान् ।
तुर्यन्तु भ्रमयेन्नेमौ नामाङ्कश्चक्रसंविधिः ॥ ११९ ॥

एवं चतुरङ्गमपि यथा,—

शुद्धं वद्धसुरास्थिसारविषमत्वग्रं गजयातिस्थिर
भ्रष्टोद्धर्मरजः पदं गवि गवा क्षोणेन चक्षुद्भुवा ।

मंथरं चिन्तितगुप्तिरस्तविधिदिग् मैन्द्रस्व नक्तं शुचा ।
चारो ऽप्रांशुरदभ्रमुग्रतनु मे रम्यो भवानीरुचा ॥

अत्राङ्कः शुभ्रमतवाचा बद्धचित्तिचक्रं राजगुरुणेदं सादरमवादि । गतिचित्रेषु गतप्रत्यागतं यथा,—

वारणागगभीरा सा साराभोगगणारवा ।
कारितारिवधा सेना नासेधावरितारिका ॥

अत्रायुक्पादयोर्गति युक्पादयोः प्रत्यागतिः । तदक्षरागतं यथा,—

निम्निताञ्सिरतोऽभीकोनेत्रजते ऽमरणा रुचा ।
चारुणा रमते जनेत्र कोभीतो रसितामिनि ॥

अत्र प्रतिगत्यागतिभ्यां स एव श्लोकः ।

श्लोकान्तरम् । यथा,—

वाहना ऽजनि मानासे साराजावनमा ततः ।
मत्तसारगराजेभे भारीहावज्जनध्वनि ॥

अत्र प्रातिलोम्येनापरः श्लोको भवति यथा,—

निध्वनज्जवहारीभा भेजे रागरसात्तमः ।
ततमानवजारासा सेना मानिजनाहवा ॥

भाषान्तरगतं यथा,—

कुह रे बहला लासे बाला राङ्कमलीमसा ।
सालका रसलोला सा तुङ्गालालि कलारत ॥

अत्र प्रातिलोम्येनापरः प्राकृतश्लोको भवति ॥

तरला कलिला गातुं सालाली सरकालसा ।
सामली मङ्करालावा सेलाला हव रेहकु ॥

तदर्थानुगतं यथा,—

त्रिदिते दिवि केऽनीके तं यान्तं निर्जिताजिनि ।
विगदं गवि रोद्धारो योद्धा यो नतिमेति न ॥

अत्र प्रातिलोम्येन स एव पदार्थः ॥ तुरगपदं यथा,—

बाला सुकालबाला सा कान्तिलालकलालिता ।
सस्वा सुतवती सारा दर्पिका व्रतगर्व्विता ॥

क्रमात् पादचतुष्केऽत्र पङ्क्तिशः परिलेखिते ।
तुरङ्गपदपातेन श्लोकोऽन्य उपजायते ॥ १२० ॥

यथा,—

बाला ललिततीव्रस्वा सुकला रागदर्पिका ।
सुदन्तिका वर्व्विता वा सा सालाकललासका ॥

आङ्करर्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदि ।
तदिष्टं सर्वतोभद्रं सर्वतो भ्रमणं यदि ॥ १२१ ॥

तयोरर्द्धभ्रमं यथा,—

ससत्वरतिदे नित्यं सदरामर्षनाशिनि ।
त्वराधिककसंनादे रमकत्वमकर्षति ॥

सर्वतोभद्रं यथा,—

देवाकानिनि कावादे वाहिकास्वस्वकाहि वा ।
काकारेभभरे काका निस्वभव्यव्यभस्वनि ॥

बन्धचित्रेषु द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा,—

जय देव ननेन्द्रादे लम्बोदर विनायक ।
जगदेधनचन्द्राभालङ्कृदन्त विभापते ॥

द्रुत शिखरसन्धिमाला विभ्ययादर्द्धं समाश्रिते वर्णैः ।
द्विचतुष्कं चक्रबन्धे नेमिविधौ चापरं भ्रमयेत् ॥ १२२ ॥

द्विशृङ्गाटकबन्धो यथा,—

करासञ्जवशेभं खगौरवस्य कलारसम् ।
सन्धाय वलयाशङ्कामगौरीं मे वनात्मक ॥

शृङ्गाद् ग्रन्थिं पुनः शृङ्गं ग्रन्थेः शृङ्गं व्रजेदिति ।

द्विश्शृङ्गाटकबन्धेऽस्मिन्नेमिः शेषाक्षरैर्भवेत् ॥ १२३ ॥

अत्राङ्को राजशेखरस्य ॥

विविडितिबन्धो यथा,—

सा सती जयतादत्र सरन्ती यमितातुसा ।
सारं परं स च जयी शमिताऽस्यन्दनैनसा ॥

शिखरादन्यतरस्मात् प्रतिपर्व भ्रमति रेखयाद्यन्तम् ।
नेमौ तदितरमर्द्धं विविडितचक्राभिधे बन्धे ॥ १२४ ॥

शरयन्त्रबन्धो यथा,—

नमस्ते जगतां गात्र सदानवकुलक्षय ।
समस्तेऽज सतां नात्र मुदामवन लक्षय ॥

चतुर्ष्वपि च पादेषु पङ्क्तिशो लिखितेष्विह ।
आदेरादेस्तु रङ्गस्य पादैः पादः समाप्यते ॥ १२५ ॥

व्योमबन्धो यथा,—

कमलावलिहारिविकासविशेषवहं जनकाङ्क्ष
ननगामिकरं दिविसारमनारमणं जरितानाम् ।
तमसां बलहानिविलासवरोऽनवरं जनकान्त
न नमामि चिरं सवितारमनादिमहं जगतां न ॥

अष्टादशशिखरचरीं गोमूत्रिकया चतुष्पदीं पश्येत् ।
यत्राद्यन्ते दृष्टां स ज्ञेयो व्योमबन्ध इति ॥ १२६ ॥

मुरजबन्धो यथा,—

सा सेना गमनारम्भे रसेनासीदनारता ।
तारनादजना मत्तधीरनागमनामया ॥

अत्र पादचतुष्केऽपि क्रमशः परिलेखिते ।

श्लोकपादक्रमेण स्याद्रेखासु मुरजत्रयी॥ १२७॥

एकाक्षरमुरजबन्धो यथा,—

सुरानन त्वां न न ह्याननष्टये पुनः स्तुवेऽनर्घघनप्लवानजम्।
मनसत्रनूनव्यसनप्रधूननं सकाननस्याननदीननर्दनम्॥

श्लोकस्यैतस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि।
त्रिमृदङ्गकरीह स्याच्चतुरेकाक्षरावली॥ १२८॥

मुरजप्रस्तारो यथा,—

तालसारप्रभा राका तारकापतिदंशिता।
मारधामा रमाधीता वलयामास सागरम्॥

क्रमेणैवास्य पादेषु प्रस्तृतेषु चतुर्ष्वपि।
तुर्यत्रान् मुरजमार्गेण श्लोकोऽयमुपजायते॥ १२९॥
वरकारप्रदं धीरं तारधामाऽसमाशिका।
सा लतामालयाऽमाऽप ताराभाऽतिरसागता॥

उदाहरणमात्रञ्चैतत्। तेन गतिचित्रादिगोमूत्रिकादयोऽन्येऽपि चित्रप्रकारा भवन्ति॥

गतिरुच्चावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं चित्रवेदिनः॥ १३०॥

तेषु पादगोमूत्रिका यथा,—

काङ्क्षन् पुलोमतनयास्तनताड़ितानि
वक्षःस्थलोत्थितरयाश्चनपीड़ितानि।
पायादपापभयतो नमुचिप्रहारी
मायामपास्य भवतोऽम्बुमुचां प्रसारी॥

सेयमयुग्मतः पादगोमूत्रिका। युग्मतो यथा,—

देवः शशाङ्कशकलाभरणः पिणाकी देयं शमैकविकलेभरणः मनागः।

चित्ते महासुरजनेन शुभं विधत्तां चित्तं महासुरजनानतभङ्गधनुः॥

अर्द्धश्लोकगोमूत्रिका यथा,—

चूडाप्रोतेन्दुभागद्युतिदलिततमस्कान्दलोचक्रवालो
देवो देयाद्दुदारां शममरजनतानन्दनोऽनन्यधामा।
कीडाधूतेशभामा द्युसदनतनिमच्छेदनो च भुवा नो
देहे देवी द्युरोरं दममरतनतानन्दिनोमान्यधामा॥

श्लोकगोमूत्रिकायां प्रथमश्लोको यथा,—

पायाद्वश्चन्द्रधारी सकलसुरशिरोलीढपादारविन्दो
देव्या रुद्धाङ्गभागः पुरदनुजदवः स्वप्नसंविन्निधानम्।
कन्दर्पक्षोददक्षः सरससुरबधूमण्डलीगीतगर्वो
दैत्याधीशान्धकेनानतचरणनखः शङ्करो भव्यभाव्यः॥

द्वितीयो यथा,—

देयान्नश्चण्डधामा सलिलहरकरो रूढकन्दारविन्दो
देहे रुग्भङ्गरागः सुरमनुजदमस्वप्नागसम्पन्निधानम्।
मन्दं दिक्चोभदश्रीः सदसदरबधूखण्डनागीरगम्यो
दैतेत्र धीबन्धहानावततरसनयः शंपरो दिव्यसेव्य॥

विपरीतगोमूत्रिकायां प्रथमः श्लोको यथा,—

विनायकं दानसुगन्धिवक्त्रं स्मितानन्नं मन्दचरं कथासु।
नमामि विघ्नावलिहारिसारं सतीसुतं शङ्करवल्लभं च॥

विपरीतश्लोको यथा,—

चलत्सतारव्रधशमं सुभासं संसारहारं बहुविप्रमान्यम्।
सुधाकरं चन्द्रमसं नतोऽस्मि सवर्णगर्भं नवकम्बुनाभ्यम्॥

भिन्नच्छन्दोगोमूत्रिकायां प्रथमश्लोको यथा,—

नमत चन्द्रकलामयमण्डनं नगसुताभुजसङ्गतकन्धरम्।
हरमभाग्यरदं स्तवसादरं शमितरावणशासनविक्रमम्॥

द्वितीयो यथा,—

कामदं चण्डकम्रं मदामर्दिनं नागदन्ताजग्रजयंत्र गदाकम्बुरम् ।
धीरशोभाभरण्यतकं सासुरं नौमि नारायणस्यासमं विभ्रमम् ॥

संस्कृतप्राकृतगोमूत्रिकायां संस्कृतश्लोको यथा,—

स्कन्दो कन्दर्द्धिमिष्टां वितरतु सरलो दारितारातिवर्गे
सस्यन्दो ऽमन्दसज्जो भवभयकलने सङ्गरे केलिकारी ।
सन्दोहोल्लासलासो जन इह बलिहा चण्डताभूरखर्वो
देवे जोराजदोहे महिमनि निरतो विक्रमाडम्बरेण ॥

प्राकृतश्लोको यथा,—

चन्दो कन्दप्पमित्तं विहरणसहलो हारितारापवन्धो
सच्छन्दो वन्दणिज्जो कुवलयदलनो सङ्करे मेलिकारी ।
कन्दोट्ठोल्लाससलासो जआइ सिवसिहामण्डलोभूदखण्डो
देत्ता जोण्हा जलोहे विहिआणिआरई विब्भमाणं वलेण ॥

समसंस्कृतप्राकृतेन पादगोमूत्रिका यथा,—

बाला विलासावलिहारिहासा लोलामला भावसहा सहावा ।
देहं हरन्ती सहसा सुरामा गेहं चरन्ती सहसा विरामा ॥

अर्द्धगोमूत्रिकाप्रस्तारो यथा,—

नमो दिवसपूराय सुतामरसभासिने ।
नतभव्यारिदाराय सुसारलयभाविने ॥

अत्र गोमूत्रिकाश्लोकोऽयमुत्तिष्ठति,—

नतदिव्याम्दाराय सुसामलसभासिने ।
नमो भवरिपूराय सुताररयभाविने ॥

गोमूत्रिकाधेनु र्यथा,—

मम स्फुरतु चिद्गतः सततचिन्तरक्षा मतिः
समस्तरविचिन्तितस्तुतरुचिः स्मरच्चेमक्षत् ।
समर्द्धिरतचिन्तितः क्षतविचित्ररत्यामयो
नमस्काणचिह्नितः स्मितरुचि र्हरः सामरः ॥

चतुर्णामपि पादानां क्रमेण व्युत्क्रमेण च ।
इयं गोमूत्रिकाधेनु र्वैपरीत्यवशेन च ॥ १३१ ॥

शतधेनु र्यथा,—

वन्द्या देवी पर्वतपुत्री नितंव्य मधुमधुरकमलवदना पुरन्ध्र्यधिदेवता
देवैः स्तुत्या किन्नरगेया भक्त्या वरचरितमहिषमथनी जगत्त्रयनायिका ।
सिद्धैर्ध्येया केशरियाना काम्या रणचतुररसिकहृदया त्रिलोचनवल्लभा
धीरैः पूज्या दर्पणपाणि र्नूनं गुणनिलयलटभललिता सतीषु धुरन्धरा ॥

यतिविच्छेदिनी ह्येषा श्लोकधेनुरनुत्तमा ।
छन्दोभेदाच्छतमियं प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ १३२ ॥

सहस्रधेनु र्यथा,—

नखमुखपाणिकण्ठचिकुरै र्गतिभिः सहसास्मितेन ललितेष्टदृशा
मणिशशिपद्मकम्बुचमराः करिणः सुतनोः सुधावहसिता हरिणः ।
फणिगणसिद्धसाध्यदयिता न समाः सकलास्त्वया च खभुवङ्कलिताः
स्तव बलरूपदर्पविजिता नितरां विबुधाश्चिरायचरितैश्चतुरैः ॥

पदविच्छेदिनी ह्येषा श्लोकधेनुरनुत्तमा ।
छन्दोभेदाद्दशशतीं प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ १३३ ॥

अयुतधेनु र्यथा,—

क्रिये जयसि जृम्भसे सृजसि जायसे त्रायसे
स्तुषे मृषसि मृष्यसे हृषसि पीयसे प्रीयसे ।
स्तुषे मृडसि ह्रीडसे कुडसि गल्भसे क्लीवसे
क्रुषे हरसि रज्यसे रजसि राजसे भ्राजसे ॥

एषा तु पदविच्छेदिन्येव धेनुः क्रियापदैः ।
सम्बोधनाग्रगै र्दृष्टास्माभिः श्लोकायुतप्रसूः ॥ १३४ ॥

लक्षधेनुर्यथा,—

दुर्गे भद्रे सुभद्रे ऽदिति सुरभि दिते चण्डिके गौरि पद्मे
नित्ये रुद्रे वरेण्ये कलि कमलिकले कालिके चण्डि चण्डे ।
धन्ये पुण्ये शरण्ये शुचि शवरि शिवे भैरवे रात्रि सन्ध्ये
छाये माये मनोज्ञे ऽवनि जननि जये मङ्गले देहि शं नः ॥

सम्बोधनैरियं धेनुः क्रमात् सैकक्रियापदैः ।
लक्षत्रयं सहस्राणि षष्टिं श्लोकान् प्रसूयते ॥ १३५ ॥
एषान्त्यपदभेदेन सम्भ्रमादिद्विरुक्तिभिः ।
यावद्बोधं पुनः सूते प्रयुतं श्लोकतर्णकान् ॥ १३६ ॥

कोटिधेनुर्यथा,—

स्थूलं दत्से सूक्ष्मं धत्से
भुवि भवसि नभसि रमसे रमे दिवि मोदसे
छिन्त्से वाढं भिन्त्से गाढं
कृषि भिषसि धनुषि मनुषे जये पुरि जृम्भसे ।
स्वल्पं शोषे कल्पं प्रेषे
चिति चरसि यशसि यतसे चले युधि गल्भसे
श्रूषे वामं स्तूषे कामं
हृदि विशसि वचसि सचसे रुचे दृशि दीप्यसे ॥

सम्बोधनैर्द्वितीयान्तैः सप्तम्यन्तैः क्रियापदैः ।
श्लोककोटीरियं तिस्रः सार्द्धा धेनुः प्रसूयते ॥ १३७ ॥
यदा तु सम्भ्रमादिभ्यो भवन्त्यस्या द्विरुक्तयः ।
स्थूलादीनां तदा चैषा दशकोटीः प्रसूयते ॥ १३८ ॥

कामधेनुर्यथा,—

खा गौः श्रौः स्रौ ध्रौः स्त्रौ क्रौ भ्रौं जूं मूंल्लृ स्तृ धूंः प्रृ भूंः
स्रुक् स्रग् युग् भुग्रुक् भुक् तृट् द्विट् युत् क्रुत् चिद्विम्भुग्दिग् दुग्रः।
ऋक् हृग् वा मा मृत् ह्राङ्गा मा मुत् च्युत् काऽमा द्वा द्यौ गौः
सा सा या मा मे धा वे धा मे ना मा ते त्वं मे नौः ॥

पदग्रहाद् यथाकामं कामधेनुरियं तु नः ।
पराङ्गीनां पराङ्गीनि प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ १४० ॥
एकाक्षरादिच्छन्दोभि र्गतिबन्धादिभेदतः ।
उक्तानुक्तानि चित्राणि सर्वाख्येषा प्रसूयते ॥ १४१ ॥
सकृदुच्चारणे चास्या गच्छत्येका विनाडिका ।
तत् षष्ट्या नाडिका ताभिः षष्ट्याहोरात्रमृच्छति । १४२ ॥
प्रणवादिनमोऽन्ताभिः पदान्यसत्रा जयन्ति ये ।
सर्वभाषासु वाक् तेषामविच्छिन्ना प्रवर्त्तते ॥ १४३ ॥
सिद्धैर्मन्त्रपदैः सेयं शास्त्राख्यालोच्य निर्मिता ।
जपतां जुह्वतां देवी सर्व्वान् कामान् प्रयच्छति ॥ १४४ ॥
स्थितेनागन्तुकं हन्यादौचित्येन विभाजयेत् ।
तद्भेदास्ते भवन्त्यत्र वमनेष्वपि हि योजयेत् ॥ १४५ ॥
दुष्करत्वात् कठोरत्वाद्द बोधत्वाद् विनाऽवधेः ।
दिङ्मात्रं दर्शितं चित्रे शेषमूह्यं महात्मभिः ॥ १४६ ॥
उक्तिप्रत्युक्तिमद् वाक्यं वाकोवाक्यं विदु र्बुधाः ।
द्वयो र्वक्त्रोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि सङ्गमे ॥ १४७ ॥
ऋजूक्तिरथ वक्रोक्ति र्वैयात्योक्तिस्तथैव च ।
गूढ़प्रश्नोत्तरोक्ती च चित्रोक्तिश्चेति तद्भिदा ॥ १४८ ॥

तासु ऋजूक्ति र्द्विधा ग्राम्योपनागरिका च ।
तत्र ग्राम्या यथा,—

जन्तो मणुहन्धु हवुकुद् गन्तुं उरस्सु उको विहंसण होमि ।

मत्तोसि णाह चुले मेल्लासितो विकिस्मु कु वाणउं उज्ज्ु म्र कखु कद्दाचि॥

वाणउ उज्जु माइ गच्छिल्लउ अस्सावि
को मलहणउं वारिज्जन्तु रमट्ठाइ।
करइ वलिवंडउ च वक्कउ मंच्छलु अच्छिमुहं
हि तरुणिहिं अच्छासइ उक्कउ॥

सेयमुभयतोऽपि ऋजुनैव मार्गेणोक्तिप्रत्युक्त्योः समा प्रवृत्तिरिति। सेयमृजूक्ति र्नाम वाकोवाक्यम्।
सैवोपनागरिका यथा,—

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतम्
खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते॥

सेयमेकतः काक्का कुटिलेऽतिविषमेयमृजूक्ति र्नाम वाकोवाक्यम्।
वक्रोक्ति र्द्विधा, निर्व्यूढा अनिर्व्यूढा च। तयो र्निर्व्यूढा यथा,—

किं गौरि मां प्रति रुषा, ननु गौरहं किम्
कुप्यामि कां प्रति, मयीत्यनुमानतोऽहम्।
जानामि सत्य मनु मानत एव सत्व-
मित्थं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति॥

सेयमावाक्यपरिसमाप्ते र्निर्वाहान्निर्व्यूढेति वक्रोक्ति र्वाकोवाक्यम्।
अनिर्व्यूढा यथा,—

केयं मूर्ध्न्यन्धकारे, तिमिरमिह कुतः सुभ्रु कान्तेन्दुयुक्ते,
कान्ताप्यत्रैव कामिन्ननु भवति मया दृष्टमेतावदेव।
नाहं द्वन्द्वं करोमि व्यपनय शिरस स्तूर्णमेनामिदानी-
मेवं प्रोक्तो भवान्या प्रतिवचनजडः पातु वो मन्मथारिः॥

सेयमनिर्वाहादनिर्व्यूढेतिवक्रोक्ति र्नाम वाकोवाक्यम्। ते इमे उभे अपि श्लेषवक्रोक्ती भवतः॥ वैयात्योक्ति र्द्विधा स्वाभाविकी नैमि-

त्तिकी चेति। तयोः स्वाभाविकी यथा,—

नादेयं किमिदं जलं, घटगतं नादेयमेवोच्यते,
सत्यं नाम पिबामि, कस्यपदेषः पीतेन नाम्नाभवन्।
किं वर्णा अपि सन्ति नाम्नि, रहितं किं तैरलं त्वं कुतो,
यस्मादेव भवान्, भगिन्यसि ततस्तेनैव मां बाधसे॥

अत्र स्वैरिण्याः सहजाद् वैयात्यात् स्वाभाविकीयं वैयात्योक्ति र्नाम वाकोवाक्यम्॥

नैमित्तिकी यथा,—

कुशलं राधे, सुखितोऽसि कंस, कंसः क्व नु क्व सा राधा।
इति पारीप्रतिवचनै र्विलक्षहासो हरि र्जयति॥

अत्र गोत्रस्खलिते विपक्षनाम्नैव वैयात्येनोत्तरं दत्तमिति नैमित्तिकीयं वैयात्योक्ति र्वाकोवाक्यम्॥

गूढोक्ति र्द्विधा मुख्या गौणी च। तयो र्मुख्या यथा,—

केशव यमुनातीरे व्याहृतवानुषसि हंसिका कोऽद्य।
कान्ताविरहभयातुरहृदयः प्रायः प्रियेऽहं सः॥

अत्र प्रिये हंस इत्यत्रावर्णलोपे प्रिये अहं स इत्यर्थस्य मुख्ययैव वृत्त्या गूढत्वादियं मुख्या गूढोक्ति र्नाम वाकोवाक्यम्॥

गौण्या यथा,—

निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम्।
उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव कृता विनिद्रा नलिनी न येन॥

ताविमौ पूर्वोत्तरार्द्धयोरन्योन्योक्त्या गूढकामलेखावितीयं गौणी गूढोक्ति र्नाम वाकोवाक्यम्॥

प्रश्नोत्तरोक्ति र्द्विधा, अभिधीयमानच्छाया प्रतीयमानच्छाया च। तयोराद्या यथा,—

क्व प्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे
प्राणाधिको वसति यत्र जनः प्रियो मे।

एकाकिनी वद बिभेषि कथं न बाले
ननुस्ति पुङ्खितशरो मदनः सहायः॥

सेयं छन्नतप्रष्टव्यस्यैव स्पष्टमभिधयैव अभिधानादभिधीयमानच्छया नाम प्रश्नोक्ति र्वाकोवाक्यम्॥

द्वितीया यथा,—

कियन्मात्रं जलं विप्र जानुदघ्नं नराधिप।
तथापीयमवस्था ते न हि सर्वे भवादृशाः॥

सेयं शब्दविद्यावैशारद्यमत्र छद्ममत्र प्रतीयमानत्वात् प्रतीयमानच्छया नाम प्रश्नोक्ति र्वाकोवाक्यम्॥

चित्रोक्ति र्द्विधा चित्रा विचित्रा च। तयोराद्या यथा,—

लभ्यन्ते यदि वाञ्छितानि यमुनाभागीरथीसङ्गमे
देव प्रेष्यजनस्तदेष भवतो भर्त्तव्यतां वाञ्छति।
ननु तन्मरणेन किं नु मरणं कायान्मनोविच्युति-
र्दीर्घं जीव मनस्त्वदङ्घ्रिकमले कायोऽत्र नस्तिष्ठति।

तदिदं सङ्कल्पितोक्तिप्रत्युक्तिभ्यां जीवतोऽपि जन्मान्तरफलावाप्तिसाधनेनाश्चर्यहेतुरिति चित्रा नाम चित्रोक्ति र्वाकोवाक्यम्।

द्वितीया यथा,—

कोऽयं भामिनि, भूषणं कितव ते, शोणः कथं, कुङ्कुमात्,
कूर्पासान्तरितः प्रिये विनिमयः, पश्चापरं क्वास्ति मे।
पश्यामीत्यभिधाय सान्द्रपुलको मृद्नन् मृडान्याः स्तनौ
हस्तेन प्रतिनिर्जितेन्द्ररवतात् दूयते हसन् वो हरः॥

अत्र उक्तिप्रत्युक्त्योरनन्तरं स्तनमर्दनवैचित्र्यादिना परिसमाप्ते र्विचित्रोक्तिसंज्ञमिदं वाकोवाक्यम्।

प्रहेलिका सकृत् प्रश्नः सापि षोढ़ा च्युताक्षरा।
दत्ताक्षरोभयं मुष्टि र्विन्दुमत्यर्थवत्यपि॥ १४९॥

क्रीड़ागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे।
परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः॥ १५०॥

तासु च्युताक्षरा यथा,—

पयोधरभराक्रान्ता संनमन्ती पदे पदे।
पदमेकं न का याति यदि हारेण वर्जिता॥

अत्र विहङ्गिका काहारेण वर्जिता न यातीति वक्तव्ये हारेण वर्जितेत्युक्तम्। अतः ककारस्य च्युतत्वात् च्युताक्षरेयम्॥

दत्ताक्षरा यथा,—

कान्तयानुगतः कोऽयं पीनस्कन्धो मदोद्धतः।
मृगाणां पृष्ठतो याति शंबरो रूढयौवनः॥

अत्र शवर इति शंबर इत्यनुस्वाराक्षरस्य दत्तत्वाद्दत्ताक्षरेयम्॥

च्युतदत्ताक्षरा यथा,—

विदग्धः सरसो रागी नितम्बोपरिसंस्थितः।
तन्वङ्ग्यालिङ्गितः कण्ठे कलं कूजति को विटः॥

अत्र विट इत्यस्मिन् पदे विकारे च्युते धकारे दत्ते घटः कूजति इति द्वितीयोऽर्थो भवतीति सेयं च्युतदत्ताक्षरा॥

अक्षरमुष्टि यथा,—

अतिः अतिः अन्म अलं प्रोद्य रद्र जद्य फद्य।
मेला मेला मेलं मेलं फस फस फस फस॥

इयमक्षराणां मुष्टिरित्यक्षरमुष्टिका। अत्र पादशश्चतुष्पङ्क्तिलिखितायां चतुर्भिर्मुरजबन्धैः श्लोक उपतिष्ठति। स यथा,—

अद्य मे सफला प्रीतिरद्य मे सफला रतिः।
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं फलम्॥

बिन्दुमती यथा,—

सवाववादः प्रत्यक्षि पताकाः प्रतिसङ्गरम्।

फलं प्रत्यद्भुतोपायं यशांसि न तु न क्वचित् ॥

इत्यनेन श्लोकेनोक्तार्थस्य यथास्थितस्वरानुस्वारविसर्जनीयसंयोगस्य श्लोकान्तरस्य विन्दुभिरेव सूचनात्कम इति विन्दुमती। तद् यथा,—

०ु००ा ०ु००ा ०ा०ा ०ॅ०ु०ॅ ०ॅ०ु०ॅ ००ः।
०ा००ॅ ०ा००ॅ ०ि०िः ००ॅ० ०० ०ेा०ॅ०ः॥

निर्भेदः, उद्धावुद्धावाज्ञः संयुगे संयुगे जयः।
साहसे साहसे सिद्धिः सर्वत्र तव कीर्त्तयः॥

अर्थप्रहेलिका यथा,—

उत्तप्तकाञ्चनाभासं संदष्टदशनच्छदम्।
सरसं चुम्बते हृष्टैर्दन्तैरपि किमुज्ज्वलम्॥

सेयमपि सूचितस्यैव पक्वाम्रफलमित्यस्य इत्र्यर्थपदप्रयोगेणावगतेरर्थप्रहेलिका।

क्रियाकारकसम्बन्धे पादाभिप्रायवस्तुभिः।
गोपितैः षड्विधं प्राहुर्गूढं गूढार्थवेदिनः॥ १५१॥

तेषु क्रियागुप्तं यथा,—

स्तन जघनभराभिराममन्दं गमनमिदं मदिरारुणेक्षणायाः।
कथमिह सहसा विलोकयन्तो मदनशरज्वरजर्जरा युवानः॥

अत्र जघनभराभिराममन्दं मदिरारुणेक्षणाया गमनं विलोकयन्तो हे युवानः कथमिव यूयं मदनशरज्वरजर्जरा न स्तेति क्रियापदस्य स्तनशब्देन जघनसान्निध्याद्गोपितेन क्रियागूढमिदम्।

कारकगुप्तं यथा,—

पिवतस्ते शरावेण वारि कह्लारशीतलम्॥
केनेमौ दुर्विदग्धेन हृदये विनिवेशितौ॥

अत्र शराविति कर्म्मकारकस्य गूढत्वात् कारकगूढमिदम्।

सम्बन्धगूढं यथा,—

न मयागोरसाभिज्ञं चेतः कस्मात् प्रकुप्यसि ।
अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे ॥

अत्र न मे आगोरसाभिज्ञं चेत इति सम्बन्धिपदस्य मयेति तृतीयाभ्रान्त्या गोपितत्वादिदं सम्बन्धगूढम् ।

पादगूढं यथा,—

दूरवियद्गामिनी तारसंरावलिङ्घितश्रुतिः ।
हैमीषुमाला शुशुभे——

अत्र पूर्वार्द्धस्थिते द्वितीयप्रथमसप्तमपञ्चमैकादशनवमत्रयोदशषोड़शाक्षरैश्चतुर्थपादो गूढ उत्थाप्यः । यथा, विद्युतामिव संहतिरितीदं पादगूढम् ।

अभिप्रायगूढं यथा,—

जइ देअरेण भणिआ खग्गं घेत्तूण राउलं वच्च ।
ता किं सेवअं वक्कए हसि ऊण वलोइअं सआणम् ॥

अत्र निरोचितमनेनात्र पुरुषायितलक्ष्मपादलाक्षादिकं तेन नियुङ्क्ते मां न कर्मणीत्यभिप्रायेण बध्वाः शयनावलोकनमित्यभिप्रायगूढ़म् ।

वस्तुगूढ़ं यथा,—

पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने ।
यदि दास्यसि नेच्छामि न दास्यसि पिवाम्यहम् ॥

अत्र दास्यसीति दासीलक्षणस्य वस्तुनो गूढ़त्वादिदं वस्तुगूढ़म् ।

यस्तु पर्य्यनुयोगस्य निर्भेदः क्रियते पदैः ॥
विदग्धगोष्ठ्यां वाक्यैर्वा तं हि प्रश्नोत्तरं विदुः ॥ १५२ ॥
अन्तः प्रश्नवहिःप्रश्नवहिरन्तःसमाह्वयैः ।
जातिपृष्टोत्तराभिख्यैः प्रश्नैस्तदपि षड्विधम् ॥ १५३ ॥

तेष्वन्तः प्रश्नं यथा,—

काहमस्मि गुहा वक्ति प्रश्नेऽस्मिन् किमुत्तरम् ।
कथमुक्तं न जानासि कदर्थयसि यत् सखे ॥

अत्र कदर्थयसीति पदं कथमुक्तं रेफयकारयुक्तं दर्थसीति स्यात्। अतो वाक्यान्तरे प्रश्नोत्तरस्योक्तत्वाद् अन्तः प्रश्नमिदं।

वहिः प्रश्नं यथा,—

भद्र मानवकाख्याहि कीदृशः खलु ते पिता।
वेलान्दोलितकल्लोलः कीदृशश्च महोदधिः॥

अत्र मज्जन् मकर इत्यस्य उत्तरस्य प्रश्नाद्बहिरुक्तत्वाद् वहिःप्रश्नमिदम्।

वहिरन्तः प्रश्नं यथा,—

सुभद्रां क उपायंस्त प्रश्नेऽमुष्मिन् य उत्तरः।
स कीदृक् कपिराचष्टे व्योम्नि पर्णस्थितिः कुतः॥

अत्र वायुत इत्युत्तरेण प्रश्नाद्बहिरुक्तेन वायुतो नरो वानरो भवतीति सुभद्रोपयन्तापुरच्यते। तेन तत् वहिरन्तःप्रश्नं भवति।

जातिप्रश्नं यथा,—

कीदृशा भूमिभागेन राजा श्रान्तोऽनुमीयते।
प्राङ्गणं कुर्वतेऽरक्ताः किमाज्ञप्तादनिच्छव॥

"हैमवारकरञ्जिना नाजिरं करवामहै" इत्युत्तराभ्यां गतप्रत्यागताभ्यां प्रश्नोत्तरजातिरभिधीयते जातिप्रश्नमिदम्।

पृष्टप्रश्नं यथा,—

को सो जोअणवाउ को दण्डणं दुवे सहस्साइ॥
का काली का मधुरा किं शुकपृथुकाननच्छायम्॥

अत्र य एव प्रश्नाः, कः स योजनपाद को दण्डानां द्वे सहस्रे इत्यादय, त एव कोऽसौ योजनपादः कोदण्डानां द्वे सहस्रे इत्यादीनुत्तराणि भवन्ति। एवं काकाली कामधुरा किंशुकपृथुकाननच्छायमित्युत्तरं किमभिहितशेषस्य प्रष्टव्यमिति पृष्टप्रश्नम्॥

उत्तरप्रश्नं यथा,—

किं वसन्तसमये वनभक्षः पृष्टवान् स पृथुलोमविलेखः।
उत्तरञ्च किमवापतुरेतौ काननादतिमिरादपि काली॥

अत्र प्रश्नस्य हे काननाद् हे तिमिराद् पिकालीत्येतदपि कालीत्येत-देव उत्तरप्रश्नमिदम् ॥

यद्विधौ च निषेधे च व्युत्पत्तेरेव कारणम् ।
तदध्येयं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते ॥ १५४ ॥
काव्यं शास्त्रेतिहासौ च काव्यशास्त्रं तथैव च ।
काव्येतिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्विधम् ॥ १५५ ॥

तेषु काव्यं यथा,—

यदि स्मरामि तां तन्वीं जीविताशा कुतो मम ।
अथ विस्मृत्य जीवामि जीवितव्यसनेन किम् ॥

तदिदं उक्तिप्राधान्यात् काव्यमित्युच्यते ॥

शास्त्रं यथा,—

स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ कुमार्य्याः
पादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ ।
श्लिष्टाङ्गुली कमलकान्तितलौ च यस्या-
स्तामुद्वहेद् यदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् ॥

अत्र स्निग्धत्वादेः शब्दप्राधान्यमिति शासनाच्छास्त्रमिदम् ।

इतिहासो यथा,—

हिरण्यकशिपु दैत्यो यां यां स्मित्वापुरैक्षत ।
भयाद् भ्रान्तैः सुरैस्तस्यै तस्यै दिशे नमः ॥

सोऽयमतीतार्थप्राधान्यादितिहासः ॥

काव्यशास्त्रं यथा,—

नान्दीपदानि रतनाटकविघ्नशान्त्या-
वाद्याक्षराणि परमाण्यथ वा स्मरस्य ।
दष्टेऽधरे प्रणयिणा विधुताग्रपाणि-
सीत्कारशुष्करुदितानि जयन्ति नार्य्याः ॥

अत्र कावेरन शास्त्रमभिहितम् इतीदं काव्यशास्त्रम् ॥

कावेरतिहासो यथा,—

स सञ्चरिष्णु र्भुवनान्तरेषु यां यदृच्छयाशिश्रयदाश्रयः श्रियाम् ।
अकारि तस्मै मुकुटोपलस्खलत्करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशै र्दिशे नमः ॥

अत्र प्रागुक्तस्यैवेतिहासार्थस्य कावेरनाभिधानात् कावेरतिहासोऽयम् ॥

शास्त्रेतिहासो यथा,—

धर्म्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ॥

अत्र धर्म्मार्थकाममोक्षाणामितिहासे निवेशितत्वात् अयं शास्त्रेतिहासः ॥

श्रव्यं तत् काव्यमाहु र्यन्नेक्ष्यते नाभिधीयते ।
श्रोत्रयोरेव सुखदं भवेत् तदपि षड्विधम् ॥ १५६ ॥
आशी र्नान्दी नमस्कारो वस्तुनिर्द्देश इत्यपि ।
आक्षिप्तिका ध्रुवा चेति शेषो ध्येयं भविष्यति ॥ १५७ ॥

तत्राशी र्यथा,—

भूयाद्वः श्रेयसे देवः पार्वतीदयितो हरः ॥
पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरः ॥

अत्र आशंसायां लिङ् लोट् च । तदिदं वाक्यद्वयमाशीः ॥

नान्दी यथा,—

भद्दं भोदु सरस्सईअ कइणो नन्दन्तु वासाइणो
अस्साणं पि परं पअट्टउ वरा वाणी च्छइल्लप्पिया ।
वच्छोमी तह माअही फुरउ णो सा किं च पञ्चालिआ
रीदीओ विलिहन्तु कव्वकुसला जोण्हं चओरा विअ ॥

सेयं रङ्गमङ्गलान्तस्वस्त्ययनं नान्दी ।

नमस्कृति र्यथा,—

जयति ब्रह्मभूः शम्भु र्वन्देमहि महेश्वरम् ॥

इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ॥

सेयं स्तुति र्नमस्क्रिया नमस्कृतिरेव भवति ॥

वस्तुनिर्द्देशो यथा,—

अस्त्युद्दामजटाभारभ्रान्तगङ्गाम्बुशेखरः ।

आदिदेवो हरो नाम सृष्टिसंहारकारणम् ॥

सोऽयं कथाशरीरव्यापिनो वस्तुनो नामतोऽत्र निर्द्देशो वस्तुनिर्द्देशः ॥

आक्षिप्तिका यथा,—

पअपीड़िअमहिषासुरदेहेहिं

भुअणभअलुआवसंसिलेहेहिं ।

सुरसुहदेत्तवलिअधवलच्छिहिं

जआइ सहासं वअणु महलच्छिहिं ॥

सेयमभिधित्सितरागविशेषप्रयोगमात्रफलं वचनमाक्षिप्तिका ।

ध्रुवा यथा,—

मआवहणिमित्तणिग्गअमइंदस्स गुहं णिएऊण ।

लद्धावसरो गहिऊण मोत्तिआइं गओ वाहो ।

सेयं पात्रप्रवेशरसानुसन्धानादिप्रयोजना ध्रुवा ।

यदाङ्गिकैकनिर्वर्त्यमुज्झित्वं वाचिकादिभिः ।

नर्त्तकैरभिधीयेत प्रेक्षणाक्ष्वेडिकादि तत् ॥ १५८ ॥

तल्लास्यं ताण्डवं चैव छलिकं शम्पया सह ।

हल्लीसकं च रासश्च षट्प्रकारं प्रचक्षते ॥ १५९ ॥

तेषु लास्यं यथा,—

उच्चिउवालियिआ पंथहिं जंतउ ।

पेक्खमि हत्थ होइ जइ लोअणवन्तउ ॥

तदिदं शृङ्गाररसप्रधानत्वात् लास्यम् ॥

ताण्डवं यथा,—

रुअवहवङ्गर णिसुणिअ दारुणरोसविसट्टउपहरुहिराहणु ।
जलिउ जाणइ णह रिउसंतावणुअणलसरिच्छ जे होइ महारणु ॥

इदं वीररसप्रधानत्वात् ताण्डवम् ।

छलिकं यथा,—

णिसुणिउ पच्छा तुरअरउ भुणिउ हिंसि हसन्ति ।
णिअकन्त डाढ़जुअलेहिं पुणु पुणु ण अ डसन्ति ॥

इदन्तु शृङ्गारवीरप्रधानत्वाच्छलिकम् ॥

शम्पा यथा,—

वोहेसि हरिमुहि आउ होहि मं गले लेहि सइ ।
कन्दइ रिट्ठासुरमारिउ कण्ठवलिउ ण पइ ॥

तदिदं छलिकमेव किन्नरविषयं शम्पा ।

हल्लीसकं यथा,—

चन्दणधूसरअं आउलिअलोअणअं
हासपरंमुहअं णीसासकिलासिअअं ।
दुम्मणदुम्मणअं संकामिअमण्डणअं
माणिणिआणणअं किं तुज्झ करट्ठिअअं ॥

मण्डलेन तु यत् स्त्रीणां नृत्यं हल्लीसकन्तु तत् ।
तत्र नेता भवेदेको गोपस्त्रीणां हरिर्यथा ॥ १६० ॥

हल्लीसकमिदम् ॥

रासोयथा,—

अइ दुम्मणदुम्मणआ अज्ज कि णो पुच्छामि तुमं ।
ण जिविज्जइ जेण विलासो पलिहिज्जइ की स जणो ॥

तदिदं हल्लीसकमेव तालवबन्धविशेषयुक्तं रास इतुयच्यते ॥

अङ्गवाक्सत्वजाहार्यजाः सामान्यश्चित्र इत्यमी ।
षडत्राभिनयास्तद्वदभिनेयं वचो विदुः ॥ १६१ ॥

नेष्वाङ्गिकाभिनयवद्, यथा,—

दोर्दण्डाः क्व हृताङ्गदाः क्व च शिरानद्धौ भुजौ द्वाविमौ
वक्त्राणि क्व नु कान्तिमन्ति वलिमत् क्वेदं ममेदं मुखम्।
वाचस्ताः क्व जितार्णवध्वनिधनाः क्वायं वचःसंयमो
हेलाकम्पितभूधरः क्व चरणन्यासः क्व मन्दा गतिः॥

अत्राङ्गिकाभिनयानां प्रतिपादितत्वादिदमाङ्गिकाभिनयम्॥

वाचिकाभिनयवद्, यथा,—

दुर्वारां मदनशरव्यथां वहन्त्या तन्वङ्ग्या यदभिहितं पुरःसखीनाम्।
तद्भूयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति॥

अत्र वाचिकाभिनयानां प्रतिपादानादिदं वाचिकाभिनयम्॥

सात्विकाभिनयवद्, यथा,—

वारं वारं तिरयति दृशोरुद्गमो वाष्पपूरः
तत्संकल्पोपहितजड़िमस्तम्भमभ्येति गात्रम्।
सद्यः स्विद्यन्नयमविरतोत्कम्पलोलाङ्गुलीकः
पाणिर्लेखाविधिषु न तरां वर्त्तते किं करोमि॥

अत्र वाष्पजाड्यस्तम्भस्वेदकम्पानां प्रतिपादितत्वादिदं सात्विकाभिनयम्॥

आहार्य्याभिनयवद्, यथा,—

चूड़ाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो
भस्मस्तोमपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम्।
मौर्वीमेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठकम्
पाणौ कार्म्मुकमक्षसूत्रवलये दण्डोऽपरः पैप्पलः॥

अत्राहार्य्याभिनयानां प्रतिपादितत्वादिदं आहार्य्याभिनयम्।

सामान्याभिनयवद्, यथा,—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम्।

आतङ्काद् विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्त्तताम् ॥

अत्र चतुर्णामभिनयानां प्रयोगादिदं सामान्याभिनयम् ॥

चित्राभिनयवद् यथा,—

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्भूय शान्तः ।
कथमिह न वयस्यस्तत् किमेतत् किमन्यत्
प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगेश्वरीयम् ॥

अत्र हस्ताध्यायपदाध्याययोः कथितत्वाच्चित्राभिनयमिदम् ॥

चतस्रो विंशतिश्चैताः शब्दालङ्कारजातयः ।
शब्दसन्दर्भमात्रेण हृदयं हर्त्तुमीशते ॥ १६२ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमद्भोजराजविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणे
शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अलमर्थमलङ्कर्त्तुं यद् व्युत्पत्त्यादिवर्त्मना ।
ज्ञेया जात्यादयः प्राज्ञैस्तेऽर्थालङ्कारसंज्ञया ॥ १ ॥
जाति विभावना हेतुरहेतुः सूक्ष्ममुत्तरम् ।
विरोधः सम्भवोऽन्योन्यं परिवृत्ति र्निदर्शना ॥ २ ॥
भेदः समाहितं भ्रान्ति र्वितर्को मीलितं स्मृतिः ।
भावः प्रत्यक्षपूर्व्वाणि प्रमाणानि च जैमिनेः ॥ ३ ॥

तेषु, नानावस्थासु जायन्ते यानि रूपाणि वस्तुनः ।
स्वेभ्यः स्वेभ्यो निसर्गेभ्यस्तानि जातिं प्रचक्षते ॥ ४ ॥
अर्थव्यक्तेरियं भेदमियता प्रतिपद्यते ।
जायमानमियं वक्ति रूपं सा सार्वकालिकम् ॥ ५ ॥

स्वरूपमाश्रयो हेतुरिति तद्भेदहेतवः।
ते संस्थानादय तेषु सा विशेषेण शोभते ॥ ६ ॥
तत्र स्वरूपसंस्थानमवस्थानं तथैव च।
वेशो व्यापार इत्याद्यैः प्रभेदै र्बहुधा स्थितम् ॥ ७ ॥
मुग्धाङ्गनार्भकस्तिर्यङ् नीचपात्राणि चाश्रयः।
देशः कालश्च शक्तिश्च साधनानि च हेतवः ॥ ८ ॥

तेषु संस्थानं यथा,—

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम्।
ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्त्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥

अत्र धनुर्धरेणैवमङ्गानि सम्यग् बुद्धिपूर्वकं स्थापनीयानीति संस्थानमिदं जातिभेदः ॥

अवस्थानभेदेन यथा,—

पादावष्टम्भनम्रीकृतमहिपतनोरुल्लसद्बाहुमूलम्
स्थूलं प्रोल्लासयन्त्याः सरलितवपुषो मध्यभागस्य देव्याः।
विश्लिष्टस्पष्टदृष्टोन्नतविरलवलिव्यक्तगैरान्तराला-
स्तिस्रो वः पान्तु लेखाः क्रमवशविकसत्कञ्चुकप्रान्तमुक्ताः ॥

अत्र स्त्रियाः शूलप्रोल्लासनादौ व्यापारे बहिकारितमपि शरीरावस्थान-मीदृशं जायते इतीदमवस्थानं नाम जातिभेदः ॥

वेशो यथा,—

कण्णपिट्ठधूसरत्थणि मज्झमआअव्वच्छि कुवलआहरणे।
कस्स कआ चुअमञ्जरि पुत्ति तुए मण्डिओ गामो ॥

अत्र वसन्तोत्सवे ग्रामतरुणीनामयं वेशो जनमनःप्रमोदाय जायते इति वेशो नामायं जातिभेदः ॥

व्यापारो यथा,—

अग्रे गतेन वसतिं परिगृह्य रम्या-
मापात्य सैनिकनिराकरणाकुलेन।

यान्तोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरा-
दुद्बाहुनाद्भुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः ॥

अत्र तादृशव्यापारे व्यापृतानामीदृशमेव स्वरूपं जायत इति व्यापारनामायं जातिभेदः ॥

आश्रयेषु मुग्धयुवति यथा,—

सहिआहि भम्ममाणा बण्ए लग्गं कुसुम्भ उप्फन्ति।
मुद्धवहुआ हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहसवआइं ॥

अत्र मुग्धबध्वाश्रितक्रियास्वरूपभणनादियं मुग्धाङ्गनाश्रिता जातिः ॥

अर्भकाश्रिता यथा,— .

आक्रोशन्नाह्वयन्नन्यानाधावन् मण्डलं रुदन् ॥
गाः कालयति दण्डेन डिम्भः शस्यावतारिणीः।

अत्रार्भकाश्रितव्यापारस्वरूपोक्तेरियमर्भकाश्रिता जातिः ॥

तिर्यग्गाश्रया यथा,—

लीढव्यस्तविपाण्डुराग्रनखयोराकीर्णदीर्णं मुखम्
विन्यस्याग्रिमयोर्युगे चरणयोः सद्यो विभिन्नद्विपः।
एतस्मिन्मदगन्धवासितसटः सावज्ञतिर्यग्वलत्-
स्कन्धान्ताहतिधूतलोलमधुपः कुञ्जेषु शेते हरिः ॥

अत्र सिंहस्वरूपभणनादियं तिर्यग्गाश्रया जातिः ॥

नीचाश्रया यथा,—

भद्रं ते सदृशं यदध्वगशतैः कीर्त्तिस्तवोद्घुष्यते
स्थाने रूपमनुत्तमं सुकृतिना दानेन कर्णो जितः।
इत्यालोच्य चिरं दृशा करुणया शीतातुरेण स्तुतः
पान्थेनैकपलालमुष्टिरुचिना गर्वायते हालिकः ॥

अत्र हीनपात्रहालिकस्वरूपोक्तेरियं नीचाश्रया जातिः ॥

अथ हेतवः ॥ तेषु देशो यथा,—

इमास्ता विन्ध्याद्रेः शुकहरितवंशीवनघना

भुवः क्रीडालोलद्विरदरदनारुग्णतरवः।
लताकुञ्जे यासामुपनदि रतक्लान्तशबरी-
कपोलस्वेदाम्भःपरिचयनुदो वान्ति मरुतः॥

अत्र विन्ध्याद्रेरौदृशेषु प्रदेशेषु इत्थम्भूता वायवो वान्तीति हेतुत्वेनोक्तत्वात् देशस्य देशहेतुर्जातिरियम्॥

कालहेतुर्यथा,—

कम्पन्ते कपयो भृशं जलकृशं गोऽजाविकं ग्लायति
श्वा चुल्लीकुहरोदरं क्षणमपि क्षिप्तोऽपि नैवोज्झति।
शीतार्त्तिव्यसनातुरः पुनरयं दीनो जनः कूर्म्मवत्
स्वान्यङ्गानि शरीर एव हि निजे निह्नोतुमाकाङ्क्षति॥

अत्र हेमन्तहेतुकतिर्य्यग्गाद्याश्रयव्यापारस्वरूपोक्तेरियं कालहेतुर्नाम जातिः॥ शक्तिर्यथा,—

'बध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्व्वन् मनसि निर्वृतिम्।
नेत्रे निमीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते॥

अत्र रोमाञ्चबन्धादिषु प्रियास्पर्शप्रवृत्ते र्निमित्तस्योक्तत्वादियं शक्तिहेतुर्नाम जातिः॥

साधनहेतुर्यथा,—

उपनिहितहलीषासार्गलद्वारमारात्
परिचकितपुरन्ध्रीसारिताभ्यर्णभाण्डम्।
पवनरयतिरश्ची र्वारिधाराः प्रतीच्छन्
विशति वलितशृङ्गः पामरागारमुक्षा॥

अत्र जायमानक्रियाहेतुभूतयोः कर्तृकर्म्मणोः साधनयोः स्वरूपवर्णनादयं साधनहेतुर्नाम जातिभेदः॥

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत् किञ्चित् कारणान्तरम्।
यत्र स्वाभाविकं वापि विभाव्यं सा विभावना॥ ८॥
शुद्धा चित्रा विचित्रा च त्रिविधा सा निगद्यते।

शुद्धा यत्रैकमुद्दिश्य हेतुरेको निवर्त्तते ॥ १० ॥
अनेको यत्र सा चित्रा विचित्रा यत्र तां प्रति।
तयान्यया वा गीर्भङ्ग्या विशेषः कश्चिदुच्यते॥ ११ ॥

तत्र कारणान्तरविभावनायां शुद्धा यथा,—

अपीतक्षीवकादम्बमसंसृष्टामलाम्बरम्।
अप्रसादितसूक्ष्माम्बु जगदासीन्मनोहरम्॥

अत्रैकं कादम्बादिकमुद्दिश्य क्षीवतादेः पीतत्वादिरेकैकः प्रसिद्धहेतुर्व्यावर्त्त्यते, हेत्वन्तरञ्च शरत्प्रभावो विभाव्यते। सेयं शुद्धा नाम कारणविभावनायां विभावना।

स्वाभाविकत्वविभावनायां शुद्धा यथा,—

अनञ्जिताऽसिता दृष्टिर्भ्रूरनावर्ज्जितानता।
अरञ्जिताऽरुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि॥

अत्रैकैकं दृष्ट्यादिकमुद्दिश्यासितत्वादेरञ्जितत्वादिरेकैको हेतुर्व्यावर्त्त्यते, स्वाभाविकत्वञ्चासितत्वादिदृष्ट्यादेर्विभाव्यते। सेयं शुद्धा नाम स्वाभाविकत्वविभावनायां विभावना॥

कारणान्तरविभावनायां चित्रा यथा,—

असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात् परं साऽथ वयः प्रपेदे॥

अत्रैकमेव वयोलक्षणं पदार्थमुद्दिश्याप्यनेको मण्डनादेः प्रसिद्धो हेतुः संभृतत्वादि व्यावर्त्त्यते, कारणान्तरञ्च स्तनोद्भेदधातूपचयलावण्यलक्ष्मीलाभादि विभाव्यते। सेयं चित्रा नाम कारणान्तरविभावना॥

सैव स्वाभाविकत्वविभावनायां यथा,—

णमह अविट्ठिअतुङ्गं अविसारिअविस्थअं अणोणअगहिरं।
अप्पलहुअपरिसरापं अणाअपरमत्थपाअडं महुमहणं॥

अत्रैकमेव मधुमथनमुद्दिश्यानेकस्तुङ्गत्वादेः प्रवृद्धत्वादिः प्रसिद्धो हेतुर्व्यावर्त्त्यते, स्वाभाविकत्वञ्च तं प्रत्येषां विभाव्यते। सेयं चित्रा नाम

स्वाभाविकत्वविभावनायां विभावना।
तथैव गीर्भङ्ग्या यथा,—

वक्त्रं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम्।
अकारणरिपुस्तस्या निर्निमित्तं सुहृच्च मे॥

अत्रोत्तरयो र्विरहसमागमादिकारणान्तरविभावनयोः स्वाभाविकीभ्यां प्राग्विभावनाभ्यां यथासङ्ख्यं विशेष उक्तः। सेयं विभावनयैव विभावनायां विशेषोक्तेस्तथैव गीर्भङ्ग्या विचित्रा नाम विभावना भवति॥
सैवान्यया गीर्भङ्ग्या यथा,—

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः॥

अत्रातैलपूराः सुरतप्रदीपा इति स्वाभाविकत्वविभावनायां शेषपदार्थैरविभावनारूपे विशेष उक्तः। सेयमन्यया गीर्भङ्ग्या विचित्रा नाम विभावना भवति॥

क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञापकश्च सः।
अभावश्चित्रहेतुश्च चतुर्विध इहेष्यते॥ १२॥
यः प्रवृत्तिं निवृत्तिञ्च प्रयुक्तिं चान्तरा विशन्।
उदासीनोऽपि वा कुर्य्यात् कारकं तत् प्रचक्षते॥ १३॥

तेषु प्रवर्त्तकः क्रियाविष्टो यथा,—

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः।
उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः॥

सोऽयं यथोक्तो मलयमारुतः प्रीतुरुत्पादनक्रियासमावेशात् प्रवर्त्तको नाम कारकहेतुभेदः।
स एव क्रियानाविष्टो यथा,—

तस्य राज्ञः प्रभावेन तदुद्यानानि जज्ञिरे।
आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम्॥

अत्र भावः क्रियायामनिविशमान एव हेतौ तृतीयां प्रयोजयति न कर्त्तरीति क्रियायामनाविष्टोऽयं कारकहेतुभेदः ॥

निवर्त्तकक्रियाविष्टो यथा,—

चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्झरान्।
पथिकानां प्रमाथाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥

अत्रैवंविधस्य पवनस्य पथिकप्रमाथसाधनक्रियायां कर्तृत्वेनावेशान्निवर्त्तको नामायमाविष्टक्रियः कारकहेतुभेदः ॥

स एव क्रियानाविष्टो यथा,—

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्नसमागमः।
वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥

अत्र समागमनिवृत्तावनिविशमानः प्रजागरः तृतीयार्थे पञ्चमीं प्रयोजयति। वाष्पः पुन र्दानक्रियावेशाद्दर्शनक्रियायामनाविशत् कर्म्मसम्बन्धात् तामप्रधानभावेन चोपगृह्णाति। इत्यनाविष्टक्रियो नाम निवर्त्तकोऽयं कारकहेतुभेदः।

प्रयोजकः क्रियाविष्टो यथा,—

तस्मिन् जीवति दुर्द्धर्षे हतमप्यहतं बलम्।
हनूमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोऽपि मृता वयम्।

अत्र बलप्रत्युज्जीवनमरणक्रिययोः सप्तमीवाच्यनैमित्तिकाधिकरणकारकभावेन हनूमानाविशन् प्रयोजको भवतीति क्रियाविष्टोऽयं प्रयोजको नाम कारकहेतुभेदः ॥

स एव क्रियानाविष्टो यथा,—

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थाने स्थितां सखीमम्।
बाला भ्रूभङ्गजिह्माक्षी पश्यति स्फुरिताधरा ॥

अत्र मानाभ्यासक्रियाया भ्रूभङ्गजिह्माक्षिप्रेक्षणादिरूपाया आत्मनेयवात्मनः समावेशो न भवतीति क्रियानाविष्टोऽयमिति शब्दाभिधेयप्रयोजको

नाम कारकहेतुभेदः॥

द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम्।
क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं नायकश्च सः॥ १४॥

स द्वितीयावाच्यो यथा,—

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः।
प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः॥

अत्र क्रियानाविष्टतयैव इन्दुमत्यां महीपतीनां शृङ्गारचेष्टा भवन्त्यो लक्ष्यन्ते। सोऽयं लक्षणहेतुः प्रतिना योगे द्वितीयामुत्पादयति।
तृतीयावाच्यमित्थम्भूतलक्षणं यथा,—

कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः।
जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासीद् वृषध्वजः॥

अत्र कण्ठेकाल इत्यादीनि क्रियायामनिविशमानान्येव वृषध्वजं विज्ञापयन्ति, यथा जटाभिस्तापस इति।
तृतीयावाच्य एव अङ्गविकारलक्षणं यथा,—

स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः।
युवा कराक्रान्तमहीभृदुच्चकैरसंशयं सम्प्रति तेजसा रविः॥

अत्र वपुषा चतुर्भुजो मुखेन त्रिलोचनस्तेजसा रविरित्यङ्गविकारैरङ्गिनो विकृति र्लक्ष्यते, यथाक्ष्णा काण इति॥
चतुर्थीवाच्यमुत्पातलक्षणं यथा,—

गोनासाय नियोजितागदरजाः सर्पाय बद्धौषधिः।
कण्ठस्थाय विषाय वीर्यमहते पाणौ मणीन् बिभ्रती।
भर्त्तुर्भूतगणाय गोत्रजरतीनिर्दिष्टमन्त्राक्षरा
रक्षत्वद्रिसुता विवाहसमये प्रीता च भीता च वः॥

अत्र गौर्य्या विवाहमङ्गलानौचित्येनोत्पातरूपैरगदरजोनियोगादिभि र्भगवद्गता गोनासादयो ज्ञाप्यन्ते। यथा वाताय कपिला विद्यु-

दिति। ततश्चोत्पातेन ज्ञापयमान इति सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् तादर्थ्य इव लक्ष्यवाचिनश्चतुर्थी न लक्षणवाचिनः। तृतीयाविषयापहारात् एकयैव विभक्त्या उभयगतस्यापि सम्बन्धस्य राज्ञः पुरुष इतिवदुक्तत्वात् तृतीयापि न भवति॥

सप्तमीवाच्यं भावलक्षणं यथा,—

इति शासति सेनान्यां गच्छतस्ताननेकधा।
निषिध्य हसता किञ्चित् तस्थे तत्रान्धकारिणा॥

अत्र सेनान्यः पलायमानगणानुशासनक्रिययान्धकारे स्वप्रकाशनक्रिया लक्ष्यते। यथा गोषु दुह्यमानासु गत इति। उपलक्षणञ्चैतत्। तेनान्यदपि भावलक्षणं शस्त्राद्यभिधेयमुपलक्ष्यते यथात्रैव हसता तस्थे इति।

यथा वा,

यज्वभिः संभृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः।
जातवेदोमुखान् मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः॥

इत्यनादरोपाधिके भावलक्षणे षष्ठ्यपि भवतीति।

अभावः प्रागभावादिभेदेनेह चतुर्विधः।
घटाभावादिभेदात्तु तस्य संख्या न विद्यते॥ १५॥

तेषु प्रागभावो यथा,—

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम्।
अनिग्रहेण चाक्षाणां व्यसनं जायते नृणाम्॥

अत्र विद्यानभ्यासादेः प्रागभावस्य व्यसनादिकारणत्वं॥

प्रध्वंसाभावो यथा,—

गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः।
क्षतो मोहश्च्युता तृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मनः॥

अत्र कामकथोन्मादगमनादेः प्रध्वंसाभावस्य पुण्याश्रमानुसन्धानकारणत्वम्॥

इतरेतराभावो यथा,—

वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योषितः ।
मृगा इमे न दायादास्तन्मे नन्दति मानसम् ॥

अत्र वनानि अमूनि न गृहाणीत्यादिरितरेतराभावस्तत्र मनःप्रमोदकारणत्वम् ॥

अत्यन्ताभावो यथा,—

अत्यन्तमसदार्याणामनालोचितचेष्टितम् ।
अतस्तेषु विवर्द्धन्ते निर्विबन्धा विभूतयः ॥

अत्रानालोचितचेष्टितस्यात्यन्ताभावो विभूतीनां निर्विघ्नवृद्धिहेतुः । एतेनाभावाभावोऽपि व्याख्यातः ॥

तत्र प्रागभावाभावो यथा,—

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।
देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥

अत्र वस्तुन उत्पादः प्रागभावाभाव उच्यते । तेनेह सहकारमञ्जरीणामुद्भेदस्तत्र पथिकनारीणां मरणे कारणत्वम् ॥

प्रध्वंसाभावाभावो यथा,—

पीनश्रोणि गभीरनाभि निभृतं मध्ये भृशोच्चस्तनम्
पायाद्वः परिरब्धमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः ।
स्वावासानुपघातनिर्वृतमनास्तत्कालमीलद्दृशो
यस्मै सोऽच्युतनाभिपद्मवसतिर्वेधाः शिवं ध्यायति ॥

अत्र यथोक्तेन वपुषा योऽयमालिङ्गनेऽपि विधिनिवासनाभिपङ्कजानुपघातः, स इह वस्तुनोऽवस्थानमेव प्रध्वंसाभावाभाव उच्यते । स त्वेहाच्युतनाभिपङ्कजनिवासिनो विधेर्मनोनिर्वाणकारणं भवति ।

विदूरकार्यः सहजः कार्यानन्तरजस्तथा ।
युक्तो न युक्त इत्येवमसङ्ख्याश्चित्रहेतवः ॥ १६ ॥

तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रया।
कार्यज्ञाः काव्येषु वैचित्र्यं यथा ते कर्त्तुमीशते ॥ १७ ॥

तेषु विदूरकार्यो यथा,—

अनम्रु वानेन युगोपमानमलब्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन।
अस्पृष्टखड्गत्सरुणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥

सोऽयं बाल्य एव नवयौवनकार्यकरणात् विदूरकार्यो नाम चित्रहेतुः ॥

सहजो यथा,—

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥

अत्र राज्याभिषेकरिपुमण्डलाक्रमणयो र्हेतुहेतुमद्भावेन सत्यपि पौर्वापर्ये क्षिप्रकारित्वात्तुल्यमेव कार्यकारणभावो विवक्षितः। तेन सहजो नामायं चित्रहेतुः ॥

कार्यानन्तरजो यथा,—

पश्चात् पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम्।
प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥

अत्र चन्द्रोदयलक्षणाद्धेतोः पूर्वकालमेव रागसागर उदीर्ण इति कार्यस्य उदयलाभः। स इह गुणवृत्त्याश्रयणेन हेतावतिशयं पुष्यतीत्ययं कार्यानन्तरजो नाम चित्रहेतुः ॥

युक्तो यथा,—

गुणानुरागमिश्रेण यशसा ते प्रसर्पता।
दिग्वधूनां मुखे जातमकस्मादर्द्धकुङ्कुमम् ॥

अत्र दिग्वधूमुखेषु ते गुणानुरागः कुङ्कुमं यशस्तु चन्दनमित्ययं युक्तो नाम गौणवृत्तिव्यपाश्रयश्चित्रहेतुः ॥

नयुक्तो यथा,—

न मीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते ।
त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव यस्यति ॥

अत्र मुखेन्दोः पद्मनिमीलादि न युज्यते इति मयुक्तो नाम चित्रहेतुः ॥

एवं शब्दस्य प्रकारवाचित्वात् व्यधिकरणादयः प्रयुज्यन्ते यथा—

सा बाला वयमप्रगल्भवचसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते रुविदा वयम् ।
साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयम्
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥

अत्राभिव्यक्तमेव व्यधिकरणत्वं कार्यकारणयोः प्रतीयते इतत्रयं व्यधिकरणो नाम चित्रहेतुः ॥

वस्तुनो वा स्वभावेन शक्तेर्वा हानिहेतुना ।
अकृतात्मीयकार्यः स्यादहेतुर्व्याहतस्तु यः ॥ १८ ॥

तत्राकृतकार्यो वस्तुस्वभावेन यथा,—

न विरचिता ललाटतटलास्यकरी भ्रुकुटि-
र्न परुषकङ्कृतेन मधुरस्मितमन्तरितम् ।
न तव निशुम्भसम्भ्रमवशादपि दारुणया
भगवति चेष्टया कलुषितं वदनाम्बुरुहम् ॥

अत्र निशुम्भसम्भ्रमस्य हेतोरनुत्पादितभ्रुकुट्यादिदारुणचेष्टाद्वारेण भगवतीमुखाम्बुरुहकालुष्यस्य करणे यदसामर्थ्यं तत्र तन्मुखाख्यस्य वस्तुनः स्वभावो निमित्तमिति स्वभावादनुत्पादितकार्योऽयमहेतुः ॥

स एव शक्तेर्हानिहेतुना यथा,—

अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।
अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥

अत्रानुरागवत्तत्पुरःसरत्वयोः समागमहेत्वोः सामर्थ्यविघाते दैवगतिः कारणमिति शक्तेर्हानिहेतुनायमकृतस्वकार्यो नामाहेतुः ॥

तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रया।
कार्य्याः काव्येषु वैचित्र्यं यथा ते कर्त्तुमीशते ॥ १७ ॥

तेषु विदूरकार्य्यो यथा,—

अनम्रुवानेन युगोपमानमलब्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन।
अस्पृष्टखड्गत्सरुणापि चासीद्रचावती तस्य भुजेन भूमिः ॥

सोऽयं बाल्य एव नवयौवनकार्यकरणात् विदूरकार्यो नाम चित्रहेतुः ॥

सहजो यथा,—

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥

अत्र राज्याभिषेकरिपुमण्डलाक्रमणयो र्हेतुहेतुमद्भावेन सत्यपि पौर्वापर्य्ये चिप्रकारित्वात्तुल्यमेव कार्यकारणभावो विवचितः। तेन सहजो नामायं चित्रहेतुः ॥

कार्य्यानन्तरजो यथा,—

पश्चात् पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम्।
प्रागेव हरिणाचीणामुदीर्णो रागसागरः ॥

अत्र चन्द्रोदयलचणाद्धेतोः पूर्वकालमेव रागसागर उदीर्ण इति कार्यस्य उदयलाभः। स इह गुणवृत्त्याश्रयणेन हेतावतिशयं पुष्यतीत्ययं कार्यानन्तरजो नाम चित्रहेतुः ॥

युक्तो यथा,—

गुणानुरागमिश्रेण यशसा ते प्रसर्पता।
दिग्वधूनां मुखे जातमकस्मादर्द्धकुङ्कुमम् ॥

अत्र दिग्वधूमुखेषु ते गुणानुरागः कुङ्कुमं यशस्तु चन्दनमित्ययं युक्तो नाम गौणवृत्तिव्यपाश्रयश्चित्रहेतुः ॥

नयुक्तो यथा,—

न मीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते ।
त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव यस्यति ॥

अत्र मुखेन्दोः पद्मनिमीलादि न युज्यते इति मयुक्तो नाम चित्रहेतुः ॥
एवं शब्दस्य प्रकारवाचित्वात् व्यधिकरणादयः प्रयुज्यन्ते यथा—

सा बाला वयमप्रगल्भवचसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते रुविदा वयम् ।
साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयम्
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥

अत्राभिव्यक्तमेव व्यधिकरणत्वं कार्यकारणयोः प्रतीयते इत्ययं व्यधिकरणो नाम चित्रहेतुः ॥

वस्तुनो वा स्वभावेन शक्ते र्वा हानिहेतुना ।
अकृतात्मीयकार्यः स्यादहेतु र्व्याहतस्तु यः ॥ १८ ॥

तत्राकृतकार्यो वस्तुस्वभावेन यथा,—

न विरचिता ललाटतटलास्यकरी भ्रुकुटि-
र्न परुषकुङ्कृतेन मधुरस्मितमन्तरितम् ।
न तव निशुम्भसम्भ्रमवशादपि दारुणया
भगवति चेष्टया कलुषितं वदनाम्बुरुहम् ॥

अत्र निशुम्भसम्भ्रमस्य हेतोरनुत्पादितभ्रुकुट्यादिदारुणचेष्टाद्वारेण भगवतीमुखाम्बुरुहकालुष्यस्य करणे यदसामर्थ्यं तत् तन्मुखाख्यस्य वस्तुनः स्वभावो निमित्तमिति स्वभावादनुत्पादितकार्योऽयमहेतुः ॥
स एव शक्ते र्हानिहेतुना यथा,—

अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।
अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥

अत्रानुरागवत्त्वतत्पुरःसरत्वयोः समागमहेत्वोः सामर्थ्यविघाते दैवगतिः कारणमिति शक्ते र्हानिहेतुनायमकृतस्वकार्यो नामाहेतुः ॥

वस्तुनः स्वभावेन व्याहतो यथा,—

नीवीबन्धोच्छ्वसनशिथिलं यत्र यच्चाङ्गनानाम्
क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु।
अर्च्चिस्तुङ्गानभिमुखगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्
ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः॥

अत्र रत्नप्रदीपनिर्वापणे चूर्णमुष्टेरपरितत्रक्तस्वरूपस्यापि विघाते रत्नप्रदीपाख्यवस्तुस्वभावः कारणमित्ययं वस्तु स्वभावेन व्याहतो नामाहेतुभेदः।

स एव शक्तेर्हानिहेतुना यथा,—

शम्भोरुद्धतनृत्यकर्म्मणि करे कङ्कालमाद्यं हरेः
संघट्टस्फुटितेन्दुमण्डलगलत्पीयूषसञ्जीवितम्।
तत्कालप्रणते सुरद्विषि नवे दृष्ट्वा विलासं श्रियः
कुर्व्वत्कोपकषायितेन मनसा मिथ्योत्प्लुतिः पातु वः॥

अत्र कोपकषायितमनसस्तस्योत्प्लुतिकरणसमर्थस्यापीश्वरकरग्रहणान्नियत्रापदाधीयमाने प्रतीतो व्याघातः। ततोऽयं शक्तेर्हानिहेतुना व्याहतो नामाहेतुभेदः॥

यस्तु कारणमालेति हेतुसन्तान उच्यते।
पृथक् पृथगसामर्थ्यात् सोऽप्यहेतो र्न भिद्यते॥ १९॥
एकोऽभिधीयमानेषु हेतुत्वेषु भवेत्तयोः।
प्रतीयमानेष्वपरः कारणत्वेषु जायते॥ २०॥

तयोराद्यो यथा,—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते।
गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः॥

अत्र जितेन्द्रियत्वादीनामुत्तरोत्तरं प्रति हेतुभूतानामपि सम्पदुत्पत्तौ पूर्वपूर्वसव्यपेक्षायां समुदितानामेव कारणत्वं साधनादिपदैरभि-

धीयत इति सोऽयमभिधीयमानहेतुत्वं कारणमालेत्यहेतुभेदः॥
द्वितीयो यथा,—

पीणत्तणदुग्गेज्झं जस्स भुअआअन्त णिट्ठुरपरिग्गाहिअं,
रिट्ठस्स विसमवलिअकंठं दुक्खेण जीवीअं वो लीणं॥

अत्र जीवितदुःखातिक्रमणे कण्ठस्य वलनं वलनस्य निष्ठुरग्रहणं निष्ठुरग्रहणस्यापि पीनत्वं दुर्विगाह्यत्वे हेतुरिति प्रतीयमानकारणत्वं कारणमालेत्यहेतुभेदः॥

इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः सूक्ष्मः सूक्ष्मगुणान्न सः।
सूक्ष्मः प्रत्यक्षतः सूक्ष्मो ऽप्रत्यक्ष इति भिद्यते॥ २१॥
वाच्यः प्रतीयमानश्च सूक्ष्मोऽत्र द्विविधो मतः।
इङ्गिताकारलक्ष्यत्वं लक्ष्यसामान्यमेतयोः॥ २२॥

तत्रेङ्गितलक्ष्यमभिधीयमानसूक्ष्मं यथा,—

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः।
प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः॥

अत्र स्वयंवरमिलितानां राज्ञां राजपुत्रीं प्रति प्राप्तिलक्षणस्य मनोरथस्याभिधीयमानस्य शृङ्गारचेष्टात्मकेनेङ्गितेन व्यङ्गत्वादर्थस्येङ्गितलक्ष्योऽभिधीयमानः सूक्ष्मभेदः॥
तदेवाकारलक्ष्यं यथा,—

सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम्।
रोमाञ्चलक्षेण स गात्रयष्टिं भित्वा निरक्रामदरालकेश्याः॥

अत्राभिलाषबन्धो रोमाञ्चलक्षेण गात्रयष्टिं भित्वा निरक्रामदित्यनेनाभिधीयमान आकारलक्ष्यः सूक्ष्मभेदोऽभिहितः॥
तदेवोभयलक्ष्यं यथा,—

तदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्ठ्यामवर्द्धत।
उद्दामरागपिशुना च्छाया कापि मुखाम्बुजे॥

अत्र तदर्पितदृग इतीङ्गितं, छाया कापि मुखाम्बुज इत्याकारः। ताभ्यामुद्दामरागपिशुनेत्यनेनाभिधीयमानस्त्राननरागस्य सूक्ष्मरूपतयालक्ष्यमाणत्वादयमभिधीयमानोभयलक्ष्यः सूक्ष्मभेदः॥

प्रतीयमानमिङ्गितलक्ष्यं यथा,—

वाहित्ता पडिवअणं ण देइ रूएइ एक्कमेक्कम्मि।
अज्जा वज्जेण विणा पइप्पमाने नईकच्छे॥

अत्र प्रतिवचनादानपरिजनप्रकोपाभ्यां प्रदीप्यमाने नदीकच्छ इति हेतुना प्रत्याय्यमानः सङ्केतकुडङ्गदाहोद्भवबधूमनस्तापो वाक्यार्थत्वेन लक्षित इत्ययमिङ्गितलक्ष्यः प्रतीयमानः सूक्ष्मभेदः॥

प्रतीयमानमेवकारलक्ष्यं यथा,—

सामाइ सामलीए अद्धच्छिपलोअमुहसोहा।
जम्बूदलकअकण्णावअंसे भमिरे हलिअउत्ते॥

अत्रार्द्धाक्षिप्रलोकनमुखश्यामताभ्यामाकाराभ्यां जम्बूदलकल्पितावतंस इत्यनेन प्रत्याय्यमानः सङ्केतगमनभ्रंशसम्भवः श्यामाया मनस्तापो लक्ष्यते इत्ययमाकारलक्ष्यः प्रतीयमानः सूक्ष्मभेदः॥

तदेवोभयलक्ष्यं यथा,—

प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्रं दयितेन लम्भिता।
न किञ्चिदूचे चरणेन केवलं लिलेख वाष्पाकुललोचना भुवम्॥

अत्र चरणेन भूमिलिखनमिङ्गितं दृशो वाष्पाकुलत्वमाकारस्ताभ्यां गोत्रस्खलनोद्भवो मानिन्या मनस्तापः प्रतीयमानो लक्ष्यते इत्ययं प्रतीयमानमिङ्गिताकारलक्ष्यःसूक्ष्मभेदः॥

पदार्थानान्तु यः सारस्तदुत्तरमिहोच्यते।
सधर्म्मधर्म्मिरूपाभ्यां व्यतिरेकाच्च भिद्यते॥ २३॥

तेषु धर्म्मस्वरूपं यथा,—

दानं वित्ताद्दतं वाचः कीर्त्तिधर्म्मौ तथायुषः।

परोपकरणं कायादसारात् सारमुद्धरेत् ॥

अत्र दानसत्यकीर्त्त्यादीनां वित्तादिधर्मवस्तुधर्माणां सारभूतानामुद्धा-रादयं धर्मरूपः सारः ॥

धर्मिरूपो यथा,—

मधुविकचसितोत्पलावतंसं शशिकरपल्लवितञ्च हर्म्यपृष्ठं ।

मदनजनितविभ्रमा च कान्ता सुखमिदमर्थवतां विभूतयोऽन्याः ॥

अत्र मधुप्रभृतीनां विभूतिभ्यः सारभूतानामुद्धरणादयं धर्मिरूपः सारः ॥

अथ व्यतिरेकेण धर्मरूपो यथा,—

पोढमहिलाण जं जं सुसिक्खिअं तं रए सुहावेइ ।

जं जं असिक्खिअं णववहूण तं तं रइं देइ ॥

अत्र प्रौढानां सुशिक्षितं सुरतकर्म अप्रौढस्त्रीणां पुनरशिक्षितं मन्मय-तीति कर्मान्तरलक्षणेभ्यो धर्मेभ्यः सुशिक्षिताशिक्षितरतकर्मलक्षणा धर्माः स्त्रीधर्माव्यतिरेकेण प्रतिपद्यते इति धर्मव्यतिरेकरूपोऽयं सारः ॥

व्यतिरेकेण धर्मिरूपो यथा,—

राजेन्द्र सारं वसुधा वसुधायां पत्तनं पुरे सौधम् ।

सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्व्वस्वम् ॥

अत्र वसुधादयो धर्मिण उत्तरोत्तरक्रमेण पूर्वतः पूर्वतो व्यतिरिच्यन्त इत्ययं धर्मिव्यतिरेकः सारः। एतेन धर्मधर्मिस्वरूपोऽपि व्याख्यातः। स द्विधा सामान्यतो विशेषतश्च। तत्र सामान्यतो यथा,—

गीतशीतांशुताम्बूलकर्पूरवनितादिभिः।

असारोऽप्येष संसारः सारवानिव लक्ष्यते ॥

अत्र गीतादीनां जगतः सारभूतानामविशेषेणैव सर्वेषामुपादाना-द्वितयतीयत्नतया च संसारसारवत्त्वेऽङ्गभावादयं सामान्यतो धर्मध-र्मिरूपः सारः।

विशेषतो यथा,—

अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ।
मूर्द्धि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥

अत्र गङ्गाप्रपातसप्तर्षिपादोदकयो र्विशेषेण सारभूतयोरुपमानाद्विमवतः पूतत्वे चाङ्गभूततादयं विशेषतो धर्मधर्मिरूपः सारः ॥

विरोधस्तु पदार्थानां परस्परमसङ्गतिः ।
असङ्गतिः प्रत्यनीकमधिकं विषमश्च सः ॥ २५ ॥

तेषु विरोधः शुद्धो ग्रथितश्च । तयोराद्यो यथा,—

क्व युवतिमार्दवं क्व च महाहवदारुणता
क्व च वलयी करः क्व करिदन्तजमुष्टिरसिः ।
क्व च नवयौवनं क्व कुसुमायुधनिःस्पृहता
तव ललनाविचेष्टितविरुद्धमहो ललितम् ॥

अत्र युवतिमार्दवादीनां महाहवदारुणतादीनाञ्च शुद्धानामेव परस्परसङ्गतत्वादयं शुद्धविरोधः ।

द्वितीयो यथा,—

दिग्वासा यदि तत् किमस्य धनुषा शस्त्रस्य किं भस्मना
भस्माथास्य किमङ्गना यदि च सा कामं परिद्वेष्टि किम् ।
इत्यन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं पश्यन्निजस्वामिनो
भृङ्गी सान्द्रशिरावनद्धपरुषं धत्तेऽस्थिशेषं वपुः ॥

अत्र दिग्वासस्त्वादीनामुत्तरोत्तरग्रथनादन्योन्यासङ्गतादयं ग्रथितनामा विरोधभेदः ।

असङ्गतिर्यथा,—

सा उ ण्णडिं गोट्ठउ उद्दिणो कवीकवि विसगंठि ।
भिडियञ्चेल्लिउ सो मरइ जस्स ण लगाइ कंठि ॥

अत्रायं विषग्रन्थि र्यस्य कण्ठे न लगति स म्रियत इतेत्रतयोः परस्परमसङ्गतेरयमसङ्गति र्नाम विरोधभेदः ॥

प्रत्यनीकं यथा,—

उत्कण्ठा सन्तापो रणरणको जागरस्तनोस्तनुता।
फलमिदमहो मयाप्तं सुखाय मृगलोचनां दृष्ट्वा॥

अत्र मृगलोचनादर्शनस्य किल निर्वृतिः फलं मया तु तां दृष्ट्वा अन्तस्तापादिकं प्राप्तमिति प्रत्यनीकफलत्वादयं प्रत्यनीकाख्यो विरोधः॥

अधिको यथा,—

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः।
ते तु यावन्त एवाजौ तावद्भा ददृशे स तैः॥

अत्रैकस्य दाशरथेरनेकसङ्ख्यैर्यातुधानैर्यत् समरकर्म तत्र तैरसौ तावद्धा दृश्यमानत्वेनैकसङ्ख्याविरुद्धमाधिक्यं गम्यते इत्ययमधिकाख्यो विरोधः।

विषमं यथा,—

दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः।
चकार यस्याध्वरधूमसञ्चयो मलीमसः शुक्लतरं भवद्यशः॥

अत्र मलीमसाध्वरधूमसञ्चयेन यद् यशसः शुक्लीकरणं तद् यादृशादेव जायते तत्तादृगेव भवतीति प्रसिद्धवैषम्यात् परस्परमसङ्गतेरयं विषमाख्यो विरोधः॥

प्रभूतकरणालोकात् सत्त्वादेवमिति सम्भवः।
स विधौ वा निषेधे वा द्वये वा न द्वयेऽपि वा॥ २५॥

एषु विधिविषयो यथा,—

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात् प्रवाहम्।
प्रेक्षिष्यन्ते गगणगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्॥

अत्र त्वयि जलमादातुमवनते सति तस्याः सरितः प्रवाहो मध्यनिविष्ट

न्द्रनीलमणिमुक्तागुण इव गगणगतिप्रेक्षणीयो भविष्यतीति विधेः संभाव्यमानत्वादयं विधिविषयः सम्भवः ॥

निषेधविषयो यथा,—

परस्त्र भूयान् विवरेऽभियोगः प्रसह्य संरक्षणमात्मरन्ध्रे ।
भीष्मेऽप्यसम्भाव्यमिदं गुरौ वा न संभवत्येव वनेचरेषु ॥

अत्रेदं भीष्मद्रोणयोरसम्भाव्यमानं धनुर्वेदकौशलमस्मिन् वनेचरे न सम्भवतीति निषेधविषयः सम्भवः ॥

विधिनिषेधविषयो यथा,—

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः
कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।
शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः
प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥

अत्र द्रुतमपि यियासोः कालक्षेपं तवोत्पश्यामि इति विधिरूपः, कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येदिति निषेधरूपस्तदेवं विधिनिषेधयोरसम्भाव्यमानत्वादयमुभयविषयः सम्भवः ॥

अनुभयविषयो यथा,—

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पूर्वार्द्धलम्बी
त्वञ्चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः ।
संसर्पन्त्याः सपदि भवतः स्रोतसि च्छायया सा
स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेनाभिरामा ॥

अत्र यदि त्वमेवं कुर्य्यास्तदेवं स्यादिति विधिनिषेधयोरनवगतेरयमनुभयविषयः सम्भवः । एतेन विधिनिषेधयोर्विकल्पविषयोऽपि व्याख्यातः ॥ यथा,—

यदि भवति मुखानां वाक्पटूनां सहस्रम्
निरुपममवधानं जीवितं चातिदीर्घम् ।
कमलमुखि तथापि क्ष्मापतेस्तस्य कर्त्तुम्

सकलगुणविचारः शक्यते वा नयेति ॥

तदेतन्निगदेनैव व्याख्यातम् ।

द्रोणस्य सम्भवः खार्य्यां शते पञ्चाशतो यथा ।
तथानेय सम्भवं प्राहुः सोऽनुमानान्न भिद्यते ॥ २६ ॥

भिद्यते तु, पद्यनिश्चयः मयात् यथा,—

कण्ठापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यम्
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्याः
मीनक्षोभाकुलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥

अत्र यथा खार्य्यां द्रोणं शते पञ्चाशदिति नियमः नैवं । विप्रलम्भे अलकानामकल्पनमनञ्जनमक्ष्णो मधुनो वा प्रत्यादेशः, प्रहृद्दन्तलाभारम्भे वा नयनस्पन्दनानि सम्भाव्यन्ते च प्रभूतकरणालोकादितेयथोऽपि विधिरूप एव सम्भवः ।

अन्योन्यमुपकारो यस्तदन्योन्यं त्रिधा च तत् ।
वाच्यं प्रतीयमानञ्च तृतीयमुभयात्मकम् ॥ २७ ॥
अन्योन्यचूडिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यमेकता ।
अन्योन्यालङ्कृतेरन्तस्त्रयमेतदिहेष्यते ॥ २८ ॥

तेष्वभिधीयमानमन्योन्यमिह यथा,—

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥

अत्रान्योन्यशोभाजननेनेतरादिना उपकार्य्योपकारकभावस्य द्वयोरप्यभिहितत्वादभिधीयमानमिदमन्योन्यम् ।

प्रतीयमानं यथा,—

उद्धच्छो पिआइ जलं जह जह विरलङ्गुली चिरं पहिओ ।
पाआवालिआवि तह तह धारं तेणुअं पि तणुएइ ॥

अत्र पथिकप्रपापालिकयोर्मिथोऽनुरागे यदेकस्त्र विरलाङ्गुलिना करेण पानीयपानमन्यस्त्राः सुतरां वारिधारातनूकरणं तेन परस्परमुपकार्योपकारकभावात् प्रतीयमानमिदमन्योन्यम् ॥

प्रतीयमानाभिधीयमानं यथा,—

गोलाविसमोआरच्छलेण अप्पा उरम्मि से मुक्को ।
अणुअम्पाणिद्दोसं तेणवि सा गाढ़मुपऊढ़ा ॥

अत्र गोदावरीविषमावतारव्याजेन तया तस्योरसि आत्मा क्षिप्तः तेनापि अनुकम्पानिर्द्दोषा सा गाढ़मुपगूढ़ेत्यभिधीयमानः परस्परानुरागादुपकार्य्योपकारकभावः प्रतीयत इत्युभयात्मकमिदमन्योन्यम् ।

अन्योन्यचूड़िका यथा,—

शशिना च निशा निशया च शशी शशिना निशया च यथा गगनम् ।
भवता च सभा सभया च भवान् सभया भवता च तथा भुवनम् ॥

अत्र निशाशशिनोः सभाभवतोश्च परस्परमुपकार्य्योपकारकभावे वर्त्तमानयोर्यदिदं गगनं जगतीञ्च प्रति द्वयोरुपकारकत्वं चूड़िकेवोपर्युपरि लभ्यते सेयमन्योन्यचूड़िका ।

अन्योन्यभ्रान्ति यथा,—

जम्बूनां कुसुमोत्करे नवमधुन्यारब्धपानोत्सवाः
कीराः पक्वफलाशया मधुकरीश्चुम्बन्ति मुञ्चन्ति च ।
एतेषामपि नीलकिंशुकदलैरेभिः समानत्विषाम्
पुष्पभ्रान्तिभिरापतन्ति सहसा चञ्चूषु भृङ्गाङ्गनाः ॥

अत्र जम्बूकुञ्जस्थितमधुकरीषु शुकशकुन्तानां या पक्वजम्बूफलभ्रान्तिर्या च मधुकरीणां शुकचञ्चूषु किंशुककुसुमभ्रान्तिः सेयमन्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यादपृथगेव ।

अन्योन्यात्मकता यथा,—

प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः ।
परस्परेण च्छुरितामलच्छवी तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥

अत्र श्यामपाण्डुतयोः परस्परव्यतिरेकेणैकवर्णकरणादन्योन्यमेकता नाम भ्रान्तिभेदोऽन्योन्यादपृथगेव।

व्यत्ययो वस्तुनो यस्तु यो वा विनिमयो मिथः।
परिवृत्तिरिति प्रोक्ता सा काव्यालङ्कारलक्षणे॥ २९॥
सा त्रिधा व्यत्ययवती तथा विनिमयात्मिका।
तृतीया चोभयवती निर्दिष्टा काव्यसूरिभिः॥ ३०॥

त्रिधापि चासौ मुख्यामुख्यभेदाद्द्विधाभूय षोढा संपद्यते।
तासु व्यत्ययवती मुख्या यथा,—

कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजषण्डम्
त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः।
उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तम्
हतविधिललितानां ह्वा विचित्रो विपाकः॥

अत्र यत् कुमुदवनादीनामपश्रीकत्वादिकं यच्चाम्भोजषण्डादीनां श्रीमत्त्वादिकं मुख्यमेव प्रातरुपलभ्यते सेयं व्यत्ययवती मुख्या नाम परिवृत्तिः।
व्यत्ययवत्यमुख्या यथा,—

जो तीअ अहरराउ रत्तिं उव्वासिओ पिअअमेण।
सोच्चिअ दीसइ गोसे सवत्तिणअणेसु संकन्तो॥

अत्र प्रियतमेन रात्रावुद्वासितस्याधररागस्य येयं सपत्नीलोचनेषु संक्रान्तिः प्रातरमुख्या तेनेयममुख्या व्यत्ययवती परिवृत्तिः।
विनिमयवती मुख्या यथा,—

प्रस्त्रोतन्मदसुरभीणि निम्नगायाः
क्रीड़न्तो गजपतयः पयांसि कृत्वा।
किञ्जल्कव्यवहितताम्रदानलेखै-
रुत्तेरुः सरसिजगन्धिभिः कपोलैः॥

अत्र करिकपोलमदामोदस्याम्भोजरजःपरिमलस्य च सरित्सलिलद्विप-

कपोलपाल्योर्मुख्यत्वेनैव परस्परोपकारकरणादियं विनिमयवती मुख्या नाम परिवृत्तिः ।

विनिमयवत्यमुख्या यथा,—

तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिह शोच्यते ऽधुना ।
येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥

अत्र जर्जरकलेवरं दत्त्वा शशिकिरणशुभ्रं यशः क्रीतमित्यमुख्ययैव वृत्त्या विनिमयोक्तेरमुख्येयं विनिमयवती परिवृत्तिः ।

उभयवती मुख्या यथा,—

लोचनाधरकृताहृतरागा वासिताननविशेषितगन्धा ।
वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयञ्च वितेने ॥

अत्र वारुण्या यदधराद्रागोऽपहृत्य चक्षुषोर्निक्षिप्तः तेनेयं व्यत्ययवती यच्च मुखामोदवासितया स्वामोदेन मुखामोदो विशेषितस्तेन विनिमयवती तदियमुभयथापि मुख्यवृत्त्यैवोक्तेति मुख्येयमुभयवती परिवृत्तिः ।

उभयवत्यमुख्या यथा,—

किं चित्रं यदि देवेन भूभृतः करदीकृताः ।
देवोऽपि दापितः किं तैर्न पुनः पृष्ठतः करम् ॥

अत्र भूभृतामकरदानां यत् करप्रदानं जिगीषोश्च यत् पृष्ठे हस्तनिक्षेपः स एव द्रव्यगुणादीनां स्थानादिपरिवृत्तौ व्यत्ययः । यच्च देवेन भूभृतः करदीकृताः देवोऽपि तैः पृष्ठतः करं दापित इति सोऽयं दानप्रतिपादनलक्षणो विनिमयः । एतदुभयमपीह श्लिष्टपदाभिधेयत्वादमुख्यवृत्त्यैवोच्यमानमुपलभ्यते इत्युभयवतीयममुख्या परिवृत्तिः ।

दृष्टान्तः प्रोक्तसिद्ध्यै यः सिद्धेऽर्थे तन्निदर्शनम् ।
पूर्वोत्तरसमत्वेन तद्दृजु वक्रञ्च कथ्यते ॥ ३१ ॥

तेषु पूर्वमृजु यथा,—

उद्यन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम्।
विभावयति भूतीनां फलं सुहृदनुग्रहः॥

अत्र ऋजूक्त्यैव पूर्वं दृष्टान्तः पश्चाद्दार्ष्टान्तिकं प्रदर्शितमितीदमृजुपूर्वञ्च निदर्शनं सूर्यदृष्टान्तेन विभूतीनां सुहृदनुग्रहः फलमिति विज्ञापयति।

तदेव वक्रं यथा,—

णा ण उद्वीय विजलि जण ज्ञयवहो जलइ जस्स वाउम्मि।
णज्ज ते परिहरिअव्वविसमदसासंठिआ पुरिसा॥

अत्रापि पूर्वं दृष्टान्तः पश्चाद्दार्ष्टान्तिकं किन्तु यथा पूर्वत्रोदीयमान सविता सुहृत्पद्मेषु श्रियमर्पयतीति तुल्यैतिहत्तता ऋजूक्त्या शब्देनैवाभिधीयते नैवमत्र। किं तर्हि ज्वलनेतिहत्तेन तुल्यं तत्तु सत्पुरुषाणामिति-हत्तशब्दयुक्तिचातुर्य्यात् प्रतीयते तदिदं पूर्वञ्च वक्रञ्च निदर्शनम्।

उत्तर मृजु यथा,—

हिअआ तिरच्छीयइ समुहयच्छागइ अकडक्ख।
पहिआ एक्कज्जे गोरडीणं च उद उवच्छ॥

अत ऋजूक्त्या शब्दत एवाभिधीयमानसाधर्म्यं दार्ष्टान्तिकमभिधायोत्तरकालं दृष्टान्तोऽभिहितः तदिदमुत्तरमृजुनिदर्शनम्।

तदेव वक्रं यथा,—

उपरि घनं घनपटलं दूरे दयिता किमेतदापतितम्।
हिमवति दिव्यौषधयः कोपाविष्टः फणी शिरसि॥

अत्रापि दार्ष्टान्तिकमभिधायोत्तरकालमेव दृष्टान्तो निहितस्तदिदमुत्तर-मृजुनिदर्शनम्। किन्तु यथा पूर्वस्मिन् हृदये तिर्य्यगितत्वादिभिः शब्द एव ऋजूक्त्या साधर्म्याभिधानं नैवमत्र तथा अपितु किमेतदापतित-मिति उक्तिचातुर्य्येण विपर्य्ययेण च लिङ्गसंख्या यथासङ्ख्यानां तदेत-दुत्तरवक्रञ्च निदर्शनम्।

सममृजु यथा,—

याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजी पराभवम् ।
सद्यो राजविरुद्धानां दर्शयन्ती दुरन्तताम् ॥

अत्र राजविरुद्धानामिति श्लिष्टपदेन दर्शयन्तीति वर्त्तमानकाललक्षणात् सद्य इति तद्विशेषेण समकालमेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः शब्देन ऋजूक्त्यै वोक्तत्वादिदमृजु समञ्च निदर्शनम् ।

तदेव वक्रं यथा;—

ण ऊण वरकोअण्डदण्डए युत्तिमाणुसेवि एमेअ ।
गुणवज्जिए ण जाअइ वंसुप्पस्से वि टङ्कारो ॥

अत्र न केवलं कोदण्डदण्डके मानुषेऽप्येवमेव इतीतरयोगवद्धकतया युगपदभिधानं गुणवर्जितवंशोत्पन्नेऽपि टङ्कारो न जायत इति श्लिष्टपदेनऽपि व्यतिरेकमुखेन गुणवत्तया चाभिधानाद्धनुषीव मानुषेऽपि गुणवतैव महान् शब्दो भवतीति वक्रोक्त्या साधर्म्यावगतिः । तदिदमशब्दत्वादिभिः पूर्वाद् भिद्यमानं समं वक्रञ्च निदर्शनम् ।

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।
भेदाभिधानं भेदश्च व्यतिरेकश्च कथ्यते ॥ ३२ ॥
स्वजातिव्यक्त्युपाधिभ्यामेकोभयभिदा च सः ।
सादृश्याद् वैसादृश्याच्च भिन्नः षोढाभिजायते ॥ ३३ ॥

तत्र शब्दोपात्तसादृश्ये स्वजातिव्यतिरेको यथा,—

अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः ।
दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥

अत्र यौवनप्रभवस्य तमसस्तमोजात्या सह दृष्टिरोधकरमिति सादृश्यमुक्त्वा अरत्नालोकसंहार्य मवार्यं सूर्यरश्मिभिरिति व्यतिरेको विहितः । सोऽयं स्वजातिव्यतिरेकः ।

प्रतीयमानसादृश्ये स्वव्यक्तिव्यतिरेको यथा,—

माणुणे हि सुचरिअ सअहिं अणुदिणवट्ठि अमाण ।

अप्पण विणङ्क मङ्ड पिअ हऊ प्पाणेण समाणु॥

अत्र प्रतीयमानोपमानसादृश्योपचरितभेदादात्मव्यक्तेरन्यैरन्यैश्च सुचरितशतैः स्वव्यक्तित एव भेदोऽभिहितः सोऽयं स्वव्यक्तिव्यतिरेकः।

शब्दोपात्तसादृश्य एको व्यतिरेको यथा,—

प्रेयानेव वृषस्तथापि सततं भूतिस्तवापि स्थिरा
दुर्गाया भवतापि भूधरभुवः सम्यग् गृहीतः करः॥
निर्व्याजं परमेश्वरत्वमियता नोपासि वक्तुं जनै-
र्हेलोल्लासितवाहिनीशमथने यन्नो विषादी भवान्॥

अत्र प्रियवृषत्वादिभिरभिहितसादृश्ययोरुपमानोपमेययोरुपमेयस्यैव यथोक्तसादृश्यविषये विषादितयुक्तमित्येकव्यतिरेकोऽयम्।

स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा,—

सकलङ्केन जडेन च साम्यं दोषाकरेण ते कीदृक्।
अभुजङ्गः समनयनः कथमुपमेयो हरेणासि।

अत्र प्रतीयमानसादृश्यस्य पूर्वार्द्धे चन्द्रोपमानस्य सकलङ्कतादिरुत्तरार्द्धेन वर्णनीयोपमेयस्याभुजङ्गत्वादिरेकस्यैव भेदकः स्वधर्मोऽभिहितः सोऽयमप्येकव्यतिरेक एव॥

शब्दोपात्तसादृश्ये उभयव्यतिरेको यथा,—

अभिन्नवेलौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि।
असावञ्जनसङ्काशस्त्वञ्च चामीकरद्युतिः॥

अत्र द्वयोरप्यभिधीयमानसादृश्यमुपन्यस्योभयोरपि पृथक् पृथग् भेदकः स्वधर्मोऽभिहितः सोऽयमभिधीयमानसादृश्ययोरुभयव्यतिरेकः।

स एव प्रतीयमानसादृश्ययो यथा,—

त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च द्वयोरप्यनयोर्भिदा।
कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम्॥

तदेतन्निगदेनैव व्याख्यातम्। सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोरुभयव्यतिरेकः।

अभिधीयमानसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेको यथा,—

त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।
भ्रमद्भ्रमरमम्भोजलोलदृष्टिमुखं तु ते ॥

अत्र मुखाम्भोजयोः फुल्ले सुरभिगन्धिनी इति पदाभ्यामभिधीयमानसादृश्ययोः सदृशमेव । भ्रमद्भ्रमरत्वं लोलदृष्टित्वञ्च भेदकमुपन्यस्तमिति सोऽयं शब्दोपात्तसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेकः ।

स एव प्रतीयमानसादृश्ययो र्यथा,—

चन्द्रोऽयमम्बरोत्तंसो हंसोऽयं तोयभूषणम् ।
नभो नक्षत्रमालीदमित्दमुत्कुमुदं पयः ॥

अत्र पूर्व्वार्द्धे चन्द्रहंसयोः प्रतीयमानसादृश्ययोरम्बरोत्तंसत्वतोयभूषणत्वे उत्तरार्द्धेन तु नभःपयसोर्नक्षत्रमालित्वमुत्कुमुदत्वे सदृशे एव भेदके सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेकः ।

अभिहितसादृश्ययोरसदृशव्यतिरेको यथा,—

धृशाक दृष्टि संधानादुत्सङ्गे तस्य भूभृतः ।
विरराम न रामस्य धारासन्ततिरम्बुदः ॥

अत्र भूभृदितनेनेन साक्षादुपात्तसादृश्ययो राममाल्यवतोर्योऽयमुत्सङ्गे समस्ताम्बुधारापातो यश्च मेवदृष्टेरभावस्तदिदमुभयोरसदृशमेव भेदकं सोऽयमभिधीयमानसादृश्ययोरसदृशव्यतिरेकः ।

स एव प्रतीयमानसादृश्ययो र्यथा,—

अभ्रूविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।
इदन्तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥

अत्र कान्तामृगेक्षणयोः प्रतीयमानसादृश्ययोर्भ्रूविलासमदरागौ तदभावौ च विसदृशौ भेदकाविति सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोरसदृशव्यतिरेकः ।

सदृशासदृशव्यतिरेकाभ्यामेव तदुभयव्यतिरेको यथा,—

निर्मलेन्दु नभो रेजे विकचाब्जं बभौ सरः ।

परं पर्यश्रुवदनौ म्लानु भ्रातराबुभौ ॥

अत्र नभःसरसोः प्रतीयमानसादृश्ययो निर्मलेन्दुत्वं विकचाब्जत्वं च प्राग्वदेव सदृशे भेदके। ताभ्यां च मुखचन्द्रमुखकमलाभ्यां मनोहराह्लादकत्वाभ्यां च प्रतीयमानसादृश्ययोरेव रामलक्ष्मणयो र्येयं मुखपर्यश्रुता तनौ च म्लानिः निर्मलेन्दुताविराजमानत्वयो विकचाब्जत्वशोभमानत्वयोश्च सा विसदृशीति सोऽयं सदृशासदृशभेदकत्वकृतभेद एव तदुभयव्यतिरेकः। एतेनैव व्यतिरेकादिसम्भेदोऽपि व्याख्यातः। यथा,—

मिथ्या देव भुजेन तेऽल्पविभवः कल्पद्रुमः स्पर्द्धते
नह्येष भुवनत्रयाभयमहासत्रो कृपाणोऽञ्जति ।
तुल्यस्तत्र भवान् प्रयागविटपो यस्मै तदेकार्णवे
कायान्तर्विनिवेश्य विश्वमखिलं शाखासु शेते हरिः ॥

अत्र वर्णनीयवाहुकल्पद्रुमयोरभिमतफलदायित्वादिभिः प्रतीतसादृश्ययोर्भुवनत्रयाभयप्रदायी वर्णनीयवाहौ कृपाणो भेदक इति एकव्यतिरेकः। तथा वर्णनीयवाहोः प्रयागवटस्य च प्राग्वदेव प्रतीयमानसादृश्ययोरेकस्य भुवनत्रयाभयमहासत्रो कृपाणः स शाखासु शेते अन्यस्य तु महाप्रलये स्वकायान्तर्निवेशिताखिलविश्वो वैकुण्ठः। ताविमौ तयोः सदृशावेव भेदकौ हरिकृपाणयोर्वा श्यामतादिभिः प्रतीयमानसादृश्ययोरिमावेव धर्म्मौ भेदकौ सोऽयमेवं प्रकारो व्यतिरेकसङ्कर उन्नेयः। स्वजातिव्यतिरेके प्रतीयमानसादृश्यस्यव्यक्तिव्यतिरेके चाभिधीयमानसादृश्य यदुदाहरणं दृश्यते सम्भवति वा तदा तदप्युदाहार्य्यम्।

कार्य्यारम्भे सहायाप्ति र्दैवादैवकृतेह या ।
आकस्मिकी बुद्धिपूर्व्वोभयी वा तत् समाहितम् ॥ ३४ ॥

तत्राकस्मिकी दैवकृता यथा,—

मानमस्या निराकर्त्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥

अत्र माननिराकरणोपक्रमे कालोत्पन्नस्याकस्मिकघनगर्जितस्य मानविध्वंसे सहकारित्वादाकस्मिकीयं दैवकृता सहायसम्पत्तिः।

आकस्मिकेत्रवादैवकृता यथा,—

अनुशासतमित्यनाकुलं नयवर्त्माकुलमर्ज्जुनाग्रजम्।
स्वयमर्थ इवाभिवाञ्छितस्तमभीयाय पराशरात्मजः॥

अत्र भीमानुशासनोपक्रमकाल एव व्यासागमनस्य तदुपकारित्वादाकस्मिकीयमदैवकृता सहायाप्तिः।

बुद्धिपूर्व्वा दैवकृता यथा,—

कल्पान्ते शमितत्रिविक्रममहाकङ्कालदण्डस्फुर-
च्छेषस्यूततृसिंहवक्रनखरप्रोतादिकोलामिषः।
विश्वैकार्णवताविशेषमुदितौ तौ मत्स्यकूर्म्मावुभौ
कर्षन् धीवरतां गतोऽस्य तु जगन् मोहं महाभैरवः॥

अत्र प्रलयसमये महेश्वरेण समापयितुमुपक्रान्तानां त्रिविक्रमादीनां योऽयं तन्तुवा वडिशादिना मत्स्यकूर्म्मयोराकर्षणप्रकारः स भगवता भैरवेण बुद्धिपूर्व्वकमुपकल्प्यमानो दैवात्तथाभूतैरेव तैः संपद्यत इति बुद्धिपूर्व्वेयं दैवकृता सहायाप्तिः।

बुद्धिपूर्व्वादैवकृता यथा,—

मूले पञ्च ततश्चतुष्टयमिति स्रक् सन्निवेशैः शिरः
पुष्पैरन्यतमावलोकनमितैश्च्छोणितैरर्च्चिते।
हृतस्पर्शवशेन मूर्द्धि दशमं मूर्द्धानमारोपयन्
शम्भोरद्भुतसाहसैकरसिकः कैर्न स्तुतो रावणः॥

अत्र योऽयं दशवदनेन स्वयं छिन्नैः शिरोभिर्भगवतः शम्भोरभ्यर्च्चनाप्रकार उपक्रान्तः तत्र मूले पञ्च ततश्चतुष्टयमिति शिरोविरचनाप्रपञ्चो बुद्धिपूर्व्वकोऽदैवकृतः क्रियमाणोऽस्य कर्म्मणः समाप्तौ सहकारिकारणतामासादयतीति अयमदैवकृतो बुद्धिपूर्व्वकः समाहितभेदः।

आकस्मिकी बुद्धिपूर्व्वा दैवकृता यथा,—

सा कौमुदी नयनयोर्भवतः सुजन्मा
तस्या भवानपि मनोरथबन्धबन्धुः।
तत्सङ्गमं प्रति सखे न हि संशयोऽस्ति
यस्मिन् विधिश्च मदनश्च कृताभियोगः॥

अत्र माधवस्य योऽयं मालतीं प्रति समागमाभिलाषः तत्रेयं मालत्या आकस्मिकी बुद्धिपूर्व्वा च तथा प्रवृत्तिः सोभयत्रापि दैवकृता च सहायाप्तिः समाहितभेदः।

आकस्मिकी बुद्धिपूर्व्वा चादैवकृता यथा,—

दृष्टिं वन्दनमालिका स्तनयुगं लावण्यपूर्णौ घटौ
शुभ्राणां प्रकरः स्मितं सुमनसां वक्त्रप्रभा दर्पणः।
रोमाञ्चोद्गम एव सर्षपकणाः पाणी पुनः पल्लवौ
स्वाङ्गैरेव गृहं प्रियस्य विशतस्तन्व्याकृतं मङ्गलम्॥

अत्र गच्छतः प्रियस्येयं वन्दनमालिकादिमङ्गलक्रिया मनःपरितोषहेतु-स्तस्यास्तन्व्या इङ्गिताकारैरेव यन्निवर्त्तनं सोऽयमाकस्मिकः स्वबुद्धि-पूर्व्वकश्च तत्सहकारिकारणत्वाददैवकृतश्च समाहितभेदः।

भ्रान्तिर्विपर्ययज्ञानं द्विधा सापि प्रयुज्यते।
अतत्त्वे तत्त्वरूपा च तत्त्वे चातत्त्वरूपिणी॥ ३५॥
अतत्त्वे तत्त्वरूपा या त्रिविधा सापि पठ्यते।
अबाधिता बाधिता च तथा कारणबाधिता॥ ३६॥

तत्रातत्त्वे तत्त्वरूपाऽबाधिता यथा,—

मोहविरमे सरोसं थोरत्थणमण्डले सुरवहूणाम्।
जेण करिकुम्भसम्भावणाइ दिट्ठी परिट्ठविआ॥

अत्र सुरवधूस्तनमण्डले करिकुम्भत्वेन गृहीते तत्त्वरूपे यन्मिथ्यैव तत्त्वा-रोपणं नचानन्तरं बाधकोपन्यासकृतस्तेनेयमबाधिता अतत्त्वे तत्त्वरूपा

भ्रान्ति: ।

अतत्त्वे तत्त्वरूपा बाधिता यथा,—

> हंसिअं सहत्थतालं सुक्खवडं उवगएहि ।
> पहिएहि पत्तप्फलसारिच्छे उड्डीणे पूसवदम्मि ॥

अत्र यत्र फलितोऽयं न्यग्रोध इत्यतत्त्वरूपे तत्त्वबुद्धावुत्पन्नायां च उत्तरकालमपत्रतानिष्फलताप्रत्ययस्तेनेयमतत्त्वे तत्त्वरूपाख्या बाधिता भ्रान्ति ।

अतत्त्वे तत्त्वरूपा कारणबाधिता यथा,—

> कनककलशस्वच्छे राधापयोधरमण्डले
> नवजलधरश्यामामात्मद्युतिं प्रतिबिम्बिताम् ।
> असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुरुत्क्षिपन्
> जयति जनितव्रीडाहास: प्रियाहसितो हरि: ॥

अत्र श्यामायामात्मद्युतावसितसिचयप्रान्तबुद्धिरतत्त्वे तत्त्वरूपा प्रियाहसितेन च कारणेन बाधिता । सैषा अतत्त्वे तत्त्वरूपा कारणबाधिता भ्रान्ति: ।

> अतत्त्वरूपा तत्त्वे या सापि द्वैविध्यमिच्छति ।
> हानोपादानयोर्हेतुरुपेक्षायाश्च जायते ॥ ३७ ॥

तत्र तत्त्वे ऽतत्त्वरूपा हानहेतुर्यथा,—

> सो मुद्धमिओ मअतण्हिआहिं तह दूमिओ हआसाहिं ।
> जह सब्भावणईवि णईण परम्मुहो जाओ ॥

अत्र पारमार्थिकीष्वपि नदीषु मृगतृष्णाप्रतारित: सन् यत्र मृग: पय: पातुं प्रतिपद्यते प्रत्युत त्यजति तेनेयं तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपा हानहेतुर्भ्रान्ति: । तत्त्वे अतत्त्वरूपोपादानहेतुर्यथा,—

> समर्थये यत् प्रथमं प्रियां प्रति क्षणेन तन्मे परिवर्ततेऽन्यथा ।
> अतो विनिद्रे सहसा विलोचने करोमि न स्पर्शविभावितप्रिय: ॥

अत्राङ्गीकृतलतारूपोर्वशीपरिष्वङ्गसुखनिमीलिताक्षस्य पुरूरवस: शापा-

न्ताविर्भूतसत्यरूपाणामपि तस्यां येयं पूर्वानुभूतैवं विधाने कविप्रलम्भस-म्भावनया नयनयोरनुन्मीलनबुद्धिः सेयं तत्वेऽप्यतत्वरूपोपादानहेतु-र्भ्रान्तिः ।

तत्वेऽप्यतत्वरूपोपेक्षाहेतु र्यथा,—

चिकंसया कृत्रिमपत्त्रिपंक्तेः कपोतपालीषु निकेतनानाम् ।
मार्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने ॥

अत्र तद्रूपेऽपि मार्जारे कृत्रिमोऽयमिति बुद्धौ जातायां तस्यां प्रयोजनत्वेन यदुपेक्षणं सेयं तत्वेऽप्यतत्वरूपोपेक्षाहेतुर्भ्रान्तिः ।

भ्रान्तिमान् भ्रान्तिमाला च भ्रान्तेरतिशयश्च यः ।
भ्रान्त्यनध्यवसायश्च भ्रान्तिरेवेति मे मतम् ॥ ३८ ॥

तत्र भ्रान्तिमान् यथा,—

कपाले मार्जारो पय इति करान् लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान् बिसमिति करी संकलयति ।
रतान्ते तल्पस्थान् हरति दयिताप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥

अत्रेन्दुमरीचिषु पयःप्रभृतिभ्रान्तिभूम्नायं भ्रान्तिमान् नाम भ्रान्तेरेव भेदः ।

भ्रान्तिमाला यथा,—

नीलेन्दीवरशङ्कया नयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याधरे
पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्या तथा गण्डयोः ।
लीयन्ते कवरीषु बान्धवजनव्यामोहजातस्पृहा
दुर्वारा मधुपाः कियन्ति तरुणि स्थानानि रक्षिष्यसि ॥

अत्र युवत्यवयवेषु नयनादिषु मधुव्रतानां येयं नीलोत्पलादिबुद्धिः सेयं मालाक्रमेणोपजायमाना भ्रान्तिमाला भ्रान्तेरेव भेदः । भ्रान्त्यतिशयो द्विधा वितर्कहेतुर्विपर्ययहेतुश्च । तयोः पूर्वमुपमाभ्रान्तिमाचक्षते द्विती-

यन्तु भ्रान्तरतिशयमेव। तत्रोपमाभ्रान्तिर्यथा,—

हृतोष्ठरागैर्नयनोदविन्दुभिर्निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम्।
चुतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम्॥

अत्र शाद्वलेऽपि समुत्पन्नस्तनांशुकभ्रमस्य पुरूरवसो योऽयं सादृश्यातिशयितो वितर्कः सेयमुपमाभ्रान्तिः।

भ्रान्तरतिशयो यथा,—

दिश्याद्धूर्जटिजूटकोटिसरिति ज्योत्स्नालवोल्लासिनी
शाशाङ्की कलिका जलभ्रमिवशाद्द्रागदृष्टनष्टा मुदम्।
यां चञ्चच्छफरीभ्रमेण मुकुलीकुर्वन् फणालीं मुहु-
र्मुह्यन् लक्ष्यमहिर्जिहृचतितमामाकुञ्चनप्राञ्चनैः॥

तत्र गङ्गाम्भःप्रतिफलितां रजनिकरकलामालोकयतो वासुकेर्ययं शफरीभ्रमेण मुकुलीकुर्वन् फणालीं शफरीयमित्यध्यासिता विपर्ययबुद्धिः सोऽयं भ्रान्तरतिशयो नाम भ्रान्तेरेव भेदः।

भ्रान्तरनध्यवसायोऽपि द्विधा सालम्बनो निरालम्बनश्च। तयोः सालम्बनो यथा,—

विरहिणिहिअअकअंतहिं निम्माअइ
तरुखणिक्काइज्जइ अलिणिवहेहिं चित्ते ण चूअवणे।
अहतासुविमअरन्दे हिसो संदाणि अइ
जइ ण कलम्ब ण अम्ब ण जम्बू जाणिअइ॥

अत्र न कदम्बो नाम्रो न जम्बूरिति ज्ञायते इति त्रयाणामेवावलम्बनभूतत्वात् सालम्बनो नामायं भ्रान्तरनध्यवसायो भ्रान्तिभेदः।

निरालम्बनो यथा,—

उभौ रम्भास्तम्भावुपरि विपरीतौ कमलयो-
स्तदूर्द्धं रत्नाश्मस्थलमथ दुरूहं किमपि यत्।
ततः कुम्भौ पश्चात् विसकिसलये कन्दलमये
तदन्विन्दाविन्दीवरमधुकराः किं पुनरिदम्॥

अत्रोर्वीदिषु युवत्यवयवेषु उत्पन्नरम्भास्तम्भभ्रान्ते योऽयमतत्समुदाये किमिदमित्यालम्बनं विना कुतोऽनध्यवसायः स एष निरालम्बनो नाम भ्रान्त्यनध्यवसायो भ्रान्तेरेव भेदः।

ऊहो वितर्कः सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः।
द्विधासौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कीर्त्त्यते ॥ ३८ ॥
तत्त्वानुपात्यतत्त्वानुपाती यश्चोभयात्मकः।
स निर्णयान्त इतरो मिथ्यामिथ्योभयात्मकः ॥ ३९ ॥

तेषु निर्णयान्तस्तत्त्वानुपाती यथा,—

मैनाकं किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं
शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद् भीतो महेन्द्रादपि।
तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम्
आ ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो बधं वाञ्छति ॥

अत्र निरूपितलक्षणे वितर्के जटायुरेष इति तत्त्वानुपाती निर्णयान्तो वितर्कः।

स एवातत्त्वानुपाती यथा,—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।
वेदाभ्यासजड़ः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन् मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

अत्र किमिदं रूपं निर्मातुं यथोक्तः पुराणो मुनिः प्रभवेदतश्चन्द्रादिष्वन्यतमेन प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्त्वानुपातित्वादतत्त्वानुपात्ययं निर्णयान्तो वितर्कः।

स एवोभयात्मको यथा,—

चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा-
द्रूपोच्चयेन रचिता मनसा कृता नु।

स्मीरलक्ष्मीरपरा प्रतिभाति सा मे
धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः॥

सोऽयं तत्त्वानुपातित्वाच्चोभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः।

अनिर्णयान्तो मिथ्यारूपो यथा,—

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं स्विदित्युन्मुखीभि-
र्दृष्टोच्छ्रायश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः।
स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खम्
दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्॥

अत्र किमिदमद्रेः शृङ्गं पवनो हरतीति मेघं प्रति कल्पनाया मिथ्यात्वादस्तुनश्चानिर्णयादनिर्णयान्तो मिथ्यारूपो वितर्कः।

स एवामिथ्यारूपो यथा,—

अयमसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ् मुनिना शशिमौलिना।
समधिरूढमनेन नु जिष्णुना स्विदिति वेगवशान्मुमुहे गणैः॥

अत्र भगवत्पार्थयोरमिथ्यारूपत्वेन वेगवत्त्वादेकस्यानिर्णयान्तोऽमिथ्यारूपो वितर्कः।

अनिर्णयान्त उभयात्मा यथा,—

मायास्विदेषा मतिविभ्रमो वा ध्वस्तं नु मे वीर्यमुताहमन्यः।
गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शराः किराते॥

अत्र मायादीनां विकल्पनामिथ्यारूपत्वान्मम शराः किराते न वराक्रियन्त इत्यस्यामिथ्यारूपत्वादनिर्णयान्तत्वाच्चायमनिर्णयान्त उभयरूपो वितर्कः।

वस्त्वन्तरतिरस्कारो वस्तुना मीलितं स्मृतं।
पिहितापिहिते चैव तदगुणातद्गुणौ च तत्॥ ४०॥

अत्र मीलितमभिधीयमानगुणेन प्रतीयमानगुणेन च वस्तुना सम्भवति।
तयोराद्या यथा,—

एतो वि ण सञ्चविओगो से पस रत्तपल्लवारुणच्छाओ ॥
मज्जणतंबेसु महो तत्र महतंबेलु लोआणेसु अमरिसो ॥

अत्र मज्जनताम्रयोर्लोचनयोर्मदराग. सदाताम्रयोः कोपानुरागः साक्षादभिधीयमानेनैव गुणेन तिरस्क्रियमाणो निदर्शित इत्यभिधीयमानेन वस्तुनैतन्मीलितम्।

प्रतीयमानेन यथा,—

पियदंसणेण सुहरसमुउलियाइं जरिसेण होन्ति णआणाइं।
ता कैणकस्सगइआं लक्खिज्जइ कुवलआ तिस्सा ॥

अत्र प्रियदर्शनसुखेन मुकुलितयोरिव लोचनयोस्तस्याः कर्णकुवलय लक्ष्यते नत्वमुकुलितयोरिति वस्तुना वस्त्वन्तरतिरस्कारः प्रतीयमानगुणतयोपपादित इति प्रतीयमानगुणेन वस्तुना मीलितमिदम्।

पिहितं यथा,—

" पाअडिअणेहसभभावविभभामं तीअ जह तुमं दिट्ठो।
संवरणणवावडाए अस्सो विजणो तह स्रेआ ॥

अत्र प्रकटितस्नेहविभ्रमं तया त्वमवलोकितः नैतदन्यजनो जानातीति मर्व्वत्र स्निग्धदृष्टिपातेन पिहितमथैतन्मीलितभेद एव।

अपिहितं यथा,—

दिट्ठाइ जं ण दिट्ठो आलविआए वि जम आलविओ।
उवआरो जम कओ तंष्टिअ कलिअंकइल्लेहिं ॥

अत्र दृष्टया यन्न दृष्टः,सम्भाषितया यन्न सम्भाषितः न चाभ्यागतोपचारो विहितस्तेन तदनुरागः परं न पिहितः प्रत्युत च्छादनेन ऐवास्तां प्रकटित इतत्रपिहिताख्योऽयं मीलितभेदः।

तद्गुणो यथा,—

गोरङ्गउ तरुणीअण जोण्हाइ अहिसरइ
सिअणवच्छपडिच्छऊवल्लहवट्टरइ।
तच्छाअहिं पुण चल्लिआउ सामलगत्ति

णीलनेसवहृतिहि मअणुमंतिअहिं ॥

अत्र गौराङ्गस्तरुणीजनः सितनेपथ्यो ज्योत्स्नायां श्यामस्तु नीलनेपथ्यः तमस्याः छायासु गच्छतीति तद्गुणाख्यं मीलितमिदम्।

अतद्गुणो यथा,—

कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शवरी मुक्ताफलाकाङ्क्षिणी
कुञ्जोलूककदम्बकस्य पुरतः काकोऽपि हंसायते।
कीर्त्त्या ते धवलीकृते त्रिभुवने क्ष्मापाललक्ष्मीः पुरः
कृष्णं वीक्ष्य बलोऽयमित्युपहितव्रीडं शनैर्जल्पति॥

अत्र कर्कन्धूफलानामपगतनिजगुणत्वाद तद्गुणाख्यं मीलितमिदम्।

सदृशादृष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम्।
स्मरणं प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न तद्बहिः॥ ४१॥

तत्र सदृशार्थं यथा,-

अदृश्यन्त पुरस्तेन खेलाः खञ्जनपङ्क्तयः।
अस्मर्यन्त विनिःश्वसत्य प्रियानयनविभ्रमाः॥

अत्र खञ्जनपङ्क्तिदर्शनात् तत्सदृशप्रियानयनविभ्रमस्मरणात् तत्-सदृशदर्शनजं स्मरणमिदम्।

अदृष्टाद् यथा,—

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना मम वियुक्तमिदं तमसा मनः।
मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः॥

अत्र मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना तमसा मे मनो वियुक्तमित्यदृष्ट-कृतं स्मरणमिदम्।

चिन्तया यथा,—

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरिताम्
विपर्यासं जातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम्।
बहोर्दृष्टं कालादपरमिव जातं वनमिदम्

निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥

अत्र प्रत्यक्षेष्वपि स्रोतस्तरुविपिनादिषु स्मरणस्य चिन्ताजन्यत्वादिदं चिन्तोद्भूतं स्मरणम्।

परप्रयत्नाद् यथा,—

दर्शनपथमायाता साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन।
स्मृतिकारिणा त्वया पुनरपि चित्रीकृता कान्ता।

अत्र परकृतात् प्रयत्नविशेषाच्चिन्तायाः प्रवृत्तत्वादिदमपि स्मरणमेव।

स्वप्नाद् यथा,—

जाने स्वप्नविधौ ममाद्य चुलुकोत्सेकत्र पुरस्तादभूत्
प्रत्यूषे परिवेषमण्डलमिव ज्योत्स्नाप्रसन्नं महः।
तस्यान्तर्नखनिस्तुषीकृतशरच्चन्द्रप्रभैरङ्गकै-
र्दृष्टा काप्यबला बलात्कृतवती सा मन्मथं मन्मथम्॥

अत्र स्वप्नस्य चिन्ताजन्यत्वात् स्वप्नस्मृतिरपि स्मरणमेव।

प्रत्यभिज्ञानं यथा,—

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधरः
सुधामूर्त्तेः पादैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः।
स एवायं तस्यास्तदितरकरौपम्यसुभगो
मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः॥

अत्र गृहीतो यः पूर्वं स एवायं तस्याः पाणिरिति प्रत्यभिज्ञानमपि स्मरणमेव।

अभिप्रायानुकूल्येन प्रवृत्तिर्भाव उच्यते।
——सोद्भेदोऽथ निरुद्भेदस्त्वैकतश्चाभितश्च सः॥ ४२ ॥

तत्रैकतः सोद्भेदो यथा,—

गेण्हइ पलोएइ इमं विअसिअवअणा पिअस्स अप्पेइ।
घरिणी सुअस्स पढमुब्भिसदन्तजुअलं किअं वोर॥

अत्र सुतस्य दन्तोद्गमादहमुपभोगयोग्यास्मीति गृहिण्या एवमभिप्रायः प्रश्नैर्विकाशिनयनतयोद्भिद्यते न पुनः पत्युरप्रितेएकतः सोड्भेदोऽयंभावः।

अभिहितः सोद्भेदो यथा,—

सालोए च्चिअ सूरे घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण।
णेच्छन्तस्सवि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स॥

अत्र सालोक एव सूर्य्ये गृहपतेर्गृहागमनं गृहिण्याश्च यत् पादधावनं तदावाभ्यामद्य वेश्मनो न निर्गन्तव्यमिति भावः स च द्वयोरपि हासेनाभिहितः उद्भिद्यत इत्यभिहितः सोद्भेदोऽयं भावः।

एकतो निरुद्भेदो यथा,—

सालिवणगोविआए उल्लोवन्तो आपूसविदाइं।
सव्वङ्गसुन्दरीएवि पहिआ अच्छीइ पेच्छन्ति॥

अतातिसौन्दर्य्येण देवीभ्रान्त्या शालिवनगोपिकामालोकयतां पथिकानां तदक्षिनिरीक्षणे अयमभिप्रायः शालिवनतिरस्कारेण देवमानुषयोर्विशेषभूतः पङ्कजानेव भूमिस्पर्शो भूम्यस्पर्शो वा न लक्ष्यते इति तदक्षिणी एव पश्यामः यदीयं निमिषति तदा मानुषीयं यदि न निमिषति तदा देवीयमिति सर्वाङ्गसुन्दर्य्या अपि पथिकानामेव जायमानो नेह केनचित् कर्म्मणोऽभिद्यत इत्येकतो निरुद्भेदस्यायं भावः।

अभितो निरुद्भेदो यथा,—

गोलाअउडिअं पेच्छि जं ण गहवइसुअं हलिअसोण्हा।
आढत्ता उत्तरिउं दुक्खुत्ताराइ पअवीए॥

अत्रागच्छन्तीं हालिकस्नुषां दृष्ट्वा गृहपतिसूनोर्गोदावरीतटे यदवस्थानं यस्य तमवलोक्य तस्या दुरुत्तरमार्गेणावतरणारम्भस्तत्रायं तयोरभिप्रायः हस्तावलम्बदानेनावयोरङ्गसङ्गमः सम्पद्यतामिति स चाभितः द्वयोरपि जायमानो नेह केनचित् कर्म्मणोद्भिद्यत इत्यभितो निरुद्भेदस्यायं भावः।

हृद्यं सूक्ष्मञ्च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन।
हृद्योदाहरणं तत्र तैरिदं प्रतिपाद्यते ॥ ४३ ॥

हिअए रोसुब्भिण्णं पाअप्पहरं सिरेण पत्थन्तो।
णह उद्धयोमाण' सिणीआथोरंसुआं रुणं ॥

अत्र हृदये उद्भिन्नपादप्रहारं यदयं शिरसा प्रार्थितवान् यच्च तयासौ न ताड़ितस्तत्र हृदये वल्लभा वसतीति भावः। स च प्रार्थनारोदनाभ्यामुन्निद्यमानः सोऽङ्गदो भावः हृद्य इत्युच्यते।

निरूढ़भेदस्तु यो भावः स सूक्ष्मः स निगद्यते।
इङ्गिताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात् सरार्भूमिकान्तरम् ॥ ४४ ॥

यथा,—कदासौ सङ्गमो भावीत्याकीर्णे वक्तुमक्षमम्।
अवेत्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीमिलत् ॥

अत्र वक्तुमक्षमतायामिङ्गिताकारयोरप्रतीयमानत्वाद्भावगतेर्भूमिकान्तरमिदं भवति।

पद्मसंमीलनादत्र सूचितो निशि सङ्गमः।
आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीड़ितम् ॥

अत्रानुकार्यत्रानुकरणे अपि भूमिकान्तरिते एव भवत इति सोऽयं निरूढ़भेदो भाव एव सूक्ष्म इत्युच्यते।

प्रत्यक्षसहजं ज्ञानं मानसञ्चाभिधीयते।
स्वानुभूतिभवञ्चैवमुपचारेण कथ्यते ॥ ४५ ॥

तत्राक्षजं द्विधा युगपदेकशश्च तयोर्युगपद्यथा,—

कान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बे भग्नबालसहकारसुगन्धौ।
स्वादुनि प्रणिहितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥

अत्र मदिराश्रयाणां मुखप्रतिबिम्बसौगन्ध्यस्वादुताश्व्यत्वशैत्यानां दृग्घ्राणरसनश्रवणत्वगिन्द्रियप्रत्यक्षता प्रतीयते।

एकशो यथा,—

मन्दमन्दविगलत्त्रपमीषच्चचुरुल्लसितपक्ष्म दधत्या ।
वीक्ष्यते स्म शनकैर्नववध्वा कामिनो मुखमधोमुखयैव ॥

तदेतच्चाक्षुषम् । एवं श्रावणादीन्यप्युदाहरणीयानि ।

मानसमपि द्विधा सुखादिविषयमनुभूतार्थविषयञ्च तयोः सुखादिविषयं यथा,—

आलोकविस्मयमपि स्मृतपूर्ववृत्तमुद्भूतनूतनभयज्वरजर्जरं नः ।
एकक्षणत्रुटितसंघटितप्रमोदमानन्दशोकशबलत्वमुपैति चेतः ॥

एतन्निगदेनैव व्याख्यातम् । अनुभूतार्थविषयं यथा,—

पिहिते वासागारे तमसि सूचीमुखाग्रसंभेद्ये ।
मयि च निमीलितनयने तथापि कान्तामुखं व्यक्तम् ।

इदमपि नातिदुर्बोधमिति न व्याख्यातम् ।

स्वानुभूतिभवं द्विधा मिथ्यात्मकममिथ्यात्मकञ्च तयो र्मिथ्यात्मकं यथा,—

अथ दीर्घतरं तमः प्रवेक्ष्यन् सहसा रुग्णरयः स संभ्रमेण ।
निपतन्तमिवोष्णरश्मिमुर्व्यां वलयीभूततरुं धराञ्च मेने ॥

तदिदमिन्द्रियेषु मनसि चानवतिष्ठमानमात्मन्येवावतिष्ठते ।

अमिथ्यात्मकं यथा,—

मनः प्रत्यक्चित्ते सविधमवधायात्तमरुतः
प्रहृष्यद्रोमाणः प्रमदसलिलोत्सङ्गितदृशः ।
यदालोक्याह्लादं ह्रद इव निमज्ज्यामृतमये
दधत्यन्तस्तत्त्वं किमपि यमिनस्तत् किल भवान् ॥

अस्यात्मविषयता व्यक्तैव योगिभिरुद्गीयते ।

लिङ्गादुत्पल्लिङ्गिनो ज्ञानमनुमानं तदुच्यते ।
पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च यत् ॥ ४६ ॥
फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतद् भिद्यते पृथक् ।
उदाहरणमेवैषां रूपव्यक्तौ भविष्यति ॥ ४७ ॥

तेषु यत्र कारणं दृष्ट्वा कार्य्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् यथा,—

अविरलविलोलजलदः कुटजार्जुननीपसुरभिवनवातः।
अयमायातः कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यः॥

अत्र वर्षर्त्तोः कारणभूतात् कार्य्यभूतविरहिणीनां मरणमनुमीयते तेनैतत् पूर्वं कारणमिहास्तीति पूर्ववदुच्यते।

यत्र कार्य्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते तच्छेषवत् यथा,—

सावज्ञमागमिष्यन्नूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्याः।
कथमन्यथा ललाटे यावकरसतिलकपङ्क्तिरियम्॥

अत्र यावकरसतिलकपङ्क्तेः कार्य्यभूतायाः कारणभूतं पादपतनमनुमीयते तेनैतच्छेषः कार्य्यमिहास्तीति शेषवदुच्यते।

यत्र न कार्य्यं न कारणं केवलमविनाभावमात्रं प्रतीयते तत् सामान्यतोदृष्टं यथा,—

गज्जन्ते खे मेहा फुल्ला णीवा पणच्चिआ मोरा।
णट्ठो चन्दुज्जोओ वासारत्तो हलायन्तो॥

अत्र वर्षर्त्तुरविनाभूतैर्मेघगर्ज्जितादिभिः सामान्येनैवानुमीयते इति सामान्यतोदृष्टमिदम्। तान्येतानि भावसाधनेऽनुमानशब्दे फलपक्षे उदाहरणानि भवन्ति। यदा पुनः करणसाधनोऽनुमानशब्दः तदानुमीयते अनेनेत्यनुमानशब्देन यथोक्तं लिङ्गमुच्यते। यदाह।

अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्विते।
तदभावे च यन्नास्ति तल्लिङ्गमनुमापकम्॥ ४८॥

तत् पूर्ववति यथा,—

अद्द सहि वकुल्ला विरिञ्छहिहिसि गोत्तस्स मत्थए छारम्।
अच्छन्तदन्तदिट्ठेण सामिवलिएण हसिएण।

अत्रैवंप्रकारया वक्रोक्त्या एवंविधेन हसितेनोपलक्षिता त्वमग्रतो गोत्रं दूषयिष्यसीति कारणतो यत्र कार्य्यानुमानं तदिदं सामग्रीपक्षे पूर्वव-

दित्युच्यते।

शेषवति यथा,—

दीसइ ण चूअमउलं अत्ता ण अ वाइ मलअगन्धवहो।
पत्तं वसन्तमासं सहि जं उक्कण्ठिअं चेअं॥

अत्रोत्कण्ठालक्षणेन कार्य्येण वसन्तः कारणभूतोऽनुमीयत इति सामग्री-पक्षे इदं शेषवदित्युच्यते।

सामान्यतोदृष्टं यथा,—

आविर्भवन्तो प्रथमं प्रियायाः सोच्छासमन्तःकरणं करोति।
सन्तापदग्धस्य शिखण्डियूनो दृष्टेः पुरस्तादचिरप्रभेव॥

सेयं विद्युदिव दृष्टिं कामन्त्यपि प्रथमत उपलभ्यमाना अविनाभावेन मालत्या गमनं गमयतीति सामग्रीपक्षे सामान्यतो दृष्टमेतत्।

यदाप्तवचनं तद्धि ज्ञेयमागमसंज्ञया।
उत्तमं मध्यमञ्चाथ जघन्यञ्चेति तत्त्रिधा॥ ४९ ॥

तत्रोत्तमं द्विधा विधिरूपं निषेधरूपञ्च तयोर्विधिरूपं यथा,—

दमं दानं दयां शिक्षेः स्तनयित्नु र्वदत्यसौ।
ददद इति वाग्देवी दयध्वं दत्त दाम्यत॥

अत्र च एषा दैवी वागनुवदति यत् स्तनयित्नु र्ददद इति दयध्वं दत्त दाम्यतेति तदेतत् त्रयं शिक्षेत दमं दानं दयामिति श्रुतेस्तदेतत् विधिरूपमाप्तवचनम्।

निषेधरूपं यथा,—

निवार्य्यतामालि किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः।
न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्॥

अत्रोत्तरार्धोक्तनिषेधानुवादवर्धितवुत्पत्तेर्वयस्याया योऽयमपवदमान-वटुनिवारणोपदेशः तस्य महान्तो नापभाषितव्या इति वाक्यार्थतात्-पर्य्यादयं निषेधरूप आगमः। तदेतदुभयमप्यवश्यानुष्ठेयत्वादुत्तमम्।

मध्यमं द्विधा निर्दिष्टवक्तृकमनिर्दिष्टवक्तृकञ्च। तयोराद्यं यथा,—

कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि॥

अत्र 'जीवन्नरः पश्यति भद्रमिति अयमेवार्थो निर्दिष्टवक्तृकः। तदेतत् सर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्यवसानात् प्राणेषणायां पतितव्यमिति विधिरूपमाप्तवचनम्।

द्वितीयं यथा,—

अक्षे वसति पिशाचः पिचुमन्दे दिनपतिर्वटे यक्षः।
विश्राम्यति पद्मे श्रीर्लिखति गौरी मधूकतरौ।

तदिदमनिर्दिष्टवक्तृकमनादिलोकप्रसिद्धिपरम्परायातमैतिह्यं। अत्रापि सर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्यवसानात् तस्मादक्षं न सेवेत, पिचुमन्दं न निक्रामेत, 'वटं' न छिन्द्यात्, पद्मं न मूर्ध्नि बिभृयात्, मधूकं न पदा स्पृशेत् इत्यध्याहारो भवति। सोऽयं निषेधरूप आगमः। उभयमप्येतन्नावश्यानुष्ठेयमिति मध्यमम्।

जघन्यं द्विधा काम्यं निषिद्धञ्च। तयोः काम्यं यथा,—

मुंडइ आचुसकसाअसाहिअ पाणणापणविद्रूणं।
तेस्सं पलिआत्यणोणं विकुणेइ पिणए घणए॥

तदेतत् पूर्ववत् विधिरूपं काम्यमाप्तवचनम्।

निषिद्धं यथा,—

वयं बाल्ये बालांस्तरुणिमनि यूनः परिणता-
वपीच्छामो वृद्धान् परिणयविधानस्थितिरियम्।
त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकाण्डेन विधिना
न नो गोत्रे पुत्रि क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत्॥

तदेतन्निषेधरूपं निषिद्धमेवाप्तवचनं उभयमपि चैतदलङ्कारिभिः संसृजेत इत्यादिदोषान्नानुष्ठेयमिति जघन्यम्॥

सदृशात् सदृशज्ञानमुपमानं द्विधेह तत्।

सत्रादेकमनुभूतेऽर्थेऽननुभूते द्वितीयकम्॥ ५०॥

तयोरनुभूतार्थविषयं यथा,—

सव्रं प्राणप्रवणमघवन्मुक्तमाहत्य वच-
स्तत्संघट्टाद्विघटितबृहत्खण्डमुच्चण्डरोचिः।
एवं वेगात् कुलिशमकरोद्व्योम विद्युत्सहस्रै-
र्भर्तुर्व्वज्ज्वलनकपिशास्ते च रोषाट्टहासाः॥

अत्र रामकराकृष्यमाणशशधर्जटिधनुर्विमुक्तज्योतिश्छटासहस्रसंकुलमाकाशं पश्यतो रावणदूतस्येयं स्वयं दृष्टेषु प्रभुवचःस्थलविदीर्णवज्रशकलविस्फूर्जथुषु तद्रोषाट्टहासेषु वियद्व्यापिषु तत्सादृश्यबुद्धिः। तदिदमनुभूतविषयं नामोपमानं मीमांसका वर्णयन्ति।

अननुभूतविषयं यथा,—

तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले।
समूहस्तारकाणां यः शकटाकारमाश्रितः॥

अत्र यथाविधः शकटाकारस्तथाविधो रोहिणीतारकासमूहाकार इत्येवमवधारिताप्तोपदेशस्य तदाकारतारकचक्रदर्शनादिदं तद्रोहिणीशकटमित्येति येयं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिस्तदिदमननुभूतविषयमुपमानं नैयायिकाः समुन्नयन्ति।

तथाभूतार्थविज्ञानजनकत्वेन हेतुना।
नास्मादभिनयालेख्यमुद्राबिम्बादयः पृथक्॥ ५१॥

तेष्वभिनयो यथा,—

वरविवरणिग्गअदलो एरण्डो साहइव्व तरुणा।
या एत्थ घरे हलिअवहू एदहमेत्तत्थणी वसइ।

अत्र पयोधरातिपरिणाहसूचकोत्तानप्रसारिताङ्गुलिहस्ताभिनयसंनिभैरण्डदलसन्निवेशदर्शनात् स्वयमदृष्टेऽपि हालिकवधूस्तनपरिणाहे पूर्वानुभू-

तैयंविधस्तनपरिणाहसम्बन्धप्रतिपत्तिः तदिदमनुभूतार्थविषयमुपमानमेवाभिनयद्वतुरतमं च्यते।

आलेख्यं यथा,—

तवालेख्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते
विधायैका चक्रं रचयति सुपर्णासुतमधः।
अथास्विद्यत्पाणि स्वरितमपमृज्यैतदपरा
करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्टाच्च लिखति॥

अत्र यदानुभूतनायकसन्दर्शनायाः स्वरूपालेख्यप्रदर्शनाद् एवम्भूतः स इति वितानमुत्पद्यते गोपनार्थञ्च तथाभूतयोरेव देवकुलादिदृष्टविष्णुकामयोः प्रतीति र्भवति तदेतदनुभूतार्थविषयं भवति। यदा पुनरननुभूतनायकादिसंदर्शनाया इत्यमाप्तोपदेशः एवंभूतः सुपर्णकेतुश्चक्रपाणि विष्णु र्भवति एवम्भूतो मकरध्वजः पुष्पचापः कामो भवति। यादृशाविमौ तादृशश्च स ते मनोरथभूमिः केवलमस्य गरुत्मदादयो न विद्यन्ते तदा तदुत्तरकालमालेख्यागततदाकारदर्शनात् सोऽयं मम प्रेयानिति मद्विधया कयापि लिखितो भविष्यतीति तद्गोपयास्येनं विष्णुचिह्नाभ्यामिति गरुत्मच्चक्रेऽधः प्रदेशहस्तयोः केतुहस्तयो र्निवेशयति। अथापरा प्रतिविधित्सु र्गोपायन्ती प्रकाशयन्ती च प्रत्यासन्नोपमानं मन्मथाकारमाचिख्यासुः करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्टाच्च लिखति। अत्राकृतौ पदार्थे या इमास्तयोर्लोकानां सोऽयमिति विष्णुरिति काम इति च संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तयः। तदिदमनुभूतार्थविषयमुपमानमालेख्यमाख्यायते।

मुद्रा यथा,—

सचकितमिव विस्मयाकुलाभिः
शुचिसिकतास्वतिमानुषाणि ताभिः।
क्षितिषु ददृशिरे पदानि जिष्णो-
रुपहितकेतुरथाङ्गलाञ्छनानि॥

अत्र चक्रध्वजाङ्कितजिष्णुपादमुद्रादर्शनात् येयममानुषी पादमुद्रा भवतीति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः। तदिदमननुभूतार्थविषयमुपमानमेव मुद्रेत्युच्यते। यदपि चादृष्टेऽपि जिष्णुपदे मृगीदृशामीदृशः स इत्यनुमानज्ञानं तदप्युपमानार्थनिबन्धनमेव।

अपि चास्त्यनुमानेऽपि सादृश्यं लिङ्गलिङ्गिनोः।
पदेन यत्र कुञ्जेन कुञ्जः पादोऽनुमीयते॥

प्रतिबिम्बं यथा,—

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः।
वीक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया॥

यदा तावदेव सम्बन्धग्रहः कीदृशं स्वं मुखं यादृशमादर्शे प्रतिबिम्बं तदालोकनाददृष्टेऽपि स्वमुखे येयमीदृशं मे मुखमिति प्रतिपत्तिः। तदिदमननुभूतार्थविषयम्। यदा पुनरित्यमाप्तोपदेशाद् यादृशं वस्तु तादृशमादर्शादौ प्रतिबिम्बं तदापि प्रियप्रतिबिम्बालोकनादिदं तन्मम प्रियप्रतिबिम्बमितीयं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिस्तदप्यननुभूतार्थविषयम्। यदा तु चित्रादिष्वनुभूतस्वमुखदर्शनायाः प्रतिबिम्बदर्शनादनेन सदृशं मे मुखमिति प्रतिपत्तिर्दृष्टप्रियतमाकारायाश्च प्रतिबिम्बाकारदर्शनादेतदाकारो मम प्रेयानिति प्रतिपत्तिः प्रतिबिम्बसन्निधौ प्रतिबिम्बोदयो दृष्टस्तदिह सन्निहितेन तेन भवितव्यमिति यो व्रीडाविकारभूतस्तदानुभूतविषयमेतदुपमानं प्रतिबिम्बमित्याचक्षते।

प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थो य स्तथा नोपपद्यते।
अर्थान्तरञ्च गमयत्यर्थापत्तिं वदन्ति ताम्॥ ५२॥
सर्वप्रमाणपूर्वत्वादेकशोऽनेकशश्च सा।
प्रत्यक्षपूर्विकेत्यादिभेदैः षोढा निगद्यते॥ ५३॥

तासु प्रत्यक्षपूर्विका एकशो यथा,—

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि।
अन्यथाऽनुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः॥

अत्र स्तनभरनितम्बयो र्मध्यं नोपलभ्यते स्तनभारावस्थानञ्च दृश्यते तत्र येयं पयोधरस्थितिः साऽन्यथाऽनुपपद्यमानाधारकं मध्यमनुपलभ्यमानं बोधयति सेयं प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिरेकशः एवेह विवक्षिता। इदमपि द्वेधं बहुशो भवति यत्तदर्थापत्तिलब्धं मध्यं तदपि धारणशक्तिमन्तरेण तत् कर्मासमर्थमिति तस्यापि शक्तिः कल्प्यते। सेयमर्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिः। यश्चायमर्थापत्तिविकल्पस्य मध्यस्योपलम्भाभावः सोऽपि प्रकारान्तरेणासम्भवत्कान्तिकार्थत्रयो तत्कर्षं कृते साचेयमभावपूर्विकाऽनुपपत्ति र्भवति। न चैतदिह शाब्दमपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते।

प्रत्यक्षादिपूर्विकानेकशो यथा,—

एतदालोक्य लोलाक्षि रूपमप्रतिमं तव।
कल्पयामः कलातत्त्वगुरुतामादिवेधसः॥

अत्रेदं रूपमप्रतिमं तवेति प्रत्यक्षपूर्वता अभावपूर्वता च व्यक्तमेव प्रतीयते तेनेयमनेकशः। अत्रापि येयं रूपस्याप्रतिमतान्यथानुपपद्यमाना कलातत्त्वगुरुविनिर्मितत्वमात्मनोऽवस्थापयति सोर्वश्यहल्यादिरूपोपमानज्ञानपूर्विका या तत्कर्त्तुरर्थापत्तिकल्पिता कलातत्त्वगुरुता सापि तथाविधशक्तिकल्पनापूर्विकेति उपमानपूर्विकार्थापत्तिपूर्विका चेयमर्थापत्तिः सापि तत्कर्त्तु र्वेधसः कलातत्त्वगुरुता तथाभूतशक्त्याधारता वा साप्यनुमानत आगमतो वा तस्य कल्प्यत इत्यनुमानपूर्विका चेयमर्थापत्तिः। न चैतच्चतुष्टयमिहापि शाब्दमपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते। एकशोऽनुमानपूर्विका यथा,—

कपोलपुलकेनास्याः सूचितो मदनज्वरः।
मनो निरन्तरासक्तं सख्यः कथयति प्रिये॥

तत्र योऽयं कपोलपुलकेनानुमीयमानो मनोभवज्वरः स मनसः प्रिये

निरन्तरासक्तिमन्तरेणानुपपन्न इत्यनुमानपूर्विकेयमर्थापत्तिः । अनेकश उपमानादिपूर्विका यथा,—

त्वदास्येन्दू समौ दृष्ट्वा तदिदं कल्पयामहे ।
अन्योन्यगामि लावण्यमनयोरेव केवलम् ॥

अत्र त्वदास्येन्दू समौ दृष्ट्वेत्युपमानपूर्वकता अर्थापत्तेः प्रत्यक्षपूर्वता च शब्दत एव प्रतीयते । या च मिथः सादृश्यानुपपत्तिलभ्या लावण्यान्योन्यगामिता सापि तथाविधं विधातारमन्तरेण न संगच्छत इत्यादौहापि पूर्ववद्वाक्यार्थसामर्थ्यतोऽवगन्तव्यम् ।

एकशोऽभावपूर्विका यथा,—

एतदासत्रं विनाहासत्रं निवेदयति सुभ्रु वः ।
प्रियापराधदण्डानां मनो भाजनतां गतम् ॥

अत्र सुभ्रु व इत्यनेन विलासवत्याः समस्तप्रशस्तलक्षणयोगो लक्ष्यते । तथाविधायाश्च वक्त्रे विलासहासस्याभावोऽनुपपद्यमानः शोकव्यतिरिक्तमात्मकारणं कल्पयतीति अभावपूर्विकेयमर्थापत्तिः ।

अनेकशोऽर्थापत्त्यादिपूर्विका यथा,—

दृष्ट्वा विभ्रमिणीमेतां विद्मो लीलागुरुं स्मरम् ।
स्मरञ्च मृगशावाक्ष्या मनसत्रस्याः कृतास्पदम् ॥

अत्र विभ्रमिणीति प्रशंसायां मत्वर्थीयेनेन विभ्रमाणामुत्कर्षो लक्ष्यते । ते चान्योपदेशादसम्भवन्तो मन्मथमुपाध्यायं बोधयन्ति । तस्याग्रतः पार्श्वतो वानुपलभ्यमानस्य तन्मनस्यवस्थानं लक्ष्यते । सेयमाद्यप्रत्यक्षपूर्विका द्वितीया चार्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिर्भवति । अयमेव च मनोभूर्मनसि कामिनीनां सम्भवतीति आप्तोपदेशादागमपूर्विकापि भवति ।

असत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते ।
प्रागभावादिभेदेन स षड्विध इहेष्यते ॥ ५४ ॥

तेषु प्रागभावो यथा,—

सग्गं अपारिजाअं कोत्थुहलच्छीविरहिअं महुमहस्स उरं।
सुमरामि महणपुरओ अमुद्धअंदं च हरं अगपब्भारं॥

प्रध्वंसाभावो यथा,—

'धृतिरस्तमिता गतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः।
गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे॥

इतरेतराभावो यथा,—

कर्णोत्पलं न चक्षुस्ते न चक्षुः श्रवणोत्पलम्।
इति जानन्नपि जनो मन्यते नेत्रदीर्घताम्॥

अत्यन्ताभावो यथा,—

जं जस्स होइ सारं तं सो देइत्ति किमत्थ अच्छरिअम्।
अणहो तंपि हु देदि सांजइदो हगां सवत्तीणं॥

अन्ये पुनरन्यथात्यन्ताभावमाचक्षते यथा,—

प्रसीद सद्यो मुञ्च मं चण्डि मानं मनोगतम्।
दृष्टमात्रेऽपि ते तत्र रोषः खकुसुमायते॥

सामर्थ्याभावो यथा,—

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातले॥

त एते षडपि निगदेनैव व्याख्याताः। अभावाभावोऽप्यभाव एव। तत्र प्रागभावप्रध्वंसो यथा,—

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी।
देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः॥

प्रध्वंसप्रागभावो यथा,—

न मर्त्यलोकस्त्रिदिवात् प्रहीयते म्रियेत नाम्ना यदि वल्लभो जनः।

प्रध्वंसप्रध्वंसो यथा,—

निरुत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीव(वि)त एव जीवति।

प्रध्वंसप्रागभावप्रध्वंसो यथा,—

नामिलितमस्ति किञ्चित् काञ्चीदेशस्य सर्वथा नाथ।
प्रसरतु करस्तवायं प्रकृतिकृशे मध्यदेशेऽपि॥

प्रध्वंसप्रध्वंसस्य प्रध्वंसो यथा,—

एषा प्रवासं कथमप्यतीत्य याता पुनः संशयमन्यथैव।
को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तोर्द्वाराणि दैवस्य पिधातुमीष्टे॥

इतरेतराभावाभावो यथा,—

आसनेऽपि गुरुणि व्यवस्थितं हात्यवस्तुनि नियुङ्क्ष्व कामतः।
तत् प्रयोजनधनं धनञ्जयादन्य एष इति मां च मावगाः॥

अत्यन्ताभावस्य सामर्थ्याभावस्य च प्रध्वंसाभावो यथा,—

अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापा फलस्य निर्धूतरजाः सवित्री।
तुल्या भवद्दर्शनसम्पदेषा वृष्टेर्दिवो वीतवलाहकायाः॥

एते नातिदुर्बोधा इति न व्याख्याताः।

अर्थालङ्कृतयोऽप्येतास्तु चतुर्विंशतिसङ्ख्यया।
कथिताः काव्यवित्तानां चित्तप्रह्लादहेतवे॥ ५५॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमद्भोजराजविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणे अर्थालङ्कारनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः॥

शब्देभ्यो यः पदार्थेभ्य उपमादिः प्रतीयते।
विशिष्टोऽर्थः कवीनां स उभयालङ्क्रिया मता॥ १॥
उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपह्नुतिः।
समाध्युक्तिः समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः॥ २॥
सतुल्ययोगितोल्लेखः ससहोक्तिः समुच्चयः।
साक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः सविशेषा परिष्कृतिः॥ ३॥

दीपकक्रमपर्य्यायातिशयश्लेषभाविका:।
संसृष्टिरिति निर्द्दिष्टास्ता श्चतुर्विंशति र्बुधै: ॥ ४ ॥

तत्र,—प्रसिद्धे रनुरोधेन य: परस्परमर्थयो:।
भूयोऽवयवसामान्ययोग: सेहोपमा मता ॥ ५ ॥
एकाभिधीयमाने स्यात् तुल्ये धर्म्मे पदार्थयो:।
प्रतीयमानेऽप्यपरा द्विविधापि च सा त्रिधा ॥ ६ ॥
पदवाक्यप्रपञ्चाख्यै र्विशेषै रुपपद्यते।
पृथगष्टविधत्वेन ताश्चतुर्विंशति: पुन: ॥ ७ ॥
समासात् प्रत्ययाच्चैव द्विविधा स्यात् पदोपमा।
या समासोपमा तत्र चतुर्धा साभिपद्यते ॥ ८ ॥
इवार्थान्तर्गतैरेका सामान्यान्तर्गतै: परा।
अन्तर्भूतोभयाभान्या सान्या सर्वसमासभाक् ॥ ९ ॥

तास्वन्तर्भूतेवार्था यथा,—

मुखमिन्दुसुन्दरं ते विसकिसलयकोमले भुजालतिके।
जघनस्थली च सुन्दरि तवशैलशिलाविशालेयम् ॥

अत्रेन्दुरिव सुन्दरमिन्दुसुन्दरमितीवार्थ:, उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासेनैवोक्त:। एवं विसकिसलये इव कोमले, शैलशिलेव विशालेति। सेयमन्तर्गतेवार्था नाम समासोपमासु पदोपमाभक्ति:।

अन्तर्भूतसामान्या यथा,—

चन्दसरिसं मुहं से अमअसरिच्छो अ मुहरसो।
विम्बोसकअपाहरहसुज्जलचुम्बणं सरिसं सा।

अत्र चन्द्रेण सदृशं चन्द्रसदृशं मुखं, अमृतेन सदृशोऽमृतसदृशो मुखरस इति समासे सुन्दरमधुरादिसामान्यशब्दप्रयोगो न श्रूयते प्रतीयते च सदृशादे र्द्योतकादिति सामान्यधर्मस्तत्र सौन्दर्य्यमाधुर्य्यादे: उपमानप्रसिद्धस्य उपमेये समासेनैव प्रतिपादितत्वादियमन्तर्भूतसामान्यानाम समासोपमासु पदोपमाभक्ति:।

अन्तर्भूतोभयार्था यथा,—

कमलकरा रम्भोरु कुवलअणअणा मिअंकवअणा सा।
कह ण णवचंपअंगी मुणालवड्डपि आतव इव॥

अत्र कमलमिव ताम्रौ रम्भेव पीवरौ कुवलयमिव श्यामे मृगाङ्क इव प्रेक्षणीयं नवचम्पकमिव गौरं मृणालमिव कोमलौ करावुरू नयने वदनमङ्गं यस्याः सा तथोक्तेत्यन्यपदार्थेन समासेनैव द्योतकसामान्ययोरुक्तत्वादियमन्तर्भूतवसामान्या नाम समासोपमासु पदोपमाभक्ति।

सर्वसमासा यथा,—

शरदिन्दुसुन्दरमुखी कुवलयदलदीर्घलोचना सा मे।
दहति मनः कथमनिशं रम्भागर्भाभिरामोरुः॥

अत्रोपमानोपमेयधर्माणामिन्दुसुन्दरादिशब्दैरिवार्थस्य समासेनैवाभिधानं सर्वं समासे स्यादिति सर्वसमासोपमेयं समासोपमासु पदोपमाभक्तिः।

या प्रत्ययोपमेत्युक्ता काव्यविद्भिः पदोपमा।
चतुर्धा भिद्यते सापि प्रत्ययार्थप्रभेदतः॥ १०॥
प्रत्ययो ह्युपमेये स्यादुपमानेऽपि कश्चन।
तत् सामान्ये भवेत् कश्चिदिवार्थे कश्चिदिष्यते॥ ११॥
तेषां वशात्तदुपमा भवेत्तद्व्यपदेशभाक्।
उदाहरणमेवास्या रूपव्यक्त्यै निदर्श्यते॥ १२॥

तत्र प्रत्ययस्योपमेयस्यार्थे यथा,—

हंसो ध्वाङ्क्षविरावी स्यादुष्ट्रक्रोशी च कोकिलः।
खरनादी मयूरोऽपि त्वञ्चेद्वदसि वाग्मिनि॥

अत्र कर्त्तर्युपमान इत्यनेन यदोपमाने उपपदे ध्वाङ्क्ष इव विरौतीति सामानाधिकरण्येन कर्त्तर्येव प्रत्ययः तदोपमेयस्यार्थो भवति। एवमुष्ट्रक्रोशी खरनादीत्येतयोरपि द्रष्टव्यम्। सेयमुपमेयार्थप्रत्यया नाम प्रत्ययोपमासु पदोपमाभक्तिः।

प्रत्ययस्योपमानार्थे यथा,—

पूर्णेन्दुकल्पवदना मृणालीदेश्यदोर्लता।
चक्रदेशीयजघना सा स्वर्गेऽपि न दृश्यते॥

अत्र पूर्णेन्दुरिव पूर्णेन्दुरित्यादिक्रियोपचारहत्त्या यद्यपि पूर्णेन्दु-प्रभृतय उपमानशब्दा अपुरुपमेयेषु वदनादिषु वर्त्तन्ते तेभ्यश्च यद्यपि स्वार्थ एव स्वार्थिकाः कल्पबादयो भवन्ति तथापि ते शब्दशक्तिस्वा-भाव्याद् गुणभूतमुपमानार्थमात्रं ब्रुवते। यथा शुक्लादिभ्यस्तरबादयः तथा ह्ययञ्च शुक्लोऽयमनयोः शुक्लतर इत्युक्ते शौक्ल्यस्यैव प्रकर्षो गम्यते न शौक्ल्यवतः सेयमुपमानार्थप्रत्यया नाम प्रत्ययोपमासु पदो-पमाभक्तिः।

सामान्यार्थप्रत्ययेन यथा,—

सूर्यायति सुधारश्मिर्मन्मथोऽतिमृतायते।
मृतस्य कान्ताविरहे स्वर्गोऽपि नरकीयति॥

अत्रोपमानादाचारादिभिः सूर्यादिभ्यः क्यजादय आचारलक्षणक्रिया-विशेष उत्पद्यमाना उपमानोपमेययोः सामान्य एवोत्पद्यन्त इति सेयं सामान्यार्थप्रत्यया नाम प्रत्ययोपमासु पदोपमाभक्तिः।

इवार्थप्रत्ययेन यथा,—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥

अत्र तेन तुल्यक्रिया चेद्वतिरित्यनेन चन्द्रशब्दाच्चन्द्रेण तुल्यं दृश्यत इतीवार्थ एव प्रत्ययो नतु तुल्यक्रियार्थे अन्यथा दृश्यत इति इवार्थ इव तुल्यक्रियाप्रयोगोऽपि न स्यात्। तदप्रयोगेऽपि च गौरिव गवय इत्यादौ वतिः प्रसज्येत। सेयमिवार्थप्रत्यया नाम प्रत्ययोपमासु पदोपमाभक्तिः।

वाक्योपमा तु या तत्र द्वैविध्यं सापि गच्छति।
एका पदार्थयोः साम्ये परा वाक्यार्थयोर्मिथः॥ १३॥

आद्या पूर्णा च लुप्ता च लुप्तपूर्णा तथैव च ।
पूर्णलुप्तेति चाख्याता कविमुखैश्चतुर्विधा ॥ १४ ॥

तत्र, पूर्णा सामान्यधर्मस्य प्रयोगे द्योतकस्य च ।
उपमानस्य च भवेदुपमेयस्य चैव हि ॥ १५ ॥

यथा, कमलमिव चारुवदनं मृणालमिव कोमलं भुजायुगलम् ।
अलिमालेव सुनीला तथैव मदिरेक्षणे कबरी ॥

अत्र कमलमृणालालिमालादीनामुपमानद्योतकतुल्यधर्मोपमेयवाचकानां चतुर्णामपि पदानां पृथक् पृथक् प्रयोगे पदार्थयोः साहश्याभिधीयमानत्वादियं पूर्णा नाम पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

लोपे सामान्यधर्मस्य द्योतकस्य च योपमा ।
प्रतीयमानसादृश्ये द्वयो लुप्तेति तां विदुः ॥ १६ ॥

यथा, न पद्मं मुखमेवेदं न भृङ्गौ चक्षुषी इमे ।
न केसराणि कान्तायाः इमास्ता दन्तपङ्क्तयः ॥

अत्र कान्तामुखादावुपमेये पद्मादिविपर्ययज्ञानप्रत्याख्यानेन इवादीनामभावेऽपि कान्त्यादिलुप्तधर्मप्रतीते लुप्ता नामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

लोपे सामान्यधर्मस्य लुप्तपूर्णेति गद्यते ।

यथा, राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।
रम्भास्तम्भाविवोरू च करिकुम्भाविव स्तनौ ॥

अत्र सामान्यधर्मे लुप्ते प्रतीयमानसादृश्यत्वेन पदार्थयोरुपमानोपमेयभावस्य परिपूर्णत्वे लुप्तपूर्णा नामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

द्योतकस्य तु लोपे या पूर्णा लुप्तेति सा स्मृता ॥ १७ ॥

यथा, त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।
कोमलापाटलौ तन्वि पल्लवश्चाधरश्च ते ॥

अत्र तन्त्रेण सदृशयोरनभिधानात् सादृश्यस्य पुनरुपमानोपमेयभाव-

विवचा तेन श्लेषतोऽन्यत्वे सतीतरेतरयोगेनोपमानोपमेययोरेकशेषेण च तद्विशेषणयोः समुदायेनाभिधानादिवादिमन्तरेणापि उपमानादीनां चतुर्णामपि पूर्णत्वे सत्यु क्तार्थत्वादिवादिलुप्यत इति पूर्णलुप्ता नामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः।

यापि वाक्यार्थयोः सापि चतुर्धैकेवशब्दिका।
नैकेवशब्दिकेवादिशून्या वै धर्मवत्यपि॥ १८॥

तास्वेकेवशब्दा यथा,—

पाण्डयोऽयमंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन।
आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्भरोद्गार इवाद्रिराजः॥

अत्र हिमवत्पाण्ड्ययोर्निर्भरहारयोर्बालातपहरिचन्दनयोश्च परस्परमुपमानोपमेयविवचायां विशेषणविशेष्यभावपरिकल्पनेन वाक्यार्थयोर्द्वयोरपि कल्पितत्वादेकेनैव इवशब्देन तयोः परस्परमुपमानोपमेयभावोऽभिहितः इतीयमेकेवशब्दा नाम वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः।

अनेकेवशब्दा यथा,—

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा।
पुपोष लावण्यमयान् विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि॥

अत्र क्रियापदसंग्रावाक्यार्थद्वयैकतापत्तिहेतोः सकर्मकत्वात् कर्त्तुः कर्मणश्चोपमानात् पृथगिवशब्दप्रयोग इति सेयमभिधीयमानसादृश्याऽनेकेवशब्दा नाम वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः।

अनिवादिशब्दा यथा,—

दिवो जागर्ति रक्षायै पुलोमारि र्भुवो भवान्।
असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपा नृपा स्त्वया॥

अत्र पुलोमारिवर्णनीययो र्द्यावाभूम्योरसुराणामवलिप्तपार्थिवानाञ्च तुल्यक्रियासमावेशादिवादिमन्तरेणापि वाक्यार्थानां परस्परमुपमानोपमेयभावोऽवगम्यते इतीयमनिवादिशब्दा नाम वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः।

वैधर्म्यवती यथा,—

प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभृता ।
न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव ॥

अत्र सत्युपमाने सत्युपमेये सत्यपि चेवशब्दे महौजसां मलिम्लुचानाञ्च योऽयं छलापकरणं नाम वस्तुधर्मः स उपमान एव न नियम्यत इति वैधर्म्यवती नामेयं वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ।

यत्रोक्तिभङ्ग्या वाक्यार्थसादृश्यमवगम्यते ।
वाक्यार्थयो विस्तरतः सा प्रपञ्चोपमेष्यते ॥ १९ ॥
सा तु प्रकृतरूपा स्याद्रूपेण विकृता तथा ।
तयोः प्रकृतरूपा सा विज्ञेया च चतुर्विधा ॥ २० ॥
स्यात् समस्तोपमा तद्वदेकदेशोपमा परा ।
मालोपमा तृतीया स्याच्चतुर्थी रसनोपमा ॥ २१ ॥

तासु समस्तोपमा यथा,—

अलिवलयैरलकैरिव कुसुमस्तवकैः स्तनैरिव वसन्ते ।
भान्ति लता ललना इव पाणिभिरिव किशलयैरधिकम् ॥

अत्र वसन्तलक्ष्मीपरिसंस्कृतानां लतानां ललनानाञ्च प्रतीयमानसादृश्यानामुपमानोपमेयभावविवक्षायां येयमलिवलयादिभिरलकादीनां प्रतीयमानसादृश्यानामेव पृथक् पृथगिवशब्दप्रयोगवतीति विस्तारेणावयविनोऽवयवानाञ्चेति सामस्त्येन वाक्यार्थयोरौपम्योक्तिभङ्गिः सेयं समस्तोपमा नाम प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमा भक्तिः ।

एकदेशोपमा यथा,—

कमलदलैरधरैरिव दशनैरिव केशरैर्विराजन्ते ।
अलिवलयैरलकैरिव कमलैर्वदनैरिव नलिन्यः ॥

अत्र नलिनीनां विलासिनीनाञ्च परस्परमुपमानोपमेयभावे वक्तव्ये विलासिनीलक्षणमुपमानार्थमेवावयवान्तराणि च यानि स्तनाद्युपमेयानि तानि परित्यज्य कमलमेवैकं तदवयवैर्दलादिभिः सहाधरा-

द्दिभिरुपमानैः पृथक् पृथगिव प्रयोगाद्विस्तरेणोपमितं तेनेयमेकदेशोपमा नाम प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः।

मालोपमा यथा,—

सोहव्व लक्खणमुहं वणमालव्व विअड्ढाइ विरहुस्स उरं।
किंतिव्व पवणतणव्वा राघवलाइसे विलपाइ दिट्ठ॥

अत्र रामदृष्टे र्लक्ष्मणमुखादिविनिवेशिन्याः शोभादुपमानमालया प्रतीयमानसादृश्यया विस्तरेणोपमिते मालोपमा नामेयं प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः।

रसनोपमा यथा,—

चन्द्रायते शुक्लरुचाथ हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता।
कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः॥

अत्र चन्द्रादीनां शौक्ल्यादिभिरभिधीयमानसादृश्यै र्येयं रसनाक्रमेण पश्चाद्वलनया विस्तरवती हेतुमती च प्रतत्रयोपमापङ्क्तिः तयैकैक-वाक्यताकरणेन शरद्रमणीयतोपवर्णनमिति सेयं रसनोपमा नाम प्रकृ-तरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः।

इतीमास्ताश्चतस्रोऽपि रूपेण प्रकृतेन याः।
उपमानाश्चतस्रोऽन्या विकृतेन प्रचक्ष्महे॥ २२॥
विपर्यासोपमा तासु प्रथमाथोभयोपमा।
अथोत्पाद्योपमा नाम तुरीयानन्वयोपमा॥ २३॥

तासु विपर्यासोपमा यथा,—

यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरम्
मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी।
येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता
स्तत् सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते॥

अत्र नेत्रादीनामुपमेयत्वमिन्दीवरादीनामुपमानत्वमिति प्रसिद्धौ येय-मत्यनुरागान्नेत्रादिष्वाधिक्यबुद्धि र्नातत्रनुरागादिन्दीवरादिषु तदनु-

कारबुद्धिस्तयेह रामेण विरहिणा अभिधीयमानसादृश्यान्नमीषां परस्परमुपमानोपमेयभावः प्रसिद्धे विपर्यासेन कल्पित इति सेयं विपर्यासोपमा नाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः। उभयोपमा यथा,—

तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।
निलीनां नलिनीषण्डे कथं नु त्वां लभेमहि ॥

अत्राप्यत्यन्तसादृश्यात् एकस्मिन् पक्षे प्रसिद्धे विपर्यास इति सेयं प्रतीयमानसादृश्योभयोपमा नाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः । उत्पाद्योपमा यथा,—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।
तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥

अत्रोपमानार्थमुत्पाद्योपमेयेन प्रतीयमानमभिधीयमानञ्च सादृश्यमभिहितमिति सेयमुत्पाद्योपमा नाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः । अनन्वयोपमा यथा,—

त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव त्वद्दृशौ त्वद्दृशाविव ।
त्वन्मूर्त्तिरिव मूर्त्तिस्ते त्वमिव त्वं कृशोदरि ॥

अत्र त्वमेवेदृशी नान्या तत्सदृशीत्यनन्वये सति उपमानोपमेयभावविवक्षयैकस्यापि वस्तुनोऽभेदमुपकल्प्य प्रतीयमानसादृश्यमौपमेयनाभिहितमिति सेयमनन्वयोपमा नाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ।

यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् ।
उपमेये भवेद्वृत्तिस्तदा तद्रूपकं विदुः ॥ २४ ॥
शब्दार्थोभयभूयिष्ठभेदात्त्रेधा तदुच्यते ।
शब्दभूयिष्ठमेतेषु प्रकृतं विकृतं तथा ॥ २५ ॥
अर्थभूयिष्ठमप्याङ्गः प्राधान्येनाङ्गिनो द्विधा ।
द्विधैवोभयभूयिष्ठं शुद्धसंकीर्णभेदतः ॥ २६ ॥
चतुर्धा प्रकृतं तेषु शब्दभूयिष्ठमुच्यते ।
समस्तं व्यस्तमुभयं सविशेषणमित्यपि ॥ २७ ॥

तेषु समस्तं यथा,—

पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते।
तत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः॥

अत्रोपमितव्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इति समासे पद्मानीव पद्मानि चन्द्रा इव चन्द्रा इत्यभेदोपचारेणात्यन्तसादृश्यात् पाणीनां नखानाञ्च पद्मचन्द्रादिभिरभिधाने सामान्येवादिशब्दाप्रयोगादुपमानार्थस्तिरोभूत इति सोऽयं गौणशब्दव्यपाश्रयः समासहेतुकः समस्तरूपं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः।

व्यस्तं यथा,—

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः।
बाहू लते वसन्तश्रीस्त्वं नः प्रत्यक्षचारिणी॥

अत्रापि पूर्ववत् पल्लवकुसुमलतावसन्तश्रीशब्दानां गुणवृत्त्याश्रयेणाङ्गुलीनखार्चिर्बाहुवर्णनीयनायिकाभिः सह सामानाधिकरण्यात् सामान्येवादिशब्दाप्रयोगाच्च तिरोभूतेऽप्युपमानार्थे समासो न कृत इत्यसमस्तरूपं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः।

समस्तव्यस्तं यथा,—

स्मितं मुखेन्दोर्ज्योत्स्ना ते प्रभाम्बु कुचकुम्भयोः।
दोर्लतापल्लवे पाणौ पुष्पं सखि नखार्चिषः॥

अत्र मुखेन्दोः स्मितमेव ज्योत्स्ना कुचकुम्भयोः प्रभैवाम्बु दोर्लतयोः पल्लवभूते पाणौ नखार्चिष एव पुष्पमिति समस्तानामसमस्तानाञ्च गौणशब्दानामुपमातिरस्कारेण दर्शितत्वादिदं समस्तव्यस्तं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः।

सविशेषणं यथा,—

हरिपादः शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः।
जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः॥

अत्र यथोक्तविशेषणविशिष्टो यो हरिपादः यश्च हरिहतासुरेभ्यो निःश-

ङ्गानां सुराणामानन्दोत्सवध्वजस्तयोः सविशेषणयोरेव प्रतीयमान-साट्टश्ययोः परस्परमुपमानोपमेयभाव इति सविशेषणं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः । तदेतच्चतुष्टयमपि प्रकृतसमासादिशब्दे निबद्ध-मिति प्रकृतमुच्यते ।

चतुरो विकृतस्यापि प्रभेदान् प्रतिजानते ।
परम्पराथ रशना माला रूपकरूपकम् । २८ ।

तेषु परम्परा यथा,—

ववसाअरइपओसो रोसगइन्दद्दिढसिंखलापडिवन्धा ।
कह कह वि दासरहिणो जअकेसरिपञ्जरो गओ घणसमओ ॥

अत्र दाशरथिसम्बन्धिनो व्यवसायस्य रविणा रोषस्य गजेन्द्रेण ज-यस्य केशरिणा सहोपमानोपमेयभावकल्पनया यदेकं रूपणम् अथैतत्-सम्बन्धितया प्रदोषशृङ्खलाप्रतिबन्धपञ्जराणां द्वितीयं ततस्त्रयाणाम-पि धनसमयेन तृतीयं तेनेयं रूपकपरम्परा नाम विकृतरूपकेषु शब्द-भूयिष्ठरूपकभेदः ।

रशना यथा,—

किशलयकरै र्लतानां करकमलै र्मृगदृशां जगज्जयति ।
नलिनीनां कमलमुखै र्मुखेन्दुभि र्योषितां मदनः ॥

अत्र किशलयकरैः करकमलैः कमलमुखै मुखेन्दुभिरिति रशनाक्रमेण शब्दानां संदर्भ उपलभ्यमानसादृश्यानां मनोभुवो जगद्विजये लतादि-सम्बन्धात् करणाभावमगमयतीति रशना नामैतद् विकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ।

माला यथा,—

स्वामी दुर्नयवारणव्यतिकरे शौर्योपदेशे गुरु-
र्विस्रम्भे हृदयं नियोगसमये दासो भये चाश्रयः ।
दाता सप्तसमुद्रसीमरशनादामाङ्कितायाः क्षितेः
सर्वाकारमहो स्वयम्बरसुहृत् को वा न कर्णो मम ॥

अत्र स्वास्यादीनां मालाक्रमेण निरूपितत्वात् मालारूपकं नाम विकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः॥

रूपकरूपकं यथा,—

मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भ्रूलता नर्त्तकी तव।
लीलानाट्यामृतं दृष्टौ सखि यूनां निषिञ्चति॥

अत्र मुखमेव पङ्कजं तदेव रङ्गः भ्रूरेव लता सैव नर्त्तकी लीलैव नाट्यं तदेवामृतमिति रूपितानामपि रूपणेन समासेन रूपकरूपकं नामायं विकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः। तदेतच्चतुष्टयमपि परम्परादिभिर्विकृतसमासादिशब्दैर्निबद्धमिति विकृतमुच्यते।

समस्तञ्चासमस्तञ्च युक्तञ्चायुक्तमेव च।
चतुर्धाङ्गिप्रधानं स्यादर्थभूयिष्ठरूपकम्॥ २८॥

तेषु समस्तं यथा,—

ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेशरम्।
ध्रियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम्॥

अत्र समस्तोपमायामिव पादाख्यः पङ्कजाख्यश्चावयवी परस्परमुपमानोपमेयभूतः प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्यैः रङ्गुलिश्रेणिनखदीधितिभिर्दलश्रेणिकेशरैश्च सह सामस्त्येन रूपितस्तद्योग्यस्थानविन्यासेन चार्थस्य प्राधान्यमभिहितमिति समस्तं नाम रूपकमिदमङ्गिप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः। न चैतद्वाच्यं पाणिपद्मानि भूपानामित्यादेरुदाहरणादिदं न भिद्यते इति। तत्र हि वाक्ये नखार्चिषां क्रियासमावेशेन प्राधान्यमवगम्यते न नखचन्द्राणां ततश्च न रूपकं। पाणिपद्मानीत्यस्य तु यद्यपि सङ्कोचक्रियायामस्ति समावेशस्तथापि न तानि वर्णनीयत्वेन उपन्यस्तानि अपि तु जिगीषुभाववर्णनाङ्गतया। अतः समावेशमात्रभणनान्न तत्र पाणिपद्मानां नापि नखचन्द्राणामर्थप्राधान्यमपि तु शब्दप्राधान्यमेव। इह तु चरणपङ्कजताम्राङ्गुलिदलश्रेण्यादिविशेषणविशिष्टस्य भूपालमौलि-

विनिवेशनेन प्राधान्यं प्रतीयत इति उभयमपि निरवद्यम् ।

असमस्तं यथा,—

आकस्मादेव ते चण्डि स्फुरिताधरपल्लवम् ।
मुखं मुक्तारुचो धत्ते घर्माम्भःकणमञ्जरीः ॥

अत्रापेत्रकदेशोपमाक्रमेण अधरपल्लवस्वेदाम्बुकणमञ्जरीणां सहजाहार्यावयवानामभिधानादुपमानावयविनश्चानभिधानादिदमसमस्तं नाम रूपकमङ्गिप्रधानेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि च मुख्यवस्तुनः स्फुरिताधरपल्लवमिति विशेषणविशिष्टस्य घर्माम्भःकणमञ्जरीधारणक्रियासमावेशः प्राधान्यं स्थापयति ।

युक्तं यथा,—

स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखम् ।
न कस्य नन्दनं सुभ्रु सुरभिश्वसितानिलम् ॥

अत्र स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गं सुरभिश्वसितानिलं ते मुखं न कस्य नन्दनमिति पुष्पभृङ्गादीनां परस्परं युक्तत्वपपत्ते युक्तं नामायमङ्गाङ्गिप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठो रूपकभेदः । अत्र यद्यपि नन्दनमिव नन्दनमिति गौणवृत्तिव्यपाश्रयः शब्द एव समस्तविशेषणैः परिष्क्रियते तथापि नन्दयतीति नन्दनमिति कर्त्रभिहितक्रियासमावेशे मुखाख्यस्यैव वस्तुनः प्राधान्यमवगम्यते, तस्य त्वपक्रियत इत्यर्थप्रधानमेवैतत् ।

अयुक्तं यथा,—

इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।
जगन्नेत्रेन्द्रस्माकं कथं तापाय कल्पते ॥

अत्र ज्योत्स्नोत्पलयोरयोगाज्जगन्नेत्रेन्दोश्च मुखस्य सन्तापकारणमिदमयुक्तं नामाङ्गिप्रधानरूपकभेदेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापिपूर्ववन्मुखाख्यस्य वस्तुनो विशेषणैः परिष्करणमिति तस्यैव प्राधान्यमवगम्यते ।

भेदानङ्गप्रधानस्त्र चतुरोऽवयवाश्रयान् ।

सहजाहार्यतदुभयोमतद्भेषज्ञ्यैः प्रचक्ष्यते ॥ ३० ॥

तेषु सहजावयवं यथा,—

पप्फुरिअउट्ठदलअं तक्खणविगलिअरुहिरमज्झविच्छउम्।
उक्खडिअकण्ठणालं पडिअं कुउदसणकेसरं मुहकमलम्॥

अत्रौष्ठादीनां दलादीनाञ्च मुखाम्भोजावयवानां स्फुरितविगलितोत्खण्डितस्फुटविशेषणविशिष्टानां परस्परमुपमानोपमेयभावकल्पितानां मुखपक्षे कमलपक्षे च सहजत्वं गम्यत इति सहजावयवो नामायमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः। नैतद्राजन्य ताम्राङ्गुलिदलश्रेणीत्यादेरर्थप्रधानभेदादिदं न भिद्यते। तत्र हि भूपालमौलिधारणक्रियासमावेशेनावयविनः प्राधान्यं विवक्षितमिह तु पतनक्रियायामवयवानाम्। अतएव ते तत्र स्फुरितादिविशेषणैर्विशिष्यन्ते।

आहार्यावयवं यथा;—

तो कुम्भअण्णपडिवअणदण्डपडिघट्टिआमरिसघोरविसो।
गलिअंसुअणिम्मोओ जाओ भीसणअरो दसाणणभुअओ॥

अत्र कुम्भकर्णप्रतिवचनममर्षोऽश्रुकमिति दशाननपक्षे दण्डो घोरविषं निर्मोक इति भुजगपक्षे ये अवयवास्तेषामाहार्यत्वादिदमाहार्यावयवं नाम रूपकमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः। अत्रापि कुम्भकर्णसम्बन्धपरिघट्टितगलितविशिष्टानामवयवानामेव दशाननभुजगभीषणतरीकरणक्रियायां प्राधान्यमवगम्यते।

उभयावयवं यथा,—

यस्या बीजमहङ्कृति गुरुतरो मूलं ममेति ग्रहो
नित्यत्वस्मृतिरङ्कुरः सुतसुहृद्भृत्यादयः पल्लवाः।
स्कन्धो दारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः
सा मे त्वच्चरणार्हणापरशुना तृष्णालता लूयताम्॥

अत्र बीजमूलमङ्कुरः पुष्पं फलमिति लतापक्षे सहजाः तृष्णापक्षे पुनरहङ्कृत्यादयः आहार्यावयवा इति तदिदं सहजाहार्याणामवयवानां

परस्परमुपमानोपमेयभावरूपणेनोभयावयवं नाम रूपकमिदमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि चाहङ्कारममताध्रौव्यस्मरणसुतादिदारपरिग्रहपराभवदुर्गतीनामवयवानामेव वीजादिरूपेण रूपितानां भगवदाराधनकुठारेण तृष्णालता लूयतामिति प्रार्थनक्रियया समावेशेन प्राधान्यमवगम्यते ।

विषमावयवं यथा,—

मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना ।
नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितुं भुवनत्रयम् ॥

अत्रेन्दुना मुखावयवो रूपितः भ्रुवौ च तदवयवौ लतावयविभ्यां मदरक्तौ तु कपोलौ न केनापीति सर्वतो वैषम्याद्विषमावयवं नाम रूपकमिदमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि मदरक्तनर्तितयोः कपोलभ्रुवोरेव मन्मथस्य जगत्त्रितयमर्दनक्रियायां प्राधान्यं साधकतमत्वमवगम्यते ।

आधारवन्निराधारं केवलं व्यतिरेकि च ।
इति शब्दार्थभूयिष्ठं शुद्धमाहुश्चतुर्विधम् ॥ ३१ ॥

तेष्वाधारवद् यथा—

सोहइ विसुद्धकिरणो गअणसमुद्दस्स रअणिवेलालग्गो ।
तारामोत्तापअरो फुडविहडिअमेहसिप्पिसमुहविमुक्को ॥

अत्र समुद्रत्वेन रूपितं गगनमाधारं परिकल्प्य रजनिमेघतारकौघानां वेलाशुक्तिमुक्ताफलप्रकाराणां च प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्यानां शब्दप्राधान्यतोऽर्थप्राधान्यतश्च रूपणं कृतमिति आधारवन्नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः ।

निराधारं यथा,—

वणराइकेसहत्था कुसुमाउहसुरहिसंचरन्तधअवडा ।
ससिअरमुहुत्तमेहा तमपडिहत्था विणेन्ति धूमुप्पीडा ॥

अत्र धूमोत्पीडानां वनराजिकेशहस्तत्वेन कुसुमायुधसुरभिसञ्चरद्ध-

अपटत्वेन शशिकरमुहूर्तमेघत्वेन तमःप्रतिहस्तत्वेन च रूपितानां निराधाराणामेव शब्दप्राधान्यमर्थप्राधान्यञ्चावधार्यत इति निराधारं नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः ।

केवलं यथा,—

वेल्लितभ्रु गलद्घर्मजलमालोहितेक्षणम् ।
विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥

अत्रावयविन एव केवलस्य वदनपङ्कजमिवेति रूपणादस्य शब्दप्राधान्यं वेल्लितभ्रुप्रभृतिविशेषणोपादानाच्चार्थप्राधान्यमेव लक्ष्यते तेन केवलं नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

व्यतिरेकवद् यथा,—

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-
रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघम्
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥

अत्र पुष्पकिसलयरत्नमधुपुण्यफलानामनाघ्रातमित्यादिविशेषणापादितव्यतिरेकाणां प्रतीयमानसादृश्येन शकुन्तलारूपेण रूपणादर्थतः शब्दतश्च प्राधान्यमवधार्यत इति व्यतिरेकवन्नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

अथ सङ्कीर्णभेदानां चतुष्टयमिहोच्यते ।
स्यात् सावयवसङ्कीर्णं तथा नावयवाह्वयम् ॥ ३२ ॥
तथैवोभयसङ्कीर्णं श्लेषोपहितमित्यपि ।
सैषा रूपकभेदानां विंशतिश्चतुरुत्तरा ॥ ३३ ॥

तेषु सावयवसङ्कीर्णं यथा,—

रइअरकेसरणिवहं सोहइ धवलदलसहस्सपरिगअम् ।
कुङ्कुमहरिसणजोगं पिआमहुप्पत्तिपङ्कअं व णहअलम् ॥

अत्र पितामहोत्पत्तिपङ्कजमिव नभस्तलं शोभत इत्युपमानोपमेय-

भावेनावयविनोरभेदस्तत्राविवक्षायामुपमैव न रूपकम्। रविकरधवलाब्जदलसहस्रयोः केशरनिकरदलसहस्रयोश्च प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्ययोश्च सहजाहार्यावयवभूतयोरभेदोपचारेण रूपणमिति सावयवरूपेणोपमायाः संकीर्णत्वादिदं सावयवसङ्कीर्णं नाम संकीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

निरवयवसङ्कीर्णं यथा,—

दीहो दिअहभुअङ्गो रइबिम्बफणामणिप्पहं विअसन्तो ।
अवरसमुद्दमुवगओ मुञ्चन्तो कंचुअंघम्मआणिवहं ॥

अत्र दिवसावयविनो भुजङ्गावयविनश्चाभिधीयमानप्रतीयमानदैर्घ्यदारुणादिधर्मयोरभेदोपचारेण रूपणमवयवानां चतुर्णां रविबिम्बातपफणामणिनिर्मोकाणां सत्यामप्यभेदोपचारयोग्यतायां द्वयोरिवशब्दप्रयोगेनोपमायां द्वयोस्तुल्यरूपणेऽपि असामानाधिकरण्यान्नावयवावयविभावो विभाव्यते इति निरवयवस्योपमायां सङ्कीर्णत्वान्निरवयवसङ्कीर्णं नाम सङ्कीर्णरूपकेषु उभयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

उभयसङ्कीर्णं यथा,—

धुअमेहमहुअराओ घणसमआअड्ढिओणआविमुक्काओ ।
णहपाअवसाहाओ णिअअट्ठाणं व पडिगआ दिसाओ ॥

अत्र पादपरूपेण रूपितस्य नभसो यदेतद्दिशां शाखारूपेण रूपणं मेघानाञ्च मधुकरप्रकारेण तदुभयमप्यन्यपदार्थषष्ठीसमासयोरभिधीयमानेन सावयवं निरवयवञ्चेति उत्प्रेक्षया च सङ्कीर्यमाणमुभयसङ्कीर्णरूपकव्यपदेशं लभते सोऽयं सङ्कीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः ।

श्लेषोपहितं यथा,—

पीणपओहरलग्गं दिसाणपवसन्तजलअसमअविइण्णं ।
सोहग्गपढमइण्हं पम्माअइ सरसणहपअं व इन्दहणुम् ॥

अत्र सरसनखपदाकारस्येन्द्रधनुष उत्पन्नसादृश्यादभेदोपचारेण रूपणे योऽयं सरसे नभसि पदमस्येति व्युत्पत्त्या श्लिष्टरूपेण

तद्विशेषणप्रकारः यस्य शोभायाः प्रथममग्रं चिह्नं सौभाग्यस्य च प्रथमं चिह्नं पीनपयोधरे मेघे स्तने वा लग्नमित्यादिविशेषणविशेष्यभावः तेनेदं श्लेषोपधोचित इति श्लेषोपहितं नाम सङ्कीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठ-रूपकं भेदः।

द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते।
उपमारूपकान्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत्॥ ३४॥
तदानन्त्येन भेदानामरुङ्क्यं तस्य लक्षयः।
दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्तिरेव च॥ ३५॥
तत्र वादेः प्रयोगेन दृष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते।
इवादेरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः॥ ३६॥
वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात्तत्सधर्म्मणः।
साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्तिरुच्यते॥ ३७॥
तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके।
साम्ये पूर्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते॥ ३८॥

(१) क्रियायोगनिमित्तसाम्या दृष्टान्तोक्तिः सामान्यतः पूर्वा यथा,—

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः।
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्॥

अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरनाविष्टलिङ्गत्वादवस्थाभिधेयत्वाच्च स्थित इत्यादिषु न लिङ्गभेददोषः। अभिधीयमानस्यानादिक्रियायोगजनितं साम्यं समस्तमूर्तिमत् साधारणस्य पूर्वमेव छायादृष्टान्तः सेयं क्रिया-योगनिमित्तसाम्या सामान्यतः पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः। सैव क्रियागुणयोगनिमित्ता विशेषतः पूर्वा यथा,—

सअलुज्जोइअवसुहे समत्थजीअलोअवित्थरन्तपआवे।
ठाइ ण चिरं रविम्मि व विहाणपडिदा वि मइलदा सप्पुरिसे॥

अत्र जगदुद्योतनक्रियाप्रतापगुणयोगहेतुसाम्यमसाधारणस्य सूर्यदृष्टान्त इति विशेषतो क्रियागुणयोगनिमित्तेयं पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्य-

भेदः। गुणयोगनिमित्तसाम्या सामान्येन उत्तरा यथा,—

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम्।
न कारणात् स्वाद् विभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥

अत्र रूपादिगुणयोगजन्मजनितं साम्यं सामान्यरूपञ्च पश्चात् प्रदीप दृष्टान्त इति सामान्यतो गुणयोगनिमित्तेयमुत्तरा नाम दृष्टान्तोक्ति-साम्यभेदः। सैव क्रियागुणद्रव्ययोगनिमित्ता विशेषतो यथा,—

अव्वोच्छिन्नपसरिओ अहिअं उद्धाइफुरिअसूरच्छाओ।
उच्छाहो सुहगाणं विसमक्खलिओ महाणईण व सोत्तो ॥

अत्राव्यवच्छिन्नप्रसृत इति क्रियायोगनिमित्तं स्फुरितशौर्यच्छाय इति गुणयोगनिमित्तं स्फुरितसूर्यच्छाय इति द्रव्ययोगनिमित्तञ्च साम्यं सामान्यविशेषरूपञ्च विषमस्खलितमहानदीस्रोतोदृष्टान्त इति विशेषतः क्रियादियोगनिमित्तेयमुत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः। द्रव्य-जातिनिमित्तसाम्या सामान्यतः पूर्वा दृष्टान्तोक्ति यथा,—

विसवेओ व्व पसरिओ जं जं अहिलेइ बहलधूमुप्पीड़ो।
सामलइज्जइ तं तं रुहिरं व महोअहिस्स विद्दुमवेढं ॥

अत्र धूमविषयो विद्रुमरुधिरयोश्च द्रव्यजातियोगकृतं प्रतीयमानं श्यामलायत इति धूमविषद्रव्ययोगजनितमभिधीयमानं सामान्यरूपञ्च साम्यं सेयं दृष्टान्तस्य पूर्वमेवोपन्यासाद् द्रव्यजातियोगनिमित्तसाम्या सामान्यतः पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः। सैव द्रव्ययोगनिमित्त-साम्या विशेषतो यथा,—

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥

अत्र दीपशिखादिद्रव्ययोगकृतं साम्यं सामान्यविशेषरूपौ सञ्चारिणी दीपशिखेति च राजमार्गाट्ट इति च दृष्टान्तौ पूर्वमेवोपन्यस्तौ सेयं विशेषतो द्रव्ययोगनिमित्तसाम्या पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्ति साम्यभेदः। द्रव्य-योगनिमित्तसाम्यैव सामान्यत उत्तरा यथा,—

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते ।
मलीमसमुखा वर्त्तिः प्रदीपशिखया यथा,—

अत्र द्रव्ययोगकृतं साम्यं सामान्यरूपश्च प्रदीपः पश्चात् प्रदीपशिखावर्त्तिर्दृष्टान्तः सेयं यथोक्तरूपोत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः । सैव क्रियागुणयोगनिमित्तसाम्या विशेषतो यथा,—

तो ताण हअच्छाअं णिच्चलल्लोअणसिहं पउत्थपआवं ।
आलेक्खपदीवाणं व णिअअं पअइचटुलत्तणं पि विअलिअं ॥

अत्र हतच्छायमित्यादीनामन्तर्गतगुणत्वेन क्रियाविशेषणत्वात् क्रियागुणयोगनिमित्तं निजं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितमिति गुणयोगनिमित्तं च साम्यं सामान्यविशेषरूपश्चालेख्यप्रदीपदृष्टान्त इति क्रियागुणयोगनिमित्तेयं विशेषत उत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः । अथ दृष्टान्तोक्तेर्दृष्टान्तालङ्कारस्य च को विशेषः। उच्यते लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इत्यर्थं प्रति न कश्चिद्विशेषः उक्तिं प्रति पुनरनेको विद्यते तद् यथा। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भिन्ने वाक्ये निर्देशो दृष्टान्तालङ्कारः,एकवाक्ये निर्देशो दृष्टान्तोक्तिः। साधर्म्यसिद्धये दृष्टान्तालङ्कारः, साधर्म्यासिद्धये दृष्टान्तोक्तिः। इवाद्यप्रयोगे दृष्टान्तालङ्कारः, इवादिप्रयोगे तु दृष्टान्तोक्तिः। अत एवेयमुभयालङ्कारः स पुनरर्थालङ्कार इति साम्योत्कर्षापकर्षोक्तेरुपमानोपमेययोः प्रकृतता विकृतता चेति प्रपञ्चोक्तिः प्रदर्श्यते । सोपमानोपमेययोः साम्येन प्रकृतता यथा,—

अरण्यबीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।
यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात् पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥

अत्र मृगलोचनोपमानानां तल्लोचनोपमेययोश्च साम्यमविकृतानामेव प्रतीयते सेयं सामान्येन प्रकृतता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । प्रकृतैवोपमानोत्कर्षेण यथा,—

गर्भमसम्बाधमिमं लोचनयुगलेन वहसि किं मुग्धे ।
सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥

अत्र तव द्वे लोचनोत्पले एव सरसां पुनर्बहूनि नीलोत्पलानीत्युपमानोत्कर्षः प्रकृत एव प्रतीयते । सेयमुपमानोत्कर्षेण प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । सैवोपमानापकर्षेण यथा,—

अन्यतो नय मुहूर्त्तमाननं चन्द्र एष सखे कलामयः ।
मा कदाचन कपोलयोर्मलं संक्रमय्य समतां नयिष्यति ॥

अत्रोपमानस्य मलिनताकृतोऽपकर्षः प्रकृत एव प्रतीयते । सेयमुपमानापकर्षेण प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । सैवोपमानस्य किञ्चिदुत्कर्षेण यथा,—

आपातमात्ररसिके सरसीरुहस्य
किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् ।
कालः कलिर्जगदिदं न कृतज्ञमज्ञे
स्थित्वा हरिष्यति तवैव मुखस्य शोभाम् ॥

अत्रोपमानस्योपमेयाद्दीषदुत्कर्षः प्रकृत एव प्रतीयते । सेयमीषदुत्कर्षेण प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ।

उपमानोपमेययोः साम्यापत्त्या विकृता यथा,—

अविणोए महाणसकम्मलग्गमसिमइलिएण हत्थेण ।
छित्तं मुहं हसिज्जइ चन्दावत्थं गअं पइणा ॥

अत्रोत्कृष्टोपमेयस्य मसीमालिन्यवैकृतेनोपमानसाम्यमापाद्यमानं प्रतीयते सेयमुपमानोपमेययोः साम्यापत्त्या विकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । विकृतैवोपमेयस्योत्कर्षापत्त्या यथा,—

रत्तुप्पलदलसोहा तीअ वि चसअम्मि सुरहिवारुणीभरिए ।
मअतंबेहि मणहरपडिमापडिएहि लोअणेहि लद्धा ॥

अत्रोपमेयस्य मधुमदाताम्रत्ववैकृत उत्कर्षः प्रतीयते सेयमुपमेयोत्कर्षेण विकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः । सैवोपमेयापकर्षापत्त्या यथा,—

मृगं मृगाङ्कः सकलं सदाङ्के बिभर्त्ति तस्यास्तु मुखं कदाचित् ।
कपोलदेशे मृगनाभिपत्रमियात् सखे तस्य ततोऽपकर्षः ॥

अत्र मृगाङ्कः सकलं मृगं सदा बिभर्ति तन्मुखस्य कदाचिन्मृगनाभिमात्रमेव पत्रमित्युपमेयस्य वाचनिक्यपकर्षोपपत्तिः प्रतीयते, सेयमुपमेयापकर्षोपपत्त्या विकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः। सैवोपमेयस्य साम्यापत्त्योपमानोत्कर्षेण च यथा,—

न मर्त्यलोकस्त्रिदिवात् प्रहीयते म्रियते नाद्य यदि वल्लभो जनः।
निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीवित एव जीवति॥

अत्रोपमेयस्य यथोक्तधर्मयोगे सत्युपमानेन पूर्वार्धे साम्यमुत्तरार्धे तु किञ्चिदुत्कर्षो भवति सेयं यथोक्ता विकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः।

प्रतिवस्तूक्तिरप्यस्मिन्पूर्वो वक्रा च कथ्यते।
दृष्टान्तोक्तेश्च सा च्छायां प्रपञ्चोक्तेश्च गाहते॥ ३८॥

सा दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधावृजुः पूर्वा च यथा,—

तन्मन्ये हिमभासस्तारानिकरेण कान्तिकच्छेद्या।
यत्तस्या मुखमेतद्यदि युवतिमुखानि विजयन्ते॥

अत्र तदिन्दोस्तारकौघेण कान्तिकच्छेद्या इति पूर्वमृजूक्त्या दृष्टान्तरूपं पश्चाद्यदेतन्मुखं युवतिमुखानि विजयन्त इति ऋजूक्त्यैव दार्ष्टान्तिकरूपं प्रतिवस्तूपन्यस्तमिति सेयं दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधावृज्वी पूर्वा च प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः।

सैवोत्तरा वक्रा च यथा,—

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य।
दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः॥

अत्र शुद्धान्तदुर्लभमिति वक्रोक्त्या पूर्वं दार्ष्टान्तिकरूपं वस्तूपन्यस्य पश्चात् दूरीकृताः खलु गुणैरिति वक्रोक्त्यैव दृष्टान्तरूपं प्रतिवस्तूपन्यस्तमिति सेयं दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधौ वक्रोत्तरा च प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः।

दृष्टान्तोक्तिच्छायया निषेधे ऋजुः पूर्वा यथा,—

न मालतीदाम विमर्दयोग्यं न प्रेम नव्यं सहतेऽपराधान्।
म्लानापि न म्लायति केसरस्रग् देवी न खण्डप्रणया कथञ्चित्॥

अत्र न मालतीदाम विमर्दयोग्यमिति म्लानापि न म्लायति केसरस्रगिति च ऋजूक्तिभ्यामेव पूर्वं दृष्टान्तरूपे वस्तुनी प्रतिषिध्योत्तरकालं न प्रेम नव्यं सहतेऽपराधानिति देवी न खण्डप्रणया कथञ्चिदिति च दार्ष्टान्तिक-रूपे प्रतिवस्तुनी ऋजूक्त्यैव प्रतिषिद्धे सेयं निषेधे ऋज्वी पूर्वा च दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः।

सैवोत्तरा च वक्रा च यथा,-

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्॥

अत्र कथं वा स्यादिति वक्रया निषेधोक्त्या दार्ष्टान्तिकमभिधाय पश्चान्न वसुधातलात् प्रभातरलं ज्योतिरुदेतीति वैयधिकरण्यवक्रयैव निषेधोक्त्या दृष्टान्तोऽभिहितः सेयं निषेधे वक्रोत्तरा च दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः॥

प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधात्री यथा,—

तरङ्गय दृशोऽङ्गने पततु चित्रमिन्दीवरम्
स्फुटीकुरु रदच्छदं व्रजतु विद्रुमः श्वेतताम्।
क्षणं वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिकाम्
उदञ्चय मुखं मनाग् भवतु च द्विचन्द्रं नभः॥

अत्र प्रथमचतुर्थपादयोरुपमानोपमेयसाम्यं वैकृतं द्वितीयतृतीयपादयो रुपमानापकर्षः प्रकृत इति सेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधात्री नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः। सैव विधौ वक्रा यथा,—

एक्कोस्मिअभुअभङ्गे विमलकवोले
वआणम्मि तुह समअच्छि तिरिच्छणअणे।
एङ्क ससिबिम्बउ कलङ्कगारउ पंडरउ क्खिक्कउ
उप्परेण भमाइ आणिमच्छणखप्परउ॥

अत्रोपमेयोत्कर्षो वैकृतः उपमानापकर्षः प्राकृतः प्रकाशत एव या पुन-रियमुत्तरार्धेन रूपकेणोपमानापकर्षसत्रोक्तिभङ्गिस्तयेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधौ वक्रा नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः। सैव निषेधे ऋज्वी यथा,—

'दातारो यदि कल्पशाखिभिरलं यद्यर्थिनः किं तृणैः
सन्तश्चेदमृतेन किं यदि खलास्तत् कालकूटेन किम्।
किं कर्पूरशलाकया यदि दृशोः पन्थानमेति प्रिया
संसारेऽपि सतीन्द्रजालमपरं यद्यस्ति तेनापि किम्॥

अत्रोपमेयोत्कर्षः ऋजूक्त्यैव च निबद्ध इति सेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया निषेधे ऋजुर्नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः।

सैव निषेधे वक्रा यथा,—

तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा तच्चेत् स्मितं का सुधा
तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्ताश्चेद्गिरो धिङ्मधु।
धिक् कन्दर्पधनुर्भ्रुवौ च यदि ते किं वा बहु ब्रूमहे
तत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वेधसः॥

अत्रोपमानापकर्षो वक्रोक्त्या च निषेधः शेषं पूर्ववत् ते इमे द्वे अपि मालोपमाच्छायया प्रपञ्चोक्तिपूर्वे पुनः उपमाच्छाययेति मन्तव्यम्।

अर्थयोरतिसादृश्याद् यत्र दोलायते मनः।
तमेकानेकविषयं कवयः संशयं विदुः॥ ३९॥
तत्रैकविषयोऽनेको यस्मिन्नेकत्र शङ्क्यते।
यस्मिन्नेकोऽनेकत्र सोऽनेकविषयः स्मृतः॥ ४०॥

तयोराद्योऽभिधीयमानसादृश्यो यथा,—

आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा
नासाग्रे नयनं यदेतदपरं यच्चैकतानं मनः।
मौनं चेदमिदं च शून्यमखिलं यद्विश्वमाभाति ते
तद् ब्रूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि॥

अत्रैकस्मिन् वस्तुनि वस्तुद्वयस्याभिधीयमानसामान्यप्रत्यक्तं तद्विशेषप्रत्य-

स्तादुभयविशेषस्मरणाच्च यो विमर्षः सोऽयमेकविषयः संशयः।
स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा,—

किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किं ते लोलेक्षणं मुखम्।
मम दोलायते चित्तं पश्यतस्त्वां मनस्विनि॥

अत्र मुखलक्षणे लोचनलक्षणे चैकस्मिन्नेव वस्तुनि पद्मलक्षणं भ्रमरलक्षणश्चापरमपि वस्तु प्रतीयमानसादृश्यमाशङ्क्यते सोऽयमप्येकविषय एव संशयः। अनेकवस्तुविषयो द्विधा शुद्धो मिश्रश्च। तयोः प्रतीयमानसादृश्यः शुद्धो यथा,—

वाणो भंभुरभोलो उल्लसिअणिअंसणो गहण सुणिअ णिणिकन्ता।
णिद्दाए भस्मलोए एक्कवि तोआ मुक्क जोहइ पुणु ओहइ गआणभुअस्स को।
णक्कु आणइ दोण्ह वि चणइ कुवणु॥

अत्र द्वयोः प्रतीयमानसादृश्ययोः कान्तिकामुखचन्द्रयोरेकतर एव विशङ्क्यत इति सोऽयमनेकविषयः शुद्धः संशयः।
अभिधीयमानसादृश्यो मिश्रो यथा,—

तावपेतताव भिनवजपापुष्पभासां निवासो
निष्ठत्यन्ते द्वयमपि वियन्मण्डलस्योपसन्ध्यम्।
अर्कं को वा तुदयति च कः को रविः कः शशाङ्कः
का च प्राची तदिह न वयं का प्रतीचीति विद्मः॥

अत्र द्वयोरभिधीयमानसादृश्ययोः सूर्याचन्द्रमसोः प्राचीप्रतीच्यो वा तदन्यतममेकमेव वस्तु पर्यायतो विशङ्क्यत इति अनेकविषयोऽयं मिश्रः संशयः। उपलक्षणञ्चैतत् तेन वितर्कादयोऽपि संशयोक्तावेव द्रष्टव्याः।
तद्यथा,—

सरोजपत्रे परिलीनषट्पदे विशालदृष्टेः स्विदमू विलोचने।
शिरोरुहाः स्विन्नतपक्ष्मसन्तते द्विरेफवृन्दं नु निशब्दनिश्चलम्॥
अगूढहासस्फुटदन्तकेशरं मुखं स्विदेतद्विकचं नु पङ्कजम्।
इति प्रलीनां नलिनीवने सखीं विदाम्बभूवुः सुचिरेण योषितः॥ युग्मम्

यथा च,—

सुहं सञ्चलिउल्लावे एहाणेल्ले चिउरे
वेणिञ्जसणसोरे समोत्तिञ्जहारे उरे।
कालन्तरे तरलाच्छिछ्ञ्ज सञ्जाण समुल्लसइ
माहञ्ञ पुण थणगुड़रे ण मुणइ कहि वसइ॥

कः पुन र्वितर्कसंशययो र्विशेषः, उच्यते। निर्णयासन्नो वितर्कः वितर्कासन्नश्च संशयः। संशयान्तो हि वितर्कस्तत्र कोटिमारुह्य ततो विभ्रष्टत्वमभिनिविशते। यथा पूर्ववाक्ये विदाम्बभूवुरिति। संशयमेव वा विगाहते यथा माहञ्ञ पुण थणगुड़रे ण मुणइ कहि वसइ। शब्दाश्च किंस्विदादय स्तुल्यरूपा एव संशयविपर्यययोरिति दुरवबोध-स्तद्विशेषः। नन्वेवं वितर्कादयोऽपि उभयालङ्काराः स्युः सत्यं किन्तू-क्तिपक्षे परार्थानुमानवत् स्वरूपपक्षे स्वार्थानुमानवदिति। अयमेव चोक्तिशब्दस्यार्थः तेन स्वरूपमात्रोक्तौ संशयवितर्कादयोऽप्यर्थालङ्काराः। उक्तिप्राधान्ये तूभयालङ्काराः॥

अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम्।
औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते॥४१॥
वाच्ये प्रतीयमाने च सादृश्ये प्रथमा तयोः।
तथाभूते द्वितीया स्यादपह्नोतव्यवस्तुनि॥४२॥
अनौपम्यवती भूयः पूर्वापूर्वा च कथ्यते।
तासामुदाहृतिष्वेव रूपमाविर्भविष्यति॥४३॥

तत्राभिधीयमानौपम्यवती यथा,—

गिम्हे दवग्गिमसिमइलिआइ दीसन्ति विंभसिहराइ।
आसमुपउत्थवइएण होन्ति णवपाउसब्भाइ॥

अत्र नवप्रावृडभ्राणां विन्ध्यशिखरैरभिधीयमानसादृश्यैरपह्नुतत्वादभि-धीयमानौपम्यवती अपह्नुतिः।

प्रतीयमानौपम्यवती यथा,—

न केतकीनां विलसन्ति सूचयः प्रवासिनो हन्त हसत्ययं विधिः ।
तडिल्लतेयं न चकास्ति चञ्चला पुरः स्मरज्योतिरिदं विजृम्भते ॥

अत्र केतकीसूचीनां विधिविहसितैः प्रतीयमानसादृश्यैः तडिल्लतायाश्च स्मरज्योतिषापह्नुतत्वाद् इयं प्रतीयमानौपम्यवत्यपह्नुतिः ।

अनौपम्याभिधीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा,—

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः ।
अवगच्छेयुराज्ञातमहो शीतानिलं वनम् ॥

अत्र राजकन्यानुरागलक्षणस्य रोमाञ्चकारणस्य रक्षकावगतिहेतोः पूर्वमेवाभिहितस्य च वनानिलशैत्यलक्षणेन कारणान्तरेणापह्नवः न चैतयोः सादृश्यमस्ति सेयमनौपम्याभिधीयमानापह्नोतव्यवस्तुः कार्यात् पूर्वं कारणोपन्यासेन पूर्वेत्युच्यते ।

सैवापूर्वा यथा,—

आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे कथं दृष्ट्वैव कन्यकाम् ।
अक्षि मे पुष्परजसा वातोद्धूतेन पूरितम् ॥

अत्रानन्दाश्रुप्रवृत्तिरिति पूर्वं कार्यस्य पश्चाद् दृष्ट्वैव कन्यकामिति कारणस्योपन्यासः शेषं पूर्ववत् सेयमभिधीयमानापह्नोतव्यवस्तु, अनौपम्यापह्नुतिरपूर्वेत्युच्यते ।

अनौपम्यैव प्रतीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा,—

उरु पेक्खिअ वहूकाविल्लयाइ णअणेत्ति दइअवच्छलिए ।
कण्टअविलिहिअपीणुण्णअत्थणि उअस कुसुम्भाहो ॥

अत्र नैतस्याः स्तनयोरुपपतिना नखक्षतं कृतमपि तु कण्टकैरिति प्रतीयमानापह्नोतव्यं वस्तु प्रकाश्यते । पूर्ववदेव च पूर्वार्धे कारणस्योपन्यासः पश्चिमार्धे तु कार्योपदेशो दृश्यते । सेयमनौपम्याप्रतीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा नामापह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनमिति लक्षणयोगाज्ज्ञायते ॥

सैवापूर्वा यथा,—

कस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआइ सव्वणं अहरं ।
सभमरपउमाघाइ णिवारिआ वामे सहसु एण्हिं ॥

गाथादि नास्या उपपतिना अधरो व्रणितः किं तर्हि भ्रमरेणेति प्रतीयमानापह्नोतव्यं वस्तु पूर्वार्धे तु सव्रणमधरमिति कार्यमुपन्यस्य पश्चिमार्धे सभ्रमरकमलाघायिणीति कारणमुपन्यस्तं सेयमन्योपम्या प्रतीयमानापह्नोतव्यवस्तुपूर्वा न यथोक्तलक्षणयोगाज्जायते ।

समाधिमन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं विदुः ।
निरुद्भेदोऽथ सोद्भेदः स द्विधा परिपठ्यते ॥ ४४ ॥

तत्र निरुद्भेदो यथा,—

दूरपडिबद्धराए अवऊहन्तम्मि दिणअरे अवरदिसं ।
असहन्ति व्व कि वि णिमइ पिअअमपच्चक्खदूमणं दिणलच्छी ॥

अत्र दिनकरदिनलक्ष्मीप्रतीचीनां समारोपितनायकनायिकाप्रतिनायिकाधर्माणां दूरप्रतिबद्धराग इत्यादिभिः श्लिष्टपदैरनुद्भेदः । एवमन्यधर्माध्यारोपादयं निरुद्भेदः समाधिभेदः ॥

सोद्भेदो यथा,—

वत्तह्ले लङ्कवोलं तह एत्तइ पुण वङ्क वलि
किज्जसि तारतरिणि तु उक्क रोसञ्ज यिरञ्ज जेण ।
गोरब्भसु अपइ किंपि णिजावजण,
ताव हिमिणयिसिन्ति अत्थि पुलुटठतण ॥

अत्रापि प्रियतमव्यलीकासहिष्णुः कापि कामिनी हिमानीप्लुष्टां कमलिनीमालोक्य तस्यामात्मधर्मान् प्रिये च सूर्यधर्मानारोपयति ते च वलिः किमेऽहं तव रोपयेत्याभिः पदैरुद्भिद्यमाना इह प्रतीयन्त इत्ययं सोद्भेदः समाधिभेदः । अन्यस्यान्यधर्मा इति वुत्पत्त्यत्रा धर्मिणोऽप्यध्यासे समाधिरिष्यते ।

सधर्माणां धर्मिणश्च यथा,—

चञ्चज्जरात्स्वाविशदपुलिने सैकतेऽस्मिन् सरय्वा

वादद्वैतं सुचिरमभवत् सिद्धयूनोः कयोश्चित् ।
एको ब्रूते प्रथमनिहतं केशिनं कंसमन्यः
स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम् ॥

अत्र संबोध्य वर्णनीये विष्णुस्वरूपस्य धर्मिणस्तद्धर्माणां चाध्यासाद्‌यं धर्मिधर्माध्यासरूपः समाधिः ।

धर्मिण एवाध्यासो यथा,—

प्राप्तश्रीरेष कस्मात् पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्यात्
निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव संभावयामि ।
सेतुं बध्नाति कस्मात् पुनरयमखिलद्वीपनाथानुयात-
स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥

अत्र प्राप्तश्रीरेष कस्मादित्यादिभिर्मन्थखेदादिधर्माणां निवर्त्तितत्वात् प्राप्तश्रीरित्यादीनाञ्च श्लेषेणैवाभिधानात् त्वयीति वर्णनीयपदे विष्णुस्वरूपस्य धर्मिण एवाध्यासात् तद्धर्माणां चानध्यासाद्‌यं धर्म्यध्यासरूपः समाधिः ।

समाधिमेव मन्यन्ते मीलितं तदपि द्विधा ।
धर्माणामेव चाध्यासे धर्मिणां वान्यवस्तुनि ॥ ४५ ॥

अत्रान्यधर्माणामेवान्यवस्तुन्यध्यासान्मीलितं यथा,—

पल्लविअं विअ करपल्लवेहिं पप्फुल्लिअं विअ णअणेहिं ।
फलिअं विअ पीणपओहरेहिं अज्जाए लावण्णं ॥

अत्र पल्लवितमिव पुष्पितमिव फलितमिवेत्युत्प्रेक्षयो लताधर्माणां लावण्यधर्मिणि धर्माध्यारोपो दृश्यते । करपल्लवादीनां चानुपात्तव्यापारहेतुत्वेन साधकतमत्वेन वा प्राधान्यं लक्ष्यते । सोऽयमन्यवस्तुनि पुनरन्यधर्माणामेवारोपेण मीलितं नाम समाधिभेदो भवति । स तद्‌गुणे समाधुक्तिरित्युक्तिग्रहणाल्लभ्यते ।

धर्माणां धर्मिणश्च यथा,—

देहो व्व पडइ दिअहो कण्ठच्छेओ व्व लोहिओ होइ रई ।

गलदु रुहिरं व्व सड्ढू घोलदु केसकसणं सिरम्मि अ तिमिरं ॥
अत्र देहादयो यथोक्तक्रियावन्तो जन्तुवधक्रियायां निबद्धा दिवसादिभिरुपमेया दिवसावसानक्रियायां मीलिताः तदेतद् गुणक्रियावतां द्रव्याणां प्रधानक्रियाध्यारोपे धर्मिधर्माध्यासे मीलितं नाम समाधेरेव भेदो भवति।

यत्रोपमानादेवैतदुपमेयं प्रतीयते।
अतिप्रसिद्धेस्तामाहुः समासोक्तिं मनीषिणः ॥ ४६ ॥
प्रतीयमाने वाच्ये वा सादृश्ये सोपजायते।
श्लाघां गर्हामुभे नोभे तदुपाधीन् प्रचक्षते ॥ ४७ ॥
विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा।
अस्त्यसावपराप्यस्ति तुल्यातुल्यविशेषणा ॥ ४८ ॥
संक्षेपेणोच्यते यस्मात् समासोक्तिरियं ततः।
सैवान्योक्तिरनन्योक्तिरुभयोक्तिश्च कथ्यते ॥ ४९ ॥

तत्र प्रतीयमानसादृश्या श्लाघावती यथा,—

उत्तुङ्गे स्ततसंश्रयस्य शिखरिण्युच्चावचग्रावणि
न्यग्रोधस्य किमङ्ग तस्य वचसा श्लाघासु पर्याप्यते।
बन्धुर्वा स पुरातनः किमथवा सत्कर्मणां सञ्चयो
मार्गे रूढविपन्नशाखिनि जनो यं प्राप्य विश्राम्यति ॥

अत्र न्यग्रोधे नैवोपमानेन प्रतीयमानसादृश्यस्य वर्णनीयवदान्योपमेयस्योक्तत्वात् तच्छ्लाघ्यैतच्छ्लाघा प्रतीयते इति सेयं प्रतीयमानसादृश्या श्लाघावती समासोक्तिः।

सैव गर्हावती यथा,—

किं जातोऽसि चतुष्पथे यदि घनच्छायोऽसि किं छायया
संपन्नः फलितोऽसि किं यदि फलैः पूर्णोऽसि किं सन्नतः।
हे सद्वृक्ष सहस्व संप्रति शिखाशाखाशताकर्षण-
क्षोभोन्मोटनभञ्जनानि जनतः स्वैरेव दुश्चेष्टितैः ॥

अत्रोपमानभूतस्य सहृदस्य व्याजगर्हणया तदुपमेयः कोऽपि सत्पुरुषो विगर्ह्यत इति सेयं प्रतीयमानसादृश्या गर्हावती नाम समासोक्तिः ।

सैवोभयवती यथा,—

निष्कन्दामरविन्दिनीं स्थपुटितोद्देशां स्थलीं पल्वले
जम्बालाविलमम्बु कर्तुमपरा सूते वराही सुतान् ।
दंष्ट्रायां चतुरर्णवोर्मिपटलैराप्लाविताया मियम्
यस्या एव शिशोः स्थिता विपदि भूः सा पुत्रिणी पोत्रिणी ॥

अत्र पूर्वार्धे गर्हा उत्तरार्धे श्लाघा गम्यते सेयं प्रतीयमानसादृश्योभयवती समासोक्तिः ।

अनुभयवती यथा,

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषा-
मितश्च शरणार्थिनः शिखरिपक्षिणः शेरते ।
इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-
रहो विततमूर्जितं भरसहञ्च सिन्धो र्वपुः ॥

अत्र गर्हा श्लाघा वा विस्मयोक्त्यैवावगम्यते । सेयं प्रतीयमान-सादृश्यानुभयवती नाम समासोक्तिः ।

अभिधीयमानसादृश्या श्लाघावती तुल्याकारविशेषणा यथा,—

नालस्य प्रसरो जलेष्वपि कृतावासस्य कोषे रुचि-
र्दण्डे कर्कशता मुखे च मृदुता मित्रे महान् प्रश्रयः ।
आमूलं गुणसंग्रहव्यसनिता द्वेषश्च दोषाकरे
यस्यैषा स्थितिरम्बुजस्य वसति र्युक्तैव तत्र श्रियः ॥

अत्राम्बुरुहसत्पुरुषयोः परस्परमुपमानोपमेयभावस्यातिशयप्रसिद्धे रुपमानेनैव श्लेषवत्तुल्यविशेषणपदाभिधीयमानसादृश्यमुपमानमेवावगम्यते । सेयमभिधीयमानसादृश्या श्लाघावती तुल्यविशेषणा नाम समासोक्तिः ।

प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्या श्लाघागर्हावती तुल्यातुल्यविशेषणा

यथा;—

उपाध्वं सत् पान्थाः पुनरपि सरो मार्गतिलकम्
यदासाद्य स्वेच्छं विलसथ विलीनक्लमभराः।
इतस्तु चाराब्धेर्जरठकमठच्छिन्नपयसो
निवृत्तिः कल्याणी न पुनरवतारः कथमपि॥

अत्र पूर्वार्धे अभिधीयमानसादृश्ययोः सार्था पश्चिमार्धे तु प्रतीयमानसादृश्ययोर्गतिर्विगम्यते सेयमुभयवती तुल्यातुल्यविशेषणाभिधीयमानप्रतीयमानसादृश्या समासोक्तिः। अन्योक्तिर्द्विधा स्वजातौ जात्यन्तरे च। तयोः स्वजातौ यथा,—

लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गकुङ्कुमारुणितो हरेः।
बलिरेव स येनास्य भिक्षापात्रीकृतः करः॥

अत्र हरिशब्देन बलिशब्देन वा कश्चित् समानेतिवृत्तः पुंविशेष एवोच्यते, सेयं स्वजातिविषयान्योक्तिः संज्ञापादिरूपत्वात् समासोक्तिरेव।
जात्यन्तरे यथा,—

पिबन् मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे।
अप्यसन्नद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुड्मलम्॥

अत्र भ्रमरशब्देन कश्चित् कामी फुल्लपङ्कजशब्देन कापि प्रौढाङ्गना कुड्मलशब्देन कापि मुग्धाङ्गनाभिधीयते। सेयमन्यजातिविषयान्योक्तिः समासोक्तिरेव भवति। अन्योक्तिशब्देन वृत्ताध्यासविषया सङ्क्षेपाक्तिरुच्यते यथेय ब्रह्मानन्दस्तुति। सा द्विधा शुद्धा चित्रा च।
तयोः शुद्धा यथा,—

सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां
किरन् ज्योत्स्नामच्छां नवलवलिपाकप्रणयिनीम्।
उप प्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मनाक्
अनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः॥

अत्र कसयाश्चित्मुखे चन्द्रसमस्यारोपात् कश्चिदेनं ब्रूते सा चेयं पूर्वार्धे

अभिधीयमानतुल्यविशेषणा पश्चिमार्धे पुनरनाकाशे कोऽयं गलितहरिण इत्यत्र तुल्यविशेषणा समासोक्तिरेवान्योक्तिः एकस्यैव चाध्यासादियं शुद्धेत्युच्यते।

चित्रा यथा,—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम्।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम्॥

अत्राध्यासः पूर्ववद्वैचित्र्यस्य निगदेनैव व्याख्यातः सेयमनन्योक्तिः समासोक्तिरेवानेकाध्यासैर्विचित्राच्चित्रेत्युच्यते।

उभयोक्तिर्यथा,—

लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते।
उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र
यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः॥

अत्रापूर्वेयं लावण्यसिन्धुरित्यन्योक्तिः यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्त इत्यनन्योक्तिः सेयमुभययोगादुभयोक्तिरपदिश्यते। उपलक्षणञ्चैतत्। तेनान्यापि योपमानोपमेयविषये संक्षेपोक्तिः सापि समासोक्तिरेव भवति यथा,—

इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव
प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमलता श्यामेव हेमप्रभा।
पारुष्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतम्
सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव॥

अत्र संक्षेपतः सीताशब्दवाच्यस्य मुखादेरवयवस्याश्रयत इन्दुरञ्जनेनेव लिप्तो जडितेव मृगीणां दृष्टिः प्रम्लानमिवारुण्यं विद्रुमस्य श्यामेव हेमकान्तिः परुषा इव कोकिलालापाः सगर्हा इव शिखिनां बर्हा इत्युत्प्रेक्षोक्तेरनुक्तान्यपि तदुपमेयानि मुखादीनि प्रतीयन्ते, सेयमपि संक्षेपोक्तिः समासोक्तिरेव भवति। कः पुनः समा-

सोक्तेः समाधुय्क्तेर्वा विशेषः उच्यते । यत्र प्राकरणिकेऽप्राकरणिको धर्मोऽध्यास्यते सा समाधुय्क्तिर्यथा आसहन्ति व्व कि लिम्बइ पिश्र-अमपत्वकवदूसणं दिणलच्छी इति यत्र पुनरप्राकरणिके प्राकरणिकधर्मः सा समासोक्तिर्यथा, पिबन् मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे इति । ननु धर्मिणोऽध्यासे समानमिति चेत् न । स त्वं तत्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वमित्यादिषु अनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरण इत्यादिषु च प्रव्यक्त एवाध्यासविशेषो दृश्यते । एकत्र मनसान्यत्र तु वचसेति सोऽयं समाधुय्क्तेः समासोक्तेश्च भेदो भवति ।

अन्यथावस्थितं वस्तु यस्यामुत्प्रेक्ष्यतेऽन्यथा ।
द्रव्यं गुणः क्रिया वापि तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥ ५० ॥

तासु द्रव्योत्प्रेक्षा यथा,—

देहस्था दर्पणे यस्य पश्यति प्रतिमामुमा ।
अन्यार्धार्धमिवोत्पन्नमर्धनारीश्वरान्तरम् ॥

अत्र प्रतिविम्बरूपेण दर्पणेऽन्यथावस्थितस्यार्धनारीश्वरलक्षणस्य द्रव्यस्य यदपरार्धोत्पन्नार्धनारीश्वरान्तररूपेण द्रव्यान्तररूपेणोत्प्रेक्षणं सेयमुत्प्रेक्षा द्रव्योत्प्रेक्षेति भवति ।

गुणोत्प्रेक्षा यथा,—

पल्लविश्रं विश्र करपल्लवेहिं पप्फुल्लिश्रं व णश्रणेहिं ।
फलिश्रं विश्र पीणपश्रोहरेहिं अज्जाए लावण्णं ॥

अत्र करपल्लवादिरूपेणान्यथावस्थितस्याङ्गलावण्यलक्षणस्य यदेतत्पल्लवितत्वादिरूपेणान्यथोत्प्रेक्षणं सेयमुत्प्रेक्षा गुणोत्प्रेक्षेति भवति ।

क्रियोत्प्रेक्षा यथा,—

सेनागजाः स्वकरपल्लवलेखनीभि-
र्गण्डस्थलान्मदमसी मुहुराददानाः ।
मन्ये नरेन्द्र तव तोयधितीरतालो-
पत्नोदरेषु विजयस्तुतिमालिखन्ति ॥

अत्र सेनागजानां गण्डस्थलेभ्यो लेखन्याकारैः करैर्मसीरूपस्य मदपयसो यदादानं यच्चास्य तीरतालीपत्रोदरेषु मद्यावर्णतया निक्षेपः स उक्तरूपेणान्यथोत्प्रेक्षत इति सेयमुत्प्रेक्षा क्रियोत्प्रेक्षा भवति।

उत्प्रेक्षावयवो यस्य या चोत्प्रेक्षोपमानता।
मतस्ये ति न भिद्यन्ते तानुत्प्रेक्षास्वरूपतः॥ ५१ ॥

तत्रोत्प्रेक्षावयवो यथा.—

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः।
कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी॥

अत्राङ्गलीभिः केशेषु गृहीत्वा प्रियामुखं चुम्बते सा च लोचने निमीलयतीति प्रायोवादः। तत्र मुखचुम्बनादिक्रिया प्रधानमङ्गीभूता प्रतीयते, केशग्रहणाच्चिनिमीलनेन चाङ्गभूते प्रधाने तत्राङ्गीभूतायाः क्रियायाः उत्प्रेक्षणेनावयवभूता क्रियोत्प्रेक्षिता भवति। यथा हि कुड्मलीकृतसरोजलोचनमित्यत्र नोत्प्रेक्षापदम् एवमङ्गलीमरीचिभिस्तिमिरकेशसञ्चयं संनिगृह्येत्यत्रापि तन्न प्राप्नोति। मरीचयङ्गुलिसंनिगृहीततिमिरकेशसञ्चयमितेयवं वा वक्तव्यं भवति। तत्र योऽयमवयवक्रियायामप्यन्यपदार्थक्रिद्वितीयावयवक्रियाविलक्षण इवप्रयोगेण पृथक्पदतया वाक्यकल्पः, स इवस्यापि व्याख्यानपरत्वेनाप्यनुयोज्यमानः कविभिरुत्प्रेक्षावयव इत्युपचर्यते। अन्ये पुनर्यत्र प्रधानक्रिया नोत्प्रेक्ष्यते अवयवक्रिया तूत्प्रेक्ष्यते तमुत्प्रेक्षावयवं वर्णयन्ति यथा,—

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च।
सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभि-
श्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिविडस्यूतेव लग्ना प्रिया॥

तेषां मते पूर्वोदाहरणमुत्प्रेक्षावयवो न भवति।

उत्प्रेक्षोपमा यथा.—

किंशुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः।

दग्धादग्धामरण्यानीं पश्यतीव विभावसुः॥

अत्र व्यपदेशशब्देन किंशुककुसुमानामग्निसादृश्यमभिधाय दर्शनक्रियोत्प्रेक्ष्यत इति सेयमुत्प्रेक्षोपमा। पूर्वस्मिन्नपुदाहरणे मरीचिभिरङ्गुलीभिरिव तिमिरं केशसञ्चयमिव संनिगृह्येत्युपमानार्थानुप्रवेश उत्प्रेक्षायां द्रष्टव्यः। सेयमुत्प्रेक्षोपमा चोत्प्रेक्षैव भवति।

मतं यथा,—

यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा।
अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-
कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम्॥

अत्र कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुमिन्दुमहं मन्ये इत्यनेन स्वमतद्वारकमुत्प्रेक्षायाः समर्थनं कृतमित्ययं मताभिधान उत्प्रेक्षाया एव प्रकारः।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादस्तोतव्यस्य या स्तुतिः।
कुतोऽपि हेतोर्वाच्या च प्रत्येतव्या च साच्यते॥ ५२॥
सा च धर्मार्थकामानां प्रायोऽन्यतमबाधया।
स्वाभिप्रायप्रसिद्ध्यै च जायमानेह दृश्यते॥ ५३॥

तासु धर्मबाधया वाच्या यथा,—

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सत्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः॥

अत्र यथोक्तैर्हेतुभिः स्वाभिप्रायसाधनेन यदिदमीदृग्विनोदः कुतः इति साक्षात् मृगयाभिनन्दनं सेयं वाच्या नाम प्रस्तुतस्तुतिरहिंसा परमो धर्म इति धर्मं बाधते। धर्मबाधयैव प्रतेयतव्या यथा,—

कालाकूडस्रदुस्सिक्खिआ बालआ रे लगा मम कण्ठम्मि।

दोण्हं व णरअणिवासो समअं जइ होइ ता होउ ॥

अत्र कालाचरदुःशिक्षितेत्यनेन लिपिज्ञानादिभिरधीतधर्मशास्त्राभिमतरूपकपोगण्डः कोऽपि कयापि अविनयवत्या सोपालम्भं एहि रे कण्ठे लगेत्यभियुज्यते । तत्र यदि ते मतमेवं ततो नरकः स्यात् स यद्यावयोः सहैव, नासौ नरक इति किं तर्हि स्वर्ग इति सोऽयं स्वाभिप्रायसाधनात् महासाहसे नियोगस्तस्येत्यह साक्षादस्तु तस्यास्तोतव्यस्य स्तुतिः प्रतीयते सेयं प्रतीयतव्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा परस्य दारान् मनसापि नेच्छेदिति धर्ममेव बाधते । अर्थबाधया वाच्या यथा,—

पङ्गो वन्द्यस्त्वमसि न गृहं यासि योऽर्थी परेषाम्
धन्योऽन्ध त्वं धनमदवतां नेक्षसे यन्मुखानि ।
श्लाघ्यो मूक त्वमपि कृपणं स्तौषि नार्थाशया यः
स्तोतव्यस्त्वं वधिर न गिरं यः खलानां शृणोषि ॥

अत्र स्तोतव्यानां पङ्ग्वन्धमूकवधिराणां वन्द्यधन्यश्लाघ्यस्तोतव्यपदैः साक्षादभिनन्दनादियं वाच्या नामाप्रस्तुतप्रशंसाभिमानिनोऽर्थसिद्धिं बाधते । अर्थबाधयैव प्रतीयतव्या यथा,—

कामं वनेषु हरिणास्तृणानि खादन्त्ययत्नसुलभानि ।
विदधति धनिषु न दैन्यं ते किल पशवो वयं सुधियः ॥

अत्र ते किल पशवो वयं सुधिय इति मृगाणामसाक्षादभिनन्दनं तेनेयमस्तोतव्यानाममीषां वाक्यार्थत्वेन स्तुतिप्रतीतेः प्रतीतव्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा मनस्विनोऽर्थसिद्धिं बाधते । कामबाधया वाच्या यथा,—

ण मुअन्ति दीहसासं ण रुअन्ति ण होन्ति विरहकिसिआओ ।
धण्णाओ ताओ जाणं बहुवल्लह वल्लहो ण तुमं ॥

अत्र धन्यास्ता यासां त्वं न वल्लभ इति येयमतिरक्तायाः साक्षादस्तोतव्यस्तुतिः सेयं वाच्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा तस्या एव कामसिद्धिं बाधते । कामबाधयैव प्रतीयतव्या यथा,—

सुहउच्छअणं दुल्लहं पि दूराहिआ अम्हाणं।
तां उअआर जर जीअं पि णेन्त ण कआपराहोसि॥

अत्र पूर्वोक्तास्मदभिप्रायसिद्धत्रैवं नाम त्वयास्माकमुपकृतं येन जीवितमपि हरन्नापराध्योसीति ज्वरं प्रति यदतिरिक्ततया वाक्यं तेनेहास्तोतव्यस्य ज्वरस्य स्तुतिः प्रतीयते सेयं प्रतेत्रतव्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा तस्या एव शरीरबाधया सर्वानपि कामान् बाधते।

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित्।
कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता॥ ५४॥

अभिधीयमानतुल्यगुणत्वेन स्तुत्यर्था यथा,—

शेषो हिमगिरिस्त्वञ्च महान्तो गुरवः स्थिराः।
इमां लङ्घितमर्यादां चलन्तीं बिभृथ क्षितिम्॥

अत्राभिधीयमानमहत्त्वादिगुणोत्कृष्टाभ्यां शेषाहितुषारशैलाभ्यां सह स्तुत्यर्थं तुल्ययोगेन क्षितिपतेरभिहितत्वादियं स्तुत्यर्था तुल्ययोगिता।
अभिधीयमानतुल्यगुणत्व एव निन्दार्था यथा,—

सङ्गतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितानि च।
क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम्॥

अत्र घनारब्धान्यपीत्यादिभिरभिधीयमानतुल्यगुणानां मृगाक्षीसङ्गतानां तडिद्विलसितानाञ्च निन्दार्थं तुल्ययोगेनाभिधानादियं निन्दार्था तुल्ययोगिता। प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे स्तुत्यर्था यथा,—

यमः कुबेरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि।
बिभ्रत्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम्॥

अत्र यमादयः पञ्च भवन्तो लोकपाला इत्यनुक्तमपि तुल्यवस्तुयोगितयैव स्तुत्यर्थमेषां मिथः सादृश्यं प्रतीयते। सेयं प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे स्तुत्यर्था तुल्ययोगिता। प्रतीयमानतुल्यगुणत्व एव निन्दार्था यथा,—

राजानमपि सेवन्ते विषमप्युपभुञ्जते।
रमन्ते च परस्त्रीभिरहो साहसिका नराः॥

अत्र योऽयं सेवादि मानवानां राजविषये स्त्रीषु च वैषम्यहेतु तुल्यत्वेन योगः राजादीनां वा कर्मत्वादिरूपतया तत्क्रियायां समावेशः सोऽमीषां मिथः सादृश्यं प्रत्याययन् राजसेवापरस्त्रीरत्यो र्विषोपभोगतुल्यतां गमयतीति सेयं प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे निन्दार्था तुल्ययोगिता ।

अन्ये सुखनिमित्ते च दुःखहेतौ च वस्तुनि ।

स्तुतिनिन्दार्थमेवाङ्गस्तुल्यत्वे तुल्ययोगिताम् ॥ ५५ ॥

सा स्तुत्यर्था यथा,—

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

अत्र रामस्य राज्याभिषेकवनगमनयोः पित्रादेशेन तुल्यरूपतया स्तुतिः प्रतीयते ।

निन्दार्था यथा,—

यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा ।

यश्चैनं गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥

अत्र यः परशुना छिनत्ति योऽमुं मधुसर्पिषा सिञ्चति यो वा गन्धमालाभ्यामर्चति तं प्रति तुल्यमेव निम्बस्य कटुत्वमिति समासोक्त्या तदुपमेयस्य निन्दा प्रतीयते ।

दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य यः ।

स लेशः स्यात्ततो नान्या व्याजस्तुतिरपीष्यते ॥ ५६ ॥

तत्र दोषस्य गुणीभावे लेशो यथा,— —

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरूर्जितः ।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥

अत्र येयमुत्तरार्धेन राज्ञो वीर्यप्रकर्षस्य स्तुतिः सा कन्यायाः निरन्तरान् भोगान् निर्विविक्षो दोषत्वेन प्रतिभासिष्यत इत्यभिप्रेतस्य योऽयं विदग्धसख्या राजप्रकोपपरिजिहीर्षया दोषोऽपि गुणरूपेणोक्तः सोऽयं दोषस्य गुणीभावो नाम लेशतोऽल्पतया परैरनन्यविदित उच्यमानो

लेश इत्युच्यते।

गुणस्य दोषीभावो यथा,—

चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि।

आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः॥

अत्र पूर्वार्धेन मानपरिग्रहानुगुणं सखीनामग्रतः प्रकाशं प्रतिज्ञाय तदनिर्वाहमाशङ्कमाना तदुपहासं परिजिहीर्षु दोषाभासं तद्गुणग्राममाह आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः इति। सोऽयं गुणस्य दोषीभावो नाम लेशो भवति। अन्ये पुनः समस्तमेव लेशलक्षणमाचक्षते। यत्र दोषस्य गुणीभावो गुणस्य च दोषीभाव इति सोऽपि द्विधा समासोक्त्या असमासोक्त्या च। तयोः समासोक्त्या यथा,—

गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते।

असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः॥

अत्रापि प्रकोपभयाल्लेशेनैवोच्यते इति लेशः।

असमासोक्त्या यथा,—

सन्तः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः

सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा।

अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो

युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः॥

अत्रापि प्रकोपभयादि पूर्ववत्। अथैष व्यस्तलक्षणत्वेन कस्मान्न लेश इत्युच्यते दोषगुणीभावस्याप्रस्तुतस्तुत्या दोषगुणीभावस्य तु व्याजस्तुत्यापहारात्। व्याजस्तुतिरपि द्विधा शुद्धा मिश्रा च।

तयोः शुद्धा यथा,—

पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्रीस्त्वया परिभुज्यते।

राजन्निक्ष्वाकुवंशस्य किमिदं तव युज्यते॥

अत्र शुद्धपरदारापहरणलक्षणनिन्दाव्याजेन स्तुते र्विहितत्वादियं शुद्धा नाम व्याजस्तुति र्गुणदोषीभावलक्षणाल्लेशान्न पृथक्।

मिश्रा यथा,—

प्रियोऽसि प्राज्ञोऽसि प्रभुरसि कुलीनोऽस्यसि युवा
युवत्यस्त्वामेवं कति न पतिमुर्व्याँ वृणते ।
अतस्त्वेतां कीर्तिं रघुनहुषमान्धातृमहिषीम्
परामृष्टं दृष्टामधिगतनयो नार्हति भवान् ॥

अत्र स्तुतिपदमिश्रैव व्याजगर्हया स्तुतिरिति द्व्यं मिश्रा नाम व्याजस्तुति र्लेशभेदः ।

कर्त्रादीनां समावेशः सहान्यैर्यः क्रियादिषु ।
विविक्तश्चाविविक्तश्च सहोक्तिः सा निगद्यते ॥ ५७ ॥
वैसादृश्यवती चेयमुच्यमाना मनीषिभिः ।
सहैवादिप्रयोगेषु ससादृश्या च दृश्यते ॥ ५८ ॥

सा कर्तृविविक्तक्रियासमावेशे यथा,—

कोकिलालापमधुराः सुगन्धिवनवायवः ।
यान्ति सार्धं जनानन्दै र्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥

अत्र सुरभिवासरा इति कर्तृपदार्थः केवल एव जनानन्दैः सह वृद्धिप्राप्तिक्रियायां समाविष्ट इति सेयं विविक्तकर्तृक्रियासमावेशा नाम वैसादृश्यवती सहोक्तिः । कर्मणो विविक्तक्रियासमावेशे यथा,—

उज्झसि पिआइ समअं तह विहुरे भणसि कीस किसिअत्ति ।
उअरि भरेण अ अण्णुअ अमुआइ वहिल्लोवि अङ्गाइं ॥

अत्र संबोध्यमानयुष्मदर्थः कर्मतामापन्न उज्झस इति क्रियायां केवल एव क्रियापदार्थेन सह समाविष्टः । सेयं विविक्तक्रियासमावेशा नाम वैसादृश्यवती सहोक्तिः ।

यत्रानेकोऽपि कर्त्रादिः प्रविविक्तैः क्रियादिभिः ।
विविक्तभावं लभते विविक्ता सापि कथ्यते ॥ ५९ ॥

सा कर्तृद्वयस्य पृथक् क्रियासमावेशे यथा,—

वर्धते सह पान्थानां मूर्च्छया चूतमञ्जरी ।

वहन्ति च समं तेषामम्भुभि र्मलयानिलाः॥

अत्र चूतमञ्जरीमूर्च्छया सह वर्धनक्रियायां मलयानिलाश्चाम्भुभिः सह वहनक्रियायां पृथक् पृथग्विवेकेनैव कर्त्तरि समाविष्टाः। सेयमपि विविक्तकर्त्तृक्रियासमावेशैव वैसादृश्यवती सहोक्तिरेव कर्मणोऽपि विवेके द्रष्टव्या। कर्त्तृणामविविक्तकर्तृक्रियासमावेशे यथा,—

धीरेण समं जामा हिअएण समं अणिट्ठिआ उवएसा।
उच्छाहेण सह भुआ वाहेण समं गलन्ति से उल्लावा॥

अत्र यामादीनां बहूनां धैर्यादिभिः सह गलनक्रियायामेकस्यामेवाविविक्तः समावेशो दृश्यते। सेयमविविक्तकर्तृक्रियासमावेशा नाम वैसादृश्यवती सहोक्तिः। कर्मणां विविक्तक्रियासमावेशे इवशब्देन सहशब्दस्य स्थाने ससादृश्या,यथा,—

धीरं व जलसमूहं तिमिणिवहम्मि व सपक्खपव्वआलोअं।
णइसोत्ते व्व तरङ्गे रअणाइं व गरुअगुणसआइं वहन्तं॥

अत्र धैर्येण जलसमूहस्य तिमिनिवहेन सपक्षपर्वतलोकस्य नदीस्रोतोभिस्तरङ्गाणां रत्नैश्च गुरुकगुणशतानां मिथः प्रतीयमानैः सादृश्यमिवेन द्योत्यते। सहार्थश्च वाक्यार्थसामर्थ्येन लभ्यते इति सेयं धैर्यादीनां बहूनां वहनक्रियायामेकस्यामेव विवेकतः कर्मभूतानां चावेशेन अविविक्तकर्मक्रियासमावेशा नाम ससादृश्या सहोक्तिः। आदिग्रहणाद् गुणसमावेशेऽपि गुणिनः ससादृश्या यथा,—

सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः सम्प्रति रात्रयः।
पाण्डराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः॥

अत्र रात्रयो दीर्घाः पाण्डराश्च इति दैर्घ्यपाण्डरत्वगुणयोरविवेकेन रात्रिषु रात्रीणाञ्च तयोः श्वासैरङ्गैश्च सह समावेशो दृश्यते; सेयमविविक्तगुणसमावेशा नामेवाद्यप्रयोगेऽपि ससादृश्या सहोक्तिः॥

द्रव्यक्रियागुणादीनां क्रियाद्रव्यगुणादिषु।
निवेशनमनेकेषामेकतः स्यात् समुच्चयः॥ ६०॥

इतरेतरयोगो यः समाहारो य उच्यते।
अन्वाचय इहान्यो यः सोऽपि नान्यः समुच्चयात्॥ ६१॥
द्विपदाश्रयश्च स स्यात् स स्यात् बहुपदाश्रयः।
उभयाश्रयश्च स स्यात् स सदाद्नुभयाश्रयः॥ ६२॥
त्वयः प्रतिपदं वा सूत्रः द्योतकैरितरत्र वा।
पदैः युक्ताश्च मिश्राश्च तुरीयो द्योतकं विना॥ ६३॥

अत्र द्विपदाश्रयः प्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्ययोः क्रियासमुच्चयो यथा,—निर्यता परिजनेन बोधितः स्फूर्जमानरुचिरुल्लसद्द्रुमः।
हारसम्बलनमांसलोऽधिकं दीपकश्च मदनश्च दिद्युते॥

अत्र दीपकश्च मदनश्च इति द्वे द्रव्ये प्रतिपदं चकारेणैकस्यां दिद्युते इति क्रियायां समुच्चयेन निवेशिते, न दिद्युताते इति द्विवचनं दीपकमदनौ इति चार्थे द्वन्द्वश्च न भवति।

द्विपदाश्रय एव उत्तरपदाश्रितद्योतकेन क्रिययो र्द्रव्यसमुच्चयो यथा,—

निकामं क्षामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा
कलाशेषा मूर्त्तिः शशिन इव नेत्रोत्सवकरी।
अवस्थामापन्ना मदनदहनोद्दाहविधुरां
इयं नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयति च॥

अत्र रमयति कम्पयति इति द्वे क्रिये उत्तरपदवर्तिना चकारेणैकस्मिन् मनोलक्षणे द्रव्ये कर्मणि समुच्चयेनैककालमेव निवेशिते, तेनायं अन्वाचयो न भवति।

बहुपदाश्रयः प्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयो यथा,—

अप्राकृतस्तु कथमस्तु न विस्मयाय
यस्मिन्नुवास करुणा च कृतज्ञता च।
लक्ष्मीश्च सात्विकगुणज्वलितं च तेजः
धर्मश्च मानविजयौ च पराक्रमश्च॥

अत्र करुणा च कृतज्ञता च इत्यादयो गुणाः प्रत्येकं बहुपदाश्रयत्वेन चकारेण एकस्यामुवास इति क्रियायां समुच्चयेन निवेश्यन्ते। तेन गुणेषु बहुवचनं न भवति। करुणाकृतज्ञतादीनां द्वन्द्वसमासश्च न भवति। यस्मिन् इत्यपेक्षायाञ्च अयमेव गुणानां द्रव्यसमुच्चयो भवति॥ बहुपदाश्रय एव उत्तरपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयो यथा,—रूपमप्रतिविधानमनोज्ञं प्रेम कार्यमनपेक्षविकाशि।

चाटु चाकृतकसम्भ्रममासां कार्मणत्वमगमद् रमणेषु॥

अत्र रूपं प्रेम चाटु च इति बहवो गुणाः उत्तरपदाश्रयेण चकारेण अगमत् इत्येकस्यां क्रियायां समुच्चयेन निवेश्यन्ते। तेन अगमन् इति बहुवचनं द्वन्द्वो वा न स्यात्। कार्मणत्वम् इत्यपेक्षायां च अयमेव गुणानां जातिसमुच्चयो भवति॥ उभयपदाश्रयः उत्तरपदाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्यगुणानां क्रियासमुच्चयो यथा,—

विचिन्त्यमानं मनसाऽपि देहिनां

इदं हि लोकेषु चकास्ति दुर्लभम्।

निशा सचन्द्रा मदिरा च सोत्पला

प्रियानुरागोऽभिनवश्च यौवनम्॥

अत्र निशा मदिरा च द्रव्ये अनुरागो यौवनञ्च गुणौ बहुष्वपि पदेषु द्वन्द्वे सत्यपि उत्तरपदाश्रयनिवेशिना चकारेण चकास्ति इत्येकस्यां क्रियायां निवेश्यन्ते। तेन चकासति इति बहुवचनं समासश्च न स्यात्। अयमेव च दुर्लभम् इत्यपेक्षायां द्रव्यगुणानां गुणसमुच्चयो भवति। तेऽमी त्रयोपि शुद्धाः। मिश्रः पुनरुभयपदाश्रयवद् बहुपदाश्रयश्च भवति॥ यथा,—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥

अत्र आदित्यचन्द्रादयो द्रव्यविशेषाः उत्तरपदनिवेशिना प्रतिपदनिवेशिना च चकारेण जानाति इत्येकस्यां क्रियायां निवेश्यन्ते। तेन

च बहुवचनाभावे समानाभावे च एष मिश्रः समुच्चयभेदो भवति, श्रनु-भयाश्रयस्तु समुच्चयोऽन्वाचयश्च न भवति। द्वयोरपि दीपकेन विषयापहारात्। तेन इतरेतरयोगसमाहारयोः स उदाह्रियते। तत्र इतरेतरयोगो यथा,—

माऽवशेषपदमुक्तमुपेक्षा स्नस्तमाल्यवसनाभरणेषु।
गन्तुमुत्थितमकारणतः स्म द्योतयन्ति मदविभ्रममासाम्॥

अत्र उक्तमुपेक्षा उत्थितम् इत्येते क्रियाद्रव्यविशेषा इतरेतरयोगेन मदविलासद्योतनक्रियायां निविशन्ते। तेन द्योतयन्ति इति बहुवचनं द्वन्द्वसमासश्च तद्विवक्षायां स्यात्। न च इह द्योतकश्चकारः उत्तरपदे प्रतिपदं विद्योतते इति सोऽयमुभयाश्रयः समुच्चयभेदः॥

समाहारो यथा,—

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु।
वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने॥

अत्र यद् वरेषु मृग्यते तत् किं त्रिलोचने व्यस्तमप्यस्ति इति ब्रुवन् वपुर्वयोवसूनां समुदायं समस्तमेवाभिसन्धत्ते। तस्य च आविर्भूतावयवभेदत्वेन इतरेतरयोगः तिरोहितावयवभेदत्वेन समाहारः। स इह यद् इत्येकवचनान्तेन नपुंसकेन च कथ्यते। न चेह क्वचिदपि चकारोऽस्ति। सोऽयमप्यनुभयाश्रयः समुच्चयभेदः। चयोगेऽपि इतरेतरयोगः। स उत्तरपदयोगेऽपि यथा,—

तत्क्षणं विपरिवर्तितह्रियो नेष्यतोः शयनमिद्धरागयोः।
सा बभूव वशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च॥

अत्र शूलिनः मदस्य च इत्युत्तरपदाश्रयेण चकारेण द्वौ द्रव्यविशेषौ वशवर्तिनो इत्येतस्मिन् गुणपदे यदि इतरेतरयोगेन संनिवेश्येते तदा विपरिवर्तितह्रियोः इत्यादिषु द्वयोरिति पर्यन्तेषु द्विवचनम् एकशेषो वा न स्यात्। सोऽयमपि द्विपदाश्रय उत्तरपदाश्रितद्योतकश्च समुच्चयभेदः। एवमपरेऽपि इतरेतरयोगेऽपि चयोगा उदाहार्याः, समाहारस्तु

प्रयोगविषयो विचिन्त्यमानमित्यादिनैव उक्तः। अन्वाचयस्तु क्रियाविषय एवोपपद्यते। तत्र च उत्तरपदाश्रय एव चकारो भवति यथा,—

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तम्
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः।
सौदामिन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीम्
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मास्म भूर्विक्लवास्ताः॥

अत्र उर्वीं दर्शय इति उर्वीकर्मविषयत्वेन क्रियामुपन्यस्य तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मास्म भूः इति तत्कर्तर्येव धर्मिणि अकर्मकं क्रियान्तरमन्वाचीयते। सोऽयं भिन्नकालत्वभिन्नविषयत्वाभ्याम् अन्वाचयः समुच्चयाद्भिन्नो भवति। नन्वेवं यदि समुच्चयेऽपि भिन्नविषये क्रिये तुल्यकालमेव प्रयुज्येते, को दोषः स्यात्? न कश्चित्। किन्तु तस्य समुच्चयमुद्रया विषयोऽपहृतः इति नोदाह्रियते। समासेऽपि इतरेतरयोगादनुभयाश्रितः समुच्चयभेदो यथा,—

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ॥

अत्र वागर्थाविव इति परवल्लिङ्गता, सम्पृक्तौ पितरौ इत्यत्र योऽयं "पुमान् स्त्रिया" "पिता मात्रा" इति च एकशेषः तेनैष विशेषलक्षणयोगाद् वक्रोक्तित्वे सति अलङ्कारतां लभते इति न धवखदिरादिष्वतिप्रसङ्गः इत्ययमपि समुच्चयभेदः। समाहारयोगादपि यथा,—

स्त्रीणां हावैः स्फुटं यत्र निजकार्ये मनोभुवा।
अच्छिन्नभ्रुवनिभं न्यस्तं तन्मुखे शरकार्मुकम्॥

अत्रापि योऽयं अच्छिन्नभ्रुवं शरकार्मुकम् इतीयतयो प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् इति वाङ्मनसाच्छिन्नभ्रुवेति च विशेषलक्षणयोगः तेन धवखदिरपलाशमित्येवमादिषु नातिप्रसङ्गो भवति।

विधिनाऽथ निषेधेन प्रतिषेधोक्तिरत्र या।
शुद्धा मिश्रा च साक्षेपो रोधो नाक्षेपतः पृथक्॥ ६५॥

तत्र विध्याक्षेपः शुद्धो यथा,—

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान्॥

अत्र गच्छ इत्यस्य विधिवाक्यस्य ममापि जन्म तत्रैव भूयात् इत्याशिषा अनुकूलतयैव मरणसूचनात् निषेधः क्रियते इति शुद्धोऽयं विध्याक्षेपः।

मिश्रो यथा,—

अलं विवादेन यथा श्रुतं त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते॥

अत्र अलं विवादेन इति निषेधेन तथाविधः सोऽस्तु इति विधिना च अन्मतमवस्थाप्य ममात्र भावैकरसं मनः स्थितम् इति विधिना न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते इति प्रतिषेधेन च यत् पुनराक्षिपति सोऽयं विधिनिषेधाभ्यां विधिमिश्र आक्षेपो भवति।

निषेधाक्षेपः शुद्धो यथा,—

कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि।
किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे॥

अत्र कुतः कुवलयं कर्णे करोषि इत्यस्य निषेधवाक्यस्य किमपाङ्गम् इत्यादिना प्रश्नपरेणापि निषेधपर्यवसायिना समर्थनं क्रियते इतत्रयं शुद्धो निषेधाक्षेपः। मिश्रो यथा,—

सच्चं गरुआ गिरिणो को भणइ जलासआ ण गम्भीरा।
धीरेहिं उवमाउं तहवि हु मह णत्थि उच्छाहो॥

अत्र सत्यं गुरवोऽपि गिरयः इति विधिः, क आह जलाशया न गम्भीरा इति परमताक्षेपः, ताभ्यां गिरीणां गुरुत्वं सागराणाञ्च गाम्भीर्यम्। यदयमुत्तरार्धेन धीरापेक्षया निषेधति अन्यापेक्षया तत्तदेव विधत्ते स एष मिश्रो निषेधाक्षेपः। रोधो नाक्षेपतः पृथक् इतुरतम्। तत्र एतावान् विशेषः।

क्रियाप्रवृत्तिमुत्सृष्टामस्य वारणं कारणेन यत्।

उक्त्या युक्त्या च रोधो य आक्षेपः सोऽयमुच्यते ॥ ६५ ॥
प्रतिकूलोऽनुकूलश्च विधौ रोधोऽभिधीयते।
निषेधेऽप्युक्तियुक्तिभ्यां द्विप्रकारः स कथ्यते ॥ ६६ ॥

तत्र उक्त्या विधौ प्रतिकूलो यथा,—

किं जम्पिएण दहमुह जम्पिअसरिसं अणिव्वहन्त भ्भरं।
एत्तिअं जम्पिअ सारं णिहणं अम्ह त्ति वज्जधारासु गंओ ॥

अत्र किमः प्रतिकूलवाचित्वात् वचनहस्तेनैव जल्पन् दशाननश्चित्ररथेन रुद्धः। कारणञ्च वज्रप्रभावकीर्तनादिति प्रातिकूल्येन उपन्यस्तम्। सोऽयम् औक्तः प्रतिकूलश्च विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते। उक्त्यैव विधौ अनुकूलो यथा,—

हन्तुं वि मग्गमाणो हन्तुं तुरिअस्स अप्पणा दहवअणं।
किं इच्छसि काउं से पवअवइ पिअं त्ति विप्पिअं रहुवइणो ॥

अत्रापि किमः प्रतिषेधवाचित्वाद् वचनहस्तेनैव दशाननवधाय उत्तिष्ठमानः सुग्रीवो जाम्बवता रुद्धः कारणञ्च पुनः आनुकूल्येनैवोक्तं। किमेतत् त्वया रघुपतेः प्रियरूपं विप्रियं उपक्रान्तमिति। सोऽयम् औक्तोऽनुकूलश्च विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते।

विधावेव युक्त्याऽनुकूलः प्रतिकूलश्च यथा,—

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं मत्प्रियैषिणी।
निर्गच्छति मुखाद् वाणी मा गा इति करोमि किम् ॥

अत्र यथोक्तमित्युक्त्वा किं करोमि इति आनुकूल्येनैवाह अत्र किमः प्रश्नार्थत्वेऽपि युक्त्या निषेधार्थत्वं गम्यते। सोऽयं यौक्तोऽनुकूलश्च विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते। अयमेव च अस्या वैयात्योक्तिपक्षे यौक्तप्रातिकूलविध्याक्षेपो रोधो भवति। युक्त्या निषेधे प्रतिकूलो यथा,—पउरजुआणो गामो महुमासो जोव्वणं पइ ठेरो।

जुण्णसुरा साहीणा असई मा होउ किं मरउ ॥

अत्र असती मा भवतु इति यः प्रतिषेधमाह स प्रचुरयुवा ग्राम

इत्यादि कारणमुक्ता ततः किं म्रियताम् इति प्रातिकूल्येन रुध्यते। तत्र किमः काका सासूयप्रश्नार्थस्य युक्त्या निषेधार्थत्वं गम्यते, सोऽयं यौक्तः प्रतिकूलनिषेधाक्षेपो रोध इत्युच्यते। युक्त्यै-व निषेधेऽनुकूलो यथा,—

कह्नं मा खिज्जउ मज्झो इमिश्र कन्दोट्टदलसरिच्छेहिं।
श्रच्छीहि जो ण दीसइ घणथनभरकज्जपसरेहि॥

अत्र स्तनादिवदस्या मध्योऽपि मा चीयताम् इति निषेधवादो केनचिदानुकूल्येन रुध्यते, कथमयं मा चीयतामिति। योऽस्याः कुव-लयसदृशाभ्यां लोचनाभ्यां घनस्तनकज्जप्रसराभ्यां न दृश्यते। इयं हि एताभ्यामन्यमोक्षमाणा यथैव न पश्यति सोऽहमिव मध्योऽपि चीयमाणो लक्ष्यते। तत्र च किमः प्रश्नार्थत्वे निषेधार्थत्वं गम्यते। सोऽयं यौक्तोऽनुकूलस्य निषेधाक्षेपो रोध इत्युच्यते। निषेध एव उक्त्या प्रतिकूलोऽनुकूलस्य यथा,—

भ्रुकुटिरारचिता गतमग्रतो हृतमथाननमुक्तमसाधु वा।
इयमिति प्रभुता क्रियते बलाद् अकुपितोऽपि हि यत् कुपितो जनः॥

अत्र अकुपितोऽपि कुपितः क्रियते इति योऽयं निषेधाक्षेपरूप उपालम्भः तत्र भ्रुकुटिरारचिता इत्यादिवैयात्येन प्रतिकूलकारण-मुपन्यस्य सेयमतिप्रभुता सोऽयं बलात्कार इति काका वाचनि-कमेव उपालम्भमभिधत्ते। तेनायमौक्तः प्रतिकूलस्य निषेधाक्षेपो रोध इत्युच्यते। अयमेव च असत्यापि क्रियासु वैयात्योक्तिपक्षे स्वरूपाख्या-नात् औक्तोऽनुकूलनिषेधाक्षेपो रोधो भवति॥ यदा तु कारणमुप-न्यस्यापि क्रियासु उक्तिष्ठमानो न रुध्यते तदा आक्षेप एव न रोधः। तद् यथा,—

गमिश्रा कलम्बवाआ दिट्ठं मेहंधआरिश्रं गअणअलं।
सहिओ गज्जिअसद्दो तह वि हु से णत्थि जीविए आसन्धो॥

अत्र कदम्बवातातिवाहनादीनां जीविताध्यवसायहेतूनामुपन्यासेऽपि

क्रियासु उक्तिष्ठमानो न रुध्यते। कथमयं न जीवति इति किं तर्हि कारणमेवं आक्षिप्यते तथापि नास्तस्य जीवितेऽध्यवसायः इति सोऽयमाक्षेप एव न रोधः॥ क्रियोद्यतस्यापि वारणे कारणानामन्यपरत्वे रोधो न भवति। यथा,—

धनञ्च बहु लभ्येत सुखं क्षेमञ्च वर्त्मनि।
न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय मास्म गाः॥

अत्र यद्यपि यात्रोद्यतः प्रियो रुध्यते प्रभूतार्थलाभादीनां कारणानां गमनपरत्वमेव न निवारणपरत्वमतोऽयं न रोधः। किं तर्हि, आक्षेप एव भवति।

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन।
तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः॥ ६७॥
स उपन्यस्तवस्तूनां साधर्म्येण च कथ्यते।
वैधर्म्येण च विद्वद्भिर्वैपरीत्येन कुत्रचित्॥ ६८॥

तेषु साधर्म्येण यथा,—

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येते शरीरिणाम्।
न चात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये॥

अत्र परीतापापहरणक्षमस्य जलदाख्यस्य महावस्तुनो न्यसनं विधाय तत्साधनसाधर्म्येणैव तत्साधनक्षमं महापुरुषलक्षणं वस्त्वन्तरमुपन्यस्यति। सोऽयं साधर्म्येणार्थान्तरन्यासः। वैधर्म्येण यथा,—

प्रियेण सङ्ग्रथ्य विपक्षसन्निधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने।
स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां
वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि॥

अत्रापि प्रियतमेन स्वयं कान्ताहृदये समारोपितायाः स्रजः प्रेमकारणमुपन्यस्य जलाविलत्वदोषवत्या अपि यदत्यागकारणं तद्धि वैधर्म्यद्वारेण प्रतिपादितमतो वैधर्म्येणायमर्थान्तरन्यासः॥ विपर्ययेण यथा,—

जो जस्स हिअअदइओ दुक्खं देन्तो वि सो सुहं देइ।

ढहुआणन्दूसिआण वि वट्टइ थणआणं रोमञ्चो ॥

अत्र साधनसमर्थं वस्तु प्रथमत एवोपन्यस्य पश्चात् तत्साध्यमभिहितम् इति विपर्यासादयं विपर्ययो नामार्थान्तरन्यासः ॥

प्रोक्तो य उभयन्यासो ऽर्थान्तरन्यास एव सः ।

स प्रत्यनीकन्यासश्च प्रतीकन्यास एव च ॥ ६९ ॥

तेषूभयन्यासो यथा,—

ते विरला सप्पुरिसा जे अभणन्ता घडन्ति कज्जलावे ।

थोअव्विअ ते वि दुमा जे अमुणिअकुसुमणिग्गमा देन्ति फलं ॥

अत्र विद्यमानमपि साध्यसाधनभावमप्रतिपाद्य यदुभयो र्वस्तुनोर्न्यसनं सोऽयमुभयन्यासः । प्रत्यनीकन्यासो यथा,—

विरला उअआरिद्धक्खिआणिरवेक्खा जलहरव्व वस्सन्ति ।

जिज्जन्ति ताण विरहे विरलव्विअ सरिप्पवाहव्व ॥

अत्र यदिदमुपकल्यानपेचितप्रत्युपकाराणां गमनं यच्चाकृतप्रत्युपकाराणां तद्विरहेऽवसादनं तदुभयमपि जलधरसरित्प्रवाहयोरन्योन्यातिशयितयोरुपलम्भसमानं प्रत्यनीकन्यासो भवति । प्रतीकन्यासो यथा,—का कथा बाणसन्धाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।

हुङ्कारेणेव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥

अत्र विघ्नोत्सारणसमर्थाया बाणमोक्षणलक्षणायाः क्रियायाः प्रथमावयवभूतं ज्याशब्दं धनुषो हुङ्कारमिवेति तत्साधनमुपन्यस्य प्रतीकन्यासनामानमर्थान्तरन्यासमभिधत्ते ॥

गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ७० ॥

प्रतेयतवेऽभिधेये च सा विशेषस्य कारणे ।

वैकल्यादर्शनेनापि क्वचिदप्युपपद्यते ॥ ७१ ॥

सा गुणवैकल्येन यथा,—

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।

तथापि जितमेवाभूदमुना भुवनत्रयम्॥

अत्रातीक्ष्णाकुण्ठरेण चायुधेन पुष्पधन्वा त्रीणि जगन्ति विजयत इति तस्य प्रभावातिशयः प्रतीयते। सेयं प्रतीयमानविशेषहेतुर्गुणवैकल्यवती विशेषोक्तिः॥ जातिवैकल्येन यथा,—

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसम्भवा।
तथाप्येषा तपोभङ्गं विधातुं वेधसोऽप्यलम्॥

अत्र देवकन्यकात्वाभावेऽपि एषा वेधसोऽपि तपोभङ्गं विधातुमलमिति वर्णनीयायाः रूपातिशयः प्रतीयते। सेयं प्रतीयमानविशेषहेतुर्जातिवैकल्यवती विशेषोक्तिः॥ क्रियावैकल्येन यथा,—

न बद्धा भ्रुकुटिर्नापि स्फुरितो रदनच्छदः।
न च रक्ता भवद्दृष्टिर्जितञ्च द्विषतां कुलम्॥

अत्र भ्रूभङ्गादेरभावेऽपि योऽयं द्विषतां जयस्तेन वर्णनीयस्य प्रतापातिशयः प्रतीयते। सेयं प्रतीयमानविशेषहेतुः क्रियावैकल्यवती विशेषोक्तिः॥

रथादिग्रहणाद्द्रव्यवैकल्येन यथा,—

न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः।
स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम्॥

अत्र रथादेरभावेऽपि जगत्त्रयविजयहेतुः स्त्रीणामपाङ्गावलोकनमभिधीयते। सेयमभिधेयविशेषहेतुर्द्रव्यवैकल्यवती विशेषोक्तिः॥

द्रव्यस्यापि वैकल्येन यथा,—

एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विषमा हयाः।
आक्रामत्येव तेजस्वी तथाप्यर्को जगत्त्रयम्॥

अत्र रथादीनां द्रव्याणामेकचक्रत्वादिभिर्वैकल्येऽपि यदेतद्भगवतो भास्करस्य भुवनत्रयाक्रमणं तस्येह तेजस्विता हेतुरभिधीयते। सेयमभिधेयविशेषहेतुर्वैकल्यवद्द्रव्या नामापरा विशेषोक्तिः। द्रव्यस्य योगायोगाभ्यां वैकल्येनापि क्वचिदेषा विशेषायाविशेषाय च। यथा,—

अयं मया रथक्षोभाद् सेनांसो निपीडितः ।
एकः कृती शरीरेऽस्मिन् शेषमङ्गं भुवो भरः ॥

अत्रायं मया स्पृष्टोऽंसः पुण्यवान् मया चास्पृष्टं शेषमङ्गं मे निर-र्थकमिति योऽयमवैकल्यदर्शनेऽपि विशेषस्तेनैषा हेतुमत्यपि हेतु-मतो विशेषप्रमाणा यथोक्ता विशेषोक्तिर्भवति । या पुनरिहो-र्वश्यामितो वाक्याङ्गणादिविशिष्टावगतिः सा पर्यायोक्तिर्न विशे-षोक्तिः ॥

क्रियाकारकसम्बन्धिसाध्यदृष्टान्तवस्तुषु ।
क्रियापदादुपस्कारमाहुः परिकरं बुधाः ॥ ७२ ॥

तेषु क्रियापरिकरो यथा,—

ववसिअणिवेइअत्थो सो मारुइलद्धपच्चआगअहरिसं ।
सुग्गीवेण उरत्थलवणमालामलिअमहुअरं उवऊढो ॥

अत्र मारुतिलब्धप्रत्ययागतहर्षमित्यनेनोरःस्थलवनमालामृदितमधुकर-मित्यनेन चोपगूहनक्रियायाः परिकरत्वादयं क्रियापरिकरः ॥

कारकपरिकरो यथा,—

पडिआअ हत्थसिढिलिअणिरोहपण्डुरसमूससन्तकवोला ।
पेल्लिअवामपओहरविसमुण्णअदाहिणत्थणी जनअसुआ ॥

अत्र हस्तशिथिलितनिरोधपाण्डुरसमुच्छ्वसत्कपोलेत्यनेन प्रेरितवामपयो-धरविषमोन्नतदक्षिणस्तनीत्यनेन च जनकसुता इति च कारकपदस्य परिकरितत्वादयं कारकपरिकरः । सम्बन्धिपरिकरो यथा,—

उम्मूलिआ ण खुलिआ उक्खिवन्ता ण उज्जुअं ओ सरिआ ।
णिज्जन्ता ण णिराआ गिरीण मग्गेण पत्थिआ णइ सोत्ता ॥

अत्रोद्ध्रियमाणगिरिसम्बन्धिनोऽप्रयोजका अपि नदीप्रवाहा विशेषणैरुप-स्कृता इति सम्बन्धिपरिकरोऽयम् ॥ साध्यपरिकरो यथा,—

धीरं हरइ विसाओ विणअं जोव्वणमदो अणङ्गो लज्जं ।
एक्कन्तगहिअवक्खो किं सेसउ जं ठवेइ वअपरिणामो ॥

अत्र गतवयसो न धैर्यं न विनयो न लज्जेति साध्यं विषादयौवन-मदानङ्गक्रियादृष्टान्तैरुपस्कृतमिति साध्यपरिकरोऽयम् ॥

दृष्टान्तपरिकरो यथा,—

'मज्झट्ठिअधरणिहरं छिज्जइआसमुद्दमण्डलं उव्वेलं।
रहुरहवेआविअलिअं पडिअं विअ उक्कडुक्खकोडि चक्कं ॥'

अत्र प्रक्षिप्तमन्दरसमुद्रोदाहरणभूतं रविरथचक्रमुत्कटाक्षकोटीति विशे-षणेन साध्यसिद्धये परिकरितमिति दृष्टान्तपरिकरोऽयम् ॥

वस्तुपरिकरो यथा,—

देवौ पुत्रमसूत नृत्यत गणाः किं तिष्ठतेत्युद्भुजे
हर्षाद्भृङ्गिरिटावुदाहृतगिरा चामुण्डयालिङ्गिते ।
पायाद्वो जितदेवदुन्दुभिघनध्वानं प्रवृत्तस्तयो-
रन्योन्याङ्गनिपातजर्जरतरस्थलास्थिजन्मा रवः ॥

अत्र चामुण्डाभृङ्गिरिटिपरिष्वङ्गसंघट्टितपरस्परहृदयास्थिजन्मनः शब्द-स्य वस्तुतया परिगृहीतस्य देवौ पुत्रमसूतेत्यादिभिः परिकरितत्वादयं वस्तुपरिकरः ॥

क्रिया यथा समासेन तथा कृत्तद्धितादिभिः ।
विशेष्यते तदाहुस्तं क्रियापरिकरं परम् ॥ ७३ ॥

तत्र कृता तादर्थ्येन यथा,—

गेहाद्याता सरितमुदकं हारिका नाजिहीषे
सङ्गामीति श्वयसि यमुनातीरवीरुद्गृहाणि ।
गोसन्दायी विशति विपिनानीव गोवर्धनाद्रे-
र्न त्वं राधे हृशि निपतिता देवकीनन्दनस्य ॥

अत्र तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यादिभिरुपपदभूतापि क्रियैव विशिष्यते। स चायमपरः क्रियापरिकरो भवति। एवं लक्षणादिषु प्रत्ययादिभिरपि द्रष्टव्यम्। तद्यथाव्ययेन,—

सखीर्नैमासक्तनताम्तपल्लवां समासजन्त्या कुसुमावतंसकम्।

स्तनोपपीड़ं नुनुदे नितम्बिना घनेन कश्चिज्जघनेन कान्तया॥

अत्र स्तनाभ्यामुपपीड़यन्त्या यं नुनुदे इत्यर्थात् क्रियाविशेषणमेवैतदिति अयमपि क्रियापरिकरो भवति। एवं यथाविधन्नुप्रयोगादिषु द्रष्टव्यम्। तेन क्रियायाः क्वचिदान्तरविशेषणयोगाद्व्यङ्गत्वं भवतीत्यपि व्याख्यातम्। यथा,—

शय्यन्ते हतशायिकाः पथि तरुच्छायानिषण्णाध्वगैः
श्रीकण्ठायतनेषु धार्मिकजनैरासन्त उद्वासिकाः।
शून्ये तत्र निकुञ्जशाखिनि सखि ग्रीष्मस्य मध्यन्दिने
सज्जानां दयिताभिसारणविधौ रम्यः क्षणो वर्तते॥

अत्रोद्वासिका आसन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते इत्यमूभ्यां सामान्यविशेषोपचरितरूपो भावात्मा ण्वुलैव प्रत्याय्यते स आख्याताभ्यां सामान्यरूपेण ण्वुलन्ताभ्यां विशेषरूपेण बहुवचनं चेह कुत्सातिशयार्थम्। या हि नामोद्रसस्य कुत्सावत्यो बहुप्रकारवत्यो वसःसु आसिका याश्च हतानामतिशयवत्यस्ता तथाभूता एव भूयस्यः शायिकाः प्रतीतास्ताभिः विशेषरूपाभिरियमासिका शायिका चोपमानोपमेयसम्बन्धजनितभेदाभेदपरिग्रहात्प्रकारेणापि बहुत्वेनैव प्रत्याय्यते। तेनोद्रासिका इवासनानि हतशायिका इव शयनानि क्रियन्ते भवन्तीति वाक्यार्थो भवति। सोऽयं यथोक्तक्रियापरिकरः। क्वचित् पुनर्वाच्यमपि कद्रूपं कर्दर्थरूपं वा क्रियाविशेषणं भवति यथा,—

शतं वारानुक्तः प्रियसखि वचोभिः स परुषैः
सहस्रं निर्धूतः पदनिपतितः पार्ष्णिहतिभिः।
कियत् कृत्वा बद्धाः पुनरिह न वेद्मि भ्रुकुटय-
स्तथापि क्लिश्यन् मां क्षणमपि न धृष्टो विरमति॥

अत्र वारानिति वारशब्दः कृदन्तः वारसङ्ख्यायाः कृत्वसुजिति कृत्वसुच् कर्दर्थः ताविमौ द्वावप्यार्थिकरूपेण क्रियाविशेषणं भवतः। नन्वेवमुद्रासिकादीनां वारादीनाञ्च क्रियाविशेषणत्वात् कर्मत्वेन नपुंसकलिङ्ग-

तापि प्राप्नोति। यथा मृदु पचति प्रशस्तं पठतीति उच्यते। त्रिधा खलु क्रियाविशेषणं भवति वाह्यमाभ्यन्तरं वाह्याभ्यन्तरञ्च। तत्र वाह्यं कर्मरूपं वारादि, आभ्यन्तरं विशेषरूपमुच्छ्रासिकादि, वाह्याभ्यन्तरं गुणरूपं मृद्वादि। तेषु वाह्यं सोऽयमितत्रभिधायासम्बन्धादभेदोपचारेणाविचलितस्वरूपमेव प्रधानं विशिंषत् कथमिव स्वलिङ्गं जह्यात्। आभ्यन्तरन्तु विशेषापरिग्रहादाविष्टलिङ्गसंङ्ख्यं कथमिवान्यलिङ्गं गृह्णीयात्। वाह्याभ्यन्तरन्तु गुणत्वात् स्वलिङ्गविरहे गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीति विशेष्यलिङ्गग्राह्यमेव भवति। तद्धितकृत्यमुचोक्तस्यालादिनोच्यते यथा,—

आसृतकवलारम्भै र्भूयोभयस्थगितेक्षणाः
किमपि वलितग्रीवं स्थित्वा मुहु र्मृगपङ्क्तयः।
गगनमसकृत् पश्यन्त्येतास्तथाश्रुभरै र्मखे
निपतति यथा शृङ्गाग्रेभ्यो भ्रमन्नयनोदकम्॥

अत्राद्यः प्रकारवचने थाल्। अनेकवारानितत्र्यर्थे असकृदिति तद्धितेन, पश्यन्तीति क्रियया, वलितग्रीवमिति समासेन, किमपीति नाम्नाऽव्ययेन, स्थित्वेति कृता, मुहुरिति कृदर्थे वीप्सया च क्रियाविशेषणेन सह विशेषयति। द्वितीयश्च यथा, भ्रमन्नयनोदकं निपततीति शतलघितया पतनक्रियया तमेवार्थमनुसन्दधानः पूर्वक्रियाया एव विशेषणं भवति। सोऽयं कृत्तद्धितसमासाव्ययानां सन्निपातरूपेऽपि क्रियापरिकरे यथा तथेत्यनयोः प्राधान्यवत् तद्धितेनैवोपदिश्यते। एतेन तद् यदोर्विपर्ययस्ताद्विशेषणयोगश्च व्याख्यातः। तद् यथा,—

जह जह णिसा समप्पइ तह तह वेविरतरङ्गपडिमापडिश्रं।
किंकाश्रव्वविमूढं वेवइ हिअ्रं वउआइ णो ससिविम्बं॥

अत्र यथा तथेति क्रियाविशेषणयोरपरमपि विशेषणं वीप्सा भवति। सोऽयमेवंप्रकारः क्रियापरिकरो द्रष्टव्यः॥

क्रियाविशेषणं किञ्चित् सम्बोधनमपीष्यते।

सम्बन्धिभिः पदैरेव लक्ष्यन्ते लक्षणादयः ॥ ७४ ॥

तेषु सम्बोधनपरिकरो यथा,—

धर्मस्यौत्सववैजयन्ति मुकुटस्रग्वेणि गौरीपते-
स्त्वां रत्नाकरपत्नि जह्नुतनये भागीरथि प्रार्थये ।
त्वत्तोयान्तशिलानिषण्णवपुषस्त्वद्वीचिभिः प्रेङ्खत-
स्त्वन्नाम स्मरतस्त्वदर्पितदृशः प्राणाः प्रयास्यन्ति मे ॥

अत्र भागीरथीति सम्बोधनपदं धर्मस्यौत्सववैजयन्तीत्यादिभिः परिक्रियते । तत्र यथाकथञ्चिदप्युपवर्ण्यमानोऽर्थः क्रियाविशेषणं नातिकामतीत्ययमपि क्रियापरिकरः ॥ लक्षणपरिकरो यथा,—

महाप्रथिम्ना जघनस्थलेन सा महेभकुम्भोच्चकुचेन वल्लभा ।
मुखेन दीर्घोज्ज्वललोलचक्षुषा वयस्य कान्ता कथय क्व वर्तते ॥

अत्र जघनस्थलादीनि लक्षणानि महाप्रथिम्नेत्यादिभिः परिक्रियन्ते सोऽयं लक्षणपरिकरः ॥ हेतुपरिकरो यथा,—

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वया पुण्या जनोक्तयः ।
नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥

अत्र प्रथमतृतीयपादयोस्त्वया त्वयेति हेतू द्वितीयचतुर्थपादाभ्यां परिक्रियेते सोऽयं हेतुपरिकरः ॥ सहार्थपरिकरो यथा,—

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ।
शिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥

अत्रानेनेति सहार्थो यूना पार्थिवेनेति च पदाभ्यां परिक्रियते सोऽयं सहार्थपरिकरः ॥ तादर्थ्यपरिकरो यथा,—

इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽयं त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।
अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥

अत्रान्योन्यशोभापरिवृद्धये इति तादर्थ्यार्थः शेषपदार्थैः परिक्रियते सोऽयं तादर्थ्यपरिकरः ॥ उपपदपरिकरो यथा,—

प्रत्यक्षवस्तुविषयाय जगद्धिताय विश्वस्थितिप्रलयसम्भवकारणाय ।

सर्वात्मने विजितलोपमनोभवाय तुभ्यं नमस्त्रिभुवनप्रभवे शिवाय ॥

अत्र नमस्तुभ्यमित्युपपदार्थः समस्तपदैः परिक्रियते सोऽयमुपपदपरिकरः ॥

उपमारूपकादीनां शब्दार्थोभयभङ्गिभिः।
साधर्म्योत्पादनं यत् तमन्ये परिकरं विदुः ॥ ७५ ॥

तत्र स शब्दकृत उपमायां यथा,—

कह कह विरएइ पअं मग्गं पुलएइ छेज्जमाविसइ।
चोरव्व कई अत्थं लद्धुं दुक्खेण ठाणेण णिव्वहइ ॥

अत्र पदमार्गच्छेदैरिति शब्दैः भिन्नार्थैरभिन्नार्थविरचनादिक्रियानिवेशिभिः कविचोरयोरप्रसिद्धमौपम्यं साधितमिति शाब्दोऽयमौपम्यपरिकरः। अर्थकृतो रूपके यथा,—

विअडे गअणसमुद्दे दिअसे सूरेण मन्दरेण व महिए।
णीआइ महुरव्व संझा तिस्सा रस्सेण अमिअकलसो व्व ससी ॥

अत्र गगने समुद्रत्वेन निरूपिते सूर्यसन्ध्याशशिभिर्मन्दरमदिरामृतकलशैश्च मथनादिक्रियानिवेशिभिरर्थैः परस्परोपमानात् साधर्म्यमुत्पादितमित्यत्रार्थोऽयं रूपकपरिकरः॥ उभयकृतश्च विरोधश्लेषो यथा,—रइमुणालाहरणो णलिणिदलत्थइअपीवरत्थणअलसो।

वहइ पिअसङ्गम्मि वि मअणाअप्पपसाहणं जुवइजणो ॥

अत्र प्रियसङ्गमेऽपि मदनाकल्पप्रसाधनं भवतीति विरुद्धार्थयोः साधर्म्योत्पादनाय जले क्रीडतो युवतिजनस्य यथोक्तविशेषणाभ्यां शब्दतोऽर्थतश्चोपस्कारः कृत इत्युभयकृतोऽयं विरोधश्लेषपरिकरः। एवमलङ्कारान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

एकावलीति या सापि भिन्ना परिकरान्न हि।
त्रिधा सापि समुद्दिष्टा शब्दार्थोभयभेदतः ॥ ७६ ॥

तत्र शब्दैकावली यथा,—

पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतं गहनम्।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव वहति पयः पश्यत पयोष्णी ॥

अत्र हरिमिव हरिमिव हरिमिवेति शब्दैकावल्या विभिन्नार्थया पयः-कर्मकारकमुपस्क्रियते सेयं शब्दैकावली परिकरस्यैव भेदः ॥ अर्थैकावली यथा,—

किमिति कवरी यादृक् तादृग् दृशौ किमकज्जले
न खलु लिखिताः पत्रावल्यः किमद्य कपोलयोः।
अयमयमयं किन्न ज्ञास्यत्यसंस्मरणेन ते
प्रियसखि सखीहस्तन्यस्तो विलासपरिच्छदः ॥

अत्रायमयमयमिति सर्वनामपरामृश्यमाणया प्रागुपन्यस्तकारणभूतया ततोऽन्यया वा तथाविधयार्थैकावल्या परिच्छद इति कर्तृकारकमभिन्नार्थ एव परिक्रियते। सेयमर्थैकावली परिकरस्यैव भेदः ॥

उभयैकावली यथा,—

अम्बा तुष्यति न मया न स्नुषया सापि नाम्बया न मया।
अहमपि न तया न तया वद राजन् कस्य दोषोऽयम् ॥

अत्राम्बास्नुषास्मदर्थलक्षणैरर्थैस्तद्वाचिभिः सर्वनामभिः शब्दैरेकावलीक्रमेण मिथोऽनुस्यूते मिथोऽनुस्यूत एव तुष्यतीति क्रियाहेतुर्मयेतत्रादिभिः परिक्रियते। सेयमुभयग्रथितत्वादुभयैकावली परिकरस्यैव भेदः ॥

क्रियाजातिगुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्तिना।
सर्ववाक्योपकारश्चेद्दीपकं तन्निगद्यते ॥ ७७ ॥
अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली।
संपुटं रसना माला चक्रवालञ्च तद्भिदाः ॥ ७८ ॥

तेषु क्रियावाचिना आदिदीपकं यथा,—

चरन्ति चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः।
चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥

अत्र चरन्तीति क्रियया द्वयोरपि वाक्ययोरादिपदस्थयैवोपकारः क्रियत

इत्यादिदीपकमिदं क्रियाविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम्।

जातिवाचिना आदिदीपकं यथा,—

पवनो दक्षिणः पर्णं जीर्णं हरति वीरुधाम्।
स एव च नताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते॥

अत्र पवन इत्यादिपादे जातिपदं तेनादिदीपकमिदं जातिविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम्॥

गुणवाचिना आदिदीपकं यथा,—

श्यामलाः प्रावृषेण्याभि र्दिशो जीमूतपङ्क्तिभिः।
भुवश्च सुकुमाराभि र्नवशाद्वलराजिभिः॥

अत्र श्यामला इत्यादिपादे गुणपदं तेनादिदीपकमिदं गुणविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम्॥

द्रव्यवाचिना आदिदीपकं यथा,—

विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः।
क्वापि नीताः कुतोऽप्यासन्नानीता दैवतर्द्धयः।

अत्र विष्णुनेत्यादि पादे द्रव्यपदं तेनादिदीपकमिदं द्रव्यविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम्॥

अर्थावृत्ति र्यथा,—

हृष्यति चूतेषु चिरं तुष्यति वकुलेषु मोदते मरुति।
इह हि मधौ कलकूजिषु पिकेषु च प्रीयते कामी॥

अत्र हृष्यति तुष्यति मोदते प्रीयत इत्येतैः पदैः स एवार्थ आवर्त्यमानः सर्ववाक्यानि दीपयति सेयमर्थावृत्ति र्दीपकस्य भेदः।

पदावृत्ति र्यथा,—

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम्।
यूनामुत्कण्ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः॥

अत्रोत्कण्ठां करोति उत्कण्ठावन्तं करोतीत्यर्थयोरुत्कण्ठयतीति पदमावर्त्यमानं वाक्यद्वयमपि दीपयति सेयं पदावृत्ति र्दीपकस्य

भेदः ॥ उभयावृत्तिर्यथा,—

जय देव भुवनभावन जय भगवन् निखिलवरद निगमनिधे ।
जय रुचिरचन्द्रशेखर जय मदनान्तक जयादिगुरो ॥

अत्र जयेत्यर्थः शब्दश्चावर्त्यमानः सर्ववाक्यानि दीपयति सेयमुभयावृत्तिर्दीपकस्य भेदः ॥ आवली यथा,—

त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमसि पवनस्त्वं हुतवह-
स्त्वमापस्त्वं व्योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च ।
परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता बिभ्रति गिरम्
न विद्मस्तत्तत्त्वं वयमिह हि यत्त्वं न भवसि ॥

अत्र पूर्वार्धे त्वमिति शब्दार्थयोः प्रथमावृत्तिः प्रथमपादस्थया असीति क्रियया दीप्यते । ततस्तृतीयपादे त्वयीति रूपान्तरेण युष्मदर्थ आवर्त्यमानः क्रियान्तरेण संबध्यते । चतुर्थपादेषु पुनरपि तेनैव रूपेणास्त्यर्थेन भवतिना संबध्यत इति । सेयं त्वमीनाम शक्तिरावलीति दीपकस्यैव भेदो भवति ॥ संपुटं यथा,—

णवपल्लवेसु लोलइ घोलइ विडवेसु चलइ सिहरेसु ।
थवइ थवएसु चलणे वसन्तलच्छी असोआसु ॥

अत्र नवपल्लवेष्वित्यादीन्यशोकस्येति लोलतीत्यादीनि वसन्तलक्ष्मीरिति पदे द्रव्यवाचिनी संपुटक्रमेण मिथः संबध्यमाने मिथः संबन्धानेव दीपयतः । तदेतत् संपुटं नाम दीपकस्य भेदः ॥ रसना यथा,—

सलिलं विकासिकमलं कमलानि सुगन्धिमधुसमृद्धानि ।
मधु लीनालिकुलाकुलमलिकुलमपि मधुररणितमिह ॥

अत्र रसनाक्रमेण मिथः संग्रथितानि सलिलं विकासिकमलमित्यादीनि वाक्यानि इहेत्यन्तस्थितेनाधिकरणवाचिना द्रव्यदीपकेन दीप्यन्ते तदेतद् रसनादीपकं नामादिदीपकभेदः ॥ माला यथा,—

इमिणा सरएण ससी ससिणा वि णिसा णिसाइ कुमुअवणं ।
कुमुअवणेण अ पुलिणं पुलिणेण अ सोहइ हंसउलं ॥

अत्र मालाक्रमेण ग्रथिताः कर्तारो हेतवश्च शशिप्रभृतयः शोभन्त इति क्रियया दीप्यन्ते तदेतन्मालादीपकं नाम दीपकस्य भेदः ॥ कः पुनरस्य पूर्वस्माद्विशेषः पूर्वत्र वृत्तिच्छिन्नं रसनायां सर्वत्र इह तु स्वतन्त्रं मालापुष्पवत् पदं पदेन युज्यमानं क्रियादिभिः संबध्यत इति ततोऽयं भिद्यते ॥ चक्रवालं यथा,—

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलम्
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

अत्र संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपित इति भावलक्षणाच्छिन्नस्य भावविशेषस्य द्वितीयपादे कारकवीप्सया यत् संक्षेपेणाभिधानं तदेतच्चक्रवालाद्रिणेव मालादीपकेन विस्तरवता वेष्टितमिदं चक्रवालं नाम दीपकस्य भेदः ॥

शब्दस्य यदि वार्थस्य द्वयोरप्यनयोरथ ।
भणनं परिपाट्या यत् क्रमः स परिकीर्तितः ॥ ७९ ॥

तत्र शब्दपरिपाटि द्विधा पदतो वाक्यतश्च । तयोराद्या यथा,—

तस्याः प्रगल्भलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः ।
जीयन्ते वल्लकीकुन्दस्रगिन्दीवरसम्पदः ॥

अत्रालापस्मितदृष्टिभिः पदार्थैः वल्लकीकुन्दस्रगिन्दीवरसम्पदः पदार्था जीयन्त इति शब्दपरिपाट्या भणनं सेयं पदतः शब्दपरिपाटिः क्रमः ॥

वाक्यतो यथा,—

इन्दुर्मूर्द्धि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्त्रे नखाङ्कः स्तने
देहार्द्धोऽभ्युदयं द्वयं तदुपमामालम्बमानं मिथः ।
संवादः प्रणयेन यस्य लसता कार्यैकतायां तथा-
प्यर्द्धाहारविचिन्तितेन च बहिः ख्यातस्वरूपेण च ॥

अत्रेन्दुर्मूर्द्धि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्त्रे नखाङ्कः स्तन इति वाक्यार्थ-

वाचिनौ शब्दसमुदायौ क्रमेणोद्दिष्टावतिनिर्दिष्टेन च हृदि ध्यातस्वरूपेण चेति वाक्यार्थद्वयवाचिभ्यां शब्दसमुदायाभ्यां संबध्येते सोऽयं वाक्यतः शब्दपरिपाटिः क्रमः । अर्थपरिपाटि द्विधा कालतो देशतश्च ॥ तयोराद्या यथा,—

हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविद्धम्
नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।
चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषम्
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥

अत्र हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविद्धमित्यादावर्थानां शरदादिकालक्रमेण भणनं सेयं कालतोऽर्थपरिपाटिः क्रमः ॥ द्वितीया यथा,—

पायाद्वो रचितत्रिविक्रमतनुर्देवः स दैत्यान्तको
यस्याक्रमिकवर्धमानवपुषस्तिग्मद्युतेर्मण्डलम् ।
मौलौ रत्नरुचि श्रुतौ परिलसत्ताडङ्ककान्ति क्रमा
ज्जातं वक्षसि कौस्तुभाभमुदरे नाभीसरोजोपमम् ॥

अत्र त्रिविक्रमतनोर्वैकुण्ठस्य प्रवृद्धिसमये क्रमेणैव मौलिश्रुतिवक्ष उदरलक्षणेषु शरीरदेशेषु भास्वन्मण्डलस्य चूडारत्नताडङ्ककौस्तुभनाभ्यम्बुजैर्योऽयमौपम्यलाभः सेयं देशतोऽर्थपरिपाटिः क्रमः ॥ उभयपरिपाटिर्द्विधा शब्दप्रधानाऽर्थप्रधाना च ॥ तयोराद्या यथा,—

पङ्कअ पङ्किव हेलिअ कुवलअ खित्तउ दहहिं
वलिहिं विम्बत्तिविक्खिअ पत्तिअ चन्दु णहहिं ।
करणअणाहरवअणेहि तं इह लीलावइहिं
णिअसिअ विउञ्चिट्ठि ठिणाइ पत्तावइहिं ॥

अत्र पङ्कजकुवलयविम्बीफलचन्द्रमसां करनयनाधरवदनैर्यथासंख्यं पराजय इति शब्दपरिपाट्यैव पङ्कजानि पङ्के न्यस्तानि, कुवलयानि ह्रदे क्षिप्तानि, विम्बं हन्ते प्रकीर्णं, चन्द्रो नभसि निरस्त इत्याधाराणामुपर्युपरिभावः क्रियाणां च त्यागतारतम्यमित्यर्थपरिपाटिर्नैवम्भवति

सोऽयं शब्दप्रधानोभयपरिपाटिः क्रमः ॥ अर्थप्रधाना यथा,—

गङ्गे देवि दृशा पुनीहि यमुने मातः पुनर्दर्शनम्
सम्भाषोऽस्तु पितः प्रयाग भगवन् न्यग्रोध मां ध्यास्यसि ।
त्वं हारासिलतावत सविपुलस्थूलांसवक्षोभुजम्
पुंभावं भवतामवन्तिनगरीनाथं दिदृक्षामहे ॥

अत्र गङ्गायमुनाप्रयागन्यग्रोधतत्पुंभावावन्तिनगरीनाथलक्षणानामर्थानां मुख्यक्रमेण देवि दृशा पुनीहि मातः पुनर्दर्शनं पितः संभाषो भगवन् मां ध्यास्यसीति मुख्यक्रमेणैव संभ्रमद्भिः वचोविशेषैरभ्यर्थ्य भवतामेव पुंभावमवन्तिनगरीनाथं दिदृक्षामह इति येयमभ्यर्थनाभङ्गिः सार्थपरिपाटिः क्रमः तस्याश्च गङ्गे यमुने प्रयाग न्यग्रोधेति हारासिलतावत सविपुलवक्षःस्थलांसेति च शब्दपरिपाटी परस्परमुपमानोपमेयभूते व्यञ्जतः । सेयमर्थप्रधानोभयपरिपाटिः क्रमः ॥

मिषं यदुक्तिभङ्गिर्यो वसरो यः स सूरिभिः ।
निराकाङ्क्षोऽथ साकाङ्क्षः पर्याय इति गीयते ॥ ८० ॥

तेषु निराकाङ्क्षं मिषं यथा,—

मया विमुक्ता वह्निरेव वक्रको व्रजेदवश्यायकणैश्च सार्द्रताम् ।
द्रुतं तदेनां करवे निचोलके कयाचिदेवं मिषतो विनिर्ययौ ॥

अत्र कयाचिदेवं मिषतो विनिर्ययौ इत्युत्तरदर्काभिधानेनाकाङ्क्षा निराकृतेति निराकाङ्क्षमेतन्मिषं नाम पर्यायभेदः ॥ तदेव साकाङ्क्षं यथा,—

दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम् ।
तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरमास्यताम् ॥

अत्र कयाचिदेवं मिषतो विनिर्ययौ इतिवदुदर्कानभिधानात् साकाङ्क्षमेतन्मिषं नाम पर्यायस्य भेदः ॥ निराकाङ्क्षोक्तिभङ्गिर्यथा,—

राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे भोजय मां कुमार कुशलं नाद्यापि किं भुज्यते ।
इत्थं नाथ शुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-

स्त्रियस्तानवलोक्य वेश्मवलभीष्वेकैकमाभाषते ॥

अत्रान्योक्तिभङ्ग्या शून्यीकृतारिनगरस्य नरपतेः कश्चित् प्रतापं वर्णयति । तत्र वाक्यस्यापरिपूर्णत्वेन निराकाङ्क्षत्वान् निराकाङ्क्षेय-मुक्तिभङ्गिः ॥ साकाङ्क्षा यथा,—

मालैव वोऽस्तु कपालदाम जगतां पत्युर्यदीयां लिपिम्
क्वापि क्वापि गणाः पठन्ति पदशो नातिप्रसिद्धाक्षराम् ।
विश्वं स्रक्ष्यति वक्ष्यति क्षितिमपामीशिष्यते शिष्यते
नागैरागिरि रंस्यतेऽत्स्यति जगन्निर्वक्ष्यति द्यामिति ॥

अत्रान्योक्तिभङ्ग्या ब्रह्माद्यसमयेऽप्यनवकलितस्य भगवतो महेश्वरस्य प्रभावो वर्ण्यते । तत्र च यदीयां लिपिं क्वापि क्वापि गणाः पठन्ति पदशो नातिप्रसिद्धाक्षरामित्यनेनैव वाक्येनास्मिन्नाकाङ्क्षोत्थाप्यते । सा च विश्वं स्रक्ष्यतीत्यस्मिन्नीदृशो ब्रह्मणाश्च चतुर्युगसहस्रान्ते दिनमेकमिति मानेनैव वर्षशतजीवी विश्वं स्रक्ष्यति ब्रह्मेति ज्ञाप्यते कपालश्चास्य भगवतो भूषणं भविष्यतीति । वक्ष्यति क्षितिमित्यस्मिन्नीदृशो ब्रह्मणामयं वर्षशतेनैकं दिनमिति मानेनैव पुरुषायुषजीवी क्षितिं वक्ष्यति विष्णुरिति ज्ञाप्यते कपालश्चास्य भगवतो भूषा भविष्यतीति । एवमपामीशिष्यत इत्यादिषु वरुणकामयमेन्द्रविषय-त्वेन योजनीयम् । सेयमनेकप्रकारेण ब्रह्मादीनां साक्षादभिधानेन साकाङ्क्षोक्तिभङ्गिः ॥ अवसरो निराकाङ्क्षो यथा,—

अथ तैः परिदेविताक्षरैर्हृदये दिग्धशरैरिवार्दितः ।
रतिमभ्युपपत्तुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः ॥

अत्र, क्व नु ते हृदयङ्गमः सखा कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।
न खलूग्ररुषा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् ॥

इति यानि रतेः परिदेविताक्षराणि तैराकृष्टहृदयस्य मधोर्योऽय-मात्मदर्शनाय प्रस्तावः सोऽयं न किञ्चन काङ्क्षतीति निराकाङ्क्षो-ऽयमवसरः पर्यायस्य भेदः ॥ साकाङ्क्षो यथा,—

अज्ज वि वालो दामोअरो त्ति इस जम्पिए जसोआए।
कण्हमुहपेसिअच्छं णिहुअं हसिअं वअवहूए॥

अत्राद्यापि बालो दामोदर इति प्रस्तावनस्य कृष्णस्य वक्त्रे विन्यस्तलोचनया तद्रहस्यवेदिन्या व्रजवधूमतल्लिकया यदेतन्निभृतं हसितं तत् तवाम्बा बालं त्वां ब्रूते त्वं तु मादृशाभि र्निधुवनविदग्धाभि र्दिवानिशं यमुनाकुञ्जोदरेषु विहरसीत्यादिनार्थजातेन साकाङ्क्षमिति साकाङ्क्षोऽयमवसरः पर्यायस्य भेदः॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी।
असावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा च सा॥ ८१॥
सा च प्रायो गुणानाञ्च क्रियाणाञ्चोपकल्पते।
न हि द्रव्यस्य जाते र्वा भवत्यतिशयः क्वचित्॥ ८२॥
प्रभावातिशयो यश्च यश्चानुभवनात्मकः।
अन्योन्यातिशयो यश्च तेऽपि नातिशयात् पृथक्॥ ८३॥
अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम्।
वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम्॥

तत्र गुणातिशयेन महत्त्वातिशयो यथा,—

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम्।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशि र्यदत्र ते॥

अत्रैवं यशोराशेरशक्यमानस्याप्यतिशयोक्त्या विशेषविवक्षा येन त्रिभुवनोदरमपि सङ्कीर्णमाशङ्क्यते। सोऽयं महत्त्वातिशयो नामातिशयभेदः॥ तनुत्वातिशयो यथा,—

स्तनयो र्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव।
अस्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्तते॥

अत्रैवं मध्यस्य लोकसीमातिक्रमेण तानवातिशयविवक्षा येन तदस्ति नास्तीति वा संदिह्यते। सोऽयं तनुत्वातिशयो नामातिशयभेदः॥

कान्त्यतिशयो यथा,—

मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।
क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥

अत्रैवं चन्द्रालोकस्य लोकसीमातिक्रमेण बाहुल्योत्कर्षविवक्षा येन तस्मिन् समानाभिहारेणाभिसारिका अपि न लक्ष्यन्ते । सोऽयं कान्त्यतिशयो नामातिशयभेदः ॥ अथास्य पिहितात् को विशेष उच्यते, पिहिते चन्द्रातपोत्कर्षेणाभिसारिकातिरस्कारो विवक्ष्यते इह त्वभिसारिकातिरस्कारेण चन्द्रातपोत्कर्ष इति ॥ प्रभावातिशयो यथा,—

तं दड्ढाहिमाणं जम्मि वि अंगम्मि राहवेण णिमिओ ।
सोआपविसमविसेण व उठेति णवि णिरन्तरं रोमञ्चो ॥

अत्र दर्यमाभिधानस्य योऽयं रोमाञ्चक्रियाविशेषः स क्रियातिशयस्यैव भेदः प्रभावातिशय उच्यते ॥ अनुभावातिशयो यथा,—

विमलिअरसाअलेण वि विसहरवइणा अदिट्ठमूलच्छेओ ।
अप्पत्ततुङ्गसिहरं तिहुअणहरणपवड्ढिएण वि हरिणा ॥

अत्र रसातलमपि व्यद्ता शेषेणापि च यस्य मूलं न दृष्टं त्रिभुवनमप्युल्लङ्घयता हरिणापि न तुङ्गशिखराणि प्राप्नोति यदेतल्लोकसीमातिक्रमेण विशेषव्यवस्थया पर्वतानुभावभणनं सोऽयमनुभूयमानमाहात्म्यातिशयस्यैव भेदोऽनुभावातिशय उच्यते ॥ अन्योन्यातिशयो यथा,—

रणदुज्जआ दहमुहो सुरा अवज्झा अ तिहुअणस्स इमे ।
पडइ अणत्थोत्ति फुडं विहीसणेण फुडिआहरं णीससिअं ॥

अत्र दशास्यः समरे न जीयते सुराश्चामरत्वान् न वध्यन्ते । तयोश्च परस्परं संघट्टक्रियातिशयात् त्रिभुवनमपि क्षयं यास्यतीति येयमन्योन्यातिक्रियातिशयभणनाल्लोकसीमातिक्रमेण विशेषविवक्षा सोऽयं क्रियातिशयो नामातिशय एवान्योन्यातिशय उच्यते ॥

श्लेषोऽनेकार्थकथनं पदेनैकेन कथ्यते ।
पदक्रियाकारकैः स्याद्भिन्नाभिन्नैः स षड्विधः ॥ ८४ ॥

तेषु भिन्नपदो यथा,—

दोषाकरेण संबध्नन् नक्षत्रपथवर्तिना ।

राज्ञा प्रदोषो मामित्थमप्रियं किं न बाधते ॥

अत्र प्रदोषो रात्रेः प्रथमः यामः किमिति प्रियारहितं मां न बाधते इत्युक्ते युक्तिमाह इत्थमनुभूयमानेन प्रकारेण राज्ञा संबध्नन् कीदृशेन दोषाकरेण नक्षत्रपथवर्तिनेति । यो हि दोषाणामाकरेण राजमार्गातिगामिना च राज्ञा प्रकृष्टदोषः संबध्यते सोऽप्रियमवश्यं बाधत एव । तदत्र पूर्वस्मिन् प्रकरणिकेऽर्थे द्वितीयोऽर्थोऽप्राकरणिकः पदभेदेनोपश्लिष्यमाणो भिन्नपदश्लेषापदेशमासादयति ॥ अभिन्नपदो यथा,—

असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥

अत्रायमुदीयमानश्चन्द्रमा लोकस्य हृदयं हरतीत्युक्ते युक्तिमाह राजानुरक्तमण्डल उदयी मृदुकरः कान्तिमानिति । यो ह्येवंभूतो राजा सोऽवश्यं लोकस्य हृदयहारी भवति ॥ अत्रापि च प्राकरणिकेऽर्थेऽप्राकरणिक उपश्लिष्यमाणः पदानामभेदेनाभिन्नपदश्लेषो भवति ॥ भिन्नक्रियो यथा,—

मधुरा रागवर्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।

आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥

अत्राकर्ण्यन्ते श्लिष्यन्ते चेति क्रियापदद्वितयस्य प्राधान्यतः समुच्चयेनोपात्तस्य मधुरा इत्यादिभिः श्लिष्टपदैः कोकिलागिर इत्यसितेक्षणा इति वा विशेष्यैकवर्जं पर्यायतः सम्बन्धो भवति । तद्यथा आकर्ण्यन्ते काः कोकिलागिरः कीदृश्यः मधुराः रागवर्धिन्यः कोमलाः । पुनरपि किम्भूताः आसितेक्षणाः आसिते उपवेशिते निश्चलीकृते अन्तःप्रमोदानुभावादीक्षणे याभिस्तास्तथा सर्वोऽपि हि मधुरं शब्दमाकर्णयन् निश्चलाक्षो भवति । श्लिष्यन्ते च काः असितेक्षणाः हरिणचक्षुषः किम्भूताः मदकलाः कोकिलागिरः कोमलाः रागवर्धिन्यो मधुरा इति । सोऽयं द्वयोर्विभिन्नक्रिययोर्भिन्नार्थैकरूपाणां पदार्थ--

नामुपसर्गे पो भिन्नक्रियः श्लेष उच्यते ॥ अभिन्नक्रियो यथा,—

स्वभावमधुराः स्निग्धाः शंसन्त्यो रागमुल्बणम् ।
दृशा दूतयश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥

अत्र कर्षन्तीत्येतस्यां क्रियायां दृशां दूतीनाञ्च, श्लिष्टपदत्वेनावेशा-द्यमभिन्नक्रियो नाम श्लेषविशेषः । प्रथमयोरस्य वा को विशेष इति चेत् तत्रैकस्यैव प्राकरणिकत्वमत्र तु द्वयोरपीति । अयञ्च भिन्नकारकयोरपि भवति । भिन्नकारको यथा,—

गतिं वेणी च नागेन वपुरूरू च रम्भया ।
ओष्ठौ पाणी प्रवालैश्च तस्यास्तुल्यत्वमाययुः ॥

अत्रै कस्मिन् पक्षे धर्मधर्मिणोरभेदोपचारान्नागगति गृह्यते । तत्र गते-र्वेण्याश्च नागेन हस्तिना अहिना च तुल्यत्वं वपुरूर्वोश्च रम्भया कदल्या अप्सरोभिश्च तुल्यत्वमोष्ठयोः पाण्योश्च प्रवालै विद्रुमै र्नवपल्लवैश्च वर्णनी-ययोः श्लेषप्रभावाल्लभ्यते । सोऽयमनेककर्तृकत्वाद्भिन्नकारक इति श्लेषो भवति ॥ अभिन्नकारको यथा,—

कृष्णार्ज्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।
याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ॥

अत्र हे कलभाषिणि कस्य ते दृष्टि र्विश्वास्या भवति इत्युक्ते युक्ति-माह कृष्णार्ज्जुनानुरक्तापि कर्णावलम्बिनीति या हि कृष्णार्ज्जुनेनानु-रज्यते कथं सा कर्णपक्षपातिनी भवति या चैवमुभयगता तस्यां को विश्वसिति स चायमेककर्तृकत्वादभिन्नकारक इति श्लेषो भवति ॥

स्वाभिप्रायस्य कथनं यदि वापत्र्यभावना ।
अन्यापदेशो वा यस्तु त्रिविधं भाविकं विदुः ॥ ८५ ॥
मते चास्माकमुद्भेदो विद्यते नैव भाविकात् ।
व्यक्ताव्यक्तोभयाख्याभिस्त्रिविधः सोऽपि कथ्यते ॥ ८६ ॥

तत्र भाविकभेदेषु स्वाभिप्रायकथनं यथा,—

णा विज्जइ दुगोज्झिआ दिव्वम्मि जम्मि भिउड़िआ

अत्थण आव्वाहारओ थिप्पइआ हसन्तए।
विच्छुहइ अह्विणिज्जए जस्स ण सो वअंसिआ
तं मे कहह माणआ जइ मे दुक्खइ जीअअं॥

अत्र भ्रूद्भेदासम्भाषणप्रियतमावक्षेपणरूपान् प्रतत्रनभिमतप्रतिपादनरूपस्याभिप्रायस्य कथितत्वादिदं स्वाभिप्रायकथनं नाम भाविकम्॥ अन्यभावना यथा,—

दंसणवलिअं दढकं णिबन्धणं दोहरं सुपरिणाहं।
होइ ह घरे साहीणं मुसलं धण्णाणं महिलाणं॥

अत्र मे इति भावनया मुसलरूपस्योक्तत्वादिदमन्यभावनाभिधानं भाविकम्॥ अन्यापदेशो यथा,—

आसण्णअं रअणा एणविज्जिअं विअ विहीण ओरं।
ममुवसरूणण्हिं रक्खिं वज्जइ गहवइ च्छेत्तं॥

अत्र परकीयस्य सस्यरक्षणनिवारणापदेशेन चिरात् परिज्ञात उपपतिर्वर्थिते तदिदमन्यापदेशाख्यं भाविकम्॥ उद्भेदेषु व्यक्तो यथा,—

मन्तेसि महुमहपणअं सदा णेसि तिअ सेसपाअवरअणं।
ओजसु मुद्धसहाव सभावेसु सुरणाह जावअलोअं॥

अत्र मायाविनो महेन्द्रस्याभिप्रायः सत्यकेन व्यक्तमेवोद्भिन्न इति व्यक्तोऽयमुद्भेदः॥ अव्यक्तो यथा,—

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्॥

अत्र वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्याक्षेपवता प्राकरणिकोदाहरणेन यद्यपि दूत्या दुश्चेष्टितं निर्भिन्नं तथापि न पूर्ववद्व्यक्तमित्यव्यक्तोऽयमुद्भेदः॥ उभयरूपो यथा,—

अम्लानोत्पलकोमले सखि दृशौ नीलाञ्जनेनाञ्चिते

कर्पूरक्षुरणाच्च गण्डफलके संवेक्षितः पाण्डिमा ।
श्वासाः सन्तु च कन्दुकभ्रमिभुवः किन्तु प्रभावाहिना-
मङ्गानां कृशिमानमुत्कटममुं को नाम नोत्प्रेक्षते ॥

अत्र ह[illegible]ीनता गण्डयोः पाण्डुरत्वं श्वासानां दैर्घ्यमित्युत्कण्ठा निह्नुतिनिह्नवाय योऽयमविनयवत्या नीलाञ्जनादिप्रयोगस्तस्य सत्वाभ्युपगमेऽपरङ्गानां कृशिमानमुत्कटममुं को नाम नोत्प्रेक्षत इति योऽयं सखीव्याहारस्तेन तदभिप्राय उद्भिन्नोऽनुद्भिन्नश्च भवतीत्युभयरूपोऽयमुद्भेदः ॥ तेऽमी त्रयोऽप्युद्भेदा भाविकान्न भिद्यन्ते ॥

संसृष्टिरिति विज्ञेया सर्वालङ्कारसङ्करः ।
सा तु व्यक्ता तथाऽव्यक्ता व्यक्ताव्यक्तेति च त्रिधा ॥ ८७ ॥
तिलतण्डुलवद्व्यक्ता च्छायादर्शवदेव च ।
अव्यक्ता क्षीरजलवत् पांशुपानीयवच्च सा ॥ ८८ ॥
व्यक्ताव्यक्ता च संसृष्टि र्नरसिंहवदिष्यते ।
चित्रवर्णवदन्यस्मिन्नानालङ्कारसङ्करे ॥ ८९ ॥

व्यक्ता तिलतण्डुलवद्यथा,—

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् ।
तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

अत्रोत्प्रेक्षाद्वयं रूपकद्वयञ्च तिलतण्डुलवत् संकीर्यते ॥ व्यक्तैव च्छायादर्शवद्यथा,—

निर्मलेन्दु नभो रेजे विकचाब्जं बभौ सरः ।
परं पर्यश्रुवदनौ म्लानतु भ्रातरावुभौ ॥

अत्रादर्शच्छायेव हेत्वलङ्कारे रामलक्ष्मणमुखयोरिन्दुपद्मोपमेयत्वेन सदृशासदृशव्यतिरेको दृश्यते ॥ अव्यक्ता क्षीरजलवद्यथा,—

चोरचालितचन्द्रेव नीलोधौताम्बरेव च ।
टङ्कोल्लिखितसूर्येव वसन्तश्रीरदृश्यत ॥

अत्रोपमोत्प्रेक्षे क्षीरनीरवन्मिश्रे संसृष्टे न व्यज्येते ॥

अव्यक्तैव पांसूदकवद्यथा,—

कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी।
याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि॥

अत्र पांसूदकयोरिव मृत्पिण्डे श्लेषविरोधयोरव्यक्तयोरेव व्याजस्तुतावङ्गभावोऽवगम्यते॥ व्यक्ताव्यक्ता नरसिंहवद्यथा,—

रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैर्गजैश्च घनसन्निभैः।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम्॥

अत्र नरसिंहजाताविव सिंहनरशरीरभागयोः परिदृश्यमलङ्काररूपकोपमयोरङ्गभावो व्यक्ताव्यक्तरूपः परिस्फुरन्नुपलभ्यते॥

व्यक्तावयवैव चित्रवर्णवद्यथा,—

मयूरारावमुखरां प्राप्य सतडितताम्।
महाटवीमिवोल्लङ्घ्य तोयानि मुमुचुर्घनाः॥

अत्र पटावयवस्थानां नीलादीनामिव पटावयव्याश्रिते चित्रवर्णे श्लेषरूपकोपमार्थश्लेषाणां पदपदार्थाश्रयाणां शरद्वर्णनवाक्याश्रयिणि समाध्यलङ्कारे व्यक्ताव्यक्तरूपोऽङ्गाङ्गिभावः प्रतीयते॥

चतुर्विंशतिरित्येताः क्रमेणोभयसंश्रयाः।
काव्यालङ्कृतयः प्रोक्ता यथावदुपमादयः॥ ९४॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणे
उभयालङ्कारविवेचनो नाम चतुर्थः परिच्छेदः॥

रसोऽभिमानोऽहङ्कारः शृङ्गार इति गीयते।
योऽर्थस्तस्यान्वयात् काव्यं कमनीयत्वमश्नुते॥ १॥
विशिष्टादृष्टजन्मायं जन्मिनामन्तरात्मसु।
आत्मसम्यग्गुणोद्भूतेरेको हेतुः प्रकाशते॥ २॥

शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
स एव चेदशृङ्गारी नीरसं सर्वमेव तत् ॥ ३ ॥
पश्यति स्तौति वाकेत्र हि न रसः प्रतिभासते ।
विलोकयति कान्तेति व्यक्तमेव प्रतीयते ॥ ४ ॥
कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथम् ।
इति ग्राम्योऽयमर्थात्मा वैरस्यायैव कल्पते ॥ ५ ॥
कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्दयः ।
त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्येत्यग्राम्योऽर्थो रसावहः ॥ ६ ॥
नवोऽर्थः सूक्तिरग्राम्या श्रव्यो बन्धः स्फुटा श्रुतिः ।
अलौकिकार्थयुक्तिश्च रसमाहर्तुमीशते ॥ ७ ॥
वक्रोक्तिश्च रसोक्तिश्च स्वभावोक्तिश्च वाङ्मयम् ।
सर्वासु ग्राहिणीं तासु रसोक्तिं प्रतिजानते ॥ ८ ॥
भावो जन्मानुबन्धोऽथ निष्पत्तिः पुष्टिसङ्करौ ।
ह्रासाभासौ शमः शेषो विशेषः परिपोषवान् ॥ ९ ॥
विप्रलम्भोऽथ सम्भोगस्तच्चेष्टास्तत्परीष्टयः ।
निरुक्तयः प्रकीर्णानि प्रेमाणः प्रेमपुष्टयः ॥ १० ॥
नायिका नायकगुणाः पाकाद्याः प्रेमभक्तयः ।
नानालङ्कारसंसृष्टेः प्रकाराश्च रसोक्तयः ॥ ११ ॥
चतुर्विंशतिरित्युक्ता रसान्वयविभूतयः ।
स्वरूपमासां यो वेद स काव्यं कर्तुमर्हति ॥ १२ ॥
आलम्बनविभावेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यः समुन्मिषन् ।
रसो रत्यादिरूपेण भाव इत्यभिधीयते ॥ १३ ॥
रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चाष्टौ स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ १४ ॥
स्तम्भस्तनूरुहोद्भेदो गद्गदः स्वेदवेपथू ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥ १५ ॥

स्मृति वितर्कश्चोत्कण्ठा चिन्ता चपलता मतिः।
गर्वः स्नेहो धृति व्रीडाऽवहित्थं मूढ़ता मदः॥ १६॥
हर्षामर्षावसूयेर्ष्या विषादो दैन्यमुग्रता।
त्रासः शङ्का गदो ग्लानिरुन्मादः सम्भ्रमः श्रमः॥ १७॥
निर्वेदो जाड्यमालस्यं निद्रा सुप्तं प्रबुद्धता।
इति भावास्त्रयस्त्रिंशदिह्ज्ञेया व्यभिचारिणः॥ १८॥
चिरं चित्तेऽवतिष्ठन्ते सम्बध्यन्तेऽनुबन्धिभिः।
रसत्वं प्रतिपद्यन्ते प्रवृद्धाः स्थायिनोऽत्र ते॥ १९॥
रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्वमिहोच्यते।
निर्वृत्तयेऽस्य तद्योगात् प्रभवन्तीति सात्विकाः॥ २०॥
विशेषेणाभितः काये स्थायिनं चारयन्ति ये।
अनुभावादिहेतूंस्तान् वदन्ति व्यभिचारिणः॥ २१॥
जनित्वा ये न जायन्ते तेऽथ वा व्यभिचारिणः।
स्मृत्यादयो हि प्रेमादौ भवन्ति न भवन्ति च॥ २२॥
रतौ सञ्चारिणः सर्वान् गर्वस्नेहौ धृतिं मतिम्।
स्थायिनेवोद्धतप्रेयःशान्तोदात्तेषु जानते॥ २३॥
संस्कारपाटवादिभ्योऽनुभावं वा निजाश्रये।
सञ्चारिणं वा जनयन् सात्विकं वा स जायते॥ २४॥
उद्दीपनविभावेभ्यः स्मृतिहेतौ पटीयसि।
अनुबन्धोऽनुभावादेरनुबन्धः स कथ्यते॥ २५॥
विभावस्यानुभावस्य सात्विकव्यभिचारिणोः।
संयोगे तस्य निष्पत्तिमात्रं निष्पत्तिरिष्यते॥ २६॥
विषयाश्रयसंस्कारगुणप्रकृतिपाटवैः।
दीपनातिशयैश्चास्य प्रकर्षः पुष्टिरुच्यते॥ २७॥
तुल्यकालबलोत्पत्तिहेतौ भावान्तरोदये।
संसर्गस्तस्य यस्तेन सङ्करः स निगद्यते॥ २८॥

रसान्तरतिरस्कारादन्यत्रागाच्च तत्र यः ।
भवत्यपचयो ह्रस्वे स ह्रासं तं प्रचक्षते ॥ २९ ॥
हीनपात्रेषु तिर्यक्षु नायकप्रतियोगिषु ।
गौणेष्वेव पदार्थेषु तमाभासं विजानते ॥ ३० ॥
बलवत्सूपजातेषु प्रतिकूलेषु हेतुषु ।
सर्वात्मना समुच्छेदः प्रशमस्तस्य वर्ण्यते ॥ ३१ ॥
आश्रयात् प्रकृते वापि संस्कारस्थैर्यतोऽपि वा ।
योऽस्यात्यन्तमविच्छेदः स शेष इति शब्द्यते ॥ ३२ ॥
शृङ्गाराद्या रसा ये च ये च शान्तोद्धतादयः ।
ये च रत्यादिभेदास्तान् विशेषानस्य मन्वते ॥ ३३ ॥
विभावस्यानुभावस्य सञ्चारी वाश्रयस्य यः ।
ये च लीलादयो यूनां परिपोषः स कीर्त्यते ॥ ३४ ॥
आश्रयो यस्य रत्यादिः प्रेमादेरुपजायते ।
विषयो यत्र योषादौ सोऽस्य जन्माधिगच्छति ॥ ३५ ॥
आलम्बनविभावः स स्थानकारणमुच्यते ।
तेनादरादिरूपेण संस्कारस्तेन जायते ॥ ३६ ॥
अन्यतः पटुरभ्यस्त आश्रयादेर्गुणेन सः ।
तत्प्रबोधाय माल्यर्तुचन्दनेन्दूदयादयः ॥ ३७ ॥
उद्दीपनविभावास्ते स तैः स्मरति वाञ्छति ।
द्वेष्टि प्रयतते ऽवैति मन्यते वक्ति चेष्टते ॥ ३८ ॥
तेऽनुभावास्तदा ये स्युः स्वेदरोमोद्गमादयः ।
हर्षामर्षादयो ये च ज्ञेयाः सञ्चारिणोऽत्र ते ॥ ३९ ॥
स्मृतीच्छायत्नजन्मानो मनोवाक्कायसंश्रयाः ।
विलासा ये वरस्त्रीणां ज्ञेया लीलादयस्तु ते ॥ ४० ॥
लीला विलासो विच्छित्ति विभ्रमः किलकिञ्चितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं विब्बोको ललितं तथा ॥ ४१ ॥

विहृतं क्रीडितं केलिरिति स्त्रीणां स्वभावजाः ।
हेलाहावादयश्चान्ये ज्ञेयाः स्त्रीपुंसयोरपि ॥ ४२ ॥
उपसङ्ख्यानमेतेषामनुभावेषु मन्यते ।
पश्चाद्भावानुभूतिभ्यां स्मरणाद्यनुभाववत् ॥ ४३ ॥
स्मृत्यादयोऽनुभावाश्च भावाः सञ्चारिणश्च ये ।
नाट्येऽनुक्रियमाणास्ते नटैरभिनयाः स्मृताः ॥ ४४ ॥
भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।
नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भस्तदोच्यते ॥ ४५ ॥
पूर्वानुरागो मानश्च प्रवासः करुणश्च सः ।
पुरुषस्त्रीप्रकाण्डेषु चतुःकाण्डः प्रकाशते ॥ ४६ ॥
प्रागसङ्गतयोर्यूनोरभिलाषः प्रवर्तते ।
संकल्परमणीयोऽनुरागः स प्राच्य उच्यते ॥ ४७ ॥
अहेरिव गतिः प्रेम्णः स्वभावकुटिलेति सः ।
अहेतोर्मतिनेतुर्यो हेतोर्वा मान उच्यते ॥ ४८ ॥
देशान्तरादिभिर्यूनोर्व्यवधानं चिराय यत् ।
नवेऽनुरागे प्रौढे वा प्रवासः सोऽभिधीयते ॥ ४९ ॥
लोकान्तरंगते यूनि वल्लभे वल्लभा यदा ।
भृशं दुःखायते दीना करुणः स तदोच्यते ॥ ५० ॥
रतिरेवेष्टसंप्राप्तौ पुष्टः सम्भोग उच्यते ।
सोऽपि पूर्वानुरागादेरनन्तर्याच्चतुर्विधः ॥ ५१ ॥
न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ।
कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागोऽनुपजायते ॥ ५२ ॥
स्त्रीपुंसयोर्विप्रलम्भे वैचित्त्याकल्पनादयः ।
चेष्टाविशेषाः सम्भोगे चुम्बनालिङ्गनादयः ॥ ५३ ॥
विप्रलम्भेऽभियोगाद्यैः सम्भोगे साध्वसादिभिः ।
नियः परीक्षा याः प्रेम्णो निर्दिष्टास्ताः परीक्ष्य ॥ ५४ ॥

विप्रलम्भादिशब्दानां लोकसिद्धेषु वस्तुषु।
प्रकृत्यादिविभागेन विनिवेशो निरुक्तयः॥ ५५॥
संश्रुत्य विप्रलम्भार्थान् गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने।
इत्यादिज्ञापकाज् ज्ञेयः प्रपूर्वो वञ्चने लभिः॥ ५६॥
आदानञ्च प्रतिश्रुत्य विसंवादनमेव च।
कालस्य हरणं चाहुः प्रत्यादानञ्च वञ्चनम्॥ ५७॥
पूर्वानुरागपूर्वेषु विप्रलम्भेषु तत्क्रमात्।
विशेषद्योतकेनेह व्युपसर्गेन सूच्यते॥ ५८॥
प्रतिश्रवो हि पूर्वानुरागे वक्रेक्षितादिभिः।
अभीष्टालिङ्गनादीनामादानं क्षोभयादिभिः॥ ५९॥
माने निवारणं तेषां विसंवादनमुच्यते।
अयथावत् प्रदानं वा व्यलीकस्मरणादिभिः॥ ६०॥
प्रवासे कालहरणं व्यक्तमेषां प्रतीयते।
प्रोष्यागते ष्वेतानि कान्ताः कान्तेषु युञ्जते॥ ६१॥
प्रत्यादानं पुनस्तेषां करुणे को न मन्यते।
स्वयं दत्तानि हि विधिस्तानि तत्रापकर्षति॥ ६२॥
प्रलम्भे तत्र यदि वा वञ्चनामात्रवाचिनि।
विना समासे चतुराश्चतुरोऽर्थान् प्रयुञ्जते॥ ६३॥
विविधश्च विरुद्धश्च व्याविद्धश्च क्रमेण सः।
विनिषिद्धश्च पूर्वानुरागादिषु विभज्यते॥ ६४॥
पूर्वानुरागे विविधं वञ्चनं व्रीडितादिभिः।
माने विरुद्धं तत् प्राहुः पुनरीर्ष्यायितादिभिः॥ ६५॥
व्याविद्धं दीर्घकालत्वात् प्रवासे तत् प्रतीयते।
विनिषिद्धन्तु करुणः करुणत्वेन गीयते॥ ६६॥
रागोऽस्तु सह पश्चाद्वानुरूपोऽनुगतोऽपि वा।
यनोरपवः पूर्वानुरागशब्देन शब्द्यते॥ ६७॥

राजते रज्यतेवापि रागः करणभावयोः।
घञान्यत्कारके भावे नलोपेन नियम्यते ॥ ६८ ॥
मान्यते प्रेयसा येन यं प्रियत्वेन मन्यते।
मनुते वा मिमीते वा प्रेममानः स कथ्यते ॥ ६९ ॥
महाभाष्यकृतः कोऽसावनुमान इति स्मृतेः।
लुग्डन्तोऽपि न पुंलिङ्गो मानशब्दः प्रवुध्यति ॥ ७० ॥
यत्राङ्गना युवानश्च वसते न वसन्ति च।
स प्रवासः प्रशब्देन प्रतीपार्थेन कथ्यते ॥७१ ॥
चिन्तोत्कण्ठादिभिस्तेतो भृशं वासयतीह यः।
प्रवासयति वा यूनः स प्रवासो निरुच्यते ॥७२ ॥
प्रपूर्वको वसि र्ज्ञेयः कारितान्तःप्रमापणे।
तूष्णीं प्रवासयेदेनमिति शब्दानुशासनात् ॥ ७३ ॥
अभूतोत्पादनायां कृञ् दृष्टः कुरु घटं यथा।
दृष्टश्चोच्चारणे चोरंकारमाक्रोशतीतिवत् ॥ ७४ ॥
दृष्टोऽवस्थापनेऽश्मानमितः कुरु यथोच्यते।
अभ्यञ्जनेऽपि च यथा पादौ मे सर्पिषा कुरु ॥ ७५ ॥
मूर्च्छाविलापौ कुरुते कुरुते साहसे मनः।
करोति दुःखं चित्तेन योऽसौ करुण उच्यते॥ ७६ ॥
भुजिः पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभूतिषु।
भुनक्ति भुग्नो भुङ्क्तेऽन्नं भुङ्क्ते सुखमितीष्यते ॥ ७७ ॥
समीचीनार्थः संपूर्वात्ततो घञ्प्रत्यये सति।
भावे वा कारके वापि रूपं सम्भोग इष्यते ॥ ७८ ॥
सं पालनार्थः पूर्वानुरागानन्तर उच्यते।
उत्पन्ना हि रतिस्तस्मिन्नानुकूल्येन पाल्यते ॥ ७९ ॥
सं मानानन्तरं प्राप्तः कौटिल्यार्थं विगाहते।
स्वतोऽपि कुटिलं प्रेम किमु मानान्वये सति ॥ ८० ॥

प्रवासानन्तरे तस्याप्यवहारार्थतेष्यते ।
तत्र ह्युपोषितैरन्नमिव निर्विश्यते रतिः ॥ ८१ ॥
करुणानन्तरगतोऽनुभावार्थः स कथ्यते ।
विश्रम्भवद्भिरस्मिन् हि सुखमेवानुभूयते ॥ ८२ ॥
यदि वा भोग इत्यस्य संप्रयोगार्थवाचिनः ।
संमा समासे चतुराश्चतुरोऽर्थान् प्रचक्षते ॥ ८३ ॥
स संक्षिप्तोऽथ सङ्कीर्णः सम्पूर्णः सम्यगृद्धिमान् ।
आनन्तरोपदिष्टेषु सम्भोगेषूपपद्यते ॥ ८४ ॥
नवे हि सङ्गमे प्रायो युवानः साध्वसादिभिः ।
संक्षिप्तानेव रत्यर्थमुपचारान् प्रयुञ्जते ॥ ८५ ॥
मानस्यानन्तरे तेषां व्यलीकस्मरणादिभिः ।
रोपशेषानुसन्धानात् सङ्करः केन वार्यते ॥ ८६ ॥
सम्पूर्णः पूर्णकामानां कामिनां प्रोष्य सङ्गमे ।
उत्कण्ठितानां भूयिष्ठमुपभोगः प्रवर्त्तते ॥ ८७ ॥
प्रत्यागतेऽपि यत्रैषा रतिपुष्टिः प्रयोजने ।
सा किमावर्ण्यते यूनां तत्रैव मृतजीविते ॥ ८८ ॥
पूर्वानुरागपूर्वाणां व्युत्पत्तिभिरुदाहृतः ।
आनन्तराणां सर्वेषां तत्समासे निरुक्तयः ॥ ८९ ॥
वृत्तिस्तत्राजहत्स्वार्था जहत्स्वार्थापि वर्त्तताम् ।
प्रधानमनुपस्कृत्य न तदर्थो निवर्त्तते ॥ ९० ॥
प्रथमानन्तरे वृत्तेरजहत्स्वार्थतेष्यते ।
नात्यन्तमजहत्स्वार्थां तां मानानन्तरे विदुः ॥ ९१ ॥
प्रवासानन्तरे त्वीषदजहत्स्वार्थतेष्यते ।
करुणार्थस्य गन्धोऽपि नात्रैव तदनन्तरे ॥ ९२ ॥
अष्टमीचन्द्रकः कुन्दचतुर्थी सुवसन्तकः ।
आन्दोलनचतुर्थ्येकशाल्मली मदनोत्सवः ॥ ९३ ॥

उदकक्ष्वेड़िकाऽशोकोत्तंसिका चूतभञ्जिका।
पुष्पावचायिका चूतलतिका भूतमातृका ॥ ९४ ॥
कादम्बयुद्धानि नवपत्रिका बिसखादिका।
शक्रार्चा कौमुदी यक्षरात्रिरभ्युषखादिका ॥ ९५ ॥
नवेक्षुभक्षिका तोयक्रीड़ाप्रेक्षादिदर्शनम्।
दूरतानि मधुपानञ्च प्रकीर्णानीति जानते ॥ ९६ ॥
नितरां नैमित्तिकश्चान्यः सामान्योऽन्यो विशेषवान्।
प्रच्छन्नोऽन्यः प्रकाशोऽन्यः कृत्रिमाकृत्रिमावुभौ ॥ ९७ ॥
सहजाहार्यनामानौ परौ यौवनजोऽपरः।
विश्रम्भजश्च प्रेमाणो द्वादशैते महर्द्धयः ॥ ९८ ॥
चक्षुःप्रीति मनःसङ्गः सङ्कल्पोत्पत्तिसन्ततिः।
प्रलापो जागरः कार्श्यमरति विषयान्तरे ॥ ९९ ॥
लज्जाविसर्जनं व्याधिरुन्मादो मूर्च्छनं मुहुः।
मरणञ्चेति विज्ञेयाः क्रमेण प्रेमपुष्टयः ॥ १०० ॥
नायकः प्रतिपूर्वोऽयमुपपूर्वोऽनुनायकः।
नायिका प्रतिपूर्वाऽसावुपपूर्वानुनायिका ॥ १०१ ॥
नायिकानायकाभासावुभयाभास इत्यपि।
तिर्यक्षु च तदाभासा इति द्वादश नायकाः ॥ १०२ ॥
तेषु सर्वगुणोपेतः कथाव्यापी च नायकः।
अन्यायवांस्तदुच्छेद्य उद्धतः प्रतिनायकः ॥ १०४ ॥
ततः कैश्चिद्गुणैर्हीनः पूजयश्चैवोपनायकः।
समो न्यूनोऽपि वा तस्य कनीयाननुनायकः ॥ १०५ ॥
स्यात् कथाव्यापिनी सर्वगुणयुक्ता च नायिका।
हेतुरीर्ष्यायितादीनां सपत्नी प्रतिनायिका ॥ १०६ ॥
ततः कैश्चिद्गुणैर्हीना पूजया चैवोपनायिका।
समा न्यूनापि वा किञ्चित् कनीयस्यनुनायिका ॥ १०७ ॥

तदाभासास्तथैव स्युर्भेदास्तेषां गुणादिभिः ।
नायकस्तत्र गुणत उत्तमो मध्यमोऽधमः ॥ १०८ ॥
प्राकृतः सात्विकः स स्याद्राजसस्तामसस्तथा ।
साधारणोऽनन्यजानिः स विज्ञेयः परिग्रहात् ॥ १०९ ॥
उद्धतो ललितः शान्तः उदात्तो धैर्यतः स्मृतः ।
शठो धृष्टोऽनुकूलश्च दक्षिणश्च प्रकीर्त्तितः ॥ ११० ॥
गुणतो नायिकापि स्यादुत्तमा मध्यमाधमा ।
मुग्धा मध्या प्रगल्भा च वयसा कौशलेन च ॥ १११ ॥
धीराधीरा च धैर्येण स्वान्यदीया परिग्रहात् ।
ऊढानूढोपयमनात् क्रमाज्ज्येष्ठा कनीयसी ॥ ११२ ॥
मानर्द्धिरुद्धतोदात्ता शान्ता च ललिता च सा ।
सामान्या च पुनर्भूश्च स्वैरिणी चेति कीर्त्तिताः ॥ ११३ ॥
आजीवतस्तु गणिका रूपाजीवा विलासिनी ।
अवस्थातोऽपराश्चाष्टौ विज्ञेयाः खण्डितादयः ॥ ११४ ॥
निद्राकूणिततास्राक्षो नारीनखविभूषितः ।
प्रातरेति प्रियो यस्याः कुतश्चित् खण्डिता तु सा ॥ ११५ ॥
चाटुकारमपि प्राणनाथं कोपादपास्य या ।
पश्चात् तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥ ११६ ॥
दूतीमहरहः प्रेष्य कृत्वा सङ्केतकं क्वचित् ।
यस्या न मिलितः प्रेयान् विप्रलब्धेति तां विदुः ॥ ११७ ॥
सा तु वासकसज्जा स्यात् सज्जिते वासवेश्मनि ।
प्रियमास्तीर्णपर्यङ्के भूषिता या प्रतीक्षते ॥ ११८ ॥
स्वाधीनपतिका सा तु यस्याः पार्श्वं न मुञ्चति ।
प्रियश्चित्ररतक्रीड़ासुखास्वादनलोलुपः ॥ ११९ ॥
पुष्पेषुपीड़िता कान्तं याति या साभिसारिका ।
प्रियो देशान्तरे यस्याः सा तु प्रोषितभर्त्तृका ॥ ॥ १२० ॥

अस्याः समुचितेऽप्यह्नि प्रवासी नैति वल्लभः ।
विरहोत्कण्ठिता सा तु द्वात्रिंशदिति नायिकाः ॥ १२१ ॥
हीनपात्राणि शेषाणि पीठमर्दो विदूषकः ।
विटचेटौ पताकाश्च सख्यस्तेषां परिग्रहः ॥ १२२ ॥
महाकुलीनतौदार्यं महाभाग्यं कृतज्ञता ।
रूपयौवनवैदग्ध्यशीलसौभाग्यसम्पदः ॥ १२३ ॥
मानितोदारवाक्यत्वमदरिद्रानुरागिता ।
द्वादशेति गुणानाहुर्नायकेष्वाभिगामिकान् ॥ १२४ ॥
मृद्वीकानारिकेराम्रपाकाद्याः पाकभक्तयः ।
नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठारागाद्या रागभक्तयः ॥ १२५ ॥
अन्तर्बीजवहिर्व्याजनिर्व्याजा व्याजभक्तयः ।
धर्मार्थकामोदर्काश्च प्रेमसम्पर्कभक्तयः ॥ १२६ ॥
वाक्यवच्च प्रबन्धेषु रसालङ्कारसङ्करान् ।
निवेशयन्त्यनौचित्यपरिहारेण सूरयः ॥ १२७ ॥
चतुर्वृत्त्यङ्गसम्पन्नं चतुरोदात्तनायकम् ।
चतुर्वर्गफलं को न प्रबन्धं बान्धवीयति ॥ १२८ ॥
मुखं प्रतिमुखं गर्भोऽवमर्शश्च मनीषिभिः ।
स्मृता निर्वहणञ्चेति प्रबन्धे पञ्च सन्धयः ॥ १२९ ॥
अविस्तृतमसङ्क्षिप्तं अव्यहृत्तं सुगन्धि च ।
भिन्नसर्गान्तहृत्तञ्च काव्यं लोकोऽभिनन्दति ॥ १३० ॥
पुरोपवनराष्ट्रादिसमुद्राश्रमवर्णनैः ।
देशसम्पत्प्रबन्धस्य रसोत्कर्षाय कल्पते ॥ १३१ ॥
ऋतुरात्रिन्दिवार्केन्दूदयास्तमयवर्णनैः ।
कालः काव्येषु सम्पन्नो रसपुष्टिं नियच्छति ॥ १३२ ॥
राजकन्याकुमारस्त्रीसेनासेनाङ्गभङ्गिभिः ।
पात्राणां वर्णनात् काव्ये रसस्रोतोऽधितिष्ठति ॥ १३३ ॥

उद्यानसलिलक्रीड़ामधुपानरतोत्सवाः ।
विप्रलम्भा विवाहाश्च चेष्टाः काव्येऽत्र रसावहाः ॥ १३४ ॥
मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयादिभिः ।
पुष्टिः पुरुषकारस्य रसं काव्येषु वर्षति ॥ १३५ ॥
नावर्णनं नगर्यादे र्दोषाय विदुषां मतम् ।
यदि शैलर्त्तुरात्र्यादे र्वर्णनेनैव पुष्यति ॥ १३६ ॥
गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम् ।
निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥ १३७ ॥
वंशवृत्तश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।
तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनञ्च धिनोति नः ॥ १३८ ॥

अथैषां लक्षणोदाहरणानि ।

मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः ।
सा प्रयोगविषया सैव प्रीति र्निगद्यते ॥ १३९ ॥

तद्रूपेण रसस्य भावो यथा,—

हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥

अत्र बिम्बोष्ठत्वादिभि र्मनोऽनुकूले पार्वतीमुखे विलोचनव्यापारानुमितो महेश्वरस्याभिलाषविशेषः सात्त्विको रतुत्पादात् सुखानुभवस्योत्पत्तिमात्रमनुमापयति । तद्रूपेणैव सात्त्विकोत्पत्तौ जन्म यथा,—

आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संववृते कुमारी ।
तस्मिन् द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन ॥

अत्र स्वेदरोमोद्गमयोः सात्त्विकयोरुत्पादाद्रसस्य रतिरूपेणाविर्भावोऽवगम्यते । जन्मैव सत्त्वादुत्पत्तौ यथा,—

तयोरपाङ्गप्रतिचारितानि किञ्चिद्व्यवस्थापितसंहृतानि ।
ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥

अत्र ह्रीः सञ्चारिभावो जायमानो रसस्य जन्म ज्ञापयति ॥ तदेवा-

मुभयोत्पत्तौ जन्म यथा,—

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां मृदूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।
दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत् संवरणस्रजेव ॥

अत्र दृश्यिलक्षणः शरीरारम्भोऽनुभावो भवन् रसाविर्भावं लक्षयति ॥

अनुभावादेरनेकस्यैकस्य वा पुनरुत्पत्तिरनुबन्धः ॥ सोऽनेकस्य यथा,—

विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥

अत्र देव्याः स्मरारौ पूर्वमुत्पन्ना रतिः साभिलाषतदवलोकनेन विविक्तवसन्तादिभिरुद्दीप्यमाना रोमाञ्चावहित्थलक्षणाभ्यां सात्त्विकव्यभिचारिभ्यामनुबध्यते ॥ एकस्यैव पुनः पुनरुत्पत्तिर्यथा,—

यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं त-
दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या
गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

अत्र मालत्या माधवविषये पूर्वमुत्पन्ना रतिर्वसन्तावतारतत्सन्निधिविशेषप्रदर्शनादिभिरुद्दीप्यमाना पुनः पुनरुत्पन्नेन वलितग्रीवकटाक्षविक्षेपलक्षणेन शरीरारम्भानुभावेनानुबध्यते । अत्रैव माधवस्य मालतीविषये तदन्तरेवोत्पन्ना रतिस्तैरेवोद्दीपनैरुद्दीप्यमाना हर्षधृतिस्मृतिमतिव्याध्यादिभिः सञ्चारिभावैर्वागारम्भेण चानुभावेनानुबध्यते ॥ रतिरूपेणैव रसनिष्पत्तिर्यथा,—

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
र्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमर्पयन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥

अत्र जन्मान्तरानुभवसंस्कारात् प्रतिकूलेऽपि शूलिनि शैलात्मजायाः सर्वकालमेवाविच्छिन्ना रतिश्चिरं वियुक्तस्य दुश्चरेणापि तपसा प्रार्थ-

नीयसङ्गमस्य तस्याकस्मिकदर्शनेनोद्दीप्यमाना सद्यः समुपजायमान-सात्त्विकस्वेदस्तम्भवेपथूपलक्षिते र्हर्षस्मृतिस्मृत्यावेगसाध्वसादिभि र्व्यभि-चारिभि र्भावैः पदविक्षेपलक्षणेन च शरीरानुभावेन संस्कृत्यते । सोऽयं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगे रतिरूपेण रसो निष्पद्यते ॥ रति-रूपेणैव रसपुष्टि र्यथा,—

पीनश्रोणि गभीरनाभि निभृतं मध्ये भृशोच्चस्तनम्
पायाद्वः परिरब्धमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः ।
स्वावासानुपघातनिर्वृतमनास्तत्कालमीलद्दृशे
यस्मै सोऽच्युतनाभिपद्मवसति र्वेधाः शिवं ध्यायति ॥

अत्र सर्वदेव श्रीवत्सलक्षणो लक्ष्मीविषये महाकुलीनतौदार्यस्थिरानुरा-गिताक्रूपयौवनवैदग्ध्यशीलसौभाग्यमहाभाग्यादिभिः समुत्पन्ना रतिस्त-दवयवविशेषकामनीयकविभावनेनोद्दीपनविभावातिशयेनोद्दीप्यमाना ब्र-ह्मणः समक्षमप्यालिङ्गनलक्षणेन शरीरारम्भानुभावेनानुमीयमानां लज्जा-प्रणाशलक्षणां प्रेमपुष्टेरष्टमीमवस्थामध्यास्ते । अत्र चानुक्ता अपि सात्त्विका व्यभिचारिणोऽन्येऽपि चानुभावविशेषाः प्रतीयन्ते । श्रियोऽपि च समग्रात्मगुणसम्पदाश्रये श्रीवत्सलक्ष्मणि तथाभूता तदभ्यधिका वा रतिः प्रहृष्टप्रेमप्रियतमालिङ्गनलक्षणेनोद्दीपनविभावेनोद्दीप्यमाना नय-ननिमीलनानुमेयां समस्तसात्त्विकानुभावव्यभिचारिहेतुं प्रेमपुष्टेरुत्तरा-मवस्थामाश्रयति । सोऽयं विषयसौन्दर्यादाश्रयप्रकृतेः संस्कारपाटवा-दुद्दीपनातिशयाच्च परां कोटिमावहन् रसः पुष्ट इत्युच्यते । अत्रैव ब्रह्मणः श्रियं प्रति मनोहरा ममेयं सृष्टिरिति रत्नाकरस्येयमात्मजेति चन्द्रामृतादीनामियं सोदर्येति विष्णोरियं प्रियतमेति कामस्येयं जननीत्यादिभ्य आलम्बनेभ्यः समुत्पन्ना प्रीतिः स्वावासानुपघातिना शरीरसन्निवेशेन दृङ्निमीलनजनितया च तदुपघातशङ्कयोद्दीप्यमाना तत्क्षणोपजायमानतयावेगस्मृतिवितर्कोन्मादमोहचिन्तादिभि र्व्यभि-चारिभावैस्तदनुमेयैश्च स्तम्भवेपथुप्रभृतिसात्त्विकैः शिवानुध्यानलक्षणेन ब्र-

बुद्ध्यारम्भानुभावेन संस्पृज्यमाना परं प्रकर्षमारोहतीति प्रतीयते॥
रतौ भयादिसङ्करो यथा,—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दत: प्रेयसीम्।
आतङ्काद्विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेत: कथं वर्त्तताम्॥

अत्र माधवस्य मालत्यां पूर्वमुत्पन्ना रतिस्तदवस्थालोकनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमाना भयशोकविस्मयक्रोधहर्षैरपि रसान्तरै: पृथक् पृथग्विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगान्निष्पद्यमानै: सङ्कीर्यमाणा मनोवाग्बुद्धिशरीरारम्भानुभावै भयाद्यनुरूपैश्च सात्त्विकव्यभिचारिभि: सम्पर्कं परं प्रकर्षमारोहन्ती प्रतीयते। तत्र चेतसो वैकल्यादिपरिभावनं मनआरम्भो वाक्योच्चारणं वागारम्भ: राहोरिव दस्योश्चन्द्रकलामिव प्रेयसीमित्यादिबुद्ध्यारम्भ: आच्छिन्दत इत्यादि शरीरारम्भ: भयादीनाञ्च पञ्चानामपि यथाक्रमं राहोरिति चन्द्रकलामिवाननचरीमिति दैवात् समासाद्य म इति दस्योरस्य कृपाणपातविषयादिति आच्छिन्दत: प्रेयसीमित्यालम्बनविभावास्तत्स्वरूपपरिभावनानुग्राहीपनविभावा:, विकलं द्रुतं, विक्षोभितं ज्वलितं विकसितं चेत इत्यनुभावा:, आतङ्ककरुणाविस्मयक्रोधमुदनुरूपाश्च कम्पाश्रुस्तम्भवैवर्ण्यरोमाञ्चादय: सात्त्विका:, मोहविषादामर्षोग्रताधृत्यादयो व्यभिचारिणश्चानुमीयमाना निष्पत्तिहेतवो भवन्ति। सोऽयं तुल्यकालबलोत्पत्तिकारणानां भयादिनिष्पत्तीनां रतौ संसर्ग: सङ्कर इत्युच्यते।
रतिरूपेण रसप्रकर्षस्य ह्रासो यथा,—

कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनम्
यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपात: प्रसाद:।
तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातम्
त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोक्ष: खलाया:॥

अत्र योषिति रोषाख्यरसान्तरतिरस्कारात् पुरुषे चानुरागाद्रतिप्रकर्षस्य ह्रासोऽवगम्यते॥ रतिरूपेण हीनपात्रेषु रसाभासो यथा,—

विक्किणइ माहमासम्मि पामरो पारणं डिम्बइल्लेण।
दिट्ठिं स मुम्मुरे सामलीए थणए णिअच्छन्तो॥

तिर्यक्षु यथा,—

णाअपड़िअ सोहग्गं तंवाएउ वसहगोट्ठमज्झम्मि।
दुट्ठवसहस्स सिङ्गं अच्छिउडं कण्डुअन्तीए॥

नायकप्रतियोगिषु यथा,—

पुलअं जणंति दहकन्धरस्स राहवसरा सरीरम्मि।
जणअसुआफंसपहरणग्घ विअ करअला अड्ढि विमुक्का॥

गौणेषु यथा,—

उव्वहइ णवतिणंकुररोमञ्चपसाहिआइ अङ्गाइं।
पाउसलच्छीए पओहरेहिं पड़िपेल्लिओ विंझो॥

त एते चत्वारोऽपि रसाभासा उच्यन्ते। रतावेव लज्जारोषरूपरसान्तरयोः प्रशमो यथा,—

दृष्टे लोचनवन्मनाङ्मुकुलितं पार्श्वस्थिते वक्त्रवन्-
न्यग्भूतं बहिरासितं पुलकवत् स्पर्शं समातन्वति।
नीवीबन्धवदागतं शिथिलतामाभाषमाणे ततो
मानेनापगतं ह्रियेव सुदृशः पादस्पृशि प्रेयसि॥

अत्र बलवद्भ्यां प्रियप्रेमानुनयाभ्यां ह्रीरोषयोरुपशमः क्रियते।
रतावेव रोषरूपरसस्य शेषो यथा,—

एष्यत्युत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितम्
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने कोपाञ्चितभ्रूलतम्।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे वाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि॥

अत्र कस्याश्चिद्बलवता प्रेम्णोन्मूलितस्यापि मानस्य शेषोऽनुवर्तते।

एते भावादयो दशापि रसप्रकारा हासादिष्वपि प्रायशो दृश्यन्ते। ग्रन्थगौरवभयान्न क्वचिदुदाह्रियन्ते॥

तत्र, व्यङ्गक्रीड़ादिभिश्चेतोविकासो हास उच्यते॥ १४० क॥

तद्रूपेण रसस्य भावो यथा,—

कनककलसस्वच्छे राधापयोधरमण्डले
नवजलधरश्यामामात्मद्युतिं प्रतिबिम्बिताम्।
असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुरुत्क्षिपन्
जयति जनितव्रीड़ाहासः प्रियाहसितो हरिः॥

अत्र राधया व्यञ्जितस्य हरेस्तु व्रीड़ातो हासस्य सत्तामात्रं प्रतीयते॥

शोकश्चित्तस्य वैधुर्यमभीष्टविरहादिभिः॥ १४०॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे।
वत्स राम गतोऽसीति सन्तापादनुमीयसे॥

अत्र दशरथस्य रामवियोगादुत्पन्नस्तद्गुणस्मरणादिभिरुद्दीपितश्चिन्तासन्तापादिवीगारम्भेण चानुपजायमानः शोकरूपेण रसो निष्पद्यते॥

प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते॥ १४१ क॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

मय्येव मत्स्मरणदारुणचित्तवृत्तौ वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने।
भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या
भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य॥

अत्र यद्यपि विभावानुभावसञ्चारिसंयोगलक्षणया रसनिष्पत्तेरधिकमतिरुषाति लोहिताक्ष्येति प्रकर्षनिमित्तमतिशब्दोपादानं विद्यते तथापुत्तमनायिकाश्रयः प्रियविषयेन रोषः प्रकर्षमासादयति॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते॥ १४१॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

मूर्ध्ना जाम्बवतोऽभिवाद्य चरणावापृच्छ्य सेनापती-

नाश्वासस्याश्रुमुखान् मुहुः प्रियसखीन् प्रेष्यान् समादिश्य च ।
आरम्भं जगृहे महेन्द्रशिखरादम्भोनिधे लङ्घने
रंहस्वी रघुनाथपादरजसा मुर्द्धः स्मरन् मारुतिः ॥

अत्राभिवादनप्रश्नाश्वासनसमादेशनाद्रिशिखरारोहणेष्टदेवतास्मरणानां पूर्वरङ्गपर्यवसायित्वे नानुद्दीपनविभावत्वादनुत्साहानुभावत्वाच्च नाथानुबन्धो निष्पत्तिः प्रकर्षो वा भवति ॥

भयं चित्तस्य वैक्लव्यं रौद्राद्दिजनितं विदुः ॥ १४२ क ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

मन्त्रान् स्वतुरजितो जयद्भिरसकृद् ध्यायद्भिरिष्टान् सुरान्
शुष्यत्तालुभिराकुलाकुलपदैर्निःश्वासिभिः कम्पिभिः ।
आध्वन्यैरिह जीवितेशमहिषव्याधूतधूमाविला
लङ्घ्यन्ते करिमांसभस्मगरणत्कोलेयकाः पल्लयः ॥

अत्र यद्यपि पल्लीनामालम्बनत्वं न तद्विशेषणयोरुद्दीपनत्वं मन्त्रजयादेरनुभावत्वं तालुशोषादीनां व्यभिचारित्वमिति विभानुभावव्यभिचारिसंयोगोऽस्ति तथापि मन्त्रजयेष्टदेवतानुध्यानयो र्लङ्घनोपायपरत्वान्न भयरूपेण रसस्य निष्पत्तिः । आध्वन्यानां हि तन्निष्पत्तौ अल्पसत्त्वतया सम्भ्रमोहमूर्च्छामरणादिभिरुपायप्रयोगो न घटते ॥

जुगुप्सा गर्हणार्थानां दोषसन्दर्शनादिभिः ॥ १४२ ॥

तद्रूपेण रसस्यानुगमो यथा,—

रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशो र्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।
रामस्य गात्रमसि निर्भरगर्भखिन्न-
सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥

अत्र यद्यपि द्विजशिशो र्जीवनाय मुनिरपि शूद्रो बध्य इति न रामस्यात्मकर्मनिन्दा तथाप्यनयकारिणं जिघांसतो घृणा प्रवर्त्तत इति सीतापरित्यागविषयत्वेनैवात्र जुगुप्सानुगमो ग्रहीतव्यः । शम्बूकविषये

पुनरस्य जन्ममात्रमेवेति ॥

विस्मयश्चित्तविस्तारः पदार्थातिशयादिभिः ॥ १४३ क ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

कृष्णेनाम्ब गतेन रन्तुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया
सत्यं कृष्ण क एवमाह मुसली मिथ्याम्ब पश्याननम् ।
व्यादेहीति विदारिते तु वदने दृष्ट्वा समस्तं जगन्-
माता यस्य जगाम विस्मयवशं पायात् स वः केशवः ॥

अत्र शिशो मुखे जगद्दर्शनमालम्बनविभावः । तत्सामग्रयशैशवाद्यालोकनमुद्दीपनविभावः । विस्मयवशं जगामेत्यनेनानुपात्ता अपि सञ्चारिणोऽनुभावाश्च गृह्यन्ते ॥

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयरागामयादिभिः ॥ १४३ ॥

तद्रूपेण रसस्य पुष्टि यथा,—

तं ताणं हअच्छाअं णिच्चललोअणसिहं पलत्थपआवं ।
आलेक्खपईवाण व णिआअं पअइ चटुलत्तणं पि विअलिअं ॥

अयञ्च पुष्टोऽपि सात्त्विकत्वात् सदैवान्यानुयायीति नानुभावादिभिरनुबध्यते ॥

हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ॥ १४४ क ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

करिमरिअआलगज्जिरजलआसणिपडिरवो एसो ।
पइणो धणुरवकङ्खिणि रोमञ्चं किंमुहा वहसि ॥

अस्यापि सात्त्विकत्वादन्यानुबन्धादयो न जायन्ते ॥

मदप्रमदपीडादेर्वैस्वर्यं गद्गदं विदुः ॥ १४४ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति यथा,—

पि पि प्रिय स स स्वयं मु मु मुखासवं देहि मे
त त त्यज दु दु द्रुतं भ भ भ भाजनं काञ्चनम् ।
इति स्खलितजल्पितं मदवशात् कुरङ्गीदृशः

प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरध्यैयत ॥

अयमपि सात्त्विकत्वान् निष्पन्नो नान्यैरनुबध्यते ॥

वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः ॥ १४५ क ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

हिमव्यपायाद्विशदाधराणामापाण्डुरीभूतमुखच्छवीनाम् ।

स्वेदोद्गमः किम्पुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥

अत्रापि पूर्ववदन्यानुषङ्गो न भवति ॥

रागरोषभयादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ॥ १४५ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति

कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।

अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशीनाम

वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥

अयमपि प्राग्वदेव नान्यैरनुगम्यते ॥

विषादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ॥ १४६ क ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति यथा,—

सहि सा कहु तेण समं अहं पि किं णिग्गआ पहाअम्मि ।

अहरोब्विअ दीसइ जेण दप्पणे कावि सा सुमुही ॥

अयमपि नान्यैरनुबध्यते ॥

अश्रुनेत्रोद्गतं वारि दुःखशोकप्रहर्षजम् ॥ १४६ ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

उत्पक्ष्मणो नयनयोरुपरुद्धवृत्तिम्

बाष्पं कुरु स्थिरतया शिथिलानुबन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे

मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥

अत्र बाष्पशब्देन लोचनाश्रुमभिधत्ते, न कण्ठाद्याश्रयो दुःखावेगो

यथा,—विललाप स बाष्पगद्गदम्॥

मुहुर्लग्नः कण्ठे तरलयति बाष्पः स्तनतटीमिति॥

प्रलयस्तीव्रदुःखादेरिन्द्रियास्तमयो मतः॥ १४७ क॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति र्यथा,—

तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम्।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्त्तं कृतोपकारेव रति र्बभूव॥

अत्र मोहप्रबन्धेन मूर्च्छोच्यते न वक्ष्यमाणलक्षणो मोहः॥

स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयं ज्ञानमुच्यते॥ १४७॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

इतः प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता
स्थिता तिष्ठेत्युच्चै र्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे।
पुन र्दृष्टिं बाष्पप्रकरकलुषामर्पितवती
मयि क्रूरे यत् तत् सविषमिव शल्यं दहति माम्॥

अत्र सविशेषा स्मृतिरिच्छया वागारम्भेण चानुबध्यते॥ तिष्ठेत्यादयः पुनरस्या रत्यादिनिष्पत्तिष्वेव द्रष्टव्याः। रत्यादयो हि स्मृतिमूलतत्प्रकर्षापकर्षावनुवर्त्तन्ते॥

ऊहो वितर्क इत्युक्तः पदार्थेषु यथामति॥ १४८ क॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति र्यथा,—

चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा-
द्रूपोच्चयेन घटिता मनसा कृता नु।
स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे
धातु र्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः॥

सोऽयमसत्यः सत्यो वा स्मृतिज्ञानचिन्तनादिद्वारेण निश्चयान्तो निष्पन्न इत्युच्यते॥

उत्कण्ठेष्टानवाप्तौ योऽभिलाषः सयान्तदाश्रये॥ १४८॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिश्चासौ यथा,—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
वाष्पस्तम्भितकण्ठवृत्ति वचनं चिन्ताजडं दर्शनम्।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखै र्नवैः॥

अत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् प्रीतिरिवोत्कण्ठापि नव-नुषङ्गिणी निष्पन्ना उत्तरार्द्धप्रतिपादेयन तथाविधेनैव विस्मयादिनाभि-भूयमाना ह्रास इत्युच्यते। प्रकर्षश्चास्या मम।रण्यौकस इत्यनेन निवार्यते॥

प्रयत्नपूर्विकार्येषु स्मृतिश्चिन्तेति कथ्यते॥ १४८ क॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

चिन्ता णिअदइआसमागमम्मि कअमण्णुआइ भरिऊण।
सुण्णं कलहाअन्ती सहीहिरुण्णा ण ओहसिआ॥

अत्र सखीरोदनेन शून्यकलहः शून्यकलहेन साक्षात्कारः साक्षात्-कारेण चिन्ता चिन्तया तु मूलभूता रतिः प्रकाश्यते॥

आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते॥ १४८॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम्।
रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार॥

अत्र लीलारविन्दभ्रमणचेष्टया कश्चिदिन्दुमतीय तिष्ठते॥

शास्त्रोक्तार्थानुसन्धानादर्थनिर्धारणं मतिः॥ १५० क॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः॥

अत्र पूर्वार्धोक्तार्थनिर्धारणरूपा मतिरुत्तरार्धेनानुबध्यते॥

गर्वोऽन्येषामवज्ञानमात्मसम्भावनादिभिः॥ १५०॥

तद्रूपेण रसस्य पुष्टिर्यथा,—

हृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः।
यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन सेत्स्यति॥

अत्र कर्णस्यात्मसम्भावनयाऽस्त्यामन्यवज्ञानं प्रतीयते॥

अहेतुरनिरुक्तत्वो च स्नेहश्चित्तार्द्रता मता॥ १५१ क॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टेषु गात्रेषु सुखं ममैतत्।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात् कृतिनः प्ररूढः॥

अत्र दुष्मन्तस्य सत्त्वदमनदर्शनादुत्पन्नस्तदङ्गस्पर्शसुखादिभिरुद्दीपितः स्पृहामतिवितर्कवागारम्भैः संरज्यमानः स्नेहो निष्पद्यते॥

अभीष्टार्थस्य सम्प्राप्तौ स्पृहा*पर्याप्तता धृतिः॥ १५१॥ * पर्याप्तता।

तद्रूपेण रसप्रकर्षो यथा,—

नीतो विक्रमवाहुरात्मसमतां प्राप्तेयमुर्वीतले
सारं सागरिका ससागरमहीप्राप्त्येकहेतुः प्रिया।
देवी प्रीतिमुपागता च भगिनी लाभाज्जिताः कोशलाः
किं नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्मिन् करोमि स्पृहाम्॥

अत्र वत्सराजस्य सर्वात्मना मनोरथसिद्धयो धृतेः प्रकर्षमावहन्ति॥

चेतोनिमीलनं व्रीड़ा व्यङ्गरागस्तवादिभिः॥ १५२ क॥

तद्रूपेण रसप्रकर्षात्कोपशोकाभ्यां सङ्करो यथा,—

आक्षुद्रारिकृताभिमन्युनिधनात् संक्रान्ततीव्रक्रुधः
पार्थस्याकृतशात्रवप्रतिकृते रन्तःशुचा मुह्यतः।
कीर्णा वाष्पकणैः पतन्ति धनुषि व्रीड़ाजड़ा दृष्टयो
हा वत्सेति गिरः स्फुरन्ति न पुनर्निर्यान्ति कण्ठाद्बहिः॥

अत्रार्जुनस्यान्यायेनाभिमन्युवधादुद्भूतौ दीप्तावेव क्रोधशोकावुद्भूत-विप्रतीकारोत्थया तथाविधयैव व्रीड़या सङ्कीर्यते। तथाहि क्रोधशोक-योरनुभावभूता दृष्टयो वाचश्च व्रीड़ाजड़ा इति विशेषणानि सम्बध्यन्ते।

अवहित्थं तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनम्॥ १५२॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

अत्र प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् । चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्चूडामणिमरीचिभिः ॥ इत्यादेर्मुनिवाक्यादुद्भूतप्रहर्षाकारो गुरुसन्निधौ लज्जितया लीलाकमलपत्रगणनेन गौर्या गोप्यते ॥

सुखदुःखादिजनितो मोहश्चित्तस्य मूढता ॥ १६२ क ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धनाद्
वासश्च श्लथमेखलागुणधृतं किञ्चिन्नितम्बे स्थितम् ।
एतावत् सखि वेद्मि साम्प्रतमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः
कोऽसौ कास्मि रतञ्च किं कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥

अत्र स्थायिनी रतिर्मोहनिष्पत्त्या प्रकाश्यते ॥

सम्मोहानन्दसम्भेदो मदिरादिकृतो मदः ॥ १५३ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

घूर्णमाननयनं स्खलत्कथं स्वेदबिन्दुमदकारणस्मितम् ।
आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥

अत्र नयनघूर्णनाकारणस्मितादयः सम्मोहानन्दसम्भेदा उद्भवन्तो मदं निष्पादयन्ति ॥

मनःप्रसादो हर्षः स्यादिष्टावाप्तिस्तवादिभिः ॥ १५४ क ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-
र्वत्सस्य वत्स कति नाम दिनान्यमूनि ।
तस्याप्यपत्यमधितिष्ठति वीरधर्मे
दिष्ट्या गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥

अत्र दशरथसुहृदः सुमन्त्रसारथेः प्रभुकुलप्रतिष्ठामाशंसतस्तत्सूनुमिन्द्र-

जितो हन्तारं पश्यतो मनोरथावाप्त्या हर्षो निष्पन्नस्तद्पतेऽऽपि वीरधर्माचरिष्णौ प्रकृष्टो दिष्ट्यत्यव्ययेन सूच्यते ॥

क्रोध: कृतापराधेषु स्थिरोऽमर्षत्वमश्नुते ॥ १५४ ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशा:
स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्रा: ॥

अत्र भीमसेनस्य धार्तराष्ट्रेषु स्वस्था इति नाम्नोऽप्यसहनाल्लाक्षागृहाद्यपकारजन्मामर्षः प्रतीयते ॥

असूयान्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता ॥ १५५ क ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

वन्द्यास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते
सुन्दस्त्रीनिधनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीणि कुतोमुखान्यपि पदान्यासन् खरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥

अत्र यद्यपि सोल्लुण्ठदोषकीर्त्तनादिभिर्जुगुप्सा निष्पद्यते तथापि न तया स्वनिष्पत्तिहेतुरसूया सङ्कीर्यते ॥

ईर्ष्यामाहुः समानेषु मानदानाद्यमर्षणम् ॥ १५५ ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

हुं णिल्लज्ज समोसरत्त विअ आणुणेसु जाह दे एआं ।
पाअग्गगुट्ठालत्तएण तिलअं त्ति णिम्मविअं ॥

अत्र कस्याश्चित् प्रेयसि सपत्नीं प्रसादयितुं गते तन्मानमसहमानायाः समुत्पन्नेर्ष्या प्रियानुनयादिभिर्वर्धमानतया निष्पन्नालक्तकतिलकानुमेयैस्तत्पादपतनादिभिरुद्दीप्ता हुङ्काराद्युपभर्त्सनप्रतिभेदाविनाभूतैर्भ्रूभङ्गताड़नाङ्गुलिपर्वेपथुस्वेदगद्गदादिभिः संसृज्यमाना प्रकृष्यते ॥

विषादश्चेतसो ग्लानिरुपायाभावनाशयोः ॥ १५६ क ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे वीर्यं हरीणां वृथा
प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।
मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्त्तुं नलोऽपि क्षमः
सौमित्रेरपि पत्त्रिणामविषयस्तत्र प्रिया क्वापि मे ॥

अत्र सीतासमागमविषये रामस्य हनूमदादानसुग्रीवसंख्यादेरुपायसत्राभावात् विषादः प्रकृष्यते ॥

सत्वत्यागादनुत्कर्षो वाक्यादे दैन्यमुच्यते ॥ १५६ ॥

तद्रूपेण रससत्रानुबन्धो यथा,—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां भावप्रवृत्तिञ्च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्याधीनमतःपरं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥

अत्र स्नेहप्रभवं पादत्रयोक्तमर्थिता दैन्यं तुरीयपादोपक्षिप्तया वाचा दैन्यान्तरेणानुबध्यते ॥

विदुर्वाग्दण्डपारुष्यमुग्रतामपकारिषु ॥ १५७ क ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥

अत्र माधवस्य प्रकृष्टापकारिण्यघोरघण्टे विषये प्रकृष्टमेव वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यञ्च जायते ॥

त्रासश्चित्तचमत्कार आकस्मिकभयादिभिः ॥ १५७ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः।
उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम्॥

अत्र लोलदृष्टिता करावधूननञ्च स्त्रीणां स्वभावभीरुत्वविलासित्वाभ्यामपि भवतीति त्रासाविर्भावेऽप्यसमर्थमिति नानुबन्धो भवतीति।

अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षां शङ्कामाचक्षते बुधाः॥ १५८ क॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

सहसा मा साहिज्जउ पिआगमो तीअ विरहकिसिआए।
अक्कन्तपहरिसेण विजा अमुआ सा मुअव्वेआ॥

अत्र विरहिण्याः कार्श्यातिशयमुद्वीक्षमाणायाः कस्याश्चिद्वयस्यायाः स्नेहातिशयात् प्रेम पश्यति भयान्यपदेपीति प्रियागमहर्षातिशयभावेऽप्यसहिष्णुतया तन्मरणशङ्का प्रकृष्यते॥

विरहादेर्मनस्तापः शरीरान्तकरो गदः॥ १५८॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

स्थितमुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेतत्
कथयति न तथान्तर्मन्मथोत्थामवस्थाम्।
अतिशयपरितापग्लापिताभ्यां यथास्याः
स्तनयुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति॥

अत्र सागरिकायाः स्तननिहितसरोजिनीदलम्लापनेन वपुःसन्तापो निष्पद्यते॥

बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूः॥ १५९ क॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनम्
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरम्
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम्॥

अत्र प्रकृष्टशोकानुबन्धिनी ग्लानिर्वैवर्ण्यक्षामताभ्यामनुबध्यते॥

उत्कण्ठाहर्षशोकादेरुन्मादश्चित्तविप्लवः ॥ १५९ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति र्यथा,—

क्वाकार्यं क्व कलाकरस्य च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि शान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियो स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥

अत्र विरहिणोऽपयातैरुत्कण्ठादिभिः प्रेमप्रकर्षाद्संप्रलापरूप उन्मादो निष्पद्यते ॥

आदरातिशयाच्चेतस्यावेगः सम्भ्रमो मतः ॥ १६० क ॥

तद्रूपेण रसस्य सङ्करो यथा,—

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते
त्वरितमपि विमुञ्च त्वं लतापाशमेनम् ।
चलितमिव निरोद्धुं जीवितं जीवितेशे
क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥

अत्र रतिजन्मा सम्भ्रमातिशयो रतिजन्मनैव रतिप्रकर्षेण सङ्कीर्यते ।

मनःशरीरयोः खेदः क्रियातिशयतः श्रमः ॥ १६० ॥

तद्रूपेण रससङ्करो यथा,—

स्खलयति वचनं ते संश्रयत्यङ्गमङ्गम्
जनयति मुखचन्द्रोद्भासिनः स्वेदबिन्दून् ।
मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुभ्रु खेद-
स्त्वयि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन ॥

अत्र मालत्या पुष्पावचयजन्मा श्रमो माधवावलोकनजा च रतिः स्वेदगद्गदाङ्गसादनयनमुकुलनैस्तुल्यधर्मिणौ मिथः सङ्कीर्येते ॥

चित्तस्य खेदो निर्वेदस्तत्त्वज्ञानोदयादिभिः ॥ १६१ क ॥

तद्रूपेण रसस्य शेषो यथा,—

जरामरणदौर्गत्यव्याधयस्तावदासताम् ।

मन्ये जन्मैव धीराणां भूयो भूयस्तपःफलम् ॥

अत्र मोक्षायोत्सहमानस्य कस्यचिन्निर्वेदागमो गम्यते ॥

क्रियास्वपाटवं जाड्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः ॥ १६१ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

शिथिलशिथिलं न्यस्य स्वैरं धनुःशिखरे शिरो
नयनसलिलैः कुर्वन् मौर्वीं लतामपरामिव ।
अहह विकलः श्रुत्वा श्रुत्वा घनस्तनितध्वनिम्
किमपि किमपि ध्यायन्नार्यो न याति न तिष्ठति ॥

अत्र विरहिणो रामस्य क्रियास्वपाटवं निष्पद्यते ॥

क्रियाविक्षेप आलस्यं सुखसंवित्मदादिभिः ॥ १६२ क ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

धरिणिभणणक्खणपेल्लणसुहे णिपडिआस्स होन्ति पहिआस्स ।
अवसउणंगरआवाविट्टिहिआसा सुहावेन्ति ॥

अत्र रतिसुखानुभवाज्जिगमिषोरपगच्छत आलस्यं निष्पद्यते ॥

निद्रा व्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः ॥ १६२ ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

णिद्दालसघुम्मिरतंसवलंतद्धतारआलोआ ।
कामस्स वि दुव्विसहा दिट्ठिणिवाआ ससिमुहीए ॥

अत्र रतिश्रमजागरादिजनितनिद्रालसदृष्टिनिपातास्तारकाघूर्णनत्र्यस्रच-
लनादिभिरनुबध्यन्ते ॥

निद्रादिजनितं सुप्तं बाह्येन्द्रियनिमीलनम् ॥ १६३ क ॥

तद्रूपेण रसप्रकर्षो यथा,—

ओसुअइ दिसपडिवक्खेआणं पसिढिलेहिं अङ्गेहिं ।
णिव्वत्तिआसुरअरसाणुबन्धसुहणिब्भरं सवणा ॥

अत्र निर्भरपदेनैव प्रकर्षः प्रतिपाद्यते ॥

निद्राप्रगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः ॥ १६३ ॥

तद्रूपेण रससन्तानुबन्धो यथा,—

प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मा क्षणमनभिमुखी रत्नदीपप्रभाणा-
मात्मव्यापारगुर्वी जनितजललवाजृम्भणैः साङ्गभङ्गैः ।
नागाङ्गं मोक्तुमिच्छोः शयनमुरुफणाचक्रवालोपधानम्
निद्राच्छेदाभिताम्रा चिरमवतु हरेर्दृष्टिराकेकरा वः ॥

अत्र दृष्टेः प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मतादिभिः प्रबोधो नाद्यापि निष्पद्यत इति प्रतीयते ॥

उक्ता भावादिभेदेन तेऽमी रत्यादयो रसाः ।
अथैतेष्वेव केषाञ्चिद्विशेषानभिदध्महे ॥ १६४ ॥

तत्र, शृङ्गारवीरकरुणा रौद्राद्भुतभयानकाः ।
बीभत्सहास्यप्रेयांसः शान्तोदात्तोद्धता रसाः ॥ १६५ ॥
रति र्निसर्गसंसर्गौपम्याध्यात्माभियोगजा ।
संप्रयोगाभिमानोत्था विषयोत्था च कथ्यते ॥ १६६ ॥
प्रीतिरप्येवमेव स्यान्नसत्रां सांप्रयोगिकी ।
आभ्यासिकी तु तत्स्थाने तदुदाहृतयो यथा ॥ १६७ ॥
हतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यथा मे मरणं मतम् ।
सैवावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥

अत्र स्थायिनो विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति रतिरेव शृङ्गाररूपेण निष्पद्यते । अत्रावन्त्यां वासवदत्तायाम् आलम्बनविभावभूतायाः सकाशादुत्पन्नो वत्सेश्वरस्य रतिस्थायिभावस्तस्याः पुन र्जीवनादिभि रुद्दीप्यमानो हतेत्यादिना वागारम्भानुभावेनानुमीयमानै र्हर्षधृतिप्रभृतिभिः सुखात्मभि र्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानः करुणान्तरसम्भोगशृङ्गाराख्यां लभते ॥

अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ट्वा विविधै र्मखैः ।
अदत्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥

अत्र वसुधाविजयादेवालम्बनविभावादुत्पन्नः स्थायुत्साहभावः स्थैर्य-

धैर्यादिभिरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमीयमानेषु स्मृतिमतिवितर्कादिषु निष्पन्नो वीररससंज्ञया व्यवह्रियते ॥

यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाङ्ग्या रुजाकरी ।
साऽधिशेते कथं देवी हुताशनवतीं चिताम् ॥

अत्र चालम्बनविभावभूतदेवीमरणादुत्पन्नः शोकस्थायिभावश्चितानिवेशनहुताशनाङ्गज्वालादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानो वागारम्भानुमेयैर्निर्वेदग्लानिवैवर्ण्यादिभिर्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानः करुण इति ज्ञायते ॥

निगृह्य केशेष्वाकृष्टा कृष्णा येन ममाग्रतः ।
सोऽयं दुःशासनः पापो लब्धः किं जीवति क्षणम् ॥

अत्र दुःशासनालम्बनविभावाय क्रुध्यतो भीमसेनस्य पूर्वमुत्पन्नक्रोधस्थायिभावस्तद्वाक्पारुष्यमाणसमक्षकृतद्रौपदीनिग्रहकेशाकर्षणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुभावेष्वनुमीयमानेष्वसूयावेगचापलश्रमादिषु दुःखात्मकेषु व्यभिचारिषु निष्पाद्यमानो रौद्र इति निष्पद्यते ॥

अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।
फलं मधूनि हर्म्याणि शाखा नन्दनशाखिनाम् ॥

अत्र शाखिनां प्रवालपुष्पफलशाखासंपन्नं निजं रूपम् नन्दनशाखिनां पुनः प्रवालादिस्थानेऽंशुकहारमधुमन्दिराणि तदेतदाश्चर्यमतश्चैतेभ्य आलम्बनविभावेभ्यः कश्चिद्देवभूयं गतस्तत्र समुत्पन्नो विस्मयस्थायिभावस्तदीयावयवदर्शनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु हर्षरोमोद्गमस्वेदगद्गदादिषु व्यभिचारिषु निष्पद्यमानोऽद्भुत इत्युच्यते ॥

इदं मघोनः कुलिशं धारासंनिहितानलम् ।
स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥

अत्र महेन्द्रकुलिशाद् धारासंनिहितानलालम्बनविभावात् सांर्यमा-

णादपि दैत्यस्त्रीणामुत्पन्नो भयस्थायिभाव स्तद्विदीर्णदानवमरणस्मरणादिभि रुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः स्वगर्भपातादिभिरनुभावैस्तदनुमितैश्च स्वेदस्तम्भवेपथुप्रभृतिभि र्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानो भयानकरसरूपेण निष्पन्नः केनचिदाख्यायमानोऽपि भयानक इत्याख्यायते ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं करसंपुटैः ।
कौणपाः सह नृत्यन्ति कबन्धैरन्त्रभूषणाः ॥

अत्रालम्बनविभावभूतेभ्यः कौणपेभ्यः कस्यचिद् रिपुविजयाशंसिनः पुंस उत्पन्नो जुगुप्सास्थायिभावः शिरश्छेदविगलद्रुधिरधारापरिप्लुतप्रवर्त्तितकबन्धकौणपान्त्रभूषणशोणितपानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु भयावेगशङ्काऽवहित्थादिषु व्यभिचारिषु निष्पन्नो बीभत्स इति निगद्यते ॥

इदमम्लानमानाया लग्नं स्तनतटे तव ।
छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥

अत्र काञ्चित् सखीं पूर्वं भर्त्तरि प्रगृहीतमानां तेनैव नवनखपदाङ्कितस्तनामालम्बनविभावभूतामुपलभमानायाः कस्याश्चित् सख्या उत्पन्नो हासस्थायिभावस्तद्गोप्यमानपरिग्रहस्मरणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुक्तिषु शङ्कावहित्थगद्गदादिव्यभिचारिषु निष्पद्यमानो हासशब्देनाभिधीयते ॥

यदेव रोचते मह्यं तदेव कुरुते प्रिया ।
इति वेत्ति न जानामि यत् प्रियं तत् करोति सा ॥

अत्र वत्सलप्रकृते धीरतया ललितनायकस्य प्रियानुभावादुत्पन्नः स्नेहस्थायिभावो विषयसौकुमार्यात्मप्रकृत्यादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुपजायमाने मोहमतिधृतिस्मृत्यादिभि र्व्यभिचारिभावैरनुभावैश्च प्रशंसादिभिः संसृज्यमानो निष्पन्नः प्रेयानिति प्रतीयते । रतिप्रीत्योरपि चायमेव मूलप्रकृतिरिष्यते ॥ यदित्थमाहुः ॥

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया।
स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति॥

सर्वाः सम्पत्तयस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम्।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भूः॥

अत्र कस्यचिदुपशान्तप्रकृते धीरप्रशान्तनायकस्य यथोपनतमनोऽनुकूलदारादिसम्पत्तेरालम्बनविभावभूताया: समुत्पन्नो धृतिस्थायिभावो वस्तुतत्त्वालोचनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुपजायमानस्मृतिसत्यादिभिर्व्यभिचारिभावैर्वागारम्भादिभिरनुभावैरनुभूयमानो निष्पन्नः शान्त इति गीयते॥ अन्ये पुनरस्य शमं प्रकृतिमामनन्ति॥ स तु धृतेरेव विशेषो भवति॥

साध्वस्यान्निवर्तताङ्कः कन्या मन्योऽपि याचते।
किं पुनर्जगतां जेता प्रपौत्रः परमेष्ठिनः॥

अत्र रामस्योदात्तप्रकृतेर्निसर्गत एव तत्त्वाभिनिवेशिनी मतिर्नाकृत्यविषये प्रवर्तते। न च प्रवृत्तोपरमति। सा च सीतेयं मम स्वीकारयोग्येत्येवं रूपेण प्रवृत्ता रावणप्रार्थनालक्षणप्रोत्साहनाभ्यामुद्दीप्यमाना समुपजायमानचिन्तावितर्कव्रीडाऽवहित्थस्मृत्यादिभिः कालोचितोत्तरानुमीयमानैश्च विवेकचातुर्यौदार्यधैर्यादिभिः संसृज्यमानोदात्तरसरूपेण निष्पद्यते॥

अपकर्ताहमस्मीति मा ते मनसि भूद्भयम्।
विमुखेषु न मे खड्गः प्रहर्तुं जातु वाञ्छति॥

अत्र मयाऽस्यापकारः कृत इति यत्ते चेतसि भयं तन्माभूत्, न मम खड्गः पराङ्मुखेषु कदाचिदपि प्रहर्तुमुत्सहत इति सर्वदैव रूढाहङ्कारः प्रतीयते॥ सोऽयं गर्वप्रकृतिरुद्धतो नाम रसः॥ केचित् पुनः "आस्थामालम्ब्य नीतेषु वशं क्षुद्रेष्वरातिषु। व्यक्तिमायाति महतां माहात्म्यमनुकम्पया"॥ इत्येवमूर्जस्वीत्युदात्तपक्षे निःक्षिपन्तः पूर्वोक्तमेवगर्वप्रकर्षोदाहरणं धृतायुधो यावदहमित्याद्युद्धतनिष्पत्तौ वर्ण-

यन्ति ॥ रतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा,—

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात् पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ॥

अत्र जन्मान्तरवासनया निसर्गत इयं भवति ॥ सांसर्गिकी यथा,—

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान् देवदारुद्रुमाणां
ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥

अत्र शैत्यसौरभादिभिर्विरहिणामुद्दीपनीया अपि वायवः प्रियतमाङ्गसंसर्गसम्भावनया समालिङ्ग्यन्त इति संसर्गादियं रतिर्भवति ॥ औपमानिकी यथा,—

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं
स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।
ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमक्ष्णोः
अभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ॥

सेयं सीताविषयिणी रतिस्तदुपमानदर्शनेन रामं रमयते ॥ आध्यात्मिकी यथा,—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुने स्तनयाम् ।
बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मे चेतः ॥

अत्र सेयं दुर्वाससः शापाद्विस्मृतविवाहादिवृत्तान्तस्य दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां रतिरध्यात्मं भवति ॥ आभियोगिकी यथा,—

आलसवलितमुग्धस्निग्धनिष्पन्दमन्दैः
अधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मेरतारैः ।
हृदयमशरणं मे पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षैः
अपहृतमपविद्धं पीतमुन्मूलितञ्च ॥

सेयमनुरागातिशयसूचकमालतीकटाक्षाभियोगे माधवस्य रतिरेवो-

रुपद्यते॥ साम्प्रयोगिकी यथा,—

उन्नमय्य सकचग्रहमास्यं चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या।
हुं हु मुञ्च मम मेति च मन्दं जल्पितं जयति मानधनायाः॥

अत्र तर्जनार्थमोचार्थवारणार्थानां मन्दं मन्दं प्रयोगात्मानवत्या संप्रयोगे रत्युत्पत्तिः प्रतीयते॥ आभिमानिकी यथा,—

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः।
अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः॥

अत्र रुचिविशेषोऽभिमानस्तत एवंप्राया रतयो भवन्ति। वैषयिकीषु शब्दे यथा,—

विलासमसृणोल्लसन्मुसललोलदोःकन्दली
परस्परपरिस्खलद्वलयनिःस्वनोद्दन्तुराः।
हरन्ति कलहुंकृतिप्रसभकम्पितोरःस्थली-
लुटद्गमकसङ्कुलाः कलमकण्डनीगीतयः॥

स्पर्शे यथा,—

बध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम्।
नेत्रे निमीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते॥ रूपे यथा,—
तां राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यः नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि।
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा॥

रसे यथा,—कस्य नो कुरुते तृष्णां पिपासाकुलितं मनः।
अयं ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः॥

गन्धो यथा,—

रन्धणकम्मणिउणिए मा झुरसु रत्तपाडलसुअन्धं।
मुहमारुअं पिअन्तो धूमाइ सिही ण पज्जलइ॥

प्रीतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा,—

आलक्ष्य दन्तमुकुलाननिमित्तहासै-
रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अङ्कागतान् प्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥

अत्र यदा रति जायते तदा पुत्रेषु स्निह्यति पुत्ररूपेण वा जायत इति जन्मान्तरवासनारूपो निसर्गः सञ्चरते ॥ सांसर्गिकी यथा,—

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।
तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां
येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयञ्च ॥

अत्र विश्वम्भरादिसंसर्गात् सीतायां वशिष्ठमिश्राः स्निह्यन्ति ॥

औपमानिकी यथा,—

कुवलयदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो
वटुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियैव सभाजयन् ।
पुनरपि शिशुर्भूत्वा वत्सः स मे रघुनन्दनो
झटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥

अत्र सामीप्यधाम्नि जनकः प्रीयते ॥ आध्यात्मिकी यथा,—

यदितस्तं पृथासूनुः स्नेहेन परितस्तरे ।
अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात् प्रह्लादते मनः ॥

अत्राविज्ञातोपि नासवः स्वसूनुमर्जुनं दृष्टः प्रीणयति ॥

आभियोगिकी यथा,—दुःखैकबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरः प्रहर्ता ।
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥

अत्र सीतान्वेषणादेरभियोगाद् रामस्य सुग्रीवविभीषणयोः प्रीति-रन्वीयते ॥ साम्प्रयोगिकी स्थाने आभ्यासिकी यथा,—

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं नराधिपम्।
परिवृद्धरागमनुबद्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी॥

अत्र, शब्दादिभ्यो वहिर्भूता या कर्माभ्यासलक्षणा।
प्रीतिः साऽभ्यासिकी ज्ञेया मृगयादिषु कर्मसु॥

इति लक्षणं घटते॥ आभिमानिकी यथा,—

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादा मनोः
दृप्तानां दहनाय दीपितनिजक्षात्रप्रतापाग्निभिः।
आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं ममैतत् ततो
दीप्तास्त्रस्फुरदुग्रदीधितिभरैर्नीराजितज्यं धनुः॥

अत्राभिमतप्रतिद्वन्द्विलाभात् लवानुपदी कुशस्तुष्यति॥ वैषयिकी यथा,—

लावण्यैः क्षणदादिराममधुराः किञ्चिद्विनिद्रालसै
श्रोत्रैः सव्रणमुग्धचारणवधूदन्तच्छदावासिनः।
पीयन्ते मृदुवक्त्रपीतमरुतः पौराणगीतिक्रम-
व्यालोलाङ्गुलिकर्द्धमुक्तसुषिरश्रेणीधरा वेणवः॥

स्पर्शे यथा,—

प्रशान्तघर्माभिभवः शनैर्विवान् विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः।
ददौ भुजालम्बमिवात्तशीकरः तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः॥

रूपे यथा,—अयमभिनवमेघश्यामलोत्तुङ्गसानुः
मदमुदितमयूरीबद्धविश्रम्भनृत्यः।
शकुनिशवलनीलानोकहस्निग्धवर्ष्मा
वितरति दृढदश्मा पर्वतः प्रीतिमक्ष्णोः॥

रसे यथा,—इक्षुदण्डस्य मण्डस्य दध्नः पिष्टकृतस्य च।
वाराहस्य च मांसस्य सोऽयं गच्छति फाल्गुनः॥

गन्धे यथा, कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम्।
यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति॥

उपलक्षणञ्चैतत्॥ तेन उत्साहस्य युद्धदानदयावीरादयः क्रोधस्य

भीममन्युत्रासादयः हासस्य स्मितहसितविहसितादयः प्रसुप्तप्रलयमत्यादीनां स्वप्नमरणश्रमादयो भेदा जायन्ते ॥ तत्र यद्यपि अजित्वा सार्वभौमम् इत्यनेन युद्धवीरः, अनिष्ट्वा विविधैर्मखैः इत्यनेन दानवीरः, अदत्वा चार्थमर्थिभ्यः इत्यनेन दयावीरश्च उत्साहरूपेण रसनिष्पत्तौ वर्त्तते तथापि एकस्योऽपेरतद्रसनिष्पत्तिरस्तीति प्रदर्श्यन्ते ॥ तेषु युद्धवीरो यथा,—

एतां पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः
कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।
इत्याकर्ण्य कथाऽद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापतेः
मन्दं मन्दमकारि येन निजयो र्दोर्दण्डयो र्मण्डनम् ॥

दानवीरो यथा,—दधिचोरहृताम्भोधिव्यञ्जनस्य हरीयया ।
महादानोत्सवे यस्य हन्त कारायितं भुवा ॥

दयावीरो यथा,—

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं यतस्व ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विमुच्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥

क्रोधस्य भीमादयो विशेषाश्चतुर्विंशतिः संभवन्ति तथापि ललिताललितोभयभेदेन रूपेण क्रमेण सर्वसंग्रहात् तत्र त्रय एव प्रकाराः प्रदर्श्यन्ते ॥ तेषु स्त्रीणां ललितः कोपाभावो यथा,—

भ्रूभेदिभिः प्रकम्पोष्ठैः ललिताङ्गुलितर्जनैः ।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणां सम्प्रसादार्थिनः प्रियाः ॥

प्रियापराधजन्मा दुःखोत्पीडो मन्युर्यथा,—

धणओवप्पणवल्लरिविरहअकसावआ सदुप्पेक्खे ।
वाहगब्भे णिसम्मइ वाहीए बङ्कमुहे दिट्ठी ॥

ननु इयमीर्ष्या कस्मान् न भवति नात्र मानदानामर्षणमात्रविवक्षा अपि तु तज्जनितो दुःखातिशय इति ॥ प्रियादिषु व्याजनिन्दोत प्रासो यथा,—

पत्तिअंति ब्विअ पुरिसा महिलाणं किं खु सुहअ विहिओसि।
अणुराअलोहिआए को दोसो आहिजाईए॥

हासस्य यद्यपि उपहासादयो भेदाः सम्भवन्ति तथापि विहसितेन तेषामुपसंग्रहादीषन्न्यूनाधिकमिति त्रयस्तद्भेदा उदाह्रियन्ते॥ तत्रेषद्धसितं स्मितं यथा,—

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यात् मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्याः ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य॥

दृष्टदशनकान्ति हसितं यथा,—

तिमिरनिबद्धभीमरजनीमुखचन्द्रिकया
गणयति ताण्डवाभिनयदर्शनदीपिकया।
अभिभवसि त्वमद्य शशिनः श्रियमुत्कण्ठया
दशनमयूखमञ्जरितया हसितप्रभया॥

तदेव सविशेषं विहसितं यथा,—

चुम्बतामिन्दो लेखां रतिकलहभग्नस्य वलयं
द्वयं चक्रीकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया।
अवोचद्यं पश्येत्यवतु स शिवः सा च गिरिजा
स च क्रीड़ाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनुः॥

सुप्तविशेषः स्वप्नो यथा,—

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया
मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः।
नो यावत्परिरभ्य चाटुकशतैराश्वासयामि क्षणं
भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः॥

मूर्च्छाविशेषो मरणं यथा,—

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला।
निमिमील नरेन्द्रसुन्दरी हृतचन्द्रा तमसेव शर्वरी॥

मतिविशेषः शमो यथा,—

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदपि ।
इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषाम्
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥
एवमन्येऽपि विज्ञेयाः रसा भावादि संश्रयाः ॥
विशेषः प्राप्तकालोऽथ * परिपोषो निगद्यते ॥ १६८ ॥ *परिशेषो
तत्राश्रयस्त्रिधा पुमान् स्त्री तिर्यगादयः ।

तेषु पुमान् यथा,—आश्चर्यमुत्पलदृशो वदनामलेन्दु-
सान्निध्यतो मम मुहुर्जड़िमानमेत्य ।
जाड्येन चन्द्रमणिनेव महीधरस्य
संधार्यते द्रवमयो मनसा विकारः ॥

स्त्री यथा,—तेनाद्य नाथ दुरादाहरणातपेन
सौम्यापि नाम परुषत्वमभिप्रपन्ना ।
जज्वाल तीव्रविशदाः सहसोद्गिरन्ती
वागर्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता ॥

तिर्यगादिषु यथा,—
उत्कूजति श्वसिति मुह्यति याति तीरं
तीरात् तरुं तरुतलात् पुनरेव वापीम् ।
वाप्यां न रज्यति न चात्ति मृणालखण्डं
चक्रः प्रपासु विरहे खलु चक्रवाक्याः ॥

विषयस्त्रिधा चेतनस्तिर्यगचेतनश्च ॥ तेषु चेतनो यथा,—
इयं सा लोलाक्षी त्रिभुवनललामैकवसतिः
स चायं दुष्टात्मा स्वसुरपकृतं येन मम तत् ।
इतस्तीव्रः कामो गुरुरयमितः क्रोधदहनः
कृतो वेषश्चायं कथमिदमिति भ्राम्यति मनः ॥

तिर्यग् यथा,—

आयाते दयिते मरुस्थलभुवां सञ्चिन्त्य दुर्लङ्घ्यतां
गेहिन्याः परितोषवाष्पतरलामासज्य दृष्टिं मयि।
दत्वा पीलुशमीकरीरकवलान् स्वेनाञ्चलेनादरात्
उन्मृष्टं करभस्य केसरसटाभाराग्रलग्नं रजः॥

अचेतनो यथा,—

चिरं पुरो न जगृहे मुञ्जरिक्षुकाण्डं
नापेक्षते स्म निकटोपगतां करेणुम्।
सस्मार वारणपतिः परिमीलिताक्षं
इच्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम्॥

ज्ञानं त्रिधा दृष्टं श्रुतं अनुमानञ्च॥ तेषु दृष्टं यथा,—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशो र्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्॥

श्रुतं यथा,—किं रूपं स्फुटमेव सा शशिमुखी धत्ते तदत्यद्भुतं
मामुत्साहयितुं परापकरणे चित्तं किमस्यात्स्वसुः।
इत्यन्तर्विकसद्वितर्कविधुरं चेतस्तथा वर्त्तते
स्वल्पोऽप्येष मम प्रयाति पुरतः पन्था यथा दीर्घताम्॥

अनुमानं यथा,—

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य।
अथ वा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र॥

संस्कारस्त्रिधा आहतः पटुरभ्यस्तश्चेति॥ तत्राश्रयगुणेनादरादुत्पन्न
आहतो यथा,—

कन्यारत्नमयोनिजन्म भवतामास्ते वयञ्चार्थिनः
रत्नं यत्क्वचिदस्ति तत्परिणमत्यस्मासु शक्रादपि।
कन्यायाश्च परार्थतैव हि मता तस्याः प्रदानादहं

बन्धुर्वो भविता पुलस्त्यपुलहप्रष्ठाश्च सम्बन्धिनः॥

विषयगुणेन पटुप्रत्ययादुत्पन्नः पटुर्यथा,—

उत्पत्तिर्देवयजनात् ब्रह्मवादी नृपः पिता।
सुप्रसन्नोज्ज्वला मूर्तिरस्याः स्नेहं करोति मे॥

ज्ञानपौनःपुन्येनाभ्यासप्रत्ययादुत्पन्नोऽभ्यस्तः। स यथा,—

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था।
साक्षात् कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यत्
गाढोत्कण्ठालुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति॥

अत्र यद्यपि विषयगुणात् पटुः आश्रयगुणाच्चाहतोऽपि प्रत्ययः पटुमाहतं संस्कारं प्रसूयते तथापि अभ्यासात् पटीयानाहततमश्च जायमानोऽभ्यस्त इत्युच्यते॥ उद्दीपनविभावेषु माल्यवस्त्रविभूषणादयो माल्यादयः॥ तेषु माल्यं यथा,—

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागं आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम्।
मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती॥

वस्त्रं यथा,—

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम्।
सुजातपुष्पस्तवकावनम्रा सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव॥

विभूषणं यथा,—

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः॥

ऋतुवयोमदादय ऋत्वादयः। तेषु ऋतुर्यथा,—

इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं
प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति।
किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रैः
उपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु॥

[illegible]यो यथा,—मा भूदुरत् खलु भवन्तमनन्यजन्मा

मा ते मलीमसविकारघना मति भूत् ।

इत्यादि नन्विह निरर्थकमेव यस्मात्

कामस्य [illegible]गुणो ननयौवनश्च ॥

[illegible]दो यथा,—[illegible] [illegible]तक्रियोः नेप्थ्यतोः शयनमिष्टरागयोः ।

सा [illegible] [illegible] तयोः [illegible] सुवदना मदस्य च ॥

चन्द्[illegible]दयः [illegible]लादयः । तेषु चन्दनं यथा,—

[illegible] [illegible]: [illegible] [illegible]णौ च विषमोदरावुभौ ।

[illegible] [illegible] किमुच्यते मारयन्ति न यदेतदद्भुतम् ॥

[illegible] यथा—[illegible] [illegible]णाणं उर्जु [illegible]आपाआडोकजहणाणं ।

[illegible] [illegible] [illegible] कारण कामो वहइ चापं ॥

धूपो यथा,—[illegible] [illegible]धूपवासं विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु ।

[illegible] [illegible]: कैशेषु [illegible]वलसङ्गनानाम् ॥

च[illegible] [illegible]मित[illegible]चन्द्रोदयादयः । तेषु चन्द्रो-

दयो [illegible],—[illegible]स्मिन् [illegible]साद्रेण महसा

[illegible] [illegible] [illegible]तमय तस्या [illegible]गहृगः ।

[illegible] [illegible]: [illegible] [illegible]: [illegible]कुचर्ये

[illegible] [illegible] [illegible] तजसि [illegible] [illegible] एव भवनः ॥

[illegible] यथा,—

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सुहाइ आणिमं भरन्तीए ।

[illegible]हरन्तो णिसासिओ वल्लहपड़हो व्व ॥

उद[illegible] यथा,—तन्वी स्तनः क्षिपति यत्सरसप्रहारं

[illegible] [illegible]लज्जलदुत्तरीया ।

त[illegible]कुरङ्गविलोलदृष्टि

[illegible]लिलैरिवाङ्गैः ॥

[illegible] [illegible] यथा,—

खणमेत्तपि ण फिट्टइ अणुदिअहदिण्णगरुअसंतावा ।
पच्छण्णपावसङ्क व्व सामलीमज्झ हिअआ हि ॥

आच्छति यथा,—ए मेअअअक्अउत्था अपत्तमणोरहा विवज्जिस्सं ।
जणवाओ वि ण जाओ तेण समं हलिअउत्तेण ॥

ह्वेपि यथा,—गोलाकूलसमं सोऊण पिआअमे अज्ज मामिच्छणहिअहे ।
पच्छमहिसस्स कालअ अरण्णं वे ण पडिहाइ ॥

प्रयतते यथा;—अनुगच्छन् मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।
स्वस्थानादचलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥

अवैति यथा,—चन्दसरिसं मुहं से सरिसो अमअस्स मुहरसो तिस्सा ।
सकअग्गहरहसुज्जलअचुम्बणं कस्स सरिसं से ॥

मन्यते यथा,—परिवड्ढ दिवणिसं सइ मंडलिआकुसुमाउहं व आणंगं ।
विरहम्मि मसाइ हरीणाहे आणंधे पडिउत्थिअं मिअंकं ॥

वक्ति यथा,—आलाओ मा दिज्जउ लोअविरुद्ध त्ति नाम काऊण ।
समुहा पडिए कोवेरिए वि दिट्ठिं ण पाडेइ ॥

चेष्टते यथा,—अज्ज मए गन्तव्वं घणंधआरम्मि तस्स सुहअस्स ।
अज्जा णिमीलिअच्छी पअ पडिवाडिघरे कुणइ ॥

स्वापादिषु स्वेदरोमाञ्चवेपथवो यथा,—
छिट्टे जं पुलइज्जसि रह पससि पिणम्मि जं समासम्मे ।
तुह संभासणतेओ लिक्कसणे कि वि णिज्जसि ॥

अश्रु यथा,—णअणब्भन्तरघोलन्तबाहभरमन्थराए दिट्ठीए ।
पुणरुत्तपेच्छरीए बालअ किं जं ण भणिओसि ॥

हर्षो यथा,—
सअस्सम्मि विरत्ते तहवि ऊ हिअअस्स णिव्वुदि अ घेअ ।
जं तेण पअंतआले हत्थाहत्थि कुडो गहिओ ॥

आमर्षो यथा,—कस्सो संपडइ मइ पिअसहि पिअसङ्गमो पओसे वि ।
जं जिणइ गहिअकुरणिअरखिखिरीचन्दचण्डालो ॥

लीलादिषु प्रियजनचेष्टानुकृतिर्लीला यथा,—

जं जं करेसि जं जं जप्पसि जं जं णिअच्छेसि ।
तं तमणुसिक्खिरीए दीहो दिअहो ण संपडइ ॥

नेत्रभ्रूवक्त्रकर्मणां विशेषेण लसनं विलासो यथा,—

सभ्रूविलासमथ सोऽयमितीरयित्वा
सप्रत्यभिज्ञमिव मामवलोक्य तस्याः ।
अन्योन्यभावचतुरेण सखीजनेन
मुक्तास्तदा स्मितसुधामधुराः कटाक्षाः ॥

विभूषणादीनामनादरविन्यासो विच्छित्तिर्यथा,—

अङ्गानि चन्दनरजःपरिधूसराणि
ताम्बूलरागसुभगोऽधरपल्लवश्च ।
अच्छाञ्जने च नयने वसनं तनीयः
कान्तासु भूषणमिदं विभवश्च शेषः ॥

विभूषणादीनामस्थानप्रयोगो विभ्रमो यथा,—

चकार काचित् सितचन्दनाङ्के
काञ्चीकलापं स्तनभारपृष्ठे ।
प्रियं प्रति प्रेषितचित्तवृत्तिः
नितम्बबिम्बे च बभार हारम् ॥

स्मितरुदितहसितादीनां हर्षादसकृदेकीकरणं किलकिञ्चितं यथा,—

पाणिपल्लवविधूननमन्तःसीत्कृतानि घनरोमविभेदाः ।
योषितां रहसि गद्गदवाचां शस्त्रतामुपययुर्मदनस्य ॥

इष्टजनकथायां तद्भावभावनोत्थितविकारो मोट्टायितं यथा,—

तव सा कथासु परिघट्टयति श्रवणं यदङ्गुलिमुखेन मुहुः ।
घनतां ध्रुवं नयति तेन भवद्गुणपूगपूरितमतृप्ततया ॥

केशस्तनाधरादिग्रहणाद् दुःखेऽपि सुखबुद्धिचेष्टा कुट्टमितं यथा,—

ह्रीभरादवनतं परिरम्भे रागवानवटुजेष्ववलक्ष्य ।

अर्पितोष्ठदलमाननपद्मं योषितो मुकुलिताक्षमधासीत्॥

अभीष्टप्राप्तावभिमानगर्वसम्भावनाऽनादरकृतो विकारो विब्बोको यथा,—

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततः वाचि भर्त्तुरवधीरणापरा।
शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम्॥

सुकुमारतया करचरणाङ्गन्यासो ललितं यथा,—

गुरुतरकलनूपुरानुरावं सुललितनर्त्तितवामपादपद्मा।
इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्थरं जगाम॥

वक्तव्यसमयेऽपि वचसाऽनभिभाष्य क्रियाऽनुष्ठानं विहृतं यथा,—

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम्।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीः माल्येन तां निर्वचनं जघान॥

बाल्यकौमारयौवनसाधारणो विहारविशेषः क्रीड़ितं यथा,—

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीड़ारसं निर्विशतीव बाल्ये॥

क्रीड़ितमेव प्रियतमविषये केलि यथा,—

व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैः अपारयन्तः किलपुष्पजं रजः।
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी॥

हेलादिषु रागतः सहसा प्रवृत्तिहेतु श्चित्तोल्लासो हेला। सा स्त्रियां यथा,—णेच्छइ पिअपरिरम्भणपसारिअं सुरअमंदिरद्दारे।
हेलाहलहलिअथोरयणहरे भुअलआकअलम्॥

सैव पुरुषे यथा,—

उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विलुलितकवरीभारमंसे वहन्त्याः।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु॥

हेलैव सवचनविन्यासो हावः॥ स स्त्रियां यथा,—

जइ ण छिंवसि पुप्फवइं पुरओ ता कीस वारिओ ठासि।

छिन्तो सि चुजुचुलन्ते हिं पहाविऊणमह हत्थेहि ॥

स एव पुरुषे यथा,—

लोओ भूरइ भूरउ वयणिज्जं होइ होउ तं णाम।
एहि णिसिज्ज सुपासे पुप्फवइ ण एइ मे णिद्दा ॥

आदिग्रहणेन भावादयो गृह्यन्ते। तेषु भावः स्त्रियां यथा,—

तावच्चिअ रइसमए महिलाणं विब्भमा विराअन्ति।
जाव ण कुवलअदलसच्छाहाइं मउलन्ति णअणाइं ॥

व्याजः पुंसो यथा,—

अलिअपसुत्तविणिमीलिअच्छ दे सुहअ मज्झ ओआसं।
गण्डपडिउम्बरागपुलइअं गणउ णो चिराइस्सं ॥

विस्रम्भभाषणं स्त्रियां यथाः—

जाओ सो वि विलक्खो मए विहसिऊण गाढमुवऊढो।
पढमो पसरिअस्स णिअंसणस्स गण्ठिविमग्गान्तो ॥

चाटुः स्त्रीपुंसयो र्यथा,—

एक्कं पहरुव्वाअं हत्थं मुहमारुएण वीअन्तो।
सो वि हसन्तीए मए गहिओ वीएण कण्ठम्मि ॥

प्रेमाभिसन्धानं पुंसो यथा,—

केलीगोत्तक्खलणे वरस्स पप्फुल्लइन्दिं हिन्देइ।
वज्ज्वासअवासहरे वज्जए वाहोल्लिआ दिट्ठी।

परिहासः स्त्रियां यथा,—

अइ दिअर किं ण पेच्छसि आआसं किंमुहा पलोएसि।
जाआए बाहुमूलम्मि अद्धअंदाण पडिवाडिं ॥

कुतूहलं पुंसो र्यथा,—

असमत्तमण्डणा च्चिअ वच्चघरं सेसकोउहल्लस्स।
वोलाविआ हलहलस्स पुत्ति चित्तेण लग्गिहिसि ॥

चकितं स्त्रिया यथा,—

णवलइआ पहाइ' तुड्डाए तं कया' किंपि हलिअसोण्हाए ।
जं अज्जवि जुआइजणो घरे घरे सिक्खिउं ममइ ॥
हेला भावश्च हावश्च व्याजो विश्रम्भभाषणम् ॥
चाटुप्रेमाभिसन्धानं परिहासः कुतूहलम् ॥ १६८ ॥
चकितञ्चेति निर्द्दिष्टा स्चेष्टाः काश्चिद् विलासिनाम् ।
शेषाणां विप्रलम्भादौ रूपमाविर्भविष्यति ॥ १६९ ॥

तत्र नायकयोः प्रागसङ्गतयोः सङ्गतयोश्च सङ्गतवियुक्तयोर्वा मिथोदर्शनश्रवणाभ्यामवस्थिताभिमानजन्मा परस्परानुरागो वा अभिलषणीयालिङ्गनादीनामनवाप्तौ सत्यां समुपजायमाने रौत्कण्ठादिभिर्व्यभिचारिभावैः मनोवाग्बुद्धिशरीरारम्भजन्मभिश्चानुभावैरनुबद्धः प्राप्तप्राप्यप्रकर्षावस्थो विप्रलम्भशृङ्गाराख्यां लभते। स चतुर्द्धा पूर्वानुरागो मानः प्रवासः करुणश्च ॥ तेषु प्रागसङ्गतयोः पूर्वानुरागः पुरुषप्रकाण्डे यथा,—दूरं मुक्तालतया बिससितया विप्रलभ्यमानो मे ।
हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥

अत्र पुण्डरीकस्य महाश्वेतायां प्रागसङ्गतायां सङ्कल्परमणीयोऽभिलाषस्तदनवाप्तौ उक्तप्रकारेण प्रकृष्यमाणः त्वया स मानसजन्मा दूरं नीत इत्युत्तरकामावस्थया प्रकाश्यते ॥ स एव स्त्रीप्रकाण्डे यथा,—
दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गरुई परवसो अप्पा ।
पिअसहि विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवरि एक्कं ॥

अत्रापि प्राग्वदेव सागरिकायाः वत्सराजेऽनुरागः प्रकृष्यमाणो मरणं शरणमित्युत्तरयैव कामावस्थया कथ्यते ॥ सङ्गतयोर्मानः स निर्हेतु र्यथा,—अलिअकुविअं पि कअं तह सहिआण सिक्खाए अलिअवअणणिव्वन्धे ।
उम्मच्छरसन्तावो पुत्तअ पअवी सिणेहस्स ॥

अत्र प्रेमगतेः स्वभावकौटिल्याद्धेतुमन्तरेणोपजायमानो निर्हेतुरुच्यते ॥ स एव सहेतु र्यथा,—
पडिउत्थिआ ण जंपइ गहिआ विप्फुरइ चुम्बिआ रूसइ ।

तुण्हिं भुआ णववक्कआ काआ वण्हेण दिढएण ॥

अत्र यद्यपि आलिङ्गनादेर्मैति नेत्यादिभिः प्रतिषेधो न विद्यते तथापि तदर्थोऽत्रेव इति मानलक्षणं घटते ॥ सङ्गतवियुक्तयोः प्रवासः सनवानुरागो यथा,—

प्रियमाधवे किमसि मय्यवत्सला ननु सोऽहमेव यमनन्दयत् पुरा ।
अयमागृहीतकमनीयकङ्कणः सखि मूर्तिमानिव महोत्सवः करः ॥

अत्र विवाहानन्तरमेव मालत्याः कपालकुण्डलयापहारात् माधवमालत्योरयं नवानुरागः प्रवास इत्युच्यते ॥ स एव प्रौढानुरागो यथा,—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायां
आत्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्त्तुम् ।
अस्रैस्तावत् मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः ॥

अत्र प्राचीनप्रणयप्रसादनादिभिरनुगम्यप्रौढिरवगम्यते ॥ सङ्गतयोरेवान्यतरव्यपाये करुणः । स स्त्रीव्यपाये पुरुषस्य यथा,—

ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते कलितः कैतववत्सलस्त्वया ।
परलोकमसन्निवृत्तये यदनामन्त्य गतासि मामितः ॥

अत्र अजेरिन्दुमतीव्यपायादजस्य दुःखातिशयः करुण उच्यते ॥ स एव पुरुषस्य व्यपाये स्त्रिया यथा,—

हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।
उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥

अत्र अनङ्गविषये रतेः शोकप्रकर्षात् करुण इत्याख्यायते ॥ हीनपात्रादिषु चैतदाभासा भवन्ति ॥ तत्र हीनपात्रेषु पुंसि प्रेमानुरागो यथा,—

कअलीगब्भसरिच्छे ऊरू दट्ठूण हलिअसोण्हाए ।
उल्ललइ णहरक्खणचाइलस्स सेउल्लिअकरस्स ॥

अत्रैव स्त्रियां मानो यथा,—

पढमप्पअरिणी आसमत्तं तुअ पिण्डारे दरकुणंतम्मि ।

णववङ्कआइ सरीसं सव्वच्चिअ वच्छआ मुक्का ॥

तिर्यक्षु पच्चिणि प्रवासो यथा,—

आपृच्छामि व्यथयति मनो दुर्बला वासरश्रीः
एह्यालिङ्ग क्षपय रजनीमेकिका चक्रवाकि।
नान्यासक्तो न खलु कुपितो नानुरागच्युतो वा
दैवाधीनः सपदि भवतीमस्ततन्त्रस्त्यजामि ॥

अत्रैव करिणीकरुणो यथा,—

नान्तर्वर्तयति ध्वनत्सु जलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितं
नासन्नात् सरसः करोति कवलानावर्ज्जितैः शैवलैः।
दानज्यानिविषण्णमूकमधुपव्यासङ्गदीनाननो
नूनं प्राणसमावियोगविधुरस्तम्बेरमस्ताम्यति ॥

अथ सम्भोगः ॥ तत्र नायकयोः प्रागसङ्गतयोः सङ्गतिवियुक्तयो र्वा मिथः समागमे प्रागुत्पन्न स्तदानीन्तनो वा रत्याख्यः स्थायिभावः अभिलषणीयालिङ्गनादीनामवाप्तौ सत्यां समुपजायमानैः हर्षधृतिस्मृतिमतिप्रभृतिभि र्व्यभिचारिभावैः संसृज्यमानः ऋतूद्यानोपगमजलक्रीडापर्वतोपदेशप्रसाधनगृहमधुपानेन्दूदयादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः सविभ्रमभ्रूकटाक्षविक्षेपालापसम्भ्रमस्मितादिभिरनुभावैरभिव्यज्यमानः ईप्सितमासादयन् जिह्मासितञ्चाजिहानः प्राप्तप्राप्यप्रकर्षारम्भः सम्भोगशृङ्गाराख्यां लभते। स चतुर्धा प्रथमानुरागानन्तरः मानानन्तरः प्रवासानन्तरः करुणानन्तर इति ॥ तेषु प्रथमानुरागानन्तरो यथा,—

पाणिग्गहणे च्चिअ पव्वईअ णाअं सहीहिं सोहग्गं।
पसुवइणा वासुइकङ्कणम्मि ओसारिए दूरं ॥

मानानन्तरो यथा,—

ऊव्वहइ दइअगहिआहरोट्ठभिज्जं तरोसपडिराअं।
पाणोसरंतमइरं चसअं व णिअं मुहं वाला ॥

प्रवासानन्तरो यथा,—

मङ्गलवलअं जीअं व रक्खिअं जं पउत्थिआअ वहुआए।
पत्तपिअदंसणसमूसिअवाहुलइआए तम्मिए ॥

करुणानन्तरो यथा,—

णमुअम्मि मुए विपिए दिट्ठो जण पिअअमो जिअन्तीए।
हूअ लज्जा अ पहरिसो तीए हिअए ण संमाइ ॥

तेऽमी चत्वारोऽपि सम्भोगाः चतुर्भिरेव विप्रलम्भैः प्रकर्षमापद्यन्ते।
तेषु प्रथमानुरागेण यथा,—

द्वन्द्वं येन न निन्द्यते न मधुरं दूतीवचः श्रूयते
नालापा निपतन्ति वाष्पकलुषा नोपैति कार्श्यं वपुः।
स्वाधीनामनुकूलिनीं निजवधूमालिङ्ग्य यत्सुप्यते
तत्किं प्रेम गृहाश्रमव्रतमिदं कष्टं समाचर्यते ॥

मानेन यथा,—

रइविग्गहम्मि कुण्ठीकआओ धाराओ पेम्मखग्गस्स।
अणुणआइं व सिज्जंति मानसाइं णाइं मिहुणाणं ॥

प्रवासेन यथा,—शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

करुणेन यथा,—

न मर्त्यलोकस्त्रिदिवात् प्रहीयते म्रियेत नाम्ना यदि वल्लभो जनः।
निरर्थकमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीवत एव जीवति ॥

तिर्यगादिषु चैतदाभासा भवन्ति। तेषु सरीसृपपतङ्गयो र्यथा,—

मधुद्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः।
शृङ्गेण संस्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥

पशुपक्षिणो र्यथा,—

ददौ सरःपङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः।

अर्धोपभुक्तेन विसेन जायां सम्भावयामास रथाङ्गनामा ॥

किन्नरेषु यथा,—

गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः किञ्चित् समुच्छ्वासितपत्त्रलेखम् ।
पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे ॥

तरुषु यथा,—

पर्य्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुः विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥

विप्रलम्भचेष्टासु प्रथमानुरागे स्त्रिया यथा,—

पेच्छइ अलद्धलक्खं दीहं णीससइ सुस्रअं हसइ ।
जह जंपइ अप्फुडन्तं तह से हिअअट्ठिअं किम्पि ॥ पुंसो यथा,—

सो तुह कएण सुंदरि तह झीणो सुमहिलओ हलिअउत्तो ।
जह सेमच्छरिणी अविदोव्वजाआइ पड़िवस्सं ॥

माने स्त्रियाः यथा,—

कस्स ज्जुआ वराई सा अज्ज तए कआ वराहेण ।
जम्भाइआरुक्खपलोअइआइं दिअहेण सिक्खविआ ॥

पुंसो यथा,—

अविभाविअरआणिमुहं तस्स असज्जरिअविमलचन्दज्जोअं ।
जाअं पिआ विरोहे वड्ढन्तांणुसआ मूढलक्खहिअअं ॥

प्रवासे स्त्रिया यथा,—

पिअसंभरणपओट्टन्तवाहधाराणिवाअभीआए ।
दिज्जवङ्कगीवाइ दीवओ पहिअजाआए ॥

पुंसो यथा,—मज्झण्हपथिअस्स वि गिम्हो पहिअस्स हरइ संतावं ।
हिअअट्ठिअजाआमुहमिअंकजोण्हाजलप्पवहो ॥

करुणे स्त्रिया यथा,—

णवरि अपसारिअगीरअभरिउप्पहपुहुसवेसीवंधा पड़िआ ।
उरसंदाणिअमहिअलचक्कलइअत्थणी जणअसुआ ॥

पुंसो यथा,—अन्तोहुत्तं डज्झइ जाआसुण्णे घरे हलिअउत्तो ।
उक्खित्तणिहाणाइं व रमिअट्ठाणाइं पेक्खन्तो ॥

एवमन्यत्रापि ॥ करुणवर्जं स्त्रिया यथा,—

सौधादुद्विजते त्यजत्युपवनं द्वेष्टि प्रभामैन्दवीं
द्वारात् त्रस्यति चित्रकेलिसदसो वेषं विषं मन्यते ।
आस्ते केवलमब्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले
सङ्कल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥

स्त्रिया एव प्रथमानुरागवर्जं यथा,—

तिष्ठ द्वारि भवाङ्गणे व्रज बहिः स प्रेति वर्त्मेक्षते
शालामञ्च तमङ्गमञ्च वलभीमञ्चेति वेश्माञ्चति ।
दूतीं सन्दिश सन्दिशेति बहुशः सन्दिश्य सास्ते तथा
तल्पे कल्पमयीव निर्घृण यथा नान्तं निशा गच्छति ॥

प्रथमानुरागवर्जं पुंसो यथा,—

रम्यं द्वेष्टि पुरा यथा प्रकृतिभि र्न प्रत्यहं सेव्यते
शय्योपान्तविवर्तनै र्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः ।
दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति स व्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥

पुंस एव प्रवासकरुणयो र्यथा,—

सीता वेश्म यतो निरीक्ष्य हरते दृष्टिं झटित्याकुलाम्
अन्योन्यार्पितचञ्चुदत्तकवलैः पारावतै र्भूयते ।
इन्दो दूरत एव नश्यति विशत्यन्तर्गृहं दुःखितः
प्रच्छाद्याननमञ्चलेन रजनीष्वस्तत्रपं रोदिति ॥

सम्भोगचेष्टासु पूर्वानुरागानन्तरे चुम्बनं यथा,—

आअरपणामिओट्ठं अघडिअणासं असंवलिअणिडालं ।
वेणवअलुप्पमुहीए तीए परिउम्बणं भरिमो ॥

अत्रैवालिङ्गनं यथा,—

तावमवणेइ ण तहा चन्दणपङ्को वि कामिमिहुणाणं ।
जह दूसहे गिह्मे अण्णोण्णालिङ्गणसुहेल्ली ॥

मानानन्तरे चुम्बनं यथा,—

जह जह से पडिउब्बइ मण्णुभरिआइं णिहुवणे दइओ ।
अच्छीइं उवरि उवरि तह तह भिण्णाइं विगलन्ति ॥

अत्रैवालिङ्गनं यथा,—

माणदुमपरुसपवणस्स भामिसव्वंगणिव्वुदिअरस्स ।
उवऊहणस्स भद्दं रइणाडअपुव्वरङ्गस्स ॥

प्रवासानन्तरं चुम्बनं यथा,—

केनचिन्मधुरमुल्वणरागं वाष्पतप्तमधिकं विरहेषु ।
ओष्ठपल्लवमपास्य मुहूर्त्तं सुभ्रुवः सरसमच्छि चुचुम्बे ॥

करुणानन्तरमालिङ्गनं यथा,—

चन्द्रापीडं सा च जग्राह कण्ठे कण्ठस्थानं जीवितञ्च प्रपेदे
तेनापूर्वां सा समुल्लासलक्ष्मीमिन्दुं स्पृष्ट्वा सिन्धुवेलेव भेजे ॥

प्रथमानुरागानन्तरं दशनक्षतं यथा,—

णासं व सा कवोले अज्ज वि तुह दन्तमण्डलं बाला ।
उब्भिण्णपुलअपरिवेढपरिगअं रक्खइ वराही ॥

तदेव मानानन्तरे यथा,—

पवणुव्वेल्लिअसाहुलिअए वसहिअदन्तमण्डले ॥
ऊरुचडुआरअं माइ पुच्छि जणहासिअं कुणसु ॥

प्रवासानन्तरे दन्तक्षतादयो यथा,—

दन्तक्खअं कवोले अ गाहुव्वेल्लिओ अ धम्मिल्लो ॥
पडिवुम्मिरा अ दिट्ठी पिआगमं साहइ वहूए ॥

प्रथमानुरागानन्तरे नखक्षतं यथा,—

अज्जाइ णवणहक्खअणिविरक्खणे गरुअजोव्वणुत्तुङ्गं ।
पडिमागअणिअणअणुप्पलं चिअं होइ तणवट्टं ॥

अत्रैव पुरुषायितं यथा,—

दरवेविरोरुजुअलासु मउलिअच्छीसु ललिअचिउरासु।
पुरुसाइरीसु कामो पिआसु सज्जाउहो वसइ॥

सर्वं सर्वत्र यथा,—

पोढ़महिलाण जं जं सुट्ठसिक्खिअं तं रइए सुहावेदि।
जं जेण अ सिक्खिअं णववहूणं तं तं रइं देइ॥

विप्रलम्भपरीष्टिष्वभियोगतः प्रेमपरीक्षा यथा,—

हंहो कस्स,खीणा भणामि रे सुहअ किम्पि भासुर।
णिज्जणपारद्धासु कह पि पुरसेहिं लद्धोसि॥

प्रत्यभियोगतो यथा,—

गोलाविसमोआरच्छलेण अप्पा उरम्मि से मुक्को।
अणुअम्पाणिद्दोसं तेण वि सा गाढ़मुवऊढ़ा॥

विप्रहृणेन यथा,—

अज्ज वि सेअजलोल्लं पव्वाइ ण तीअ हलिअसोण्हाए।
फग्गुच्छणचिक्खिल्लं जं तइ दिण्णं थणुच्छङ्गे॥

विमर्शेन यथा,—

सत्तोभ्भिअणेति कहा किआ सन्ति तहिं तहिं समत्थन्ति।
किं मण्णे माउच्छाए ण जुआणो इमो गामो॥

सङ्कमानेन यथा,—

तेण इरणवलआए दिण्णो पहरो इमीअ थणवट्टे।
गामतरुणीहिं अज्ज वि दिअहं परिवालिआ भमइ॥

श्लाघया यथा,—सा तइ सहत्थदिण्णं फग्गुच्छणकद्दमं थणुच्छङ्गे।
परिकुविआ इव साहइ सलाहिरी गामतरुणीणं॥

इङ्गितेन यथा,—जइ सो ण वल्लहच्चिअणामग्गहणेण तस्स सहि कीस।
होइ मुहं ते रविअरफंसविसट्ठं व्व तामरसं॥

दूतसंप्रेषणेन यथा,—

सेउल्लिअसव्वङ्गी णामग्गहणेण तस्स सुहअस्स।
दूइं अप्पा हेन्ती तस्से अ घरगणं पत्ता॥ दूतप्रश्नेन यथा,—
कह णु गआ कह दिट्ठा किं भणिआ किं च तेण पडिवण्णं।
एअं चिअ ण समप्पइ पुणरुत्तजंपमाणीए॥

लेखविधानेन यथा,—

वेविरसि स्स करङ्गुलि परिग्गहक्खलिअलेहणीमग्गे।
सोत्थि च्चिअ ण संमप्पइ पिअसहिलेहम्मि किं लिहिमो॥

लेखवाचनेन यथा,—

प्रीत्या स्वस्ति पदं विलोकितवती स्थानं श्रुतं तुष्टया
पश्चाज्ज्ञातमनुक्रमेण पुरतस्तत् तावकं नामकम्।
तन्वङ्गा संमदनिर्भरेण मनसा तद्वाचयन्त्या मुहु-
र्न प्राप्तो घनवाष्पपूरितदृशा लेखेऽपि कण्ठग्रहः॥

सम्भोगपरीष्टिषु प्रथमानुरागानन्तरे साध्वसेन पुंसो यथा,—

लीलाइअणिअसणे रक्खउ तं राहिआइ त्थणवट्टे।
हरिणोपढमसमागमसज्झसवेविरो हत्थो॥

अत्रैव दोहदेन मुग्धाया यथा,—

किं किं दे पड़िहासइ सहीहिं इअ पुच्छिआए मुद्धाए।
पढमुल्लअदोहलिणीए णवरि दइअं गआ दिट्ठी॥

अत्रैव प्रगल्भया: प्रियवाक्यवर्णनं यथा,—

ऊं ऊ दे भणसु पुणो ण सुअति करेइ कालविक्खेवं।
घरिणीच्चिअअसुहाइं पइणो कस्स भणंतस्स॥

मानानन्तरे स्त्रिया: कैतवस्वप्ने यथा,—

भरिमो से सअणपरम्मुहीए विअलन्तमाणपसराए।
कइअवसुत्तुव्वत्तणथानहरप्पेल्लणसुहेल्लिं॥

स्त्रिया एव सखीवाक्यस्याक्षेपेण यथा,—

भिउडीहिं पलोइस्सं णिब्भच्छिस्सं परम्मुही होस्सं।

जं भणइ तं करिस्सं सहिओ जइ तं ण पेच्छिस्सं ॥

तस्या एव तदनुष्ठानविघ्नेन यथा,—

ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं हृदयेशे वाससः स्पृशति मानधनायाः।
भ्रूयुगेन सपदि प्रतिपेदे रोमभिश्च सममेव विभेदः ॥

प्रवासानन्तरे स्त्रिया यथा,—

अत्थक्का गअह्निअए वक्खआ'दइअण्णिजणपुरओ।
भुंरइ विअलताणं इरिसविसट्ठाणवलआणं ॥

अत्रैव स्त्रीपुंसयो यथा,—

रमिऊण पइम्मि गए जाहे अवगूहिआ पडिणिउत्तो।
अहअं पउत्थ पइआ व्व तक्खणं सोपवासिव्व ॥

सामान्यत एव प्रवाससाध्वसेन स्त्रिया यथा,—

होन्ति पहिअस्स जाआ आउच्छणजीवधारणरहस्सं।
पुच्छन्ती भमइ घरं घरेण पिअविरहसिहिरीआ ॥

प्रवासविलम्बेनैव पुंसो यथा,—

एक्को वि कालसारो ण देइ गन्तुं पआहिण वसन्तो।
किं उण वाहाउलिअं लोअणजुअलं मअच्छीए ॥

परिहारे स्वेदादिभिः स्त्रिया यथा,—

उल्लाअइ से अङ्गं जह सेवन्ति कुवलो गलइ।
कुच्छुराले हिअअं पिआगमे पुप्फइआइए ॥

करणान्तरं पुंसो यथा,—

करस्पर्शारम्भोत्पुलकितपृथूरोजकलशे
अमाम्भो वामार्धे वहति मदनाकूतसुभगम्।
विभो वीरं वारं क्रतसमयिकोद्धूननविधे-
स्तनौ भस्मस्नानं कथमपि समाप्तं विजयते ॥

विप्रलम्भनिवृत्तिषु प्रथमानुरागे प्रतिश्रुत्यादानं यथा,—

किं ण भणिओ सि बालअ गामणिधूआए गुरुआणसमक्खं।

अणिमिसवङ्कवलं तत्रअणणअणङ्कदिट्ठेहिं ॥

अत्र वक्रवीक्षितादिभिः प्रतिश्रुत्यालिङ्गनादयः क्रौञ्चभयादिभि र्न दीयन्ते॥ माने विसंवादनं यथा,—

अणुअ णाहं कुविआ उवऊहसु किं मुहा पसाएसि।

तुह मण्णुसमुप्पाअणेण मज्झ माणेण वि ण कज्जं॥

अत्र मानिनी पूर्वमालिङ्गनादीन् निषिध्य पश्चादयथावत् प्रयच्छति यथा कश्चित् अष्टशतं प्रदास्यामि इति प्रतिश्रुत्य अष्टाभिरधिकं शतं प्रयच्छति न तु अष्टौ शतानि इति। तदेतद् व्यलीकविप्रयोगादिभिरालिङ्गनादीनां निराकरणमयथावत् प्रदानत्वाद् विसंवादनमेवोच्यते॥ प्रवासे कालहरणं यथा,—

एहिइ इसो पउत्थो अहअं कुप्पेज्ज सो अणुणेज्ज।

इअ फलइ कस्स वि मणोरहाण माला पिअअमम्मि॥

अत्र आलिङ्गनादीनां व्यक्तैव कालहरणप्रतीतिः॥ करुणे प्रत्यादानं यथा,—समसोक्खदुक्खसंवड्डिआण कालेण रूढपेम्माणं।

मिहुणाणं मरइ जं तं खु जिअइ इअरं मुअं होइ॥

अत्र-सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः प्रथममेकरसामनुकूलताम्। पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणः प्रविशिनष्टि विधि र्मनसो रुजम्॥ इत्ययमर्थः सम्बध्यते। तस्य च प्रत्यादानमेवार्थो भवति॥ प्रथमानुरागे वञ्चनमात्रं विविधं यथा,—दिट्ठाए जं ण दिट्ठा आलविआए वि जं ण आलत्तो।

उवआरो जं ण कओ तं चिअ कलिअं छइल्लेहिं॥

अत्र व्रीडादिभि र्दर्शनादिभि र्वैविध्यं प्रतीयते॥ माने विरुद्धं यथा,—

ण मुअन्ति दीहसासेण रुअन्ति ण होन्ति विरहकिसिआओ।

धण्णाओ ताओ जाणं वहुवल्लह वल्लहो ण तुमं॥

अत्र ईर्षायितादिभि र्वल्लभालिङ्गनादिविरुद्धं मानवती वञ्च्यते॥ प्रवासे व्याविद्धं यथा,—

कइ आगओ पिओ अज्जपुत्ति अज्जेण कइ दिणा होन्ति।

एक्को एहइमेत्तो भणिअं मोहं गआ बाला ॥

अत्र एकसत्रापि दिवसस्य वर्षायमाणतया प्रियालिङ्गनादिवञ्चनया निशेषतो दैर्घ्यं प्रतीयते ॥ करुणे निषिद्धं यथा,—

आवाअभअअरं विअ ण होइ दुक्खस्स दारुणं अवसाणं।
णाह जिअन्तीए मए दिट्ठं सहिअं अ तुह दूअं अवसाणं ॥

तदेतद्रामविषये सीतायाश्चिराशंसितसमागमसुखावाप्तिव्यपायरूपं वचनं करुणमिति निषिध्यते॥ प्रथमानुरागेण सह रागो यथा,—

सा महइ तस्स ण्हाउं अणुसोत्ते सा वि से समुव्वहइ।
थणवट्टभिडणविलुलिअकल्लोलमहग्घिए सलिले ॥

अत्र युवयो र्द्वयोरपेत्रककालमन्योन्यानुरागः प्रतीयते। तत्रैका लावण्यादिना रज्यते द्वितीयस्तु स्नेहादिना रज्यत इति ॥ तत्रैव पश्चाद्यथा,—मामि हिअअं व पीअं तेण जुआणेण मज्जमाणाए।
ण्हाणहलद्दाकडुअं अणुसोत्तजलं विअं तेण ॥

अत्रैकस्यानुरागं दृष्ट्वा पश्चाद्‌द्वितीयो रज्यते ॥ तत्रैवानुरूपं यथा,—

सच्चं जाणइ दट्ठुं सरिसम्मि जणम्मि जुज्जए राओ।
मरउ ण तुमं भणिस्सं मरणं पि सलाहणिज्जं से ॥

अत्र न केवलं लावण्यादिनैव रज्यते किं तर्हि अनुरूपविषयिणाभिलाषेणापीति प्रतीयते ॥ तत्रैवानुगतो यथा,—

गहवइसुएण समअं सच्चं अलिअं व किं विआरेइ।
धण्णाइ हलिअकुमारिआइ ठाणम्मि जणवाओ ॥

अत्र यद्यपि सौभाग्यादिप्रसिद्धिकृतमानुरूप्यं न विद्यते तथापि स्त्रिया उत्तमप्रार्थनमगर्हितत्वादनुगतमेव भवति। सोऽयं करणसाधारणसाधनीत्पत्तिपक्षे उक्तः। भावसाधनपक्षे तु सर्वत्र सहार्थादिविशिष्टे रति द्वौष्मि वानुरागशब्दे नोच्यते। प्रथमं चोपजायमानत्वादयं प्रथमानुराग इति ॥ प्रथमतो मानः मान्यते येनेति। यथा;—

पाअपडणाण मुद्धे रहसवलामोडिअव्वाण।

दंसणमेत्तपसिण्णरिचुम्बा वङ्कआ ण सोक्खाण ॥

अत्र मान पूजायामिति धातोः स्वार्थे णिजन्तात् णिचि घञि च मान इति रूपम्। स हि प्रेयांसमस्याः पादपतनादिपूजायां प्रयोजयति ॥ यं प्रियत्वेन मन्यते यथा,—

कारणगहिओ वि मए माणो एमेअ जं समो सरिओ।

अत्थक्कपुल्लिअं कोस तुज्झ तं मत्थए पडउ ॥

अत्र मन ज्ञाने इति धातुः। तथाहि, मानं प्रियत्वेन मन्यमाना तदपहारिणोऽङ्कोल्लाय कापि कामिनी कुप्यति ॥ यः प्रेम मनुते यथा,—

जत्थ ण उज्जागरओ जत्थ ण ईसाविक्रूरणं माणं।

सब्भाववाडुअं जत्थ णत्थि णेहो तहिं णत्थि ॥

अत्र मनु अवबोधने इति धातुः मानेन हि प्रेमास्ति नास्ति वा इति जनो बुध्यते। तस्य च करणभूतस्यापि प्राधान्यादत्र कर्तृत्वोपचारः ॥ तद् यथा, प्रज्ञा पश्यति नो चक्षु र्दृष्टिः सारस्वती हि सा ॥ इति ॥ प्रेम मिमीते यथा,—

कुविआ अ सच्चहामा समेवि वङ्कआण णवर माणक्खलणे।

पाअपडिअहिअअसारो पेम्मासंघरिसो पअट्टइ मसू ॥

अत्र माङ् माने इति धातोः कृत्यलुटो बहुलं इति कर्तरि लुट् ॥ कोऽसावनुमान इति भाष्यप्रयोगात् ॥ तेन च यद्यपि करणभूतेनैव आत्मनि रुक्मिण्याश्च प्रियप्रेमणः परिमाणं सत्यभामा प्रत्याययति तथापि इहापि अयं पूर्ववत् कर्तृत्वेनोपयुज्यते ॥ प्रवासे वसत इत्युपलक्षणेन (न) आत्मानमङ्गना भूषयन्ति यथा,—

साहीणे पि पिअअमे पत्ते विच्छणे ण मण्डिओ अप्पा।

दुक्खिअपउत्थवइआ सअज्जिअं संठवन्तीए ॥

अत्र वस आच्छादने इत्यस्य प्रस्सरति इतप्रादिवन्निषेधार्थे प्रपूर्वस्य घञि च रूपं निरूप्यते ॥ युवानः प्रियासन्निधौ न वसन्ति यथा,—

विरहाणलो सहिज्जइ आसावन्धेण दुल्लहजणस्स।

एक्कग्गामपवासो भाए मरणं विसेसेइ ॥

अत्र दूरस्थयोरिव अन्तिकस्थयोरपि सन्निकर्षाभावात् प्रवासो भवति ॥
उत्कण्ठादिभिश्चेतो वासयति यथा,—

आलोअन्ति दिसाओ ससन्त जम्भन्त गन्त रोअन्त।
मुज्झन्त पडन्त हसन्त पहिअ किं तेण पउत्थेण ॥

अत्रोत्कण्ठादिभिर्वासिते चेतसि शून्यावलोकनादयोऽनुभावा जायन्ते ॥
प्रमापयति यथा,—

सञ्जीवणोसहिम्मि व पिअस्स रक्खेइ अणण्णवावारा।
सा सूणवप्फदंसणकण्ठागअजीविआं सोण्हा ॥

अत्र प्रसादं करोतीत्यादिवत् प्रमापणोपक्रमोऽपि प्रमापणमुच्यते ॥
करणे करोतेरनुभूतोपादानार्थत्वे कुरुते मूर्च्छां यथा,—

विअलिअविओअविअणं तक्खणपब्भट्ठरामसरणाआसं।
जणअतणआए णवरं लद्धं मुच्छाणिमीलिअच्छीअ सुहं ॥

अत्र सीतायाः पतिशोकप्रकर्षेणाभूता मूर्च्छा उत्पद्यते ॥ उच्चारणार्थत्वे कुरुते विलापं यथा,—

पुहवीअ होइ हि पइ बहुपुरिसविसेसचञ्चला राअसिरी।
कह तां महच्चिअइमणिसामासं उवट्ठिअं वेहव्व ॥

अत्र प्रवासदुःखेन सीता विलपन्ती इदमुच्चरति ॥ व्यवस्थापनार्थत्वे कुरुते साहसे मनो यथा,—

इयमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्काश्रयणी भवामि ते।
चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥

अत्र रतेः कामशोकेन मरणसाहसे मनोऽवस्थाप्यते ॥ अभ्यञ्जनार्थत्वे करोति चित्तं दुःखेन यथा,—

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम्।
ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधि र्मर्मच्छेदी न हन्ति जीवितम् ॥

अत्र रामादेर्दुःखेन चित्तमभ्यजायते ॥ सम्भोगनिरुक्तिषु प्रथमानुरागानन्तरं पालनार्थो यथा,—

दृष्टा दृष्टिमधो दधाति कुरुते नालापमाभाषिता
शय्यायां परिवृत्त्य तिष्ठति, बलादालिङ्गिता वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥

अत्राप्रागल्भ्यवामताभ्यामननुकूलायामपि नवोढायामिच्छानुवृत्त्या रतिः पाल्यते ॥ मानानन्तरे कौटिल्यार्थो यथा,—

पादे मूर्द्धनि ताम्रतामुपगते कर्णोत्पले चूर्णिते
छिन्ने हारलतागुणे करतले संपातजातव्रणे ।
अप्राप्तप्रियताड़नव्यतिकरा हन्तुं पुनश्चेतसा
वाञ्छन्ती मुहुरेणशावनयना पर्याकुला रोदिति ॥

अत्र प्रेम्णः स्वभावकुटिलत्वान्मानवत्याः कचग्रहणेन यत्पादताड़नादिरूपाः, कुटिला एवं सम्भोगा जायन्ते ॥ प्रवासानन्तरेऽभ्यवहारार्थो यथा,—

वशिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्त्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ।

अत्र उत्तरार्धे उपोषितस्य अन्नोपयोग इव प्रियालोकजन्मा पिवतेरभ्यवहारार्थः कथ्यते ॥ करुणानन्तरे अनुभवार्थो यथा,—

अणुमरणपत्थिआए पच्चागअजीविएम्मि पिअम्मि ।
वेहव्वमण्डणं कुलबहुअ सोहग्गअं जाअं ॥

अत्र यथेयं मत्प्राणभूता एवमस्या अहमपि जीवितमेवेति पत्या विस्रम्भजो रागः पत्न्याः पुनः प्रेत्यापि यत्सङ्गमो मयाभिलषितः सोऽयं जीवन्नेव जीवितेश्वरः समासादित इति विस्रम्भादतिसुखमेवानुभूयते ॥ अत्र प्रथमानुरागानन्तरे सम्भोगः संक्षिप्तो यथा,—

अपेतव्याहारं धुतविविधशिल्पव्यतिकरं
करस्पर्शारम्भप्रगलितदुकूलान्तशयनम्।
मुहुर्बद्धोत्कम्पं दिशि दिशि मुहुः प्रेरितदृशो-
रहल्यासुत्राम्णोः क्षणिकमिह तत् सङ्गतमभूत्॥

अत्र संक्षेपो निगदेनैव व्याख्यायते॥ स एव मानानन्तरे सङ्कीर्णो यथा,—

अणुणिअखणलद्धसुहे पुणो वि संभरिअमण्णुदूमिअविहले।
हिअए माणवईणं चिरेण पणअगरुओ पसम्मइ रोसो॥

अत्रावस्थिता प्रकृष्टा च रतिर्व्यलीकस्मरणादिभिः संकीर्यते॥

प्रवासानन्तरे संपूर्णो यथा,—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु॥

अत्रामुना विरहिवाक्येनापि निर्वेक्ष्याव इति भविष्यत्कालोपाधेः प्रवेशानन्तरेऽप्यविरुध्यमानेन तं तमात्माभिलाषमित्यादिना तदानीन्तनभोग्यस्य संपूर्णत्वं वर्ण्यते॥ करुणानन्तरे समृद्धो यथा,—

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वो-
र्देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः।
पूर्वाकाराधिकतररुचा सङ्गतः कान्तयासौ
लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु॥

अत्रोत्तरार्धेनेन्दुमत्यजयोर्लोकान्तरप्रत्युज्जीवनेन सम्भोगसमृद्धिः प्रतिपाद्यते॥ प्रथमानुरागानन्तरे सहार्थान्वयो यथा,—

मुहपेच्छओ पई से सा वि हु पिअरूअदंसणुम्मइआ।
दो वि कअत्था पुहविअ पुरिसमहिलं ति मण्णन्ति॥

अत्र पूर्वार्धे रञ्जयत्यर्थे उत्तरार्धे राजत्यर्थः प्रथमानुरागे सह सिद्धभावेन सिद्धस्तदनन्तरेऽपि तथैवानुवर्तते॥ तत्रैव पश्चादर्थान्वयो यथा,—

अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
आह्लाय सा नियमजं क्लमम् उत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥

अत्र रञ्जयत्यर्थः प्रथमानुरागे पुंसि पश्चाद्भावेन सिद्धस्तदनन्तरेऽपि तथैवानुवर्तते ॥ अत्रैवानुरूपार्थान्वयो यथा,—

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥

अत्र राजत्यर्थः प्रथमानुरागे स्त्रीपुंसयोरपरानुरूपेरणं सिद्धस्तदनन्तरेऽपि तथैवानुवर्तते ॥ तत्रैवानुगतार्थान्वयो यथा,—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपर्णया पेलवयाभितप्तम् ।
या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ॥

अत्र पूर्वार्धे रञ्जयत्यर्थः प्रथमानुगतार्थत्वेन सिद्धस्तथैवानुवर्तते । सोऽयं करणसाधनः प्रत्ययोत्पत्तिपक्ष उक्तः । भावसाधनपक्षे तु सर्वत्र सहार्थादिविशिष्टा रति र्दीप्ति र्वानुरागशब्देनोच्यमाना तदनन्तरेऽपि समाससामर्थ्यादनुवर्तते ॥ कः पुनरत्र समासः, षष्ठीलक्षणस्तत्पुरुषः । प्रथमानुरागस्यानन्तर इति प्रथमानुरागानन्तर इति ॥ कात्र वृत्तिः, अजहत्स्वार्था । नह्यत्र नायकौ मिथःसमागतावपि प्रथमानुरागमुत्सृजतः । युक्तम् । पुनर्यदजहत्स्वार्था परार्थाभिधानरूपा वृत्तिः स्यात्, अवश्यं ह्यनेन परस्यार्थमभिदधता स्वार्थ उत्स्रष्टव्यः । बाढं युक्तम् । एवं हि दृश्यते लोके भिक्षुको यद् द्वितीयां भिक्षामासाद्य पूर्वां न जहाति सञ्चयायैव यतते । एवं तर्हि द्वयो र्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । कस्या विभक्तेः, षष्ठ्याः । न षष्ठीसमर्थोऽनन्तरः । तर्हि प्रथमायाः, न प्रथमासमर्थः प्रथमानुरागः सम्बन्धाधिक्यात् । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः

प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति सामर्थ्यं भविष्यति। नैवं। इह प्रथमानुरागानन्तरे इत्यस्मात्समुदायाद्विभक्त्या उत्पत्तव्यम्। तेन चैकोऽर्थपिण्डो क्षतिपिण्ड इवाविभागोत्पन्नपांसूदकविभागोऽवयवार्थशक्त्यानुगृहीतः पृथग्व्यपदेशावयवशक्तिरभिधीयते। तस्मिंश्च समुदायार्थे एकत्वं समवेतमतो विद्यमानायामप्यवयवसंख्यायां तदाश्रया सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति॥ मानानन्तरे पूजार्थान्वयो यथा,—

न स्पृष्टोऽपि त्रिदशसरिता दूरमीर्षयानुबन्धात्
नापुत्रस्पृष्टो भुजगपतिना तर्जनाभि र्जयायाः।
मानस्यान्ते नयनसलिलैः क्षालितः शैलपुत्र्या
पतु व मौलौ नतियुजि जयत्यात्मनः पादपांसुः॥

अत्र पादपतनादिपूजा मानसिद्धा तदनन्तरेऽप्यनुवर्तते॥ अत्रैव मानं प्रति प्रियत्वाभिमानान्वयो यथा,—

विहायैतन्मानव्यसनमनयोरुन्नकुचयो-
र्विधेयः प्रेयांशो यदि वयमनुल्लङ्घ्यवचसः।
सखीभ्यः स्निग्धाभ्यः शिवमिति निशम्यैणनयना
निवापाम्भो दत्ते नयनसलिलैर्मानसुहृदे॥

अत्र मानं प्रति प्रियत्वाभिमानो मानानन्तरेऽप्यनुवर्तते॥ अत्रैव प्रेमावरोधार्थान्वयो यथा,-

दूमन्ति जे मुहुत्तं कुविआ दासव्व जे पसाअन्ति।
ते च्चिअ महिलाण पिआ सेसा सामिच्चिअ वराआ॥

अत्रास्यामपि प्रेमास्ति न वेति जिज्ञासुः प्रियः प्रियां केलीगोत्रस्खलनादिना दुनोति। सा च प्रेमवत्यवश्यमस्मै कुप्यति स चोपलब्धप्रेमा तद्धासंवर्दनां प्रसादयति। अथैषात्मनि प्रेम्णोऽस्तित्वमनुबुध्यते। सोऽयं मानसिद्धोऽर्थस्तदनन्तरेऽप्यनुवर्तते॥ तत्रैव प्रेमप्रमाणार्थान्वयो यथा,—

सुरकुसुमेहि कलुसिअं जइ तेहिं चिअ पुणो पसाएमि तुमं।
तो पेम्मस्स किसोअरि अवराहस्स अ ण मे कअं अनुरूअं॥

अत्र रुक्मिण्याः सुरकुसुममञ्जरी दत्ता मम तु सुरतरुरेव प्रेयसा प्रतिपन्नस्तदहमस्याः सहस्रगुणेन प्रियतमेति सत्यभामा स्वप्रेमाणं प्रमिमीते। स चायमर्थो मानेन सिद्धस्तदनन्तरेऽपि समाससामर्थ्यादनुवर्त्तते॥ कः पुनरत्र समासः, षष्ठीतत्पुरुष एव। का वृत्तिः, प्रथमानुरागानन्तरमजहत्स्वार्थैव। युक्तं, तत्र विस्रम्भणादावपि प्रथमानुरागस्य विद्यमानत्वात्। इह तु माननिवृत्तौ मानापगमादयो जायन्ते। अन्वयाद्विशेषणं भविष्यति। तद्यथा, घृतघटस्तैलघट इति निषिक्तेऽपि घृते तैले वा अयं घृतघटः अयं तैलघटः इत्यन्वयात् पूर्वपदार्थो विशेषणं भवति। तत्र या च यावती वार्थमात्रा इहापि तत्तुल्यमेव। तथा हि,

सकअगाह तं सुरआ मिआणणा पिअइ पिअअम विइस्सं।
थोअं थोअं रोसो मइं व माणं सिणोमरं॥

सकषायैरेव वाक्यैः नायकं निस्तुदती शयनीयं गच्छेदिति मानशेषान्वयो दृश्यते। प्रवासानन्तरे प्रिया न वसते इत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षामतनुः कृतैकवेणिः।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति॥

अत्र दुष्यन्तेन शकुन्तलायाः प्रवासे विभूषणाद्यग्रहणं यदवगतं तदनन्तरेऽप्यनुवर्तमानं प्रेम प्रकर्षाय भवति॥ अत्रैव युवानः प्रियासन्निधौ न वसन्तीत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

समर्थये यत् प्रथमं प्रियां प्रति क्षणेन तन्मे परिवर्त्ततेऽन्यथा।
अतो विनिद्रे सहसा विलोचने करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः॥

अत्र पुरूरवाः प्रवासान्मत्त उर्वशीबुद्ध्या लतादिकं यद्यदाससाद तत्तदनेकशोऽन्यथा बभूव। तत्तत्संस्काराच्चायं यस्या लतारूपपरिवर्त्तनं प्रतीयति सोऽयं प्रियासन्निधौ यूनामवासः प्रवासः संसिद्धस्तदनन्तरेऽप्यनुवर्त्तते। अत्रैवोत्कण्ठादिभिश्चेतो वासयतीत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

अव्वो दुक्करआरअ पुणो वि तत्तिं करेसि गमणस्स।

अज्ज वि ण होन्ति सरला वेणी अ तरङ्गिणी विडरा ॥

अत्र प्रवासोऽङ्गतैवभोत्कण्ठादिभिश्चित्तवासना प्रवासानन्तरेऽपि तस्या वोपशाम्यतीति वेणिकावर्णनादिना सूच्यते। अत्रैव प्रमापयती- त्यर्थस्यान्वयो यथा,—

त्वद्वियोगोद्भवे चण्डि मया तमसि मज्जता ।
दिष्ट्या प्रत्युपलब्धासि चेतनेव गतासुना ॥

अत्रोर्वश्यैक्येऽह्ने पुरूरवा, उत्तरां कामावस्थामापन्नः प्रियाप्राप्तौ प्रेतैरिव प्रत्युज्जीवितस्तदेवानुसन्धत्ते। सोऽयं प्रमापणार्थः प्रवासः सिद्धसदन- न्तरेऽपि समाससामर्थ्यादनुवर्तते। कः पुनरत्र समासः, षष्ठीतत्पुरुष एव। कात्र वृत्तिः, न तावदनुत्सृष्टस्वार्था, न हि प्रोष्यसमागतयोः प्रवास- सम्बन्धोऽपि विद्यते। उत्सृष्टस्वार्था तदिह भवतु युक्तं पुन र्येनुत्सृष्टस्वार्था नाम वृत्तिः स्यात्। वाढं युक्तं, एवं हि दृश्यते लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वकर्मोत्सृजति। तद्यथा, तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमान- स्तक्षकर्मोत्सृजति। नन्वेवं सति राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्र- स्यानयनं प्राप्नोति। नैष दोषः, उत्सृजन्नप्यसौ स्वार्थं नात्यन्तमुत्सृजति। यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तमेवोत्सृजति। तद्यथा, तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानस्तक्षकर्मोत्सृजति, न तु चुम्बितस्मितविहसितकम्पनादीनि। न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम। तस्मान्नोत्सृज्यते। करुणान- न्तरेऽनुभूतप्रादुर्भावार्थान्वयार्थो यथा,—

जयन्ति जायास्निग्धस्य शम्भोरम्भोधिमन्थने ।
मग्नाच्युतविषास्वादद्रमम्मूर्च्छामनोमुदः ॥

दाक्षायण्या हैमवतीत्वेन करुणानन्तरत्वम्। तत्र करुणदुःखेन मूर्च्छा- दयः प्रादुरासन्, इह तु आनन्देन ते प्रादुर्भवन्ति॥ तत्रैवोच्चारणा- न्वयार्थो यथा,—

क्राम्यन्ती यदुपेक्षितासि पुरतः कामो यदग्रे हतः
क्लिष्टं यत्तपसा वपु र्यदपि च प्रोक्ता वटुच्छद्मना ।

तत्त्वं प्रणतस्य मेऽद्य दयिते दाचायणि क्षम्यता-
मित्युक्ता चरणाब्जयो र्विजयते लुण्ठन्क्रियायाः शिवः ॥

अत्र करुणावस्थायां प्रियापादाब्जयो र्लुण्ठता शोकेन यो विलापः कृतः स इह प्रकर्षालापत्वेन परिणमति। अत्रैव मनोऽवस्थापनान्वयार्थो यथा,—अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्युरित्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा।

तया तु तस्यार्धशरीरलाभादधःकृताः स्निग्धजनाशिषोऽपि ॥

अत्रैव, यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरं सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज।

ततः प्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥

इति करुणावस्थायामतिस्नेहेनापरिग्रहत्वसाहसे यन्मनोऽवस्थापितं तदिहार्धशरीरप्रदानमहासाहसमेवावतिष्ठते ॥ तत्रैवाभ्यञ्जनान्वयार्थो यथा,—

भिन्ने सद्यः समाधावुपरमति परज्योतिषि स्पन्दसंज्ञे
संज्ञामापद्यमाने हृदुमनसि मनागुन्मिषत्स्विन्द्रियेषु।
व्यापारे पारवश्यं विसृजति महति ब्रह्मसब्रह्मचारी
वामार्धस्पर्शजन्मा जयति पुररिपोरन्तरानन्दपूरः ॥

अत्र यत्करुणावस्थायां मनः शोकप्रकर्षेणाभ्यक्तमासीत्तदिह प्रियाश्लेषजन्मना परमानन्देनाभ्यज्यते। सोऽयं करुणधर्मसमन्वयः तदनन्तरेऽपि समाससामर्थ्याद्भवति। कः पुनरत्र समासः, षष्ठीतत्पुरुष एव। का वृत्तिः, जहत्स्वार्था। न ह्यत्र करुणार्थस्य गन्धोऽपि कथं तर्हि अन्वयः। यथा, मल्लिकापुटश्चम्पकपुट इत्यत्र निगीर्णेष्वपि सुमनःसु मल्लिकादि र्वासनावशाद्विशेषणं भवति;—अयं मल्लिकापुटोऽयं चम्पकपुट इति। एवं निवृत्तेऽपि स्वार्थे वासनावशात्करुणोऽनन्तरस्य विशेषणं भवति। अस्तु वा प्रथमानुरागादिष्वपि जहत्स्वार्थैव वृत्तिः, नन्वेवं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति। नैष दोषः, वृत्तौ समर्थाधिकारः क्रियते, सामर्थ्यं च भेदः संसर्ग उभयं वा। तत्र राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तं, पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः। इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषं

निवर्त्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः, पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यः। एवमस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि राजार्थो निवर्त्तते कामं निवर्त्तताम्, न जातु क्वचित् पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति। प्राक् प्रवृत्तेरन्तरार्थस्य निवृत्तौ सामर्थ्याभावाद्वृत्तिरेव न स्यात्, वृत्तिनिमित्ता च निवृत्तिस्तस्माददोष इति। तत्र राज्ञः पुरुष इत्यत्र यदा तावदवधृतपरायत्तवृत्तिरयं पुरुषो न स्वतन्त्रस्तदा स्वामिसंसर्गसामान्यगतत्वात् स्वामिविशेषस्यानायोपादीयमानो राजशब्दः स्वाम्यन्तरेभ्यः पुरुषं व्यावर्त्तयति। सोऽयं स्वाम्यन्तरव्यवच्छेदो भेद उच्यते। यदा पुनरवगतपरायत्तभावस्य पुरुषस्य स्वामिसम्बन्धद्योतनाय राजशब्दः प्रयुज्यते, तदा विशेषसंसर्गस्याभिसन्धायोपसर्जनस्य शब्दोपादानत्वादनवकाशो विशेषान्तरसंपात इत्यशब्दा स्वाम्यन्तरनिवृत्तिरवसीयते। यदा त्वर्थान्तरनिवृत्तिं स्वार्थसंसर्गञ्चाभिसन्धायोपसर्जनपदानि प्रयुज्यन्ते, तदा शब्दार्थसामर्थ्ययोः प्रतिपत्तिनिबन्धनयोरभेदापेक्षायां भेदसंसर्गसमुदायः सामर्थ्यं भवति। यथा, नीलञ्च तदुत्पलञ्चेति नीलोत्पलं, प्रथमश्चासौ अनुरागश्चेति प्रथमानुराग इति। प्रथमानुरागानन्तर इत्यादिषु च भेदसामर्थ्यं यथा राज्ञो भृत्य इति। यतोऽनन्तर इत्युक्तेऽवधृतमिदं कस्याप्यवधेरनन्तरोऽयं न स्वतन्त्र इति सर्वोऽवधिः प्रसक्तः। प्रथमानुरागस्येत्युक्ते सर्वः सम्बन्धी प्रसक्तः। इहेदानीं प्रथमानुरागानन्तर इत्युक्ते प्रथमानुरागोऽनन्तरं निवर्त्तयत्यन्येभ्योऽवधिभ्यः। अनन्तरः, प्रथमानुरागं निवर्त्तयत्यन्येभ्यः सम्बन्धिभ्यः। तत्र योऽसौ भेदस्तत्सामर्थ्यं तन्निमित्ता च वृत्तिः। भेदनिमित्तायाञ्च वृत्तौ सत्यां वृत्त्यभिमुखस्य भेदमुपजनयतोपसर्जनस्य प्रथमानुरागस्यार्थो निवर्त्तते। यस्यापि प्रधानस्यानन्तरस्यावधिमत्त्वेन निवर्त्तते सोऽप्यवधिमवच्छिनत्ति। एवमुभयतो व्यवच्छेदे निर्ज्ञातेऽनन्तरविशेषे समुदायार्थे चान्यस्मिन् प्रादुर्भवति। यदि प्रथमानुरागाद्यर्थो निवर्त्तते कामं निवर्त्तताम्। न जातु क्वचिदवधिमात्रस्य संप्रत्ययो

भविष्यति। ननु चान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दतत्त्वार्थत्वं नोपपद्यते॥ तथा हि प्रथमानुरागानन्तरे द्व्युत्तरं कश्चिच्छब्दः श्रूयते।—प्रथमानुरागेतत्रनन्तरेति च प्रतीयमानविभागः। अर्थोऽपि कश्चिदवगम्यते कन्याविस्रम्भणादिरवधिमत्त्वञ्च। मानानन्तरे द्व्युत्तरं कश्चिच्छब्दभागो हीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी—प्रथमानुरागेति हीयते, मान्येतुरपजायते, अनन्तर द्व्यन्वयी। अर्थोऽपि कश्चित् हीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी—कन्याविस्रम्भणादि हीयते, मानशैथिल्यादिरुपजायते, अवधिमत्त्वमन्वयित्वेन मन्यामहे। यः शब्दभागो हीयते तस्यासावर्थः योऽर्थो हीयते, य उपजायते तस्यायमर्थः योऽर्थ उपजायते, योऽन्वयी तस्यासावर्थः योऽर्थोऽन्वयीति। मैवं। यतोऽनन्यथासिद्धाभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थयोः सम्बन्धावधारणमन्यथासिद्धौ चेमौ। तथा हि, यत्र वृंहितं हीयते, हेषितमुपजायते, रेणुचक्रमन्वयि, तत्र हस्तिनो हीयन्ते, अश्वा उपजायन्ते, पिपीलिका अन्वयिन्यः। न चैतावता रेणुचक्रादिपिपीलिकाः कारणं भवन्ति। यत्र वा चीरं हीयते, दध्युपजायते, पात्रमन्वयि, तत्र माधुर्यं हीयते, अम्लतोपजायते, तृप्तिरन्वयिनी। न चैतावता पात्रस्य तृप्तिः कार्यं भवति। अवश्यं हि सामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रविभज्यते; यथा, लोके बधिरोऽपि चक्षुष्मानालोकयति, सत्यपि श्रोत्रे उपहतचक्षु र्नालोकयति रूपमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां चक्षुःश्रोत्रसन्निधाने रूपालोकनं चक्षुष एव व्यवस्थाप्यते न श्रोत्रस्य। यस्य केवलस्य योऽर्थोऽवगतः पदार्थान्तरसन्निधानेऽपि तस्य स एव। न हि रसनसन्निधौ दर्शनस्य मधुरादिव्यञ्जकं दर्शनसन्निधौ नीलादिव्यक्तिं प्रति सामर्थ्यं लभते। प्रथमानुरागशब्दस्य केवलस्योत्कण्ठादिषु मानशब्दस्य शैथिल्यतादिष्वनन्तरशब्दस्य पुनरवधिमत्त्वेव सामर्थ्यमवगतमतस्तेषां तावानेवार्थो भवति। यः पुनः पदयोरन्योन्योपश्लेषाद्विस्रम्भणादिभि र्मानशैथिल्यादिभि र्वावधिमद्विशेषोऽन्यावधिकः प्रतीयते

वाक्यार्थः स भवतीति। यदि च यथानपेक्षितावयवार्था हस्त्यश्वश्रोत्रियश्वकगोपादयः स्वसामर्थ्यनियतमर्थमाचक्षते तथा संघाता एवैते प्रथमानुरागानन्तरादयो राजपुरुषादयश्चानपेक्षितावयवार्था यथास्वसामर्थ्यमर्थेषु निविशन्ते। ननु चाव्यपदेश्यपूर्वापरविभागाभिन्नार्थाभिधायिनो हस्त्यादयः, प्रतीयमानभागभेदानुयाताः सम्बन्धिपदार्थापेक्षितभेदवत्त्वमभिधायिनः पुनरिमे, तत् कथं प्रथमानुरागानन्तरादयो हस्त्यादिवद्रूढिशब्दा भवितुमर्हन्ति। तदसत्। रूढिशब्दा यौगिका इति हि विभागोऽभेददर्शनादर्शनाभ्यामभिनिविशतेऽभिनिविष्टबुद्धेः प्रतिपादनोपाय एव। अयथाभिनिविष्टो ह्ययं क्रमेण तस्मादयथान्निवर्तयितव्यः। ततोऽसत्यामप्रत्यभिज्ञायमानप्रकृतयः श्रोत्रियक्षत्रियादयो दर्श्यन्ते। न ह्यत्र प्रकृतिरूपमवसीयते। यतः प्रकृत्यर्थावच्छिन्नः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते ततोऽनवसीयमानावयवविभागा रूढयः काश्चिदुपन्यस्यन्ते यत्रात्यन्तमसम्भवोऽन्यत्रार्थस्य यथा श्वकगोपाः, तैलपायिकाः, मण्डप इति। पुनः कदाचित् सन्निहितावयवार्था जातिविशेषाभिधायिनः सप्तपर्णक्षतमालादय उदाह्रियन्ते। यतः सप्तलाशोऽप्यनुद्भिन्नपलाशोऽपि च वनस्पतिः, सप्त पर्णान्यस्य पर्वणीति सप्तपर्ण इत्याख्यायते। तथा निष्कीर्णकुसुमस्तबकः अनारब्धकलिकाजालोऽपि क्षता मालानेनेति क्षतमाल इत्यभिधीयते। अथ पञ्चाङ्गुलमिवाश्वकर्ण इव पर्णमस्येतुपचरितार्थावयवा जातिवाचिन एव पञ्चाङ्गुलाश्वकर्णादयो वर्ण्यन्ते। तेषु हि पञ्चाङ्गुलादिव्यपदेशः प्रोक्षिप्यमाणप्रवालमालमपि यावदनुवर्तते। ततः सन्निधीयमानेऽप्यनाश्रीयमाणवृत्तिपदार्थाः लोहितशालिः गौरखरः इत्यादयो निगद्यन्ते तत्र हि सन्नपि वर्णविशेषः समुदायस्य जातिवचनत्वाच्छब्दार्थत्वेन नावसीयते। तदेवमयं शक्तोऽक्षतवृत्तिपदार्थाभिनिवेशः प्रथमानुरागानन्तरादाविव राजपुरुषादावप्यवयवाभिनिवेशं शक्यते त्याजयितुम्। अतएव प्रथमानुरागादीनां विप्रलम्भसम्भोगादीनाञ्च पारिभाषिकोऽपि

संसर्गः सन्निधीयत इति ॥ प्रकीर्णकेषु प्रदृश्यन्तीव्रतमष्टमीचन्द्रकः स हि चैत्रचतुर्थीतोऽष्टमचतुर्थ्यामुपादीयमानः कामिनीभिरर्च्यते यथा,—

अवसहिअजणो पइणा सलाहमाणेण एच्चिरं हसिओ।
चन्दो त्ति तुज्झ मुहदिस्सकुसुमं जातविलक्खो ॥

यस्यां यवस्य तरेष्वबला लोलन्ति सा कुन्दचतुर्थी यथा,—

लुलिआ गहवइधुआ दिस्सं व फलं जवेहिं सविसेसं।
एहिं अणिवारिअसेवग्गेहणं चरउ च्छेत्तम्मि ॥

वसन्तावतारदिवसः सुवसन्तको यथा,—

छणपिट्ठधूसरत्थणि मज्झमअतंबच्छि कुवलआहरणे।
कस्स कअ चूअमञ्जरि पुत्ति तुए मण्डिओ गामो ॥

यत्र स्त्रियो दोलामारोहन्ति सा आन्दोलनचतुर्थी यथा,—

अन्दोलणक्खणोट्ठिआए दिट्ठे तुमम्मि मुद्धाए।
आसन्धिज्जइ काओ करपेल्लणसिढिला दोला ॥

एकमेव सुकुसुमनिर्भरशाल्मलिहवसा अत्य सुनिमीलितकादिभिः खेलतां क्रीड़ा एकशाल्मली यथा,—

को एसो त्ति पलट्टं संवलिवलिअं पिअ परिक्खसइ।
हलिअसुअ मुद्धवहू सेअजलोल्लेण हत्थेण ॥

त्रयोदश्यां कामदेवपूजा मदनोत्सवो यथा,—

गामतरुणीओ हिअअं हरन्ति पोढाण त्थणहरिल्लीओ।
मअणसवम्मि कोसुम्भकञ्चुआहरणमेत्ताओ ॥

गन्धोदकपूर्णवंशनाड़ीश्टङ्गकादिभि र्यूनां प्रियजनाभिषेककर्दमेन क्रीड़ा उदकक्ष्वेड़िका यथा,—

अह धाविजणसङ्कमएण सव्वङ्गिअं पडिच्छन्ति।
फग्गुच्छहे तरुणीओ गहवइसुअहत्थ चिक्खिल्लं ॥

यत्रोत्तमस्त्रियः पदाभिघातेनाशोकं विकाश्य तत् कुसुममवतंसयन्ति सा अशोकोत्तंसिका यथा,—

उत्तं सिअण दोहलविअसिआसोअमिन्दुवअणाए।
विरहिणो णिम्फलकंकेल्लिकरणसहो समुप्पुसिओ॥

यत्राङ्गनाभिश्चूतमञ्जर्योऽवतंसनाय बालरागत्वेनैव दायं दायमवतंस्यन्ते सा चूतभञ्जिका यथा,—

रइअम्पिताण सोहइ रइजोग्गं कामिणीण च्छणवच्छं।
कण्णे जाव ण रज्जइ कवोलमोणन्तपल्लवसहआरं॥

यत्र युवतयो मदिरागण्डूषदोहदेन वकुलं विकास्य तत्पुष्पाण्यवचिन्वन्ति सा पुष्पावचायिका यथा,—

पीणत्थणाए सुकेसरदोहलदाणुम्मुहीअ णिवलन्तो।
तुङ्गसिहरग्गपडणस्स जं फलं तं तए पत्तं॥

यत्र कस्ते प्रियतम इति पृच्छद्भिः पलाशादिनवलताभिः प्रियो जनो हन्यते सा चूतलतिका यथा,—

णवलअपहरं अङ्गे जहिं जहिं महइ देअरो दाउं।
रोमञ्चदण्डराइ तहिं तहिं दीसइ वहूए॥

प्रश्नात्मानुनयन्ती भूतमातृका यथा,—

विहलइ से णेवच्छं पम्माअइ मण्डणं गई खलइ।
भूअच्छणंणच्चपाम्मि सुहअ माणं पुलोएसु॥

वर्षासु कदम्बनीपहारिद्रकादिकुसुमैः प्रहरणभूतैर्द्विधा बलं विभज्य कामिनीनां क्रीड़ा कदम्बयुद्धानि यथा,—

सहिआहि पिअविसज्जिअकलम्बरअभरिअणिब्भरच्छूओ।
दीसइ कलम्बथवओघत्थणहरो हलिअसोण्हाए॥

प्रथमवर्षणप्ररूढनवतृणाङ्कुरासु स्थलीषु शाद्वलमभ्यर्च्य भुक्तपीतानां कृत्रिमविवाहादिक्रीड़ा नवपत्रिका। तत्र च वरणविधानादौ तेषामेवमेवंविधाः परिहासा भवन्ति यथा,—

तो कुणह कालहरणं तुवरं तम्मि विवरे विवाहस्स।
जा वंपङ्कुणहवआइ हान्ति कुमारीअ अङ्गाइं॥

अभिनवविसाङ्कुरोद्भेदाभिरामसरः समाश्रितत्र कामिमिथुनानां क्रीडा विसखादिका यथा,—

गेण्हन्ति पिअअमा पिअमाणवअणाहि विसलअद्धाहिं।
छिआइं वि कुसुमाउहवाणकआणेअद्धन्धाइं॥

शक्रोत्सवदिवसः शक्रार्चा यथा,—

'सच्चं' चिअ कट्टमओ सुरणाहो जेण हलिअधीआए।
हत्थेहिं कमलदलकोमलेहिं छित्तो ण पल्लविओ॥

आश्विने पौर्णमासी कौमुदी यथा,—

अह तइ महत्थदिण्णे कह वि खलन्तमत्तजणमज्झे।
तिस्सा थणेसु जाओ विलेवणं कोमुईवासो॥

दीपोत्सवो यक्षरात्रि यथा,—

अस्से वि हि होन्ति छणाणं उणो दीआलिआ सरिच्छोदे।
जत्थ जहिच्छं गमइ पिअवसदी दीअवमिसेण॥

अभिधान्यशूकधान्यानामार्द्राणामेवाग्निपक्वानामभ्यवहारोऽभुत्रषखादिका यथा,—अणग्गिणा करो मे दड्ढो त्ति पुणो पुणो च्चिअ कहेइ।

हालिकसुआमलिअच्छु सदोहसा पामरजुवाणो॥

प्रथमत एवेक्षुभक्षणं नवेक्षुभक्षिका यथा,—

दिअरस्स सरअमउअं सुमइलेण देइ हत्थेण।
पढमं छिण्णं वहुआ पवड्डा गण्डं सदन्तवणं॥

ग्रीष्मादौ जलाशयावगाहनं तोयक्रीड़ा यथा,—

पिसुणेन्ति कामिणीणं जललुक्काइआवजहहासुहेल्लिं।
कण्टइअकवोला पफुल्लणिच्चलच्छीइ वअणाइं॥

नाट्यादिदर्शनं प्रेक्षा यथा,—

णच्चिहिइ णटो पेक्खिहिइ जेण पओभोइओ नायकस्स।
विदूसिहिइ जररक्कविहडणअरीगहवरधुआण पवच्चिहिइ॥

आलिङ्गनादिप्रवहा दुर्गोदरादिक्रीड़ा दूरतानि यथा,—

आश्लेषे प्रथमं क्रमेण विजिते दृष्टाधरस्यार्पणे
केलीद्यूतविधौ पणं प्रियतमे कान्तां पुनः पृच्छति ।
सान्तर्हासनिरुद्धसम्भृतरसोद्भेदस्फुरद्दन्तया
तूष्णीं सारिविसारणाय निहितः स्वेदाम्बुगर्भः करः ॥

रागोद्दीपनाय माध्वीकादिसेवा मधुपानं यथा,—

थोआरूढमअक्कमआ खणपलुद्धदा वराहदिसुह्लावा ।
हसिजीण संठविज्जइ पिएण संभरिअलज्जिआ कावि पिआ ॥

प्रेमप्रकारेषु विप्रियादिभिरप्यविनाशनीयो नित्यो यथा,—

दिट्ठा कुविआणुणआ पिआ सहस्सजणपेक्खणम्मि विसहिआ ।
जस्स णिसस्साइ उरे सिरीए पेम्मेण लद्धआइओ अप्पाणो ॥

तपश्चरणादिजन्मा नैमित्तिको यथा,—

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥

अनिर्धारितविशेषः सामान्यो यथा,—

कुविआ अ पसण्णाओ ओणामुहीओ विसमाणीओ ।
जह गहिआ तह हिअअं धारेति अणिव्वुअं बाला ॥

निर्धारितविशेषप्रकारो विशेषवान् यथा,—

ण वि तह अणालवन्तो हिअअं दूमेइ माणिणी अहिअं ।
जह दूरे वि आभिअगरूआरोसमज्झत्थभणिएहि ॥

इङ्गितादिभिरप्यनवगम्यः प्रच्छन्नो यथा,—

दिअहे दिअहे हसइ सङ्कआभङ्गवड्ढिआसङ्का ।
आवण्डुरोवणमुही कलमेण समं कलमगोवी ॥

संख्यादिभिरवगतः प्रकाशो यथा,—

जइ होसि ण तस्स पिआ ता हिअहं णीसहेहि अङ्गेहि ।
ण वसूअपीअपेऊसमओ पाडिव्व किं सुअसि ॥

कारणोपाधिकः कृत्रिमो यथा,—

अदंसणेण पुत्तअ सुट्ठु विणट्ठाणु वन्धगहिआइं ।
हत्थउड़पाणिआइ वि कालेण गलन्ति पेम्माइं ॥

कारणनिरपेक्षोऽकृत्रिमो यथा,—

जह जह जरापरिणओ होइ पईइ गाओ विरुवोवि ।
कुलपालिआए तह तह अहिअअरं वल्लहो होइ ॥

जन्मान्तरसंस्कारजनितः सहजो यथा,—

आणिअपुलओल्भेओ सवत्तिपणअपरिधूसरम्मि वि गरूए ।
पिअदंसणे पवड्ढइ मण्णुट्ठाणे वि रुप्पिणीअ पहरिसो ॥

उपचारापेक्षप्रकर्ष आहार्यो यथा,—

धरिणीअ कडूमाव्वं वङ्कलं पिआअमे कुणन्तम्मि ।
आकअत्थाइं वि जाआइं गत्तिसिढिलिआइं अङ्गाइं ॥

यौवनजो यथा,—

लंवसुहकआहोआ जह जह थणआ किलेंति कुमरीणं ।
तह तह लद्धावासो व्व वम्महो हिअअमाविसइ ॥

उपचारानपेक्षो विस्रम्भजो यथा,—

ण वि तह छेअरआइं हरन्ति पुणरुत्तराअरमिआइं ।
जह जत्थ व तत्थ व जह व तह व सब्भावरमिआइं ॥

प्रेमपुष्टिषु चक्षुःप्रीति यथा,—

उत्पत्ति र्देवयजनाद् ब्रह्मवादी नृपः पिता ।
सुप्रसन्नोज्ज्वला मूर्त्तिरस्याः स्नेहं करोति मे ॥

मनःसङ्गो यथा,—

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात् पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती ।
सुराङ्गना कर्षति खण्डिताग्रात् सूत्रं मृणालादिव राजहंसी ॥

सङ्कल्पोत्पत्ति यथा,—

तं पुलइआ पि पेच्छइ तं विअ णिज्झाअइ तीअ गेण्हइ गोत्तं ।
घडुअं तस्सा मआणे अस्सं पि विचिंतं अहिसञ्जिअहिआए ॥

प्रलापो यथा,—अमअमअगअणसेहरअणीमुहतिलअ चन्द दे च्छिवसु ॥
छित्तो जेहि पिअअमो ममं पि तेहि विअ करेहिं ॥

जागरो यथा,—तह विरहज्जागरिओ सिविणे वि स देइ दंसणसुहाइं।
बाहेण जहा लोअणविलोअणं पि से वि हअं ॥

कार्श्यं यथा,—आइ कोवणा वि सा सुहआ विआ गअवईए सोहणाए।
पाअपडणोणआए दोसु विगलिएसु वलएसु ॥

अरति विषयान्तरे यथा,—

असंमतो वि समप्पइ अपरिगाहिअलक्खो परगुणालावो।
तस्स पिआपडिबद्धा ण समप्पइ रइसुहासमत्ता वि कहा ॥

लज्जाविसर्जनं यथा,-

आगणिअसेसजुआणो बालअवोली ण लोअमज्जाआ।
अह सा भमइ दिसामुहपसारिअच्छी तुह कएण ॥

व्याधि यथा,—असाहणतीरइ च्चिअ परिवड्ढं तुज्झ आगरुअसंलावं।
मरणविणोएण विणा ण विरमावेउ विरहदुक्खं।

उन्मादो यथा,—अवलम्बह मा संकह णरसगाहलङ्घिआ परिब्भमइ।
अत्थक्कगज्जिअउत्तन्तहित्थहिअआ पहिअजाआ ॥

मूर्च्छा यथा,—जं मुच्छिआणं असुओ कलम्बगन्धेण तं गुणे पडिअं।
इअ रहगज्जिअदुसद्दो जीएण विणा ण वोलिन्तो ॥

मरणं यथा,—अज्ज पि ताव एक्कं मासं धारेह पिअसहि रुअन्तिं।
पहिअ जण तम्मि गए जइ ण मरिस्सं ण रोइस्सं ॥

ता इमा विप्रलम्भजन्मानो द्वादशापि प्रेमपुष्टिभूमयः सम्भोगेषु स्वानुरूपामेव प्रेमप्रकर्षभूमिकामास्कन्दयन्ति। नायकेषु कथाव्यापी नायको यथा,—गुरोः शासनमत्येतु न शशाक स राघवः।
यो रावणशिरश्छेदकार्यभारेऽप्यविक्लवः ॥

प्रतिनायको यथा,—जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम्।
रामस्तुलितकैलासमरातिं बह्वमन्यत ॥

उपनायको यथा,—स हत्वा बालिनं वीरं तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।
धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥
अनुनायको यथा,—स मारुतसुतानीतमहौषधिहृतव्यथः ।
लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥
कथाव्यापिनी नायिका यथा,—
तीए सविसेसदूमिअसवत्तिहिअआइ णिव्वरणन्तसिणेहं ।
पिअ गहइआइ णिमिअं सोहग्गगुणाण अग्गभूमीअपअं ॥
प्रतिनायिका यथा,—
जंतिअसकुसुमदासं हरिणा णिम्महिअसुरहिगन्धामोअं ।
अप्पणइ अं पि दूमिअ पणइ पि हिअएण रुप्पिणीअ विइण्णं ॥
उपनायिका यथा,—
देवीस्वीकृतमानसस्य नियतं स्वप्नायमानस्य मे
तद्गोत्रग्रहणादियं सुवदना यायात् कथं न व्यथाम् ॥
इत्थं यन्त्रणया कथं कथमपि क्षीणा निशा जाग्रतो
दाक्षिण्योपहतेन सा प्रियतमा स्वप्नेऽपि नासादिता ॥
अनुनायिका यथा,—
श्लाघ्यानां गुणिनां धुरि स्थितवति श्रेष्ठान्ववाये त्वयि
प्रात्यन्तव्यसने महीयसि परं प्रीतोऽस्मि जामातरि ।
तेनेयं मदयन्तिकाद्य भवतः प्रीत्यै भवत्प्रेयसे
मित्राय प्रथमानुरागघटिताप्यस्माभिरुत्सृज्यते ॥
आभासेषु नायकाभासो यथा,—
कह ण हिज्जउ मज्झो इमीअ कन्दोट्टदलसरिच्छेहि ।
अच्छीहि जो ण दीसइ घणत्थणहरवडूपसरेहिं ॥
नायिकाभासो यथा,—
कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।
बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥

उभयाभासो यथा,—

अवअज्झिअ पुव्वदिसे समअं जोण्हाए सेविअपओसं मुहे।
माइ ण भिज्जउ अरुणो वरदिसाइ तपच्छिअम्मि मिअङ्के॥

तिर्यगाभासो यथा,—

ओरत्तपङ्कअमुहिं वमन्तणहिअं व सलिलअणिसस्स।
अम्मिआइ तीरणलिणिवाआइ गमेइ सहचरि वक्काओ॥

नायकेषु सर्वगुणसम्पद्योगादुत्तमः स यथा,—

रामोऽयं जगतीह विक्रमगुणैर्यातः प्रसिद्धिं परा-
मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम्।
वन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकवाणाहति-
श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः॥

पादोनगुणसम्पद्योगान्मध्यमो यथा,—

किं नो व्याप्तदिशां प्रकम्पितभुवामक्षौहिणीनां फलं
किं द्रोणेन किमङ्गराजविशिखैरेवं यदि क्लाम्यसि।
जीवद्भ्रातृशतस्य मे भुजवलच्छायां सुखामाश्रिता
त्वं दुर्योधनकेसरीन्द्रगृहिणी शङ्कास्पदं किं तव॥

अर्द्धगुणसम्पद्योगात् कनिष्ठो यथा,—

एकस्मिन् शयने मया मयसुतामालिङ्ग्य निद्राशया-
मुन्निद्रं शयितेन मच्चरणयोः संवाहनव्यापृता।
पादाग्रेण तिलोत्तमास्तनतटे सम्रम्हमापीड़िता
हर्षादेव समर्पितानि पुलकान्यद्यापि नो मुञ्चति॥

सत्वप्रधानः सात्त्विको यथा,—

शक्रत्रा वहसि मज्जया सह मया मूढ़े स्रवङ्गाधिपे
निद्राणेषु च विद्रवत्सु कपिषु प्राप्तावकाशे द्विषि।
मा भैष्टेति निरुन्धतः कपिभयं त्वस्त्रोद्भटभ्रूस्थिते
मर्मच्छेदविसंष्ठुलाक्षरजड़ा वाचस्त्वया न श्रुताः॥

रजःप्रधानो राजसो यथा,—सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्क-
मेकातपत्रपवनेन तथा प्रभुत्वम् ।
आसन्नाः सखे चरणयोरधिगम्य सम्यग्
आज्ञाकरत्वमहमद्य यथा कृतार्थः ॥

तमःप्रधानस्तामसो यथा,—
तपो वा शस्त्रं वा व्यपदिशति यः कश्चिदिह वः
स दर्पादुद्दामद्विषमसहमानः कलयतु ।
अरामां निःसीरध्वजदशरथीकृत्य वसुधा-
मतप्तत्कल्पामपि परशुरामः शमयति ॥

अनेकजानिः साधारणो यथा,—
स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसु-
र्द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च ।
इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥

अनन्यजानिरसाधारणो यथा,—
आ विवाहसमयाद्गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।
स्वापहेतुरनुपासितोऽन्यया रामबाहुरुपधानमेष ते ॥

अहङ्कारप्रधानो धीरोद्धतो यथा,—
चक्रं वा मधुहा कृतान्तगृहिणीं दत्ताग्रपत्राङ्गुलं
वज्रं भूधरपक्षशोणितसुरापानोन्मदं वा वृषा ।
शूलं शासुररक्तविन्दुनिचितं गृह्णातु शूलायुधो
धृष्टद्युम्नमहं निहन्मि समरे कश्चित् परित्रायताम् ॥

ऋतूपचारप्रधानः धीरललितो यथा,—
आधातुं विनयं निरागसि नरे कुप्यन्तु नामेश्वरा-
स्तेन स्वाशयशुद्धिरेव सुकरा प्रायः प्रभूणां पुरः ।
मिथ्यामानिनि मन्यसे यदि तदा नितान्त मनोवर्तिनी

ध्याता तामरसाक्षि चित्तफलके का वा त्वदन्या मया ॥

उपशमप्रधानो धीरप्रशान्तो यथा,—

कुलममलिनं भद्रा मूर्त्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।
प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा मदस्य च हेतवो
व्रजति पुरुषो यैरुन्मादं त एव नवाङ्कुशाः ॥

विस्रब्धवीरकर्मा धीरोदात्तः स यथा,—

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
स्मरस्मेरं गण्डोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।
मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं
जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥

कैतवप्रधानः शठो यथा,—

दृष्ट्वैकासनसङ्गते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति ॥

कृतापराधोऽप्यविलक्षो धृष्टो यथा,—

शतं वारानुक्तः प्रियसखि वचोभिः स परुषैः
सहस्रं निर्धूतः पदनिपतितः पार्ष्णिहतिभिः ।
कियत् कृत्वा बद्धाः पुनरिह न वेद्मि भ्रुकुटय-
स्तथापि क्लिश्नन् मां क्षणमपि न धृष्टो विरमति ॥

हृदयङ्गमप्रवृत्तिरनुकूलो यथा,—

मुञ्च मानमनिमित्तकोपने सन्ध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यया ।
किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥

औपरोधिकप्रवृत्ति र्दक्षिणो यथा,—

अनेन कल्याणि मृणालकोमलं व्रतेन गात्रं ग्लपयस्यकारणम् ।

प्रसादमाकाङ्क्षति यस्तवोत्सुकः स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते॥

नायिकागुणेषु सर्वगुणसम्पद्योगादुत्तमा यथा,—

हसिआइं समंसलकोमलाइं वीसम्भकोमलं वअणं।
सब्भावकोमलच्छपुलाइआइं वणमिमो सुमहिलाणं॥

पादोनगुणसम्पद्योगान्मध्यमा यथा,—

णिअदइअदंसणुक्खित्त पहिअअणेण वत्तसुपहेण।
गहवइवहुआ दुल्लङ्घिवाउदाहअपइहग्गामो॥

अर्द्धगुणसम्पद्योगादधमा यथा,—

त किं खण विरज्जसि तं किरउ व हससि अलमहिलाओ।
एहेहि वारवालिइअं स्तमइमलं समुप्पिसिओ॥

वयःकौशलाभ्यामसम्पूर्णा मुग्धा यथा,—

सहिआहिं भणमाणा त्थणए लग्गकुसुम्भपुप्फु ति।
मुद्धवहुआ हसिज्जइ पप्फोड़न्ती णहवआइ॥

वयसा परिपूर्णा मध्यमा यथा,—

पड़िवक्खमत्तउजेला वसउ दे अणङ्गआकुम्भयुरि।
ससअहिअआभरिए कीस त्थणन्ती त्थणे वहसि॥

वयःकौशलाभ्यां सम्पूर्णा प्रगल्भा यथा,—

खिन्नस्स वचेइरपइणो गिह्मावरणहरमिअस्स।
ओल्लं गलन्त उप्फणहाणसुअंधचिउरभारं॥

पलायनेऽपमाना धीरा यथा,—

ण वि तह अणालवन्ती हिअअं दूमेइ माणिणी अहिअं।
अह दूरे वि अभिअगरूअरोसमज्जत्थभणिएहिं॥

अपलायनेऽपमानाऽधीरा यथा,—

अवलम्बिअमाधपरम्मुहीअ तए तस्स माणिणि पिअस्स।
पुट्ठिपुलगामो तुह कहेइ समुहट्ठिअं हिअअं॥

आत्मीया स्वा यथा,—

वरिणीए महाणसकम्मलग्गमसिमइलेण हत्येण।
छित्तं मुहं हसिज्जइ चन्दावत्थं गअपइणा॥

परकीयान्यदीया यथा,—

वइविवरणिग्गअदलोए रणो माहइ व्व तरुणाणं।
एत्थ घरे हलिअवहू एद्दहमेत्तत्थणी वसइ॥

पाणिगृहीता ऊढा यथा,—

कलहणवइलिआए अज्ज आणज्जं कअं णववहूए।
आभामिघरे एआइणिविक्खित्तो पई रुद्धो॥

अनूढ़ा कुमारी यथा,—

कस्स कए वङ्कपुस्सफलेक्कतरुणो तुइ णिसम्मिहिइ।
थणपरिणाहे वम्महणिहाणकलसे व्व पारोहे॥

प्रथमोढ़ा ज्येष्ठा यथा,—

उपणअं पणअं पढमपिआए रक्खिउकामो वि मधुरमधुरेहिं।
छेआवरो वि ण लिज्जइ अहिणववहुआ विलासेहिं॥

पश्चादूढ़ा कनीयसी यथा,—

उट्ठन्त महारम्भत्थणाए दिट्ठेण मुद्धवहुआए।
ओसिणकवोलाए णीससिअं पढमघरिणीए॥

अहङ्कारर्द्धि रुद्धता यथा,—

अस्समहिलापसङ्गं देदेक्ककरेसु अम्ह दइअस्स।
पुरिसा एक्कतरस्स ण हु दोसगुणे वि आणन्ति॥

गूढ़मानर्द्धिरुदात्ता यथा,—

जाणइ जाणावेउं अणुणअविद्दवीअमाणपरिसेसं।
रइविक्कमम्मि विणआवलम्बणं सच्चिअ कुणन्ती॥

निर्विद्यमाना शान्ता यथा,—

जइ आ पिओ ण दीसइ भणह हला कस्स कीरए माणो।
अह दिट्ठम्मि वि माणो ता तस्स पिअत्तणं कत्तो॥

श्लाघनीयमाना ललिता यथा,—

हसिएहि उआलम्भा अच्छवआरेहि रूसिअव्वाइ ।
असूइ भण्डणाइं एसो मग्गो समहिलाणं ॥

अनियतानेकोपभोग्या सामान्या यथा,—

कइएक्कधूमघारे अव्भुत्तणमाग्गणो समप्पिहिइ ।
मुहकमलचुम्बणलेहलम्मि पासत्थिए दिअरे ॥

पत्यन्तरं प्राप्ता पुनर्भूर्यथा,—

मयेन निर्मितां लंकां लब्ध्वा मन्दोदरीमपि ।
विममत्त दिशातीव लक्ष्मीमिव विभीषणः ॥

आत्मच्छन्दा स्वैरिणी यथा,—

तह सा जाणइ जारालोए पच्छामविणअं कारं ।
जह पढमं चिअ लिक्खइ मज्झ चरित्तवतीण ॥

कलाचतुःषष्टिविद् गणिका यथा,—

सच्छन्दरमणदंसणरसवड्ढिअगरुअवम्महविलासं ।
सुविअट्ठवेसवाणिआरमिअंको वसिउं तरइ ॥

रूपयौवनमात्रोपजीविनी रूपाजीवा यथा,—

अयमेव दह्यमानस्मरनिर्गतधूमवर्त्तिकाकारः ।
चिकुरभरस्तव सुन्दरि कामिजनं किङ्करीकुरुते ॥

कुट्टमितादीनां कर्त्री विलासिनी यथा,—

सामलसुन्दरीणं विब्भममावहइ अविणओच्चिअ ।
धूमच्चिअपज्जलिआ ण वङ्कमओ सुरहिदारुण ॥

यथोक्तलक्षणासु खण्डिता यथा,—

पच्चसागअणु रताअवत्तंतइ लोअलोअणणन्द ।
अस्सत्थरव विअ सव्वरिणहभूसणवइ णमो दे ॥

कलहान्तरिता यथा,—

अह सो विलक्खहिअओ मए अहव्वाइअगणिअप्पणओ ।

परवज्जणच्चिरीहिं तुम्हेहिं उवेक्खिओ जं तो ॥

विप्रलब्धा यथा,—

अह सा तहिं तहिं विअ वाणीरवणम्मि चुक्कसङ्केआ।
तुह दंसणं विमग्गइ पब्भट्ठणिहाणठाणव्व ॥.

वासकसज्जा यथा,

एहिइ पिओ त्ति णिमिसं व जग्गिअं जामिणीअ पढमद्धं।
सेसं सन्तावपरव्वसाए वरिसं व वोलीणं ॥

स्वाधीनपतिका यथा,—

सालोए च्चिअ सूरे घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण।
णेच्छन्तस्स वि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥

अभिसारिका यथा,—

रस्सिहि सितस्सणसंभार सूरसु तरुणि वट्टरउ मिअङ्को।
उल्लेदुद्धम्मि वहुचन्दिआए को पेच्छइ मुहं ते ॥

प्रोषितभर्तृका यथा,—

गिम्हे दवग्गिमसिमलिआइं दीसन्ति विञ्झसिहराइं।
आसउपउत्थपइएण होन्ति णवपाउसब्भाइं ॥

विरहोत्कण्ठिता यथा,—

अस्मिन् वर्षमहे न वर्तत इदं यत् कामदेवोत्सवे
स्थेयं पुत्रि निरन्तरा तदधुना किञ्चिन्मुखे दीयताम्।
इत्युक्ते जरतीजनेन कथमप्यध्वन्यवध्वा ततः
पर्यस्तेऽहनि कल्पितश्च कवलो धौतश्च धाराम्बुभिः॥

हीनपात्रेषु प्रकारो यथा,—

पंजिच्चले लम्बदआकलाचं पावालअं प्रुत्तअदेहि छत्तं।
मंग्रच्च खाइं तुह तुट्ठि काइं चुकुच्च कु च का चुकुच्च कुन्ति ॥

ललको यथा,—

कम्बलवाणिएकत्ति कुट्टं मलदन्तिधिट्ठि लुट्ठिए मइपेआलसिलक्खिं।.

सोवरि जग्गिरि क्व तुमं सहि खरा
विड्डपफ़ुलिण लोको सि ण आगसि ॥

अमात्यादिरासनार्हः पाषण्डादि र्वा पीठमर्दः । तयोरमात्येषु माल्यवान् यथा,—हा वत्साः खरदूषणत्रिशिरसो बध्याः स्थ पापस्य मे

हा हा वत्स विभीषण त्वमपि मे कार्येण हेयः स्थितः ।
हा मद्वत्सल वत्स रावण महत् पश्यामि ते सङ्कटं
वत्से कैकसि हा हतासि न चिरं त्रीन् पुत्रकान् द्रक्ष्यसि ॥

पाषण्डेषु भैरवानन्दो यथा,—

दंसेमि तं पि ससिणं वसुहावइण्णं थम्भेमि तस्स वि रइस्स रहं णहद्धे ।
आणेमि जक्खसुरसिद्धगणं गणाओ
तं णत्थि भूमिवलए मह जं ण सज्जं ॥

वैहासिकः क्रीड़नको विश्वास्यश्च विदूषकः ॥ १७० क ॥

यथा,—फुल्लुक्करं कलमकूरसमं वहन्ति
जे सिन्दुवारविड़आ महवल्लहा दे ।
जे गालितस्स महिसीदहिणो सरिच्छा
कुचन्ति मुद्धवियइल्लपसूणपुञ्जा ॥

मान्यः कलत्रवान् भुक्तविभवो गुणवान् विटः ॥ १७० ॥

स यथा,—प्रकार किं प्रार्थनया प्रावारेणामिषेण वा ।
अकार्यवर्जं मे ब्रूहि किमभीष्टं करोमि ते ॥

धात्रेयकादिश्चेटो यथा,—

चन्द्रापीडोऽथ सञ्जातपीड़ः कादम्बरीं प्रति ।
प्राहिणोत् स्वस्तकेयूरः केयूरकमुपस्थितम् ॥

पताकासु,—

स्वात्मोपयोगिन्यन्योपयोगिन्यनुपयोगिनी ।
पताकेत्यापताकेति प्रकरीति प्रकीर्त्त्यते ॥ १७१ ॥

तासु पताका हनूमान् यथा,—

दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दवर्द्धनः ।
यस्य वीर्येण कृतिनो वयञ्च भुवनानि च ॥

आपताकाप्रकर्यौ मारीचजटायुषौ यथा,—

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ ।
जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः ॥
सहजा पूर्वजागन्तुः सखीह त्रिविधोच्यते ॥ १७२ क ॥

तासु लवङ्गिकादिः सहजा यथा,—

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते ।
मलीमसमुखी वर्त्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥

कामन्दक्यादिः पूर्वजा यथा,—

तथा विनयनस्यापि यथा मालतुप्रपायत ।
नीता कतिपयाहोभिः सखी विस्रम्भसेव्यताम् ॥

त्रिजटादिरागन्तु र्यथा,—

जाणइ सिणेहभणिअं मा रअणिचरित्ति गुच्छसु वअणं ।
उज्जाणम्मि वणम्मि अ जं सुरहिं तं लआण घेप्पइ कुसुमं ॥

नायकगुणेषु महाकुलीनत्वं पुंसो यथा,—

वासिष्ठैः सुकृतोद्भवोऽध्वरशतैरस्त्यग्निकुण्डोद्भवः
भूपालः परमार इत्यधिपतिः सप्ताब्धिकाञ्चे भुवः ।
अद्याप्यद्भुतहर्षगद्गदगिरो गायन्ति यस्योद्भटं
विश्वामित्रजयोर्जितस्य भुजयो र्विस्फूर्जितं गुर्जराः ॥

औदार्यं यथा,—

दिग्मातङ्गघटाविभक्तचतुरा घाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥

महाभाग्यं यथा,—

दोर्निष्पेषविशीर्णवज्रशकलप्रत्यग्रगूढव्रण-
श्रेण्युच्छ्वासिनि भग्नमोघमघवन्मातङ्गदन्तोद्यमे ।
भर्तु, र्नन्दनदेवताविरचितस्रग्दाम्नि भूमेः सुता
वीरश्रीरिव तस्य वक्षसि जगद्वीरस्य विश्राम्यतु ॥

कृतज्ञता यथा,—

कृते च कुपिते वाष्पाम्भोभिः सदैन्यविलोकितैः
वनमसि गता यस्य प्रीत्या धृतापि तथा त्वया ।
नवजलधरश्यामाः पश्यन् दिशो भवतीं विना
कठिनहृदयो जीवत्येव प्रिये स तव प्रियः ॥

रूपसम्पद् यथा,—

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥

यौवनसम्पद् यथा,—

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद् यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गम्भीरमनोहरं वपुः ॥

वैदग्ध्यसम्पद् यथा,—

कोऽयं भामिनि भूषणं कितव ते शोणः कथं कुङ्कुमात्
कूर्पासान्तरितः प्रिये विनिमयः पश्यापरं क्वास्ति मे ।
पश्यामीत्यभिधाय सान्द्रपुलकौ स्पृष्ट्वन् स्पृशन्त्याः स्तनौ
हस्तेन प्रतिनिर्जितेन्दुरवतात् दूरते हसन् वो हरः ॥

शीलसम्पद् यथा,—

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥

सौभाग्यसम्पद् यथा,—

असौ विद्याधारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवनात्
इहायातः सम्प्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः ।

यदा लोकस्थाने भवति पुरसुन्मादतरलैः
कटाक्षै र्नारीणां कुवलयितवातायनमिव ॥

मानिता यथा,—

यदात्थ कामं भवता स याच्यतामिति क्षमं नैतदनल्पचेतसाम्।
कथं प्रसह्याहरणैषिणां प्रियाः परानुवृत्त्या मलिनीकृताः श्रियः॥

उदारवाक्यत्वं यथा,—

ख्याता एव वयं जगत्सु चरितै र्वाग्भिः किमाख्यायते
संयत्तो भव शक्तिरस्ति भवतः सत्यं मनुष्यो भवान्।
शस्त्रै रव्यवधीयमानयशसः प्रायो वयं तेषु चेत्
प्राकृस्ते ननु सन्ति तेऽपि गिरयो ये वानराः पक्षिणः॥

स्थिरानुरागिता यथा,—

ततः कैरपुत्रके परिणयविधौ काष्ठमुनिभिः
पुराणैरातङ्कग्लपितहृदयेन क्षितिभृता।
विना वाचं नैतत् क्षपयति निधायाननमधः
पतद्बाष्पाम्भोभि र्निखिलमिव दत्तं प्रतिवचः॥

नायिकागुणेषु स्त्रिया महाकुलीनता यथा,—

मानुषीभ्यः कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्॥

औदार्यं यथा,—

भ्रूभेदे सहसोद्गतेऽपि,वदनं नीतं परां नम्रता-
मीषन् मां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम्।
अन्तर्बाष्पजडीकृतं प्रभुतया चक्षु र्न विस्फारितं
कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रश्रयः॥

महाभाग्यं यथा,—

तां नारदः कामचरः कदाचित् कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे।
समादिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्द्धहरां हरस्य॥

कृतज्ञता यथा,—

पुरिससरिसं तुह इमं रक्खससरिसं कअं णिसाअरवहूए ।
कह आचिन्तिअं महिलासरिसं ण संपडइ मे मरणं ॥

रूपसम्पद् यथा,—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।
उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥

यौवनसम्पद् यथा,—

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभि र्भिन्नमिवारविन्दम् ।
बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपु र्विभक्तं नवयौवनेन ॥

वैदग्ध्यसम्पद् यथा,—

एकत्रासनसङ्गतिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरत-
स्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्तं प्रत्युपकारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥

शीलसम्पद् यथा,—

चतुरधरिणी पिअदंसणा अ वाला पउत्थवइआ अ ।
असरसअज्जिआ उग्गआ अ णङ्ग खण्डिअं सीलं ॥

सौभाग्यसम्पद् यथा,—

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥

मानिता यथा,—

शैलात्मजाऽपि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च ।
सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
शून्या जगाम भवनाभिमुखं कथञ्चित् ॥

उदारवाक्यत्वं यथा,—

यथा स्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगति र्न विद्यते॥

स्थिरानुरागिता यथा,—

अलं विवादेन यथा स्रुतं त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्ति र्वचनीयमीक्षते॥

पाकभक्तिषु आदावस्वादु अन्ते स्वादु मृद्वीकापाकं यथा,—

प्राक् कामं दहता कृतः परिभवो येनाथ संध्यानतः
सेर्ष्या वोऽवतु चण्डिका चरणयोस्तं पातयन्ती पतिम्।
कुर्वन्त्यभ्यधिकं कृते प्रतिकृतं मुक्तेन मौलौ मुक्ता-
र्बाष्पेणाततकज्जलेन लिखितं लक्ष्मेव चन्द्रे यया॥

आद्यन्तयोः स्वादु नारिकेलीपाकं यथा,—

जह इच्छा तह रमिअं जाआ पत्ता पदं गआ धूआ।
घरसामिआस्स अम्ह अज्ज वि सोको उहच्छाइ अच्छीइ॥

आदिमध्यान्तेषु स्वादु स्वादुतरं स्वादुतममितयाम्रपाकं यथा,—

शापादसि प्रतिहता स्मृतिलोपरूक्षे
भर्तर्यपेततमसि प्रभुता तवैव।
छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा॥

यत् नापैति न चातिशोभते तत् नीलीरागं यथा,—

हित्वा सीतां दशमुखरिपु र्नोपयेमे यदन्यां
तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत् क्रतूनाजहार।
वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे॥

यदपैति च शोभते च तत् कुसुम्भरागं यथा,—

वङ्कवस्तहस्स ण होइ वस्तहा कह पि पढ्ढहिअस्साइ।
सा किं च्छन्दं मग्गइ कत्तो मिच्छं च वङ्कअ च

यत् नापैति अपि च शोभते तत् मञ्जिष्ठारागं यथा,—

वेवइ जस्स सविड्डिअं वलिअ मअइ पुलआइअत्थणकलसं।
पेम्मसहावविमुक्किअं बीओवासगमनोसुम्भ वामइ॥

गूढव्यलीकं अन्तर्व्याजं यथा,—

प्रत्यग्रोज्झितगोकुलस्य शयनादुत्स्वप्नमूढस्य मे
सा गोत्रस्खलनादपैतु च दिवा राधेति भीरोरिति।
रात्रावस्वपतो दिवा च विजने लक्ष्मीति चाभ्यस्यतः
राधां प्रस्मरतः श्रियं रमयतः खेदो हरेः पातु वः॥

अगूढव्यलीकं वहिर्व्याजं यथा,—

चक्षुर्यस्य तवाननादपगतं नाभूत् क्वचिन् निर्वृतं
येनैषा सततं त्वदेकशयनं वक्षःस्थली कल्पिता।
येनोक्तासि विना त्वया मम जगच्छून्यं क्षणाज्जायते
सोऽयं दम्भधृतव्रतः प्रियतमः कर्त्तुं किमभ्युद्यतः॥

अव्यलीकं निर्व्याजं यथा,—

किं कण्ठे शिथिलीकृतो भुजलतापाशः प्रमादान् मया
निद्राच्छेदविवर्त्तनेष्वभिमुखं नाद्यासि सम्भाषिता।
अन्यस्त्रीजनसंकथालघुरहं स्वप्ने त्वया वीक्षितः
दोषं पश्यसि किं प्रिये परिजनोपालम्भयोगेऽत्र मयि॥

धर्मानुबन्धि धर्मोदर्कं यथा,—

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्वा यूने सितातपवारणम्।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्॥

अर्थानुबन्धि अर्थोदर्कं यथा,—

भूत्वा चिराय सदिगन्तमहीसपत्नी
दौष्मन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय।

तत्सन्निवेशितभरेण सहैव भर्त्रा
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन्॥

यत् पुनः काममेवानुबध्नाति तत् कामोदर्कं यथा,—

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यत्
विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः।
कालेनावरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं
भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि यत् प्रार्थ्यते॥

नानालङ्कारसंसृष्टेः प्रकाराश्च रसोक्तयः। इत्युक्तं, तत्र अलङ्कारसंसृष्टेः इत्येव वक्तव्ये नानालङ्कारग्रहणं गुणरसानामुपसङ्ग्रहार्थम्, तेषामपि हि काव्यशोभाकरत्वेनालङ्कारत्वात्। यदाह,—

काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलङ्कारान् प्रचक्षते।
ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति॥
काश्चित् मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलङ्क्रियाः।
साधारणमलङ्कारं जातमन्यत् प्रदर्श्यते॥

तत्र काव्यशोभाकरान् इत्यनेन श्लेषोपमादिवद् गुणरसभावतदाभासप्रसादादीनपि उपगृह्णाति। मार्गविभागकृद्गुणानामलङ्क्रियोपदेशेन श्लेषादीनां गुणत्वमिव अलङ्कारत्वमपि ज्ञापयति—

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः।
तेषां विपर्ययः प्रायो लक्ष्यते गौड़वर्त्मनि॥

इति श्लेषादीनां दशानामेव मार्गप्रविभागकारितां ब्रुवन् काव्यशोभाकरत्वेन गुणान्तराणामपि अलङ्कारत्वमुपकल्पयति॥ तदाह, कस्तां कार्त्स्न्येन वक्ष्यति इत्युक्तमिदमुक्तम्। अयुक्तन्त्विदमुक्तं रसानामलङ्कारता इति॥ तेषां गुणानामिव अलङ्कारव्यपदेशाभावात् नायुक्तम्। उक्तोत्कर्षाणामूर्जस्विरसवत् प्रेयसामलङ्कारेषूपदेशात्।

तद् यथा,—

प्रेयः प्रियतराख्यानं रसवद् रसपेशलम् ।
ऊर्जस्वि रूढ़ाहङ्कारं युक्तोत्कर्षञ्च तत् त्रयम् ॥

तत्र ऊर्जस्वि रूढ़ाहङ्कारमित्यनेन आत्मविशेषनिष्ठस्य उत्कृष्टजन्मनोऽनेकजन्मानुभवसंस्कारा हि तद्धिन्नः संग्रामे गुणसम्पदुत्पादातिशयहेतोर्विशेषस्य उपसंग्रहादहङ्काराभिमानशृङ्गारापरनाम्नो रसस्य मानमयविकाररूपेणाभिमानिनां मनसि जाग्रतः परां कोटिमुपवर्णयति। रसवद्रसपेशलमित्यनेन विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विकसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति रत्यादिरूपेणानेकधाविर्भवतोऽभिवर्धमानस्य परप्रकर्षगामिनः शृङ्गारस्य मध्यमावस्थां सूचयति। प्रियतराख्यानमित्यनेन समस्तभावमूर्द्धाभिषिक्तायाः रतेः प्रकर्षाधिगमाद् भावनाभिगमे भावरूपतामुल्लङ्घ्य प्रेमरूपेण परिणताया उपादानाद् भावान्तराणामपि परप्रकर्षाधिगमे रसरूपेण परिणतिरिति ज्ञापयन्नलङ्कारस्योत्तरां कोटिमुपलक्षयति। सर्वेषामपि हि रत्यादिप्रकर्षाणां रतिप्रियः, रणप्रियः, परिहासप्रियः, आमर्षप्रिय इति प्रेम्ण एव पर्यवसानं भवति। युक्तोत्कर्षञ्च तत् त्रयमित्यनेनायुक्तोत्कर्षाणां त्रयाणामपूर्जस्विप्रभृतीनां गुणत्वमेव नालङ्कारत्वमित्यवस्थापयति। तथाहि, और्जित्य भाविकं प्रेय इति गुणेषु भण्यते, कुतः पुनरिदमेकदोर्जस्वि-रसवत्-प्रेयसामलङ्कारत्वमन्यदा गुणत्वम्, उच्यते—

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

यथा,—गोमान् देवः, वाचालो वटुः, वाग्मी विपश्चित्, क्षीरिणो वृक्षाः, बलवान् मल्लः, दण्डी, गोमती शालेति ॥ तत्रोर्जस्विरसवतोरलङ्कारत्वविवक्षायामतिशायने वा भूम्नि वा मतुबर्थीयः। गुणत्वविवक्षायान्तु प्रशंसानित्ययोगयोरिति द्रष्टव्यम् ॥ नित्यो हि काव्ये गुणयोग इव रसादियोगः, गुणवतो रसवतश्च निश्चितैवास्य प्रशंसा, संसर्गस्तु गुणा-

न भवत्युपादानेषु निन्दा पुनर्दोषहानेन वितरति। गुणेषु प्रेम इति रूपाभेदात् कथमलङ्कारत्वे तदुत्कर्षप्रतीतिः, यथा,—युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणाम्॥ इति। तत्रातिशायिगुणान्तरेण तदवगतिरिति चेत् इहापि युक्तोत्कर्षश्च तत्त्वयम् इति वाक्यान्तरेण भविष्यति। न चातिशायिकाः स्वार्थातिरिक्तं किमपि ब्रुवते, अपि तु प्रस्तुतरूपान्तमेव प्रकर्षादिकं गमयन्ति। स्वार्थिकेषु च्येते विधीयन्ते। एवमवस्थापिते गुणरसानामलङ्कारत्वे षट्प्रकारो रसालङ्कारसङ्करः सम्भवति। गुणसङ्करः, अलङ्कारसङ्करः, गुणालङ्कारसङ्करः, रससङ्करः, रसगुणसङ्करः, रसालङ्कारसङ्करश्चेति॥ नन्वत्र गुणानां सङ्करव्यवहारो नोपपद्यते बहुष्वपि गुणेषु गुणवदित्येव व्यपदेशात्। मैवम् त्रिविधा गुणाः—शब्दगुणाः, अर्थगुणाः, दोषगुणाश्च॥ ते तु प्रत्येकं द्विधा—उल्लेखवन्तः, निरुल्लेखाश्च॥ तत्र शब्दगुणेषु समाधिमाधुर्यौदार्यगाम्भीर्यादयः सोल्लेखाः, श्लेषप्रसादसमतासौकुमार्यादयो निरुल्लेखाः। अर्थगुणेषु प्रसादरीतिकान्त्यादयः सोल्लेखाः, अर्थव्यक्तिसौक्ष्म्यगाम्भीर्यादयो निरुल्लेखाः। दोषगुणेषु ग्राम्यपुनरुक्तापार्थान्यार्थादयः सोल्लेखाः, शब्दहीनसम्भ्रमापक्रमविसन्ध्यादयो निरुल्लेखाः। तत्र सजातीयानां सोल्लेखानामेव, विजातीयानान्तु निरुल्लेखानामपि सङ्करव्यवहारः प्रवर्त्तते। सजातीयानां शब्दगुणेषु समाध्यादीनां यथा,—

णवपल्लवेसु लोलइ घोलइ विलवेसु वलइ सिहरेसु।
थवइ थवएसु अ तहा वसन्तलच्छी असोअस्स॥

अत्रान्यधर्म्माणामन्यत्रारोपणं समाधिः, पृथक्पदता माधुर्यं, बन्धविगूढत्वमुदारता, ध्वनिमत्ता गाम्भीर्यमिति सजातीयाः सङ्कीर्यन्ते। यतो वसन्तलक्ष्मीरशोकस्येति पदयोः शब्दध्वनिरपि परिस्फुरति। यथा कस्यचिदशोकस्य कामिनोऽङ्गेषु प्रियाङ्गना सविलासं चेष्टते तथा अस्येत्यमिति॥ अर्थगुणेषु श्लेषादीनां यथा,—

जनः पुण्यैर्यायाज्जलधिजलभावं जलमुचः
तथावस्थं चैनं निदधतु शुभैः शुक्तिवदने।
ततस्तां श्रेयोभिः परिणतिमसौ विन्दतु यथा
रुचिं तन्वन् पीनस्तनि हृदि तवायं विलुठति॥

अत्र संविधानेषु सूत्रता श्लेषः, अर्थस्य प्राकट्यं प्रसादः, उत्पत्त्यादिक्रियाक्रमो रीतिः, दीप्तरसत्वं कान्तिरित्यर्थगुणाः सजातीयाः सङ्कीर्यन्ते॥ दोषगुणेषु ग्राम्यादीनां यथा,—

हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा।
हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी॥

अत्र हन्यत इत्यसङ्गतार्थम्, वरारोहेत्यश्लीलार्थम्, हन्यत इति पुनरुक्तम्, चारुसर्वाङ्गीत्युक्ते वरारोहेति व्यर्थम्, त एते सजातीयाश्चत्वारोऽपि दोषगुणाः सङ्कीर्यमाणाः कस्यचिदुन्मत्तभाषिणोऽनुकम्पाद्यतिशयविवक्षायामभ्यनुज्ञायन्ते॥ यदाह,—

अनुकम्पाद्यतिशयं यदि कश्चिद्विवक्षते।
न दोषः पुनरुक्तादौ प्रत्युतेयमलङ्क्रिया॥

अथ सजातीयानां शब्दगुणानामर्थगुणानाञ्च सङ्करो यथा,—

को नाम नोदयति नास्तमुपैति को वा
लोकोत्तरः पुनरयं सविता जगत्सु।
यत्रोदयास्तमयभाजि रुचां निधाने
द्वेधा भवत्यहरिति क्षणदेति कालः॥

अत्र यावदर्थपदता सम्मितत्वम्, समग्रबन्धविकटत्वमुदारता, विशेषगुणयोग उदात्तत्वमिति शब्दगुणाः, उक्तार्थनिर्वहणं प्रौढिः, अर्थप्राकट्यं प्रसादः, रूढाहङ्कारतौर्जित्यमित्यर्थगुणाः सङ्कीर्यन्ते। शब्दगुणानां दोषगुणानाञ्च यथा,—

एह्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र
चुम्बामि मूर्द्धनि चिराय परिष्वजे त्वाम्।

आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि

वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥

अत भावतो वाक्प्रतिपत्तिर्भाविकत्वम्, प्रसिद्धार्थपदता प्रसादः, प्रियार्थपदोपादानं प्रेय इति शब्दगुणाः, एह्येहीति पुनरुक्तम्, वत्सेत्युक्त्वा त्वत्पादाब्जद्वयं वन्द इति विरुद्धम् मूर्ध्नि चुम्बामि हृदि वहामि इत्यादौ वन्द इति क्रियास्वनुपयोगात्, पूर्णचन्द्रनिदर्शनादिक्रियोपयोगि व्यर्थञ्चेति दोषगुणाः परस्परं सङ्कीर्यन्ते। रसाक्षिप्तचित्तादौ हि पुनरुक्तादयो न दुष्यन्ति॥ अर्थगुणानां दोषगुणानां यथा,—किं द्वारि दैवहतिके सहकारकेण

संवर्द्धितेन विषपादप एष पापः।

अस्मिन् मनागपि विकाशविकारभाजि

भीमा भवन्ति मदनज्वरसन्निपाताः॥

अत्र दीप्तरसत्वं कान्तिः, अर्थप्राकट्यं प्रसादः, उक्तार्थनिर्वहणं प्रौढिरित्यर्थगुणाः, दैवहतिके इति विषपादपोऽयं पाप इत्यमङ्गलार्थग्राम्यं, किमनेन संवर्द्धितेन इत्यत्र मदनज्वरसन्निपाता इत्यत्र च अन्त्यप्रयोजनादे विरहिणो दृष्टुरित्यादेश्च अध्याहारात् असम्पूर्णवाक्यतायामर्थव्यक्तिविपर्ययः, अस्मिन् विकाशविकारभाजि इति विकाशशब्दस्य पुष्पविषयस्य दृष्टेऽपि प्रयोगेऽवाचकत्वाद् असमर्थ इति दोषगुणा मिथः सङ्कीर्यन्ते॥ यतो रसाक्षेपात् परिहासलेशोक्त्या मङ्गलं प्रविश्य पिण्डीं द्वारं भक्षय इति न्यायात् प्रसिद्धाध्याहारः दरी वदति मञ्चाः क्रोशन्ति इति प्रयोगदर्शनाद् आधाराधेययोरभेदोपचारश्च विरुद्धलक्षणादिभिः प्रयुज्यमानो न दोषाय इति॥

अथालङ्कारसङ्करः॥

यद्यपि व्यक्ताव्यक्तोभयात्मतया तिलतण्डुलकादिभेदैः प्रधानाङ्गभावसमकक्षताभ्यां पुरस्तादुक्तः तथापि तेषां गुणादिसङ्करासाधारणत्वात् सम्प्रति साधारणः प्रकार उच्यते॥ स षोढा, शब्दालङ्कारसङ्करः, अर्था-

लङ्कारसङ्करः, उभयालङ्कारसङ्करः, शब्दार्थालङ्कारसङ्करः, शब्दोभयालङ्कारसङ्करः, अर्थोभयालङ्कारसङ्करश्च ॥ तेषु शब्दालङ्कारसङ्करो यथा,—

हंसाली भयतरला सारा सरसा सरासमारसरासा ।
अम्बरसारदरूढ़ा सारासरसा सरा समारसरासा ॥

अत्र संस्कृतप्राकृतभाषाश्लेषः, गतप्रत्यागतं चित्रं, पादावृत्ति यमकं, वर्णानुप्रासश्च इति चत्वारः शब्दालङ्काराः सङ्कीर्यन्ते ॥

अर्थालङ्कारसङ्करो यथा,—

वासावस्थिततामूचूड़वयसामायामिभिः कूजितैः
दूरादप्यनुमीयमानवसति ग्रामोऽयमन्तर्वणम् ।
यत्नोद्दीप्तकुकूलकूटविसरद्धूम्याघनं घूर्णते
सन्ध्यान्तोल्लसदच्छभल्लपटलच्छायाजटालं तमः ॥

अत्र ताम्रचूड़वयसां कूजितैरिति अनुमानम्, यत्तमो घूर्णते इति ज्ञापकहेतुः, कुकूलकूटविसरद्धूम्याधनमिति सन्ध्यान्तोल्लसदच्छभल्लपटलच्छायाजटालमिति च कारकहेतुः, जायमानपदार्थस्वरूपाभिधानं जातिः इत्यर्थालङ्काराश्चत्वारो मिथः सङ्कीर्यन्ते ॥

उभयालङ्कारसङ्करो यथा,—

ण ऊ णवरं दीवसिहासरिच्छं चम्पएहि पडिवसं ।
कज्जलकज्जं पि कअं आभमन्तेहि भमलेहि ॥

अत्र चम्पकादीनां प्रदीपशिखाभिराकारकान्तिभ्यामुपमा, विरहिणीहृदयदाहप्रदेशागनार्थक्रियाभ्यां साम्यं, कज्जलपटलानामुपरि भ्रमरपटलानां मेलनात् मेलितम्, चम्पकदीपकलिकयोरिव भ्रमरकज्जलपटलयोरौपम्यादिसम्बन्धात् समुच्चयः इत्युभयालङ्काराश्चत्वारोऽपि सङ्कीर्यन्ते ॥

शब्दार्थालङ्कारसङ्करो यथा,—

सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदासारङ्गबद्धक्रुधि
क्षामच्छायरुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्वच्छन्दकुन्दद्रुहि ।
शुष्यत्स्रोतसि तप्तभूमिरजसि ज्वालायमानाम्भसि

ज्यैष्ठे मासि खरार्कतेजसि कथं पान्थ व्रजन् जीवसि॥

अत्रावन्तिका रीतिः, पदमुद्रा, विभक्तिमुद्रा, अनुप्रासश्चेति शब्दालङ्काराः, जातिः, कारकज्ञापकौ हेतू, चित्रहेतुश्चेत्यर्थालङ्कारा मिथः शब्दे सङ्कीर्यन्ते। शब्दोभयालङ्कारसङ्करो यथा,—

स्तोकस्तोकममूभिरम्बरतले ताराभिरस्तं गतं
गच्छत्यस्तगिरेः शिरस्तदनु च च्छायादरिद्रः शशी।
अस्याश्चान्तरोदयस्य तरणेर्बिम्बारुणिम्ना ततो
मञ्जिष्ठारसलोहिनी दिगपि च प्राची समुन्मीलति॥

अत्र समुन्मीलतीति विभक्तिमुद्रा, स्तोकस्तोकमस्तं गच्छतीत्यादिरनुप्रासश्च शब्दालङ्काराः, हेतूपमा, समाधिः, अनुक्रमः, समुच्चयोक्तिश्चेत्युभयालङ्कारा मिथः सङ्कीर्यन्ते॥

अर्थोभयालङ्कारसङ्करो यथा,—

खं वस्ते कलविङ्ककण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलं
चर्चां पारयतीव दर्दुरकुलं कोलाहलैरुन्मदम्।
गन्धं मुञ्चति सिक्तलाजसुरभिं वर्षेण दग्धा स्थली
दुर्लक्ष्योऽपि विभाव्यते कमलिनीहासेन भासां पतिः॥

अत्र जातिः, अनुमानं, कारकज्ञापकहेतू चेत्यर्थालङ्काराः, रूपकोपमा, हेतूपमा, उत्प्रेक्षोपमा चेति उभयालङ्काराः मिथः सङ्कीर्यन्ते॥ एतेन गुणालङ्कारसङ्करोऽपि व्याख्यातः॥ अतो यद्यपि गुणवत्येव वाक्ये सङ्करयोगः तथापि क्वचिद् गुणस्य प्राधान्यं क्वचिदलङ्कारस्य इति प्रधानाङ्गभावेन गुणालङ्कारयोः सङ्करव्यवहारः प्रवर्तते। स षोढा—शब्दगुणप्रधानः, अर्थगुणप्रधानः, दोषगुणप्रधानः, शब्दालङ्कारप्रधानः, अर्थालङ्कारप्रधानः, उभयालङ्कारप्रधानश्च इति॥ तेषु शब्दगुणप्रधानो यथा,—

प्राप्तश्रीरेष कस्मात् पुनरपि मथितुं मन्दरं वा विदध्यात्
निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव सम्भावयामि।
सेतुं बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयातः

त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः॥

अत्र हेतूत्प्रेक्षाभिधाने त्वयि इत्यादौ पदे विष्णोः स्वरूपाध्यासेन तद्भावापत्तौ समाधेः प्राधान्यमिह प्रतीयते॥ ननु च अयमर्थस्य प्राकट्यात् प्रसादोऽर्थगुणः कस्मान्न भवति अस्मिन्नपि तद्व्यपदेशेन शब्दशक्तेराधिक्यात्। ननु च त्वयि इति एष इति अस्य इतिं युष्मदेतदिदमां न कश्चन विष्णुवाची स कथं वर्णनीये वस्तुनि तमर्थमभिदध्यात्। उच्यते, सर्वनामत्वेन एषां सर्ववाचित्वात्। सर्वनामानि हि सर्वनामाभिधायीन्यपि प्रकरणादिगम्यविशेषमिव ब्रुवते, स च इह प्राप्तश्रीरित्येवमादिभिरभिव्यक्त एवाभिगम्यते इति॥ अर्थगुणप्रधानो यथा,—

लक्ष्मीवशीकरणचूर्णसहोदराणि
त्वत्पादपङ्कजरजांसि चिरं जयन्ति।
यानि प्रणाममिलितानि नृणां ललाटे
लिम्पन्ति दैवलिखितानि दुरक्षराणि॥

अत्र हेतुसाम्योभयालङ्काराभिधानेऽपि प्राधान्येनार्थप्राकट्यमर्थगुणः प्रतीयते॥ दोषगुणप्रधानो यथा,—

येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा
देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे।
व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः
खं व्यालिखन्निव विभाति स मन्दराद्रिः॥

अत्र व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः इति ज्ञापकहेतोः, खं व्यालिखन्निव इति उत्प्रेक्षावयवाच्च, देवासुरैरिति नित्यविवक्षायां बहुवचनम्; अमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे इति द्विकर्मकेष्वपि मथिप्रभृतीनामुपसंख्यानमिति अमृतशब्दात् द्वितीया इति दोषगुणयोः प्राधान्यं प्रतीयते॥ ननु च अत्रापि अर्थस्य प्राधान्यं न भवति तद्विषयस्य ज्ञापकहेतुना अपहृतत्वात्। सोऽपि अर्थालङ्कार एव गुणालङ्कारयोश्च तुल्यकक्षतायामलङ्कारः प्रधानं भवति न गुणः, गुणै र्हि गुणभूतैरेव अलङ्काराः प्राय

आरभ्यन्ते ॥ तद् यथा,—

अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता।
विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ १७३ ॥

समस्तात्युद्भटपदामोजःकान्तिसमन्विताम्।
गौडीयां तां विजानन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः ॥ १७४ ॥

आश्लिष्टश्लथभावाञ्च पुराणच्छायमाश्रिताम्।
मधुरां सुकुमारीञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥ १७५ ॥

माधुर्य्यमपि वाञ्छन्तः प्रसादञ्च सुमेधसः।
समासवन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुञ्जते ॥ १७६ ॥

लाटीयावन्तत्रयो रीत्यो मागध्याञ्च क्वचित् क्वचित्।
केचिदोजोऽभिधित्सन्तः समस्यन्ति बहून्यपि ॥ १७७ ॥

प्रतीतशब्दमोजस्वि सुश्लिष्टपदसन्धिमत्।
प्रसादि स्वभिधानञ्चाऽयमर्कं कृतिनां मतम् ॥ १७८ ॥

मा भूत् अलङ्कारतुल्यकक्षतया अर्थप्रधानोदारगुणस्य तु श्लाघ्यविशेषगुणयोग उदात्तत्वमित्यादेः किमिति प्राधान्यं न भवति, दोषगुणानामतीवोल्लेखविधित्वेन प्राधान्यात् ॥

सा वामनप्रसिद्धिर्लङ्घितनभसो बलिद्विषोऽद्यापि।
मत्सरिणः खलु लोकाः मर्माण्येवानुबध्नन्ति ॥

दोषस्य यो गुणीभावः स ततोऽप्यधिकं प्रकाशते इति ॥ शब्दालङ्कारप्रधानो यथा,—

यच्चन्द्रकोटिकरकोरकहारभाजि बभ्राम बभ्रुणि जटापटले हरस्य।
तद्वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्जप्राकारडम्बरविरावि सुरापगाऽम्भः ॥

अत्र अर्थप्राकट्यं प्रसादः, विभवोत्कर्षः उदात्तता, स्फुटप्रस्फुटोन्मिश्रवर्णानामवैषम्यं समता, बन्धगाढ़ता और्ज्जित्यम् इत्यादिभ्यो गुणेभ्यः प्राधान्येन शब्दालङ्कारानुप्रासः प्रतीयते ॥ अर्थालङ्कारप्रधानो यथा,—

आश्लेषिणः पृथुरतक्लमपीतशीतम्

आयामिनी घनमुदो रजनी युवान:।
कण्ठे भुजङ्कवलनबन्धनसन्धिलोल-
पादान्तसंवलितलोलपटा: स्वपन्ति॥

अत्र बन्धविकटत्वमुदारता, श्लाघ्यविशेषणयोग उदात्तता, विभवोत्कर्ष औदार्यम्, दीप्तरसत्वम् कान्तिरित्यादिभ्यो गुणेभ्य: प्राधान्येन जातिरर्थालङ्कार: प्रतीयते॥ उभयालङ्कारप्रधानो यथा,—

अभ्युद्धृता वसुमती दलितं रिपूर:
क्षिप्रक्रमं कवलिता वलिराजलक्ष्मी:।
अत्रैकजन्मनि कृतं यदनेन यूना
जन्मत्रये तदकरोत् पुरुष: पुराण:॥

अत्र उक्तिपरिपाटि: प्रौढ़ि:, बन्धविकटत्वमुदारता, आशयोत्कर्ष: उदात्तत्वम्, अर्थप्राकट्यं प्रसाद: इत्यादिभ्यो गुणेभ्य: श्लेषोपसर्जना विशेषोक्ति: उभयालङ्कार: प्राधान्येन प्रतीयते॥ रससङ्करोऽपि च अलङ्कारसङ्करवदेव। भावरसाभासप्रशमानां तिलतण्डुलादिप्रकारेण सङ्कर: षट्प्रकारो भवति॥ तत्र भावानां तिलतण्डुलप्रकारो यथा,—

न्यक्कारो हृदि वज्रकील इव मे तीव्र: परिस्पन्दते
घोरान्धे तमसीव मज्जति मन: सम्मीलितं लज्जया।
शोकस्तातविपत्तिजो दहति मां नास्त्येव यस्मिन् क्रिया
मर्माणीव पुनश्छिनत्ति करुणा सीतां वराकीं प्रति॥

अत्र अमर्षलज्जाशोकानुकम्पा: समकक्षतया मिथस्तिलतण्डुलवत् सङ्कीर्यमाणा रामस्य विरहिणो वागारम्भानुरागोक्तिपरतया प्रतीयन्ते॥ क्षीरनीरप्रकारो यथा,—

मानोन्नतेत्यसहनेत्यतिपण्डितेति
मय्येव धिक्कृतिरनेकमुखी सखीनाम्।
दाक्षिण्यमात्रमसृणेन विचेष्टितेन
धूर्तस्य तस्य तु गुणा मु परं जयन्ति॥

अत्र सखीषु रोषः प्रियगुणेषु च असूया मीरक्षीरवन्मिथः सङ्कीर्यमाणे मानिनीवागारम्भपरतया प्रतीयेते ॥ छायादर्शप्रकारो यथा,—

आः सीते पतिगर्वविभ्रमभरभ्रान्तभ्रमद्बान्धव-
प्रध्वंसस्थितकान्तिमत्तव तदा जातं यदेतन्मुखम् ।
सम्प्रत्येव हठात् तदेवं कुरुते केशोच्चयोत्कर्षण-
त्रासोत्तानितलोललोचनपतद्बाष्पस्रुतं रावणः ॥

अत्र क्रोधाभासे छायादर्शन्यायेन रत्याभासः सङ्कीर्यते ॥ नरसिंह-प्रकारो यथा,—

किं हारि दैवहतिके सहकारकेण
संवर्धितेन विषपादप एष पापः ।
अस्मिन् मनागपि विकाशविकारभाजि
भीमा भवन्ति मदनज्वरसन्निपाताः ॥

अत्र नरसिंहजाताविव सिंहनरशरीरभागारम्भानुसारेण सखीविषयानुकम्पा सहकारविषया च कुत्सा मिथः सङ्कीर्यते ॥ तथा हि दैवहतिकेशब्देन लब्धायां नियतुरपाधौ सर्वथैव अनुकम्प्यमानतायां सहकारसंवर्धननिबन्धनत्वमेव अस्याः कला द्योत्यते एवं नाम त्वं दैवोपहताऽसि यत् सहकारविषपादपं हारि संवर्धयसि विषपादपशब्देन लब्धायां सहकारस्य सर्वथैव कुत्सायां विकाशकाले कामिनीनामसह्यस्मरज्वरसन्निपातहेतुकमेव अस्याः कप्रत्ययेन प्रत्याय्यते ॥ तदुक्तं,

कुत्सितत्वेन कुत्सावान् सम्यग् वाऽपि हि कुत्सितः ।
स्वशब्दाभिहिते केन विशिष्टोऽर्थः प्रतीयते ॥
न च साम्प्रतिकी कुत्सा शब्दाभेदे प्रतीयते ।
युज्यते कुत्सितत्वेऽपि प्रशस्तत्वेऽपि कुत्स्यते ॥ तद् यथा,—

एक एव जीवलोके जीवति रूपं न रूपमधुरदये ।
यः प्रेममाशयाशे जगदावनजगीहृशां पतति ॥

पांशूदकप्रकारो यथा,—

मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।
अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशीनां
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥

अत्र स्वसौभाग्यवर्णना, वत्सिखण्डे पांसूदकयोरिव विभागमापाद्यमानयोरसूयागर्वयोः सङ्कर उपपद्यते ॥ चित्रवर्णप्रकारो यथा,—

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृतिघनः
तदौद्धत्यं क्वापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।
झटित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा
महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥

अत्र वीरौद्धत्यस्वातन्त्र्यरसानामानन्दप्रशमपारवश्यरसैः तिरस्क्रियमाणानां पटनीलादिभिः सीतादीनां प्रशमाः रामदर्शनप्रभावोद्भवे लवस्य विस्मयातिशयप्रशमजन्मनि वागारम्भानुभावोपमोद्भवे चित्रवर्णवत् सङ्कीर्यमाणाः समुपलभ्यन्ते ॥ अथ रसगुणसङ्करः॥ ननु दोषहानिरिव गुणोपादानमपि नियमनिर्वर्त्यम्, अलङ्कारयोग इव रसावियोगोऽपि अवश्यं विधेयः। कदाचित् अलङ्कारयोगोऽपि त्यज्यते न तु रसावियोगो गुणयोगश्च व्यभिचरितसम्बन्धौ इति। अतोच्यते, यत्र चित्रवर्णवत् नरसिंहवत् पांसूदकवच्च अवयवावयविन्यायेन जातिव्यक्तिन्यायेन च अपृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यानां गुणरसानां वाक्ये सन्निवेशः तत्र सङ्करव्यवहारो न प्रवर्तते॥ तद्यथा,—

मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।
येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ १७९ ॥
कामं सर्वोऽप्यलङ्कारः रसमर्थे निषिञ्चति ।
तथाप्यग्राम्यतैवैनं भारं वहति भूयसा ॥ १८० ॥
शृङ्गार एव मधुरः परप्रह्लादनो रसः ।
तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति ॥ १८१ ॥

शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवत्।
माधुर्यमार्द्रतां याति यतस्तत्राधिकं मनः॥ १८२॥
रौद्रादयो रसा दीप्ता लक्ष्यन्ते काव्यवर्त्तिनः।
तद्व्यक्तिहेतू शब्दार्थौ आश्रित्यौजो व्यवस्थितम्॥ १८३॥
समर्थकत्वं वाक्यस्य यत्तु सर्वरसान् प्रति।
स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः॥ १८४॥

सेयं गुणानां रसारम्भकत्वे सङ्कराप्रसिद्धिः। एवं रसानां गुणारम्भकत्वेऽपि तद् यथा,—कदाहङ्कारतौजित्यं भावयतो वाक्यवृत्तिभाविकत्वम्, क्रोधादावपि तीव्रता माधुर्यम्, आशयोत्कर्षः उदात्तत्वम्, अर्थस्याभीष्टतन्मयता प्रेयः, दीप्तरसत्वं कान्तिरिति। यत्र तु तिलतण्डुलवत् क्षीरनीरवच्छायादर्शवत्, तुल्यकक्षतयैव गुणरसानां वाक्येः पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्त्यानां विनिवेशः तत्र सङ्करव्यवहारः प्रवर्त्तते एव॥ स षोढा—गुणप्रधानः, रसप्रधानः, उभयप्रधानः, उभयाप्रधानः, गुणाधिकः, रसाधिकः इति॥ तेषु गुणप्रधानो यथा,—

अत्रान्तरे ललितहारलतानितम्ब-
संवाहनस्खलितवेगतरङ्गिताङ्गी।
देवी व्यपास्य शयनं श्लथमानतन्तुः
अन्तःपुरं गतवती सह सौविदल्लैः॥

अत्र अर्थप्रागल्भ्यौदार्ययोः अर्थशब्दगुणयोः प्राधान्यं न भवति क्रोधयोरिति गुणप्रधानः॥ रसप्रधानो यथा,—

अस्मिन्नगृह्णात पिनाकभृता सलीलम्
आरब्धवेपथुरधीरविलोचनायाः।
विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः
स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः॥

अत्र श्लाघ्यविशेषणयोग उदात्तत्वम्, बन्धविकटत्वमुदारता, अर्थप्रागल्भ्यं प्रसादः, दीप्तरसत्वं कान्तिरिति गुणाः साध्वसविलासानुरागसङ्करसे-

रतिमयन्ते इति रसप्रधानः ॥ उभयप्रधानो यथा,-

आपातमात्ररसिके सरसीरुहस्य
किं वीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम्।
कालः कलिर्जगदिदं न कृतज्ञमज्ञे
स्थित्वा हरिष्यति तवैव मुखस्य शोभाम् ॥

अत्र भणितिविशेषः उक्तिः, संविधाने सुसूत्रता श्लेषः इति शब्दगुणयो र्लावण्यविलासवर्णनीयरसयोश्च तुल्यकचतया निर्देश इति उभयप्रधानः ॥ उभयाप्रधानो यथा,—

अभिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपाद्
असरलजनाश्लेषक्रूरस्तुषारसमीरणः।
गलितविभवस्याज्ञेवाद्य द्युतिर्मसृणा रवेः
विरहिवनितावक्त्रक्लैव्यं बिभर्ति निशाकरः ॥

अत्र स्वादुक्रूरमसृणवक्त्रक्लैव्यमित्यन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं समाधिः, अभिनववधूरोषादीनां चतुर्णामप्यर्थानां स्वाद्वादीनाञ्च लक्षणादिलक्षितानां प्राकट्यं प्रसादः, अभिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपात् इति विशेषणविशेष्याणामुपक्रमेण निवर्हणं रीतिः, पादचतुष्टये चतुर्णामर्थानां विभक्तसमत्वेन निवेशः सम्मितत्वमिति चत्वारो गुणाः चत्वारश्च रत्यमर्षविषादजुगुप्सात्मानो रसाः कालावस्थानिवेदनपरत्वेन प्रतीयन्ते इत्युभयाप्रधानः ॥ गुणाधिको यथा,—

अर्जननिरस्तु विभूतेः अपूरणि र्भवतु सर्वकामानाम्।
मा याचिषि मा सेविषि मा संहिषि पराभवं धनिनः ॥

अत्र स्वप्रतिभाद्युत्पत्तिसौशब्द्यं वाक्यानां परिपूर्णत्वमर्थव्यक्तिः, अर्थस्य प्राकट्यं प्रसादः, विभूतेरनुत्पत्तौ कामाः न पूर्यन्ते, अपरिपूर्णकामो याचते, याचमानस्तदनाप्तवन् धनिनः सेवते, सेवमानस्तु तैः परिभूयते इत्युत्पत्त्यादिक्रियाक्रमो रीतिः इति गुणाश्चत्वारः, रसस्तु निर्वेदः एवैकः इति गुणाधिकः ॥ रसाधिको यथा,—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

अत्र कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् इत्यन्य-धर्माणामन्यत्रारोपणं समाधिः, सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् इत्यश्लीलामङ्गलार्थौ दोषगुणावपि श्लाघ्यविशेषणगुणयोगः उदात्तत्वम्, विकटबन्धत्वमुदारता, उपक्रमाभेदो रीतिः, अर्थप्राकट्यं प्रसादः, अनिष्ठुरता सौकुमार्यम्, अभीष्टतमता प्रेयः, दीप्तरसत्वं कान्तिः इति गुणा दश, रसास्तु रत्युत्कर्षहर्षौत्सुक्यावेगविस्मयवितर्कचिन्ताचपलताहासोत्साहस्तम्भगद्गदोन्मादव्रीडाऽवहित्थभयशङ्काः विंशतिः वागारम्भानुभावे शृङ्गारिणः प्रियाचाटुकारस्य कस्यचित् प्रतीयन्ते इति रसाधिकः । रसालङ्कारसङ्करोऽपि एतेन व्याख्यातः ॥

रसवन्ति हि वस्तूनि सालङ्काराणि कानिचित् ।
एकेनैव प्रयत्नेन निर्वर्त्यन्ते महाकवेः ॥ १८५ ॥
रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।
अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलङ्कारः प्रकृष्यते ॥ १८६ ॥
रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति ।
अलङ्कारनिबन्धो यः स कविभ्यो न रोचते ॥ १८७ ॥

तत्र रसालङ्कारसंकरो द्विधा—रसप्रधानः, अलङ्कारप्रधानश्च ॥ तयो र्योऽनुभवितेव वर्ण्यते स रसप्रधानः । तत्र हि अलङ्कारवतो वाक्यस्य वागारम्भानुभावत्वं भवति ॥ तत्र रतौ उपमायाः सङ्करो यथा,—

तीए दंसणसुहए पणअकवलणजणिओ मुहम्मि मणहरे ।
रोसो वि हरइ हिअअं मअं को व्व मअलञ्छणम्मि णिसण्णो ॥

अत्र उपमानतिरस्कारेण रसवतो हरे र्वचसि वागारम्भरूपे रुक्मिणीप्रदत्तपारिजातमञ्जरीविलोकनप्रभवं सत्यभामाया एव रामणीयकं प्राधान्यतः प्रतीयते ॥ रतावेव विपरीतोपमा यथा,—

यत् त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं

मेघैरन्तरित: प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी ।
योऽपि त्वद्‌गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता:
त्वत्‌सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥

अत्र विरहिणो रामस्य प्रियावयवसादृश्यदर्शनेन आत्मानं विनोदयत: उपायश्चंशात् अरतिप्रभवविषादवागारम्भस्वरूपाभिधाने प्रत्तीप्रशक्ति-रप्राधान्येन उपमा प्रतीयते ॥ एतावेव पर्यायस्य यथा,—

किं गुरुजहण भरोत्ति
भाअकरअलग्गतुलिआए ।
विहिणो खुत्तंगुलियणविब्भमं वहइ मे तिवली ॥

अत्र यद्यपि रतिप्रभवेभ्य: विस्मयादिभ्य: संशयहेतूत्प्रेचोपमादिभ्यश्च पर्यायालङ्कार: प्राधान्येन प्रतीयते, तथापि असौ वागारम्भानुभाव: इति एतावपि अप्राधान्यमेव अनुभवति ॥ एतावेव समाधि यथा,—

ऊर्वोरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले
मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निष्पन्दतामागता ।
मद्‌दृष्टिस्तृषितेव सम्प्रति शनैरारुह्य तुङ्गौ स्तनौ
साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जलभरप्रस्यन्दिनी लोचने ॥

अत्र वत्सराजेन स्पृहष्टौ प्राणिधर्मा: समाधीयमाना: सागरिकादर्श-नार्थं वागारम्भे न्यग्भवन्ति ॥ एतावेव अर्थश्लेषस्य यथा,—

कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता
निपीतो नि:श्वासैरयममृतहृद्योऽधररस: ।
मुहु: लग्न: कण्ठे तरलयति बाष्प: स्तनतटीं
प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम् ॥

अत्र यद्यपि आक्षेपेण वाक्योपसंहार: तथापि प्रिय इत्यादिभि: प्राधा-न्येन अभिधीयमान: श्लेष एव शृङ्गारिणो वागारम्भानुभावाङ्गतामङ्गी-करोति ॥ एतावेव पर्यायोक्ते यथा,—

मुक्ता: कन्धरया धृता: स्तनतटेनोन्मुक्ता कुम्भयो:

ऊरुभ्यां परिणाहिता क्रमवती हस्तस्य पद्भ्यां गतिः।
एतद् वः करिघातिनस्तु कठिनं चर्म्मैव कोऽयं हठः
चण्डीति त्रिपुरारिकेलिवचनैरार्य्याञ्चितं पातु वः॥
अत्र भगवतश्चाटूक्तिवागारम्भो देव्याः पर्य्यायवर्ण्णमा श्लेषभावं लभते। यत्र उदासीनेन वर्ण्यते सः अलङ्कारप्रधानः। स हि रसभावादेः सङ्करप्रकारमभिधित्सुः स्वभावोक्तिं वक्रोक्तिं वा अवलम्बते। तत्र स्वभावोक्तिपक्षे जातिः। सा विधिमुखेन यथा,—

थोओसरन्तरोसं थोअपरिवड्ढमानपह्वरिसं।
होइ अदूरपआसं उहअरसाअत्तविब्भ्ंतीअ मुहं॥

अत्र सत्यभामायाः रोषस्य अपसर्पतः प्रहर्षस्य च प्रसर्पतः येऽनुभावाः जिह्मावलोकनमुखप्रसादादयः ते इह संकीर्य्यमाणाः कविना उभयरसायत्तम् इत्यनेन यथावदवस्थिताः भवन्तीति विधिमुखेन अभिधीयन्ते॥ जातिरेव निषेधमुखेन यथा,—

धीरेण माणभङ्गो माणक्खलणे ण सहाय गरुअधीरा।
रम्भोउ ललइ तुलिते एक्कम्मि विसे थिरं न लग्गइ हिअअं॥

अत्र यद्यपि हेतूपन्यासो वर्त्तते तथापि तस्य भावाख्यानपरिकरत्वेन अप्राधान्येन इत्थक्रियास्वरूपमेव इह निषेधमुखेन अभिधीयते इति इयं जातिरेव भवति॥ सैव विधिनिषेधाभ्यां यथा,—

हेलोदस्तमहीधरस्य तनुतामालोक्य दोष्णो हरेः
हस्तेनांसत एव लम्बयञ्चरणावारोप्य तत्पादयोः।
शैलोद्धारसहायतां जिगमिषोरस्पृष्टगोवर्द्धनाः,
राधायाः सुचिरं जयन्ति गगने बन्ध्याः करभ्रान्तयः॥

अत्र, राधायाः प्रेयसि हरौ यथावदवस्थिता अङ्गुलयष्टिस्नेहमक्तोत्साहाः मिथः संकीर्य्यमाणाः, भयावेगस्मृतिमतिवितर्क्कादिभि र्व्यभिचारिभावैः आलम्बनचरणाक्रमणसहतायां करभ्रान्तौ शरीरारम्भानुभावे प्रतीयमानाः अस्पृष्टगोवर्धनाः बन्ध्याः इति निषेधमुखेन, जयन्ति इति वि-

धिमुखेन च अभिधीयन्ते ॥ वक्रोक्तिपक्षे उपमादयः। तेषु उपमा यथा,—

चोरा सभअसतह्णं पुणो पुणो पेसअन्ति दिट्ठीओ।
अहिरक्खिअणिहिकलसे व्व पोढ़महिलाथण्उच्छङ्गे ॥

अत्र चौरगतभयानुरागयोः सङ्करस्वभावोक्तिमतिभूय उत्तरार्धगतमौपम्यं प्राधान्येन प्रतीयते ॥ उपमैव रसाभाससङ्करविषया यथा,—

एकेनाक्ष्णं प्रविततरुषा पाटलेनास्तसंस्थं
पश्यत्यच्णा सजलतरलेनापरेणात्मकान्तम्।
अह्नश्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी
द्वौ संकीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥

अत्र निगदेनैव व्याख्याते स्पष्टतयैव उपमायाः प्रधानत्वेन प्रतीतिः। रसप्रशमयोरुपमासहोक्ति र्यथा,—

दृष्टे लोचनवत्मना मुकुलितं पार्श्वस्थिते चक्रवत्
न्यग्भूतं वहिरासितं पुलकवत् तत्स्पर्शमातन्वति।
नीवीबन्धवदागतं शिथिलतामाभाषमाणे ततो
मानेनापगतं ह्रियेव सुतनोरङ्घ्रिस्पृशि प्रेयसि ॥

अत्र कस्याश्चित् सखीविख्यातमानसंविधानकोपान्मानवत्याः 'प्रियसन्दर्शनादालम्बनविभावात् उत्पन्नप्रसृष्टरतिप्रभवे प्रहर्षस्यापि भावे तत्पार्श्वोपसर्पणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमाने समुत्पद्यमानेषु पुलकादिषु समुत्पद्यमानेषु व्यभिचारिषु नयननिमीलनाधोमुख्यनीवीविस्रंसनादिभिरनुभावैः प्रकर्षेणारोपणाद् आनन्दरसानामापाद्यमाने स्थायिनि प्रबलविरोधिभावान्तरोदयाद् एतेभ्य एव कारणेभ्यः प्रतिक्षणमपचीयमानयो र्लज्जारोषयोः प्रशमसङ्करावभिभूय प्राधान्येन उपमासहोक्तिः सङ्कीर्यते ॥ श्लेषाद्यलङ्कारसङ्करात् तु क्वचिदवास्तवमपि रसाभाससङ्करं कवयः कल्पयन्ति ॥ श्लिष्टरूपकश्लेषेण यथा,—

राममन्मथशरेण ताड़िता दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥

अत्र बीभत्सो रसः श्लेषरूपकसामर्थ्यात् अविद्यमानेनापि शृङ्गाररसेन सङ्कीर्ण इव, प्रतीयते ॥ श्लेषानुविद्धार्थान्तरन्यासेन यथा,—

दट्ठोट्ठह्लो असिलवाअब्बाओ
देवि, मण्डलावइ लोआणभउह्लोवेवि।
सुपओहरकुवलयपत्तलच्छि
कह मोहणजणइणलग्गवच्छि ॥

अत्र वीरो रसः श्लेषसामर्थ्यात्, अविद्यमानेनापि विप्रलम्भशृङ्गारेण संकीर्यते ॥ श्लेषोपमा यथा,—

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽंशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स हरतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥

अत्र करुणो रसः श्लेषोपमासामर्थ्यनाविद्यमानेनापि विप्रलम्भशृङ्गारेण सङ्कीर्यते ॥ श्लेषव्यतिरेकेण यथा,—

पङ्ग्रामूरुयुगं विभज्य भुजयो र्मध्यं निपीड्योरसा
पार्श्वेषु प्रसभं प्रहृत्य नखरै र्दन्तै र्विलुप्याधरम्।
सुप्तानप्यवबोध्य युष्मद्हितान् भूयोऽपि भुङ्क्ते वने
किं कान्ता सुरतैषिणी न हि न हि व्याघ्री करालानना ॥

इह श्लेषसामर्थ्यात् अपारमार्थिकी शृङ्गारप्रतीतिः पारमार्थिकेन बीभत्सरसेन व्यावर्तमाना तद्धर्माणां मिथः संसर्गबुद्धिमुत्पादयति ॥ श्लेषरूपकेण यथा,—

अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः।
एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः सम्भूय कान्तैः पिब-
न्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

अत्र बीभत्सो रसः शब्दसामर्थ्याक्षिप्तेन शृङ्गाराभासेन संकीर्यते ॥

समाधिरूपकेण यथा,—

> शिखण्डे खण्डेन्दुः शशिदिनकरौ कर्णयुगले
> स्तम्न तारा हारास्थलमुडुपचकञ्च कुचयोः।
> तड़ित् काञ्ची सन्ध्या सिचयरचयः कालि तदयं
> तवाकल्पः कल्पत्रुपरमविशेषो विजयते॥

अत्र भयानको रसः समाधिरूपकाद्युपकल्पिताकल्परामणीयकाचिप्तेन शृङ्गाराभासेन संकीर्यमाणः श्रोतुः प्रेयोरसाङ्गतां गच्छन् सङ्गच्छते। एवमियमनेकप्रकारसंसृष्टिः गुणालङ्कारसङ्करप्रभवाऽभिमन्तव्या। तत्रापि प्रधानाङ्गभावेन समकक्षतया च व्यक्ताव्यक्तोभयात्मकरूपाः तिलतण्डुल-चीरजलच्छायादर्शकादयो भेदाः यथायोग्यमवगन्तव्याः। ते किं वक्तव्याः न वक्तव्याः कथमनुक्ताः 'गम्यन्ते उक्तेष्वेवान्तर्भावात्। तद् यथा,—अर्थोभयालङ्काराभिधाने खं वस्ते इति चर्चां पारयति इति विभक्ति-मुद्रा, कलविङ्ककण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलम् इति पदमुद्रा च शब्दा-लङ्कारावपि संकीर्यमाणौ प्रतीयेते। एवमन्यत्रापि॥

> अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता।
> इत्यलङ्कारसंसृष्टेः लक्षणीया द्वयी गतिः॥ १८८॥

तत्र अङ्गाङ्गिभावेन अवस्थानं यथा,—

> आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम्।
> कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम्॥

अत्र अरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियमाक्षिपन्ति इत्युपमा, कोषदण्ड-समग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् इति श्लेषोपसर्ज्जनार्थान्तरन्यासः, प्रभवन्ति च अरविन्दानि कोषदण्डसमग्राणि तेन किं तेषां न किञ्चिद-शक्यमस्ति कोषदण्डयोर्विजयसाधनत्वात्॥ एतेन श्लेषस्य साधनमान-भूतार्थसमर्थकत्वात् उपमायास्तु प्रस्तुतसाध्यवस्तुविशेषकत्वात् अर्थान्तर-न्यासं प्रति अङ्गभावो विज्ञायते॥ सर्वेषां समकक्षता यथा,—

> लिम्पतीव तमोऽङ्गानि, वर्षतीवाञ्जनं नभः।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टि विफलतां गता ॥

ननु च तमसश्च नभसश्च असतश्च सम्बन्धः समत्वात् स्यात् इति कथं सर्वेषां तुल्यकक्षतया सम्बन्धोत्पत्तिः, एवं मन्यते, यदा उत्प्रेक्षोपमाद्योऽलङ्काराः विभावानुभावव्यभिचारिवर्णनापरतया रसादेरङ्गतां प्रतिपद्यन्ते, तदा भवति तेषां तुल्यकक्षता इति। तत्र लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः इति उत्प्रेक्षे, असत्पुरुषसेवेव दृष्टि विफलतां गता इति उपमा, वर्णनीयस्य तमसः उद्दीपनविभावभूतस्य समतयैवोत्कर्षप्रतिपादकत्वं प्रागभावमुपगता इति नास्ति लक्षणानुपपत्तिः इति। ननु उपमा इमाविस्तोऽपि कस्मात् नोच्यन्ते, इवो हि वाक्यान्तरेषु उपमाया एव दृश्यते। नैवम्; उपमानोपमेयशब्दं प्रति यत् तस्य सादृश्यार्थस्य द्योतनं इवेन क्रियते ॥ न च लिम्पति इत्यादौ उपमानमुपमेयं वास्ति, यत् सादृश्यद्योतनाय इवः प्रयुज्यते न च तिङन्तेन उपमानमस्ति, तस्य साध्यार्थाभिधायित्वेन असत्वार्थकत्वात् ॥ तदाह

सिद्धस्य हि समानार्थमुपमानं विधीयते।
तिङन्तार्थस्य साध्यत्वात् उपमार्थो न विद्यते ॥

न च उपमायामेव इवशब्दो भवति तद् यथा,— कथमिव एतद् भविष्यति। अस्तु वा लिम्पतितमसोः उपमानोपमेयभावः तथापि तुल्यधर्मो न दृश्यते य उपमानोपमेयभावाय प्रभवति। किमन्येन लेपनमेव भवति तर्हि लिम्पतिना केन भाव्यम् न हि लेपनं लिम्पेः पृथग् भवितुमीष्टे। ननु च इह द्वयं चकास्ति, धातु लिम्पति तदर्थश्च लेपनम्। नैवं; एवं सति लिम्पतिरिव इति स्यात् न तु लिम्पतीव इति॥ अथ यथा राहोः शिरः इति भेदाभावेऽपि अवयवावयविभावः तथा इह धर्मधर्मिभावो भविष्यति। नैवं; उपमानोपमेयभावस्य भेदसादृश्यप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वात् ॥ तदभावेऽपि यस्तन् मनुते स कथं नोन्मत्तः स्यात् ॥ तदुक्तम्।

स एव धर्मो धर्मी चेतुन्मत्तोऽपि न भाषते ॥

अस्तु तर्हि तिङां यः कर्ता उपमानम् इति चेत् न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे। कथं पुनरसौ क्रियावयवे न्यग्भूतो भवति। श्रूयते षडर्थाः तिङन्तेन प्रतीयन्ते—क्रिया, कालः, उपग्रहः, साधनं, सङ्ख्या, पुरुषश्च इति। तेषु क्रियाकालात्मनेपदपरस्मैपदनिमित्तानि प्रकृतिरभिधत्ते, प्रत्ययः साधनम् सङ्ख्यां पुरुषञ्च ॥ एतेषान्तु क्रियार्थत्वात् क्रिया प्रधाना कालात्मनेपदनिमित्ते क्रियाविशेषणत्वेन सङ्ख्यापुरुषौ साधनविशेषणत्वेन तयोरेव न्यग् भवतः। साधनं पुनः प्रकृतिप्रत्ययार्थौ स्वार्थं सह ब्रूत इति न्यायात् प्रधानभूतमपि भूतं भव्याय उपदिश्यते इति न्यायेन क्रियासिद्धौ उत्पन्नव्यापारं परार्थं तस्यां क्रियायां न्यग् भवति। तेन अयं कर्त्ता स्वक्रिया सिद्धा वा कुतः कथं उपमानत्वेन उपमेयत्वेन वान्यदपेक्षितं क्षमते। एवं तर्हि, योऽङ्गानि लिम्पति तेन क्रियोपलक्षितेन कर्त्रा तुल्यं तम इति अर्थः प्रतिपत्स्यते। मैवं; क्रियोपलक्षितस्य कर्तुः उपमानभूतस्य शब्दन्यायबलाद् अप्रतिपत्तिः। शब्दो हि मुख्यागौणीलक्षणाभिः अर्थप्रकरणादिसम्पादितसाचिव्यादिभिस्तिसृभिरेव वृत्तिभिरर्थविशेषप्रतिपत्तिनिमित्तं भवति ॥ तद्यथा, गौरित्ययं शब्दो मुख्यया वृत्त्या सास्नादिमन्तमर्थं प्रतिपादयति। स एव तिष्ठन्मूत्रत्वादिगुणसम्पदमपेक्ष्य वाहीकादौ प्रयुज्यमानो गौणीं वृत्तिमनुभवति। यदा तु मुख्यया गौण्या वा उपात्तक्रियासिद्धौ साधनभावं गन्तुं समर्थः, तदा लक्षणया स्वार्थाविनाभूतमर्थान्तरं लक्षयति। यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इति गङ्गाशब्दो विशिष्टोदकप्रवाहे निरूढाभिधानशक्तिः घोषकर्तृकायाः प्रतिवसनक्रियायाः अधिकरणभावं गन्तुमसमर्थः स्वार्थाविनाभूतं तटं लक्षयतीति ॥ न च, एतासामिह अन्यतमाऽपि वृत्तिः संगच्छते। तथाहि लिम्पतेः क्रियावचनत्वात् न मुख्या, नापि क्रियाकर्त्रोः असादृश्येन शुक्तिकादौ रजतादिवत् तद्भावापत्तिः, क्रियागुणानां कर्तरि असम्भवात् साक्षादिवप्रयोगाच्च न गौणी। क्रियायाश्च स्वयमेव धर्मरूपत्वात् बुद्धिः पश्यति इतिवत् अन्य-

धर्माणां अन्यत्राधिरोपणमुपचार इति न गौणीभेद उपचरितः। इवशब्दस्य च असादृश्येऽपि दर्शनात् न लक्ष्यत। यदि हि इवशब्दः सादृश्यमेव विद्योतयति, तदा लिम्पतिक्रियायाः सत्वभूतेन तमसा सादृश्यं न सम्भवतीति स्वार्थाविनाभूते कर्त्तारमाक्षिपति। न च इह लक्षणाविरुद्धलक्षणादयोऽपि वृत्तन्ते, यथा प्रिये जने नास्ति पुनरुक्तं, स्वल्पैरसावपि न दृश्यत एव कालैरिति। न च शब्दान्यप विलम्बित-प्रायविलम्बिनी पदार्थेषूत्प्रेक्षा: प्रेक्षावद्भिराद्रियते। यद्यपि अथाहारा-दिभिरिदमपि स्यात्, तथापि तुल्यधर्मो मार्गणीयः तद्वदेव विप्र-तिपत्तेः॥ न च इन्दुमुखादिवद् अनभिधीयमानस्यापि तुल्यगुणस्य प्रत्ययो भवतीति वाच्यम्।

> यथेन्दुरिव ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते।
> तत् तथा लिम्पते लेपाद् अन्यदत्र प्रतीयते॥ १८९॥
> तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पति ध्वान्तकर्त्तृकः।
> वर्णनार्थश्च विद्वद्भिः उत्प्रेक्ष्यत इतीष्यताम्॥ १९०॥
> मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो, नूनमित्येवमादिभिः।
> उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैः इवशब्दोऽपि तादृशः॥ १९१॥

वाक्यावदेव प्रबन्धेषु अनौचित्यपरिहारेण गुणालङ्कारसङ्करनिवेशो भवति॥ तत्र अनौचित्यपरिहारो यथा, मायया कैकेयीदशरथाभ्यां राम: प्रलम्भितो, न मातापितृभ्यामिति निर्दोषदशरथे; राममेव योधयन् रामेण वाली निहतो न सुग्रीवमिति महावीरचरिते; रुधिर-प्रियराक्षसेन दुःशासनस्य रुधिरं पीतं न भीमसेनेनेति वेणीसंहारे; दुर्वाससोऽपध्यानाद् दुष्मन्तः शकुन्तलास्वीकारं विसस्मार, न अनवस्थि-तानुरागतयेति शाकुन्तले; लवणप्रयुक्तराक्षसाभ्यां वासोपस्कारेण सीता परित्याजिता न कैकेयीमन्थराभ्यामिति छलितरामे। किञ्च, दशायामपि वासवदत्तायां वैरप्रतिचिकीर्षया पद्मावती मयोढ़ा, अव-स्थिते च मनोक्षिते तया विना क्षणमपि न जीवामीत्यविज्ञातवासवदत्ता-

सन्निधे वत्सराजस्य अग्निप्रवेशाध्यवसायः प्रियाहृदयाती व्यलीकशल्यमुद्धृत्यानेति तापसवत्सराजे; मरीचाद्यः स्वामिकार्यं साधयामीति प्रभुभक्त्या निरपराधामपि प्रेयसीं हित्वा स्वामिकार्योऽपेक्षयाऽद्यमेव एतावन्ति दिनानि जीवितः, अद्यानुष्ठितस्वामिकार्यः तामेवानुगच्छामीति शिवगणः शूद्रकनिमित्तां मायामयीं चितां प्रियासमक्षं प्रविवेश, साऽपि तत्प्रेमावस्थानदर्शनापन्न,तत्प्रियव्यलीकात् तद्वियोगकातरा तत्रैवात्मानं प्रतिचिक्षेप इति विक्रान्तशूद्रके, इति तदेतद्दोषहानम् ॥ गुणोपादानन्तु सम्यग्गुणयोगेन संविधाने सुसूत्रता, अपि च चतुर्वृत्त्यङ्गसम्पन्नमिति। चतस्रो वृत्तयो भारती आरभटी कैशिकी सात्वती चेति । तत्र,—

या वाक्प्रधाना नृपतिप्रयोज्या स्त्रीवर्जिता संस्कृतया प्रयुक्ता ।
स्वनामधेयै र्भरतप्रयोज्या सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥१८२॥

यत्रावपातप्लुतलङ्घितानि छेद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।
चित्राणि युद्धानि च तत्र वृत्तिमेतादृशीमारभटीं वदन्ति ॥१८३॥

या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषयुक्ता स्त्रीसङ्कुला या बहुगीतवृत्ता ।
कामोपभोगप्रचुरोपचारा तां कैशिकीवृत्तिमुदाहरन्ति ॥ १८४ ॥

या सात्विकेनात्मगुणेन युक्ता त्यागेन वृत्तेन समन्विता च ।
हर्षोत्कटा संहृतशोकभारा सा सात्वतीति प्रथितेह वृत्तिः ॥१८५॥

आसामङ्गानि षोडश—तेषु प्ररोचना, प्रस्तावना, वीथी, प्रहसनमिति चत्वारि भारत्यङ्गानि । तत्र वक्तव्यार्थप्रशंसापरं वचः प्ररोचना, यथा,—

जयति भुवनकारणं स्वयम्भूः जयति पुरन्दरनन्दनो मुरारिः ।
जयति गिरिसुतानिरुद्धदेहो दुरितभयापहरो हरश्च देवः ॥

प्रस्तुतवस्तूपपादनावसरसूचकं वचः प्रस्तावना ; यथा रत्नावल्यां,—

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधे र्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥

उद्घात्यकादीनामङ्गानां प्रवृत्तिः वीथी । उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयः प्रवर्तकं अवलगितमिति । तत्र उद्घातको यथा,—

को जयति जयति शर्वः केन जितं जितमनङ्गदहनेन ।
त्रिपुरारिणा भगवता बालशशाङ्काङ्कितजटेन ॥

कथोद्घातो यथा,—

साकं पङ्कजजन्मना सुरपतेरभ्यर्थनाया वशात्
इक्ष्वाकोः शरदिन्दुबिम्बविमले वंशेऽवतीर्य स्वयम् ।
निःशेषान्तपदं त्रयीपदजुषां विद्वेषिणं राक्षसं
व्यः पौलस्त्यमहन् स पातु भवतो रामाभिधानो हरिः ॥

प्रयोगातिशयो यथा,—

अत्याहितमवतु हरेः क्ष्मामुद्धरतो वराहवपुषो वः ।
शेषफणारत्नदर्पणसहस्रसंक्रान्तबिम्बस्य ॥

प्रवर्तको यथा,—

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः
प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकीर्तिः ।
उत्खाद्य गाढतमसं घनकालमुग्रं
रामो दशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः ॥

अवलगितं यथा,—अमुमेव शरत्समयमाश्रित्य गीयताम्, तथाह्यस्याः
सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।
निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान् मेदिनीपृष्ठे ॥

स्वधर्मवित्प्रचलितानां तापसादीनामुपहासपरं वचः प्रहसनम्, यथा,—

श्रमणः श्रावकवध्वाः सुरतविधौ दशति नाधरं दन्तैः ।
मदिराक्षि मांसभक्षणमस्मत्समये निषिद्धमिति ॥

संक्षिप्तिका, अवपातः, वस्तूत्थापनं, संस्फोटः इति चत्वारि आरभट्यङ्गानि ॥

तेषु जालेन्द्रजालनेपथ्यादिभि वस्तुसंक्षेपः संक्षिप्तिका यथा,—

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ ।
जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः ॥

भयादिभि विद्रवादिकर्मानुप्रवेशनिर्गमनमवपातो यथा,—

मृगरूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः ।
नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयम् ।

अविद्रवः सविद्रवो वा सर्वरसभावसमासो वस्तूत्थापनं यथा,—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।
आतङ्काद् विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्त्तताम् ॥

नानास्त्रयुद्धनियुद्धादिभिः ससंरम्भसंप्रहारः संस्फोटो यथा,—

स्पृष्टा येन शिरोरुहेषु पशुना पाञ्चालराजात्मजा
येनास्याः परिधानमप्यपहृतं राज्ञां गुरूणां पुरः ।
यस्योरःस्थलशोणितासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवान्
सोऽयं मद्भुजपञ्जरे निपतितः संरक्ष्यतां कौरवाः ॥

नर्म, नर्मस्फिञ्जः, नर्मस्फोटः, नर्मगर्भ इति चत्वारि कैशिक्यङ्गानि ॥ तेषु स्थापितशृङ्गारं वचः विचेष्टितं वा सपरिहासं नर्म यथा,—

वयं तथा नाम यथात्थ किं वदाम्ययं त्वकस्माद् विकलः कथान्तरे ।
कदम्बगोलाकृतिमाश्रितः कथं विशुद्धमुग्धः कुलकन्यकाजनः ॥

प्रथमसम्भोगे नवावस्थानं सम्भोगाश्रयवाक्यादिकर्म नर्मस्फिञ्जः यथा,—

प्राप्तासौ वृषपर्वणः प्रियसुता सङ्केतखण्डे नवे
दृष्टिः सेयमनन्तदाऽद्भुतमयी गात्राणि मे सिञ्चति ।
किं जानासि विनोदयिष्यति मनः सम्पन्नमेवाद्य मे
दुर्वातेरव निवर्तयिष्यति न भोस्तां देवयानीं प्रति ॥

आविर्भूताभिलाषानुभावयोः अकाण्डसम्भोगभङ्गः नर्मस्फोटः यथा,—

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान् वैदर्भि पश्यानुमता मयाऽसि ।
एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥

कार्यहेतोः स्वरूपविज्ञानादिप्रच्छादनं नर्मगर्भः यथा,—

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक् ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥

उत्थापकः, परिवर्तकः, संलापकः, संघात्यक इति चत्वारि सात्वत्यङ्गानि।
तेषु परम्परीभूयार्थेषु उत्थापनं उत्थापकः यथा,—

प्रहर मम तु कायं प्राक्प्रहारप्रियोऽहं
अपि तु कृतविघाते किं विदध्याः परस्मात्।
झटिति विततवह्निज्वारभास्वत्कुठार-
प्रविघटितकठोरस्कन्धबन्धः कबन्धः ॥

प्रस्तुतार्थत्यागादन्यार्थभजनं परिवर्त्तकः यथा,—

मुनिमभिमुखतां निनीषवो याः समुपययुः कमनीयतां गुणेन।
मदनमुपदधे स एव ताभ्यो दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ॥

सदसि नानावाक्यैः मिथोऽधिक्षेपः संलापकः, यथा,—

कथमपि न निषिद्धो दुःखिना भीरुणा वा
द्रुपदतनयपाणिस्तेन पित्रा ममाद्य।
तव भुजबलदर्पाद्ध्मायमानस्य वामः
शिरसि चरण एष न्यस्यते धारयैनम् ॥

कार्यमन्त्रानुभावदैवादिभिः संघातभेदः संघातकः यथा,—

अपश्यद्भिरिवेशानं रणान्निवदृते गणैः।
मुह्यत्येव हि कृच्छ्रेषु सम्भ्रमाधिगतं मनः ॥

चतुर इत्यनेन शास्त्रीयलौकिकव्यवहारवेदिनो नायकस्य धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यमुच्यते। उदात्त इत्यनेन आशयविभूत्योराभिजात्ययौवनादीनां चोत्कर्षः प्रकाश्यते। चतुर्वर्गफलं प्रबन्धं को वा न बान्धवीयति इत्यनेन श्रोतॄणां रामादिवद्वर्त्तितव्यं, न रावणादिवदिति विधिनिषेधनिबन्धनस्य प्रबन्धस्याभीष्टतमत्वमाख्यायते। सुखं प्रतिमुखमित्यादिना तु पञ्चाङ्गं प्रबन्धशरीरमभिधीयते। तदङ्गानि च उपक्षेपपरिकरादीनि चतुःषष्टिरपि सुखादिष्वेवान्तर्भवन्ति। यतः तत्तदेव पञ्चसन्धिकमपि वाक्यं प्रबन्धव्यपदेशमासादयति। तद्यथा,—

कथमपि कृतप्रत्यासत्तौ प्रिये इति मुखं, स्खलितोत्तरे इति प्रतिमुखं, विरहकृशया कृत्वा व्याजं प्रजल्पितमश्रुतम् इति गर्भः, असहनसखी-श्रोत्रप्राप्तिप्रसादससम्भ्रम-विवलितदृशा इति विमर्षः, शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं (मुक्तः) इति निवर्हणम्। एतेन प्राचीनप्रबन्धार्थेऽपि एक-वाक्योक्तेन प्रबन्धत्वमित्याख्यातं न भवति॥ तद् यथा,—

तुरगनिचयव्यग्रानूर्वीभिदः सगराध्वरे
कपिलमहसा रोषात् प्लुष्टानपि प्रपितामहान्।
अगणिततनूतापस्तप्त्वा तपांसि भगीरथः
भगवति तव स्पृष्टानद्भिश्चिरादुददीधरत्॥

अविततमसंक्षिप्तम् इत्यनेन विस्तारभीरूणां कथारसविच्छेदशङ्किनाञ्च चित्तमावर्जयते। अव्यान्तरैः इत्यनेन वृत्तान्तैराश्वासकादिपरिसमाप्ति-रिति परिश्रान्ताः श्रोतार आश्वास्यन्ते, स्वर्गादिसन्निवेशादिवत् सन्दर्भे च आश्वासादयो विभाव्यन्ते। पुरोपवनेत्यादिना च देशकाल-पात्रसम्पदुपवर्णनात् आलम्बनोद्दीपनविभावाः कथ्यन्ते। उद्यान-सलिलक्रीड़ाद्युपलक्षणेन कामिनीनां दिवाचेष्टाः, मधुपानं रतोत्सव इत्यनेन च रात्रिचेष्टा उच्यन्ते, विप्रलम्भा इत्यनेन चत्वारोऽपि प्रथमानु-रागादयः परामृश्यन्ते। विवाहो इत्युपलक्षणेन प्रथमानुरागो, विवा-हान्तो मानः, प्रेमान्तः प्रवासः, सङ्गमान्तः करुणः, प्रत्युज्जीवनान्तः प्रबन्धः कर्तव्यः इत्युपदिश्यते। मन्त्रदूतेत्यादिपुरुषकारायत्तसिद्धिसूचनेन दूरमतादिनिरासात् नायकस्य सत्वोत्कर्षः प्रकाश्यते। नावर्णनं नगर्यादे-र्दोषाय इत्यादिना तु पुरुषार्थासन्नोपकारित्वेन शैलर्तूद्यानचन्द्रोदयमधु-पानरतोत्सवादीनां मन्त्रदूतप्रयोगातिनायकाभ्युदयादीनाञ्च नियमेन प्रयोगः, शेषाणान्तु प्रबन्धशरीरानुरोधेन इति प्रतिपाद्यते। गुणतः प्रागु-पन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम्। निराकरणम् इत्यनेन गुणवता भाव्यं न गुणद्वेषिणेति ज्ञाप्यते। वंशवीर्य(इत्, १३८)श्रुतादीनि इत्यादिना पुराभिजात्यौज्ज्वल्यशौटीर्यवीर्यादय एव शत्रो वर्णनीयाः न त्वपकृ-

दहेतवोऽन्याययत्राविरणाविनयादय इति प्रतप्तायप्रते। धिनोति न इति तु अयमेव पक्षः अयानिति ग्रन्थकारेण स्वाभिप्रायः प्रकाश्यते।

इति विगदितभङ्ग्यानङ्गसर्वस्वमेतद्
विविधमपि मनोभिर्भावयन्तोऽस्य भेदम्।
तदनुभवसमुत्थानन्दसम्मीलिताक्षाः
परिषदि परितोषं हन्त सन्तः प्रयान्तु ॥

यावन् मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलभृति स्वर्वाहिनी धूर्जटेः
यावद् वक्षसि कौस्तुभस्तबकिता लक्ष्मी र्मुरद्वेषिणः।
यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजयप्रौढं धनुः कौसुमं
भूयात् तावदियं कृतिः कृतधियां कर्णावतंसोत्पलम् ॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणा-
लङ्कारे रसविवेचनो नाम पञ्चमः परिच्छेदः समाप्तः।

शुभमस्तु ॥

१।१८. 'अजिघ्रायकीयिषन्' घ्रायकं कर्तुमैच्छन्; 'सस्ति' स्वपिति; कंशंशब्दौ जलाशयवाचिनौ (पा० ५।२।१३८); 'धरिष्यति' सेत्स्यति.

२।५ 'वर्वर्ष्यादयो वृषध्वपफुल्लकानां यङ्लुकि रूपाणि.'

५।१५ "आभो मैथुनं ... ... पेलशब्दो मुष्कयोः प्रसिद्धः."

६।२२ "गण्डो व्रणः."

७।१९ कि०. १७. ६१.

८।१२. काकं खादति क्षुधितः कूरं (भक्तं) फेल्लति (? क्षिपति) निर्भरं बद्धः। श्वानं गृह्णाति कण्ठे टुक्कायति (? निवारयति) मज्जारं स्थविरः॥

८।१७ आवर्ज्य पीड्यते (ताड्यते) यथा कुक्कुरो नाम ("कुक्कुरी नाम शब्दः 'प्राकाम्ये'" ?) मम भर्ता। प्रेक्षत राजकुलकर्मकराः, अथवा कस्य क्रन्दामि॥

९।१९ संहतचक्रवाककयुगा विकसितकमलमृणालसंछन्ना।
वापी वधूरिव रोचनाविलिप्तस्तना सुखयति॥

९।२० अभिनवमनोहरविरचितवलयविभूषा विभाति नववधूः।
कुन्दलतेव समुत्फुल्लगुच्छपरिणीयमानभ्रमरगणा॥

१०।८ शैलसुताबद्धार्धं मूर्धाबद्धभुजगशशिलेखम्।
शीर्षपरिष्ठितगङ्गं संध्याप्रणतं प्रमथनाथम्॥

११।४ असितर्तेः कृष्णवर्त्मनः अग्नेः तुक् अपत्यं कुमार इत्यर्थः।
स्वःक्षिता दिवौकसाम्।

११।१० काव्य० १।

१३।२०. भ० । ४. ४. १४।५,८ शि० । ३. ११-३.

१४।२६ कारयित्वा चौरं ग्रामप्रधानः (देशी. ३।२९) मज्जित्वा अजिमितः (अभुक्तवान्)। नक्षत्रतिथिवारान् ज्योतिष्कं प्रष्टुं चलितः॥

“।२० विवाह्य नववधूः श्वाशुरकं (श्वशुरगृहं) दोलिकया नीयमाना।
रोदिति देवरस्तां संस्थापयति पार्श्वेन व्रजन्॥

१५।५ खाद विषं पिब मूत्रं नीयसे मार्यत्रा पततु ते वज्रम्।
दन्तखण्डितस्तनी छिन्ना सुतं शपति माता॥

१५।२१ नमत हरं रोषानलनिर्दग्धमुग्धमन्मथशरीरम्।
विसृतनितम्बनिर्गतगङ्गास्रोतसमिव हिमवन्तम्॥

१६।८ कोलाः खनन्ति मुस्ताः गृध्राः खादन्ति क्षतकमांसानि।
उलूका घ्नन्ति काकान् काका उलूकानपि वारयन्ति (क्षिपन्ति)॥

१७।१९ सुरभिमधुपानलम्पटभ्रमरगणाबद्धमण्डलीबन्धम्।
कस्य मनो नानन्दयति कूर्मपृष्ठस्थितं कमलम्॥

“।२३ पट्टांशुकोत्तरीयेण पामरः पामर्यत्राः प्रोञ्छति।
अतिगुरुककूरकुम्भीभरेण स्वेदार्द्रितं वदनम्॥

१९।१५ शि० ।३. ८.—“।२० श० ।२. ६.

२०।८ कु०. ५. १४.—“।१७ र०। १. १.

२२।२३ शि०। १४. ६६.—२४।६ वी०। १।५५. २५।१७ अम०। १६.

२६।८ वि०। २।७.—“।१५ रत्न०। २. २०.

“।२२ बा० रा०। ६. ३४.—२७।५ वाम०। २०. ६.

२७।१९ श०. ७. १२.—२८।७ वी०। २. १४.—“।११ कु०। ६. ८२.

२८।१६ वाम०। १९. २१.—२९।६ श०। २. १३.

२९।११ वाम०. १९. १६.—३१।१५ वाम०. १९. २६.

३२।२२ “नाशाः राक्षसाः”.—३३।३ शि०। १०. ९०.

३३।९ many read खातयः for खादयः and स्फार्त्तं for स्फार्तं।
काव्या० ३. १११.

“।१६ शि०। १. ९२.—“।२१ शि०। १०। ६४. ३४।९ र० १३।१.

३४।१६ अस्मादृशा अपि कवयः हरिचन्द्रशालप्रमुखा अपि।
मण्डूकमर्कटा अपि खलु भवन्ति हरयः सर्पसिंहा अपि॥

"।२२ मयूरः कलापे यं वहति तस्य नाम्नः सदृशनामा ।
उच्छीर्षात् पादान्तगतो नु नक्तं यथा नौका ॥
"जित्थनाव इति पाठे जितनौक इत्यर्थः" ।

३५।४ कु० । १. २७.

३५।१२. शि०।१६. २.—"।१८. कु०।६. ३६.—३६।६. कु०।३. १६.

३७।५. वे०।१. ६. ३८।७. वी०।१।३५.—"।१४. मा, मी०।४।१८.

३८।२१. 'नगेट्' (श्)=हिमालयः; भेट्=भा+ईट्=चन्द्रः; उग्रवक् (च्) =सूर्यः; भ्रुट् (द्रुह्)=द्रोहकारि; अप्+सट् (ह्)=जलजम्.

४१।७. "हातो इति महाराष्ट्रभाषया प्रश्नकाकुः, अयं स इत्यर्थः"; 'दीसइ सच्च" दृश्यते सत्यम्; 'ए दूए किअलेउ' अनेन व्याजेन कृतः, 'दूअं व्याजः'— पच्छाए इत्यपरः पाठः पश्चादेष इत्यर्थः; 'एसे सच्च, जिवोसु;' एवं सत्यं जीवितः

४२।१६ शि० ।२.४४.

४४।११ यथा स्नातुमवतीर्णं आर्द्रीभूतमुक्तासितमंशुकाच्छान्तम् ।
तथा च स्नाता भवसि त्वं स्वच्छे गोदानदीतोये ॥

४६।१. 'न्यच्चेण' परशुरामेण सामस्तोत्रनेति रत्नेश्वरः.

"।२१. वे० ।३. २८.—४७।३. वाम०. १५. १२.—"।९. शि० ।२. ६८.

४८।११. मा० मन०।५।३०।

"।२०. कुतो लभ्यते पथिक स्रस्तरकं (प्रस्तरतं) अत्र ग्रामणीगृहे ।
उन्नतपयोधरान् प्रेक्ष्य पुनर्यदि वससि तदा वस ॥

४९।१४. पाणि०।२।१।५५.—५०।२०. अम०।२.

५१।१३. शि०।१६।५२.—५२।२. दश०.—"।९. चौर० ।११.

५४।८. शि०।२।६१.—५७।१७. श०।३।१८.

'।२०." श०।३।१९. तव न जाने हृदयं मम पुनर्मदनो दिवा च रात्रिं च ।
निष्कृप तपति बलवत् त्वयि युक्तमनोरथानि अङ्गानि ॥

"।२३. वेणी० ३।१ शतं मानुषमांसभारकाः कुम्भसहस्रं वसाभिः सञ्चितम् ।
अनिशं च पिबामि शोणितं वर्षशतं समरो भविष्यति ॥

५८।१. प्रणमत प्रणयप्रकुपितगौरीचरणाग्रलग्नप्रतिबिम्बम् ।
दशसु नखदर्पणेषु एकादशतनुधरं रुद्रम् ॥

"।४. त्वमसि मया चूताङ्कुर दत्तः कामस्य गृहीतधनुषः ।
युवतिमनोमोहनसहः पञ्चाभ्यधिकः शरो भव ॥ श० ६।२.

"।७. गृहाणानुकम्प्य पिब दुग्धं कुतोऽस्माकं तक्रम् ।
पुत्रकमस्तके हस्तो यदि दधि जन्मन्यपि जातमासीत् ॥

"।११. जयति तमालीयमाना गिरितनया प्रणयिकल्पलता ।

"।१४. "अकट आश्चर्यं; गुमटो मनोज्ञा"; 'कोइलो लवइ' कोकिलो लपति ; वाइ अ = वाति च ; "निवारय वारकम्पून्यः ; अला आगतः ; जाङदा यामः ;" कर्णं कार्यम्.

५९।६. "गोसे = प्रभाते ; तिरिञ्छिरिञ्छोली = कमलरजःपङ्क्तिः ;
तल्ल = अल्पसरः ; तुहे = (तोये) ; विवञ्जिदा = प्रसारिता."

"।१०. मुग्धे ग्रहणकं (रतमूल्यम्) गृहाण त्वं धारय मुद्रां निजे हस्ते।
निश्चयः सुन्दरि तवोपरि मम सुरतस्पृहाऽस्ति ॥

६०।२२ र० । ८ । ६७.

६१।८ कि० । १२ । १.—"।१२ कि० । २।१.—"।१८ वाम० । ६. ४.

"।१९ काद०.—"।२२ मा० मा० । ३. १६.

६२।१ मा० मा० । २. ११.—"।२२ कु० । ५ । ४.

६३।२१ वाम०.—६४।३१ वे० । ३. २८.—६६।२ मेघ० ।२. ४९.

६८।९ उ० । १ । ९.—२३. श्रि० २. ४०.

६९।५ श० ४ । १९.—७१।१९ तमङ्गः वलोकप्रान्तः, हे० ४।७७.

७२।१ श्रि० । ४. १०.—"।४ मेघ० । १. ५.—"।२५ श्रि० । २।१६.

७३।६ विक्र० । २ । ३.—"।२५ म० ना० । ३. ५.

७४।१९ शुक्येव जानाति शुकप्रलपितानि कीरसंलापिनी ।
कीरभाषां सुष्ठु सा न खलु रेऽहं भ्रष्टशुकी ॥ कणइल्ल-कुल्ल-कीर-पूस-वाआदाः शुकनामानि॰।

७५।१५ कु० ६. ३.—७६।७ विक्र० ४ । ३२.

७६।१२ एकस्मिन्नप्यि श्रावणः अन्यस्मिन् भाद्रपदः

माधवो मन्दीतलसरे गणडस्थले प्ररत् ।

अङ्के ग्रीष्मः सुखासिका तिलवने मार्गशीर्षः

मुग्धाया मुखपङ्कजसरसि वासितः शिशिरः ॥

७७।२६ अत्यन्तरमणीयम् अस्माकं ग्राममत्र मण्डनीभूतम् ।

लूनं तिलवाटीसदृशं शिशिरेण हतमब्जिनीषण्डम् ॥

७८।२४ विक्र० । ४ । ४४.

७९।१५ एतावन्मात्रस्तनी एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्याम् ।

एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रै र्दिवसैः ॥

८०।१४ वे० । ३।५.—८२।१२ शि० । ४ । ६.—"।१५ कि० ।५। ७ ।

"।१८ कि० । ५ । २.—"।२४ भ० । १० । ११.

८३।३ तीर्थेन रजसा तनुः तन्वी । कुत्रकोः द्यावापृथिव्योः समे लावण्याकर ।

"।५ सीमासी सीमायामासनशीलः ; परिसरसरणौ प्रान्तमार्गे ।

८३।१० विश्वत्+आमक्त+सारस ; सारसे सरःसम्बन्धिनि ; कुरुते कुत्सितरुते ।

"।१४ काव्या० । ३ । ११.—"।१७ शि० । ६ । ४ ।

"।२० कि० । १५ । ३.—"।२५ शि० । ६ । ३ ।

८४।२ सभाः सदीप्तिः । "।५ काव्या० ।३।३६ ।

"।८ कावरा० ।३।३९.—"।११ कावरा० ।३।४२ ।

"।१५ काञ्चि (?)—'केन पानीयेन अञ्चनशीला' ; १८. मदनदारुणः मदनकाष्ठैरत्र ; मुद्रा+अरुणत् ।

"।२१ कावरा० ।३।४१.—"।२४ भ० । ११ । १५ ।

८५।१ शि० ।४।३६.—"।४ भ० । १० । १७ ।

"।१२ कावरा० ।३।२६.—"।२० शि० ।४।६० ।

८६।६ भ० ।१०। ६.—"।८ काव्या० ।३।४५.—"।१९ काव्या० ।३।४०।

८७।१३ विगतं पक्षिगमनम्, लज्जितं भ्रष्टम् ; अप्रमद्दा हर्षशून्याः ; आमहता आधिग्रताः ; अरणं संग्रामवर्जितम् ; समयात् दैवात्.

"।१८ धवो वृक्षविशेषः ; विः पक्षी ; अना स्त्री ; नौ आवयोः ,अवन्धु मनुम् ; छिनं तनोतीति छिन्नतना ; अनाननेन मुखशून्येन स्वेन आत्मना स्वनाना शब्दायमाना ।

८७।२५ मत् + एनसा ; न + ह्रयते ।

८८।४ काव्या० ।३।४८.—"।१६ कि० । ५ । २७ ।

"।२३ शि० । ४ । ११ ।

८९।८ हे जयन्ति ये ते देहं सदा नमस्यन्ति ते जयन्ति । हे भवानि भतः भवान्यतः भवं विना सदादेहं (सत् + आदा = ग्रहणं + ईहा = चेष्टा) अनं प्राणान् अस्यन्ति ॥

८९।१४ लोकानाम् आधीन् ईरयति दूरीकरोतीति लोकाधीरा ; स + इना = सेनापतिसहिता असन्ना अवसादरहिता सन्ना वा आसन्ना निकटवर्त्तिनी आरं अरिसमूहम् ।

९०।४ काव्या० ।३।७२.—"।१४ शि० ।६।२० ।

"।१९ काव्या० ।३।५७ । २२ । एणनेत्रा हरिणनयना ।

"।२५ काव्या० ।३।६२ । ९१।३ काव्या० ।३।५८.—९१।६ "।३।५९ ।

९१।९ अति + अलिम + आलया ; स्वानमा सुखेन आनम्या का तया उपगीतया अलिमालया कान्तं न नमति ।

"।१४ पतत्रिकूटाः पक्षिसङ्घाः ; अनेकपाः हस्तिनः तेषाम् अदभ्रम- दभ्राः उत्कटमदभराः शालाः वृक्षाः यस्मिन् तम् ।

"।१७ कि० ।१५।५० । "।२० काव्या० ।३।५६ ।

९२।१ स + भास + माजा ; स + हसा ; पराग (कालुष्य) + अत् ; सभा + असमाना ; स + भासमाना ; स + भा + समाना ; सहसा (मार्गशीर्ष) + पराग + अत् ; सह + धा ; अपर + अगात् (पर्वतात्) सहसा परागात् ।

९२।४ (1) प्रवृष्ट (वनं प्रति), अदभ्र + मद + चलत् + वि (पक्षि) + पराजित + मूढ़ (बाल) + वि, मलं, अक्षि + तत + रङ्कम् (श्यामं) विरसं (रसाहीनं), सदा + तिमि + श्रितं, प्रतीतेन प्रख्यातेन शिखिना चरितेन भक्षितेन वनं जलं यस्य तत्।

(2) प्रवण + मद + भ्रमत् + अचल + द्विप + राजितं, अद + विमल + मञ्जित + तरङ्गं; विरसं (लवणं), सत् + आति—(पक्षिविशेषः) + शिश्रितं, अ + चुम्रत + धाम, प्रतीतैः प्रत्यागतैः शिखिभिः मयूरैः चरितवनम्।

"।७ काव्या० ।३।७१.—९६।१३ कु० ।५।२४.—"।२२ कु० ।५।८।

९७।१ कु० । ५ । ५५.—९८।१८ शि० । ४ । १४ ।

१०१।१३ आस्कन्दता (व्याप्नुवता) नभो मही च तडिद्दुधापितदिशा दुन्दुभिगम्भीररवं दुन्दुभितमुम्बुवाहेन ॥

"।१८ प्राप्ताश्च शीकराहतधातुशिलाजलनिषण्णराजितजलजम्। सह्यं निर्झरप्रहसितदरीमुखनिर्मथितमदिरामोदम् ॥ रावण० ५६। निक्रान्त—निष्क्रान्त for निम्नक्षिप्त in some.

"।२२ शि० ।४।२३.—१०५।३ र० ।७।२५.—१०७।१६ र० ।१८।१।

१०८।१८ कर्पू० २।११. परं जयोत्स्ना उष्णा गरलसदृशश्चन्दनरसः, क्षतक्षारो हारो मलयपवना देहतपनाः। मृणाली बाणाली ज्वलति च जलार्द्रा तनुलता, वरिष्ठा यद् दृष्टा कमलवदना सा सुनयना ॥

१०८।२४ पारासिन्धू नदीभेदौ।

१०९।१४ धूमायते धूमकलुषे ज्वलति ज्वलदाकृष्टजीवाबन्धे। प्रतिरवप्रतिपूर्णदिशि रसति रसच्छिखरे धनुषि नभस्तलम् ॥ रावण० ५। १९ आकृष्ट for आस्तब्ध।

११०।१३ कि० ८। २६।

११२।११ उदधे येशसा यशः धैर्यं धैर्येण गुरुतया गुरुताम्। रामः स्थित्यापि स्थितिं भणति रवेण च रवं समभिकामम् ॥ रावण० ४।४३।

११४।१२ दश्कु०। १.—"।१८ र० ।८।३९.—११५।१२ मा० मा० ५।१०।

११६।१० शि० १८।३—"।१३ काव्या० ।३।८३—"।१६ शि० ।१८।६६।

"।१८ कि०। १५ । १४।

"।२२ कः, खगौघम् अश्नुतीति खगौघक्, न चित' छिनत्तीति चिच्छ' ओजो यस्य सः, भ्रमति अत्तीति भान्, सः, अटीठाम् भटानाम् वाभकानां ईट् ईश्वरः, अडंढणः अचपलः, तथा उदधीन् पफर्व पूरयामास ? अभीः, भयः, अरिल्लां खलु च्छेदनीनाम् आशिषां सङ्गः।

११७।३ सामधामधनिनां धाम्नः तेजसः साधिका। अपपापान् निष्पापान् पाति।

११८।७, १८, २२, २५ काव्या०। ३।८१—८६—८५—८४।

"।१३ ऊनः ईश्वरः; ईजः कामः; ऊला पृथिवी; रैदः कुवेरः।

"।१३ हे सारसई निशीथाभिसरणसाहसिक सासवा आस्वादितमदिरा साररोमा उत्कृष्टरोमाञ्चशालिनी, सहसा हास्यसहिता त्वा त्वामेति॥

१२०।८ "गीर्वाणसुभटः कश्चिद् युयुत्सु दैत्यसेनया।

तत्कालसत्तसान्निध्यां मायादेवीमपूजयत्॥

व्याजो माया, सैव वागभिधानं यस्याः सा माया मह्यं रचाऽस्तु। रातं दृष्टमवद्यं दोषबहुलमधिराजत्रमवद्या आधयो यत्र तादृशं वा राजत्र यस्याः सा विशिष्टं सरणं विसरस्तं राति प्रयच्छति स रसोऽर्थाद् वीरस्तं वेत्ति या, छ्मायां भूमावपकारः पुत्रकलत्रादिरूपो यस्या इति गमकत्वाद् बहुव्रीहिः राका पूर्णिमा द्वादशवर्षदेशीयकन्यारूपा या, पद्माभः शरीरसंलग्नः शेषः सर्पो यस्याः, नयनं नीतिं नयति यत् नयनं दृष्टि ज्ञानं तदेव स्वमात्मा यस्याः, खे व्योम्नि यातीति खया। खव्यो मारो मारणं कामो वा यस्याः सा। रामा रमणीया स्त्रीरूपा वा, व्यस्तं विनाशितं स्थिरत्वं यया, तुहिनं नयति प्रापयतीति नयते डप्रत्यये तुहिननश्चन्द्रस्तस्य नहितु जटाजूटे बन्धयितुः परमेश्वरस्य श्रीः शक्तिरूपा। कं सुखं राति ददातीति करस्तस्य सारभूता दस्युवंसेवा खड्गादिधारेव धारा छेत्री, राधेति देव्याः पौराणिकं नाम, ममेत्यव्ययं भावप्रधानं शिवममत्वं मान्ति

परिच्छिन्दन्ति ये वशिनः योगिनः तेषामपि व्यालविद्यां त्रयिविद्यां अव-तारयतीति या सा'।

१२०।२३ अचोणेन गवा वृषेण, गवि वाचि।

१२१।५ सुरागा श्रेष्ठा, भियं गतानां गणानाम् आरवो यत्र सा, नासेधा परैः अप्रतिषेध्या, वरितारिका आह्वतः कः

" ।८ कि० १५।२२

" ।१२ वाहना सेना, अनमा नतिशून्या, साराजौ श्रेष्ठसंग्रामे, मानासे परेषां मानक्षेपके। राजेभा राजहस्तिनः, भारिणां स्वाम्यर्पितसमरभाराणामुचितचेष्टावतां जनानां ध्वनि यत्रेति क्रियाविशेषणम्॥

१२१।१५ ततः मानवजः आरासः आरवो यत्र।

" ।१८ लासे नृत्ये, राङ्कमलीमसा श्यामा, आलालि लालिमा।

" ।२१ "कलिला गीतादिकरणपटुः, सालाली वृक्षपंक्तिः, सरकेण मधुना अलसा, श्यामाङ्गी, मधुरालापा, सेला स्वादुत्तमा नारीति देशीयकोषः, सह इरया मदिरया वर्तते इति वा रलयोः सावर्ण्यात्। अला भूषयित्री इवधवेति सम्बोधनं रेहह राजते."

१२२।१ सु+काल+वाला (=केशा,) कान्तिल=कान्तिमद्, सस्वा आत्मसम्पद्युक्ता, दर्पिका अभिमानात्मकशृङ्गारवती।

१२२।११ कि० १५।२७ " ।१४ कि० १५।२५

" ।२२ करैः किरणैरासञ्जयतीति, वनात्मक जलरूप चन्द्र, कलासमुराम संधाय कृत्वा, अन्तःस्वच्छतया दृश्यनभोभागनेमिमद्वलयाकारोल्लिखिनो ममागौरीं श्यामां शङ्कां (अपनय।) 'वशेषं' अधीनशङ्करमिति क्रियाविशेषणम्॥

१२३।४ न त्रस्यतीति अत्रसा, अस्पन्दनेन स्थिरेणैनसा कल्मषेण शमिता विक्लवीभूता, भगवन्तमिता सङ्गता।

१२३।१४ जनकाङ्क्ष लोकशिरश्चिह्नभूत, न न गामिकर किन्तु विहरवर-

किरणमेव, जरितानां परिणतानामनारमणं, तमसां बलहानौ सन्ततव्या-पारेणोत्कृष्टम् ॥

१२४।३ हे देवमुख वक्त्र, अनर्घधनौघप्राणनं समुद्रमिव नर्दनं कोलाहलकारम् ।

" । १२ असमा असाधारणी आसिका स्थिति: यस्या:, अमा = सह ।

१२५।३ दूरीरं दूरमपनेयम्, दुःसदना: देवा:, अरतमविश्रान्तम् ॥ नन्दिना नता उमा गौरी, अन्यदपूर्वं धाम तेजो यस्या: ॥

" । १३ सदे उपवने सभयबध्वा खण्डनागिरां निर्भत्सनवचसामविषय: ॥

१२५।२४ रदं नाशकम् ।

१२६।४ कन्दां = विपुलां, उल्लाघो नीरोग:, देवौजसां राज्ञां खण्डयित्री ईहा चेष्टा यत्र तादृशे ॥

" । ८ चन्द्र: कन्दर्पमित्रं विहरणसफलो हारितारप्रबन्ध:

स्वच्छन्दो वन्दनीय: कुवलयदलन: शङ्करे मेलिकारी ।

कन्दोद्दोल्लासलासी जयति शिवशिखामण्डनीभूतखण्ड:

दत्तजत्रोत्स्नाजलौघो विहितनिजरतिं विभ्रमाणां बलेन ॥

१२६।२० नता दिव्या देवा यस्मै, असद् अविद्यमानमरिचक्रं यस्य, (तत: कर्मधारय:) ; शुभानां साम्नां लसनेन भासनशीलाय ; भानि नक्षत्रा-णत्रावरितुं शीलं यस्येति भवरि खं तत् पूरयति तस्मै ; शुभसार उच्छ्रि-तो यो रयो वेगो गमनं तेन भाविने ॥

१२७।४ " लटभं मनोज्ञं ललितं विलासो यस्या: सा."

१२८।१ शी: (शॄ) ; जू: (ज्वर्) ; मू: (मुर्च्छ्) ; तू: (त्वर्) ; मा (माङ् माने शब्दे च) ; का (also क + अन्) ; अमा = (अलक्ष्मी:, also सह) ; सा (सन्) ; सा या (also साऽया) ; मा (मेङ् प्रणिदाने) ; मे नौ: (also मेऽमौ:) (न = औ = द्विवचन) ; विष्णो भोव इति वा अत्वं ;" मे वे मे सम्बोधनानि.

१३१।२५. अम° ६८ ।

१३५।११ यदि देवरेण भणिता खड्गं गृहीत्वा राजकुलं व्रज।
तत् किं सेवकगृध्वा हसित्वावलोकितं शयनम्॥

१३६।१८ कः स योजनबाहुः को दण्डानां द्वे सहस्रे॥

१३८।३ शि॰। १। ४६

"। १६ भद्रं भवतु सरस्वत्याः कवयो नन्दन्तु व्यासादयः
अन्येषामपि परं प्रवर्ततां वरा वाणी छेकप्रिया।
वच्छोम्मी तथा मागधी स्फुरतु नः सा किं च पञ्चालिका
रीतो विलिखन्तु काव्यकुशला ज्योत्स्नां चकोरा इव॥ कर्पू॰ १।

१३९।१ उ॰। १। १

"।८ पदपीडितमहिषासुरदेहैः भुवनभयलावकप्रशिलेखैः।
सुरसुखदात्ववलितधवलाद्यैः जयति सहासं वदनं महालक्ष्म्याः॥

"। १४ खगवधनिमित्तनिर्गतखगेन्द्रशून्यां गुहां निरूप्य।
लब्धावसरो गृहीत्वा मौक्तिकानि गतो व्याधः॥

"।२२ उन्नता पालिः प्रियः पथा याति, प्रेक्षे हसं भवति यदि लोचनवान्॥

१४०।१ सुतवधव्यतिकरं निशम्य दारुणरोषविकृष्टप्रहाररुधिरारुणः।
ज्वलितो जायते नरो रिपुसन्तापनोऽनलसदृशो यदि भवति महारणः॥

"। ५ निशम्य प्रभात् तुरगरवं शूकरी हिंसार्थं हसति।
निजकान्तं दंष्ट्रायुगलेन पुनः पुन र्न च दशति॥

"।८ बिभेषि हरिमुखि अपि भव मां च गले गृहाण सदा।
क्रन्दति रिष्टासुरमारितः कण्ठवलितो न पतिः॥

"। १३ चन्दनधूसरमाकुलितलोचनं हासपराङ्मुखं निश्वासक्लेशितम्।
दुर्मनसां दुर्मनस्कं संक्रामितमण्डनं मानिन्याननं किं तव करस्थितम्॥

१४०।२१ अयि दुर्मनस्क दुर्मनस्क अद्य किं नो पृच्छामि त्वाम्।
न जीव्यते येन विलासः परिक्लिश्यते किमिति जनः॥

१४१। १२ मा॰। मा॰ ११३६, "।१९.वी॰। १। ३५, "। २५ मा॰ मा॰। ५। २८, १४२।५ मा॰.मा॰।१०। ८, १४३।८ कु॰।३। ७०।

" । २० अणपिष्टधूसरस्तनि मधुमदताम्राक्षि कुवलयाभरणे ।
कस्य कृते चूतमञ्जरि पुत्रि त्वया मण्डितो ग्रामः ॥

" । २५ श्रि० । ५ । १५

१४४।६ सखिभिर्भण्यमाना स्तने लग्नं कुसुम्भपुष्पमिति ।
मुग्धवधूर्हसते प्रस्फोटयन्ती नखपदानि ॥

१४६।१७. कु० । १ । ३१

" । २३ नमत अविष्ठिततुङ्गम् अप्रसारिताविस्तृतम् अनवनतगभीरम् ।
अप्रलघुकपरिश्लक्ष्णमज्ञातपरमार्थप्रकटं मधुमथनम् ॥ रावण० १. अवड्ढिअ = अवर्धित for अविट्ठिअ ।

१४७।८ कु० । १ । १० ; १४८।८ अ० ।६। ३४ । १४८।५ र० ६।१२ ।

१४८। १५ श्रि० ११७०, १५०।६ कि० १५।२८, "।१२ कु० ।२। ४६ ।

१५२।४ र० ।१८।४८, "।८ र० ।४। ४ ।

१५३ । ५ अम० ३० ; १५४।२ मे० । २ । ७ ।

१५५।३ पीनस्तनदुर्ग्राह्यं यस्य भुजयन्त्रनिष्ठुरपरिगृहीतम् ।
रिष्टस्य विषमवलितकण्ठं दुःखेन जीवितमतिक्रान्तम् ॥ रावण० ३ ।

" । १३ र० । ६ । १२, " १८ र० । ६ । ८१

१५६ ।५ व्याकुलता प्रतिवचनं न ददाति रुष्यति एकैकस्मिन् ।
आर्या वस्त्रेण विना प्रदीप्यमाने नदीकच्छे ॥

"११ श्यामायाः श्यामलतया अर्धाक्षिप्रलोकमुखशोभा ।
जम्बूदलकृतकर्णावतंसः भ्रमति हलिकपुत्रः ॥

" १७ कि० । ८ । १४

१५७।१० प्रौढमहिलानां यत् यत् सुशिक्षितं तद् रतये सुखयति ।
यद् यदशिक्षितं नवबधूनां तत् तद् रतिं ददाति ॥

१५८।७ र० । ११ । ४५, " । २१ मे० । १ । ४७ ।

१६०।४ कि० १६। २३, "।८ मे० । १ । २३

" ।१७ मे० । १ । ५२ ॥

१६१।६ मे० । २ । ३४ " । १८ कु० । १ । ४२ ।

" । २४ उद्धर्ष: पिवति जलं यथा यथा विरलाङ्गुलिच्चिरं पथिकः ।
प्रपापालिकाऽपि तथा तथा धारां तनुमपि तनूकरोति ॥

१६२।५ गोदाविषमावतारच्छलेन आत्मा उरसि अस्य मुक्तः ।
अनुकम्पानिर्दोषं तेनापि सा गाढमुपगूढ़ा ॥

" । २५ धि० । १।२२, १६३।८ धि० ।११।६४ ।

१६३।१६ यस्तस्याः अधररागः रात्रौ उद्वासितः प्रियतमेन ।
स एव दृश्यते प्रभाते सपत्नीनयनेषु संक्रान्तः ॥

" । २१ कि० ।७। ३५, १६४।८ कि० । ८।६० ।

१६५।१८ मु० । १ । २१

१६६।७ न पुन र्वरकोदण्डदण्डके पुलिश्मानुषेऽपि एवमेव ।
गुणवर्जिते न जायते वंशोत्पन्नेऽपि टङ्कारः ॥

१७०।५ कि० ।२। ५४, १७१।२ मा० मा० । १ । ३५

"।२२ मोहविरमे सरोषं स्थूलस्तममण्डले सुरबधूनाम् ।
येन करिकुम्भसम्भावनया दृष्टिः परिस्थापिता ॥

१७२।३ हसितं सहस्ततालं मुग्धवटमुपगतैः ।
पथिकैः पत्रफलसदृशे उड्डीने शुकव्राते ॥

"।१८ स मुग्धमृगो मृगतृष्णिकाभिः तथा दूनो हताशाभिः ।
यथा सद्भावमयीनामपि नदीनां पराङ्मुखो जातः ॥

"।२३ वि० ४।६६, १७३।५ धि० ।३ ।५१, १७४।२ वि० ।४ । १७ ।

१७५।१६ वि० ।१।८, १७५।२४ म०।२।१०, १७६।५ मे० । १ । १४ ।

१७६।१२ कि० ।१८।८, "।१७ कि० । १६।१८, १७८।१८ म० ।६। ७ ।

१७८।२३ उ० । २।२७, १७६।५ म० ।६।२३, "।१५ उ० ।३। २८ ।

"।२४ गृहाण प्रलोकय द्रुमं विकसितवदना प्रियस्य अर्पयति ।
घरिणी सुतस्य प्रथमोद्भिन्नदन्तयुगलाङ्कितवचनम् ॥

१८०।४ सालोक एव सूर्ये घरिणी घरस्वामिनः गृहीत्वा ।

अनिच्छतोऽपि पादौ धावयति हसन्ती हसतः ॥

१८०।१० शालिवनगोपिकाया (?) उज्जीवन्त्याः कीरव्रातान् ।
सर्वाङ्गसुन्दर्या अपि पथिका अक्षिणी प्रेषयन्ते ॥

१८०।१९ गोदावरिस्थितं प्रेक्ष्य यन् न गृहपतिसुतं हलिकस्नुषा ।
आरब्धा उत्तरितुं दुःखोत्तारया पदव्या ॥

१८१।२१ शि० ।१०।३, १८२।१ शि० ।१०।१७, " । १३ कि० ।१३। ३० ।

१८४।८ मा० मा० ।३।४, "।२१ कु०।५।८३, १८६।३ वी०।१। ४५ ।

१८७।२३ कि० ।१०।७ ।

१९१।१ स्वर्गमपारिजातं कौस्तुभलक्ष्मीविरहितं मधुमथनस्य उरः ।
स्मरामि मथनपुरतः अमुग्धचन्द्रं हरजटाप्राग्भारम् ॥ रावण ४।२०

१९१।४ र०।८। ६६, "।१६ म० ।१। २७, १९२।४ मा० मा० । १०।१२ ।

१९२।७ शि०।१४। १५, "।१० कि०।३।५ ।

१९३।२० चन्द्रसदृशं मुखमस्या अमृतसदृशश्च मुखरसः ।
सकचग्राहरसोज्ज्वलचुम्बनं कस्य सदृशं तस्याः ॥

१९४।२ कमलकरा रम्भोरुः कुवलयनयना मृगाङ्कवदना सा ।
कथं नु नवचम्पकाङ्गी मृणालबाहुरपि आतपतीव ॥

१९७।८ र० ६।६०, "।१५ कु० ।१।२५, १९८।२ शि० ।१६ । ५२ ।

१९९।४ शोभेव लक्ष्मणमुखं वनमालेव विकटं हरिपतेरुरः । कीर्तिरिव पवनतनयम् आज्ञेव बलानि अस्य विलगति दृष्टिः ॥ रावण० १।४८ ।

२००।९ शि० ।३। ८ ।

२०३।८ व्यवसायरविप्रदोषो रोषगजेन्द्रदृढशृङ्खलाप्रतिबन्धः । कथं कथमपि दाशरथे र्जयकेशरिपञ्जरो गतो घनसमयः ॥ रावण० १४ ।

२०५।३ प्रस्फुरितोष्ठदलं तत्क्षणविगलितरुधिरमधुविच्छायम् ।
उत्खुडितकण्ठनालं पतितं स्फुटदशनकेशरं मुखकमलम् ॥

"।१३ स कुम्भकर्णप्रतिवचनदण्डपरिघट्टितामर्षघोरविषः ।
गलितांशुकनिर्मोको जातो भीषणतरो दशाननभुजगः ॥

२०६।१७ शोभते शिशुचन्द्रकिरणो गगनसमुद्रे रजनिवेलालग्नः। तारामौक्तिकप्रवरः स्फुटविघटितमेघशुक्तिसम्पुटविमुक्तः॥ रावण० २२ संपुट for समुद्र।

"।२४ वनराजिकेशहस्ताः कुसुमायुधसुरभिसञ्चरद्ध्वजपटाः। शशि-करमुहूर्तमेघास्तमःप्रतिहस्ताः विभावयन्ति धूम्रोत्पीडाः॥

२०७।११ श० ।२।११

"।२४ रविकरकेसरमिवहं शोभते धवलाभ्रदलसहस्रपरिगतम्।
मधुमददर्शनयोग्यं पितामहोत्पत्तिपङ्कजमिव नभस्तलम्॥ रावण० १७।
२०८।७ दीर्घो दिवसभुजङ्गो रविबिम्बफणामणिप्रभं विकसन्।
अपरसमुद्रमुपगतः मुञ्चन् कञ्चुकघर्मनिवहम्॥ रावण०।

"।१६ धूतमेघमधुकरा घनसमयाकर्षितावनतविमुक्ताः। नभःपादप-शाखाः निजावस्थानमिव प्रतिगता दिवसाः॥ रावण० १९।

"।२३ पीनपयोधरलग्नं दिशां प्रवसज्जलदसमयवितीर्णम्।
सौभाग्यप्रथमचिह्नं प्रत्नायति सरसनखपदमिव इन्द्रधनुः॥ रावण० २१।
२०९।१६ र० । ३।६

"।२३ सकलोद्द्योतितवसुधे समस्तजीवलोकविस्तृतप्रभावे। तिष्ठति न चिरं रवाविव विधन (विभात) पतितापि मलिनता सत्पुरुषे॥

रावण० ३। ३१।

२१०।२ र० । ५।३७

"।७ अव्यवच्छिन्नप्रसृतः अधिक मुत्तावैति स्फुरितसूर्यच्छायः। उच्छ्वासः सुभगानां विषमस्खलितः महानदीनामिव स्रोतः॥ रावण० ३।१७। सुभडाण=सुभटानां for सुहगाणं।

२१०।१४ विषवेग इव प्रसृतः यद् यद् अभिलेढि बहलधूमोत्पीडः। श्यामलीभवति तत् तद् रुधिरमिव महोदधे र्विद्रुमच्छन्नम्॥ रावण० ५।५०।

"।२१ र० ।६।६७।

२११।६ ततस्तेषां क्षतच्छायं निश्चललोचनशिखं प्रवसत्प्रतापम्।

आलेख्यप्रदीपानामिव निजं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितम् ॥

"।२० कु०। ५।१५; [रावण० ३।४५।

२१२।१६ घरिण्या महानसकर्मलग्नमसिमलिनेन हस्तेन। स्पृष्टं मुखं हस्यते (?) चन्द्रावस्थं गतं पत्या ॥

"।२० रक्तोत्पलदलशोभा तस्याश्चषके सुरभिवारुणीभरिते।
मदताम्रे मनोहरप्रतिमापतिते लोचने च लघ्वी ॥

२१३।२० श्र०, १।१७। २१४।१८ श्र०, १।२७। २१५।११। बा० रा० ३।१७

२१६।२३ कि०। ८।३५—६।

२१७।२२ ग्रीष्मे दावाग्निमसिमलिनानि दृश्यन्ते विन्ध्यशिखराणि।
आशासु प्रवसत्पथिकेम ? भवन्ति नवप्रावृड्भ्राणि ॥

२१८।१ कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम्।
सभ्रमरपद्माघायिणि वारितं वामे सहस्वेदानीम् ॥

"।१० दूरपरिबद्धरागे अवगूहति दिनकरे अपरदिशम्।
असहमानेव किं लीयते प्रियतमप्रतच्चदूषणं दिनलक्ष्मीः ॥

२२०।१८ पल्लवितमिव करपल्लवैः प्रस्फुटितमिव नयनैः।
फलितमिव पीनपयोधरैः आर्याया लावण्यम् ॥

"।२६ देह इव पतति दिवसः कण्ठच्छेद इव लोहितो भवति रविः। गलति रुधिरमिव संध्या घूर्णते केश इव शिरसि च तिमिरम् ॥

२२६।२० मा० मा० ५।१०, २२७।१८ श्र० २। ५।

"। २६ कालाचरदुःशिक्षित बालक रे लग मम कण्ठे।
द्वयोरेव नरकेनिवासः स्वमतं यदि भवति तदा भवतु ॥

२२८।२२ न मुञ्चन्ति दीर्घश्वासं न रुद्यन्ति न भवन्ति विरहक्लिष्टाः।
धन्यास्ता येषां बहुवल्लभ वल्लभो न त्वम् ॥

२३३।६ धैर्येण समं यामा हृदयेन समं मनिष्ठिता उपदेशाः।
उत्साहेन सह भुजाः वाष्पेन समं गलन्ति अस्या उल्लापाः ॥
रावण० ।५।७।

"।११ धैर्यमिव जलसमूहं तिमिनिवहमिव सपक्षपर्वतलोकम् ।
नदीस्रोतांसीव तरङ्गान् रत्नानीव गुरुकगुणशतानि वहन्तम् ॥ रावण०
२३४।१५ मा०, ३।२ ; "।१३ वी० ३।४० २३५।६ शि० । १०।३७.
२३६।५ . शि० । १०।२६ ।. २३६।१२ कु० ५।७१.
२३७।३ मे० ११३८ ; "।१४ र० ११। ; २३८।७ कु० । ५।८२.
२३८।१८ 'सत्यं गुरवो गिरयः को भणति जलाशया न गम्भीराः ।
धीरैरुपमातुं तथापि खलु मम नास्ति उत्साहः ॥
२३९ । ५ किं जल्पितेन दशमुख जल्पितसदृशमनिर्वहन्. स्वभरम् ।
एतावज् जल्पित्वा सारं निधनमन्येऽपि वज्रधारासु गताः ॥
"।११ हन्तुमपि मार्गमाणः हन्तुं त्वरमाणस्यात्मना दशवदनम् ।
किमिच्छसि कर्तुमस्याः भुजगपते प्रियमिति विप्रियं रघुपतेः ॥
"। २४ प्रवुरयुवा ग्रामः मधुमासः यौवनं पतिः स्थविरः ।
भुक्तसुरा स्वाधीना असती मा भवतु किं म्रियताम् ॥
२४०।५ कथं मा चौयतां मध्योऽस्याः कन्दोट्टदलसदृशाभ्याम् ।
अक्षिभ्यां यन् न दृश्यते घनस्तनभरकृतप्रसराभ्याम् ॥
"।२५ गमिताः कदम्बवाताः दृष्टं मेघान्धकारितं गगनतलम् ।
सहितो गर्जितशब्दः तथापि खलु अस्याः नास्ति जीविते आसक्तः ॥
रावण०
२४१।१० कि० । ८।३७.
"।२६ यो यस्य हृदयदयितो दुःखं ददद्‌पि स सुखं ददाति ।
दयितनखदूषितानामपि वर्तते स्तनानां रोमाञ्चः ॥
२४२।७ ते विरलाः सत्पुरुषा ये अभणन्तो घटन्ते कार्यलाभे (कलापे) ।
स्तोका एवं तेऽपि द्रुमा ये अज्ञातकुसुमनिर्गमा ददति फलम् ॥ रावण०
"।१६ श०।३।११ ; २४४।१ त्रि० । ३।१९.
"।११ व्यवसितनिवेदितार्थः स सुग्रीवेण उपगूढः ॥ रावण० ४।५ ।
२४४।१६ पतिता च.........जनकसुता । रावण० ११।५४ for ब

" ।२१ रावण० ६।८१।

" ।२५ धैर्यं हरति विषादो विनयं यौवनमदः अनङ्गो लज्जाम्।
एकान्तगृहीतपक्षः किं अस्तु यद् स्थापयति वयःपरिणामः॥

२४५।४ मध्यस्थितधरणिधरं छिद्यमानसमुद्रमण्डलमुद्वेलम्।
रविरथवेगविगलितं पतितमिव उत्कटाग्रकोटिचक्रम्॥

" ।२६ कि० । ८।१६

२४७।२२ यथा यथा निशा समभ्येति तथा तथा वेपिततरङ्गप्रतिमापतितम्।
किंकर्तव्यविमूढं वेपते हृदयमिव उदधेः शशिविम्बम्॥ रावण० ५।१०.

२४८।१४ उ० । १।४३; " । १८ र० । ६।३५; " ।२२ र० । ६।६५.

२४९।७ कथं कथमपि विरचयसि पदं मार्गं प्रलोकयसि चेतसा विशसि।
चोरवत् कविः पथं लब्ध्वा दुःखेन श्यामेन निर्वहति॥

" ।१२ विकटे गगनसमुद्रे दिवसे सूर्येण मन्दरेणेव मथिते।
नीयते मदिरेव सन्ध्या तस्या मार्गेण अमृतकलस इव शशी॥

" ।१७ रतिखचालाभरणो नलिनीदलस्थगितपीवरस्तनकलसः।
वहति प्रियसङ्गमेऽपि मदनाकल्पप्रसाधनं युवतिजनः॥

२५१।२ मा० । ९।४.

" ।१५ नवपल्लवेषु लोलति घूर्णते विटपेषु चलति शिखरेषु।
तिष्ठति स्तवकेषु वलने वसन्तलक्ष्मीरशोकस्य॥

" ।२५ अनया शरदा शशी शशिनापि निशा निशया कुमुदवनम्।
कुमुदवनेन च पुलिनं पुलिनेन च शोभते हंसकुलम्॥

२५४।५ मे० । २।२. २५६।२०—२ कु० । ४।२५—४.

२५७।१ रतजल्पिते यशोदया।
लज्जामुखमपिताक्षं निभृतं हसितं व्रजवध्वा॥

२५८।८ तद् दयिताभिज्ञानं यस्मिन्नप्यङ्गे राघवेण न निहितम्।
सीतापरिमर्षेणेव वूढं स्तनोपि रोमाञ्चः॥ रावण० ४१।

" ; १२ · विच्छर्दितरसातलेनापि विषधरपतिना अदृष्टमूलच्छेदम्।

अप्राप्ततुङ्गशिखरं त्रिभुवनहरणप्रवर्धितेनापि हरिणा ॥ रावण० ११७.

"। १८. रणदुर्जयो दशमुखः सुरा अवधात् त्रिभुवनस्य इमे ।
पतति अनर्थमिति स्फुटं विभीषणेन स्फुरिताधरं निःश्वसितम् ॥

२६३।६ र०।४।२८. २७४।१५ कु०। ३।६७

२७४ । १० र०। ७।११ ; २४ र० । ७।१३,

२७५।१ । र० ६।८० " । ६ कु०। ३।६८ ; " ११ मा०.मा०। १।३०.

" । २१ कु०। ५।८५ ; २७७।३ मा० मा०। ५।१८ ;

" । २३ अमरु० ३४.

२७८।३ विक्रीणाति माघमासे पामरो......दृष्टिं स सुमुंदे
श्यामलायाः स्तने नियच्छन् ॥

" । ६ प्रकटितं सौभाग्यं तान्तया वृषभगोष्ठमध्ये ।
दुष्टवृषभस्य शृङ्गे अक्षिपुटं कण्डूयन्त्या ॥

" । ९ पुलकं जनयन्ति दशकन्धरस्य राघवशराः शरीरे ।
जनकसुतास्पर्शप्रदग्धा इव करतला अर्द्धविमुक्ताः ॥

" ।११ उद्वहति नवतृणाङ्कुररोमाञ्चप्रसाधिताण्यङ्गानि ।
प्रावृड्लक्ष्म्याः पयोधरैः परिवेष्टितो विन्ध्यः ॥

२७९।१८ श० ; ५।२४ ; २८०।२० उ०।२।१० ; २८१।५ कु०। ३।३३.

२८२ । ११ श०। ४।१६ ; २८३।५ कु०। ३।७३ ; " । १० श०। ६।९.

२८३ । १९ श०। २।१० ; २८४।१ श०। ४।८.

२८४ । १७ र०। ६।१३ ; " । २२ श०। १।२१

२८५।१ वे०। ३।४१ ; " । ६ श०। ७।१९ ; " ।११ रत्ना०। ४।२१

२८६।१ कु०। ६।८४ ; " ।११ । उ० ५।२४ । २८७।५ । वे०। १।८.

२८७।१३ । उ०। ५।३५ ; २८८।३ । उ०। ३।४४ ; " ।११ श०। ४।१८.

२८८ । १९ मा० मा०। ५।३१ ; २८९।१, कि० ८।४५.

२८९ ।७ सहसा मा साध्यतां प्रियागमः तस्या विरहक्लिष्टायाः ।
अत्यन्तप्रहर्षेणापि या अकृता सा कृतवदेव ॥

२८८।१४ रत्ना०। ३।१३; "।२२ उ०। ३।५.

२९०।११ रत्ना०। ३।१७; "।१८ मा० मा०। ३।८।

२९१।१२. धरिणीघनस्तनमर्दनसुखनिपतितस्य भवतृपुथिकस्य। अवघट्टनाङ्करतथ्यावर्तितदिवसाः सुखयन्ति॥

"।१७। निद्रालसघूर्णमानवतंसवलदर्धतारकालोकाः। कामस्यापि दुर्निषह्या दृष्टिनिपाताः शशिमुख्याः॥

"।२३। अवस्वपिति दत्तप्रतीपक्षेपणं प्रशिथिलै रङ्गैः। निवर्तितसुरतरसानुबन्धसुखनिर्भरं स्नुषा॥

"।२६ रत्ना०। २९५।१ उ०। ५।१७.

२९५।११ वे०। ।१।३१. "।२४ कि०। १५।४.

२९६।२ कु०। ५। ५३६ "।५, मे०। ३।८६.

२९६।१२, उ०। ६।२६। "१८ श०। ५।३५. "।२२ मा० मा०। १।२९.

२९७६ उ०। १।३८; "।१९ र०। ७।१२।

"।२४ रन्धनकर्मनिपुणायाः (?) मांसरसरक्तपाटलसुगन्धम्।

मुखमारुतं पिबन् धूमायते शिखी न प्रज्वलति॥

२९८।१ श०। ७।१७. "।७ उ०। १।९. "।१३ उ०। ४।१८;

२९८।१८ कि०। ११।८. "।२२ र० १३।७२; २९९।१ र०। ८।६९.

२९९।६ उ०। ६।१८; "।१६ कि०। ८।२८. "।१८ मा० मा०। ८।५

"।२४। कु०।१।२९ ३००।१४र०। ३।४५. "।१९ कु०। ६।४५।

३००।२२. धनुषोऽर्पणवक्ष्ये रविविरचितकर्णावतंसकुप्ये चात्रे। बाष्पगुर्वी निपात्यते (?) वधूमुखे दृष्टिः॥

३०१।१ प्रभवन्ति एव पुरुषाः महिलानां किं खलु सुभग विदितोऽसि।

अनुरागगुलितायाः को दोषोऽभिजातः॥

३०१।६ कु०। १।४४. "।२४ र०।८।३७.

३०२।८ मा० मा०। ३।५. ३०३।६ शि०। ५।५०।

३०३।११. श०। १।१९. "।२० श०। १।१६. "।२४ वी०। १।३०।

३०४।३ वी०। १।२१. "।६ मा० मा०। १।१६।

"।१४ कु०। ३।५३. "।१७ कु०। ३।५४।

"।२० कु०। २।४२. "।२३ वि०। २६ ; ३०५।१ मा० मा० १।३३

३०५।१० कांदम्बलोचनानाम् उदंशुकमकटजघनानाम्।
अवगाहनमज्जन्तीनां स्तने कामो वहति चापम्॥

"।२० अद्य मया तेन विना अनुभूत सुखानि अनिशं स्मरन्त्या।
अभिनवमेघानां रवो निशामितो वध्यपटह इव॥

"।२६ एकस्मिन् ग्रन्थे स्मरेतिरित्यादयो विविसर्गा दृश्यन्ते॥

३०६।१ क्षणमात्रमपि न स्फुटति अनुदिवसदत्तगुरुसन्तापा।
प्रच्छन्नपापशङ्केव श्यामली अस्मद् हृदया हि॥

"।३ एवमेवाक्षतपुण्या अप्राप्तमनोरथा विवर्तेत्र।
जनवादोऽपि न जातस्तेन समं हलिकपुत्रेण॥

"।५ गोत्रस्खलनं श्रुत्वा अद्य मामि उत्सवदिवसे।
वध्यमहिषस्य मालेव मण्डनमस्या न प्रतिभाति॥

"।७ श्र०। १।३०।

"।१५ अद्य मया गन्तव्यं घनान्धकारे तस्य सुभगस्य।
आर्या निमीलिताक्षी पदपरिपाटिं गृहे करोति॥

"।२० नयनाभ्यन्तरघूर्णद्बाष्पभरमन्थरया दृष्ट्या।
पुनरुक्तप्रेक्षणीयया बालक किं यन्न भणितोऽसि॥

३०६।२३। सर्वस्मिन्नपि दग्धे तथापि खलु हृदयस्य निर्वृतिरेव।
यत् तेन नगरदाहे हस्ताद्धस्ति कुम्भो गृहीतः॥

३०७।१ यद् यत् करोषि यद् यद् जल्पसि यद् यन् नियच्छसि।
तत् तदनुशिक्षितया दीर्घो दिवसो न संपतति॥

"।५ मा० मा०। १।२६ ; "।२० कि०। ८।५०।

"।२३ शि०। ८।६४ ; "।२६ शि०। १०।५२।

३०८।८ कु०।७।१९ ; "।१३ कुं०। १।२९ ; "।१५ कि०। ८।१९।

"।१८ राजते प्रियपरिरम्भणप्रसारितं सुरतमन्दिरद्वारे।
हेलाहलहलायमानस्थूलस्तनभरे भुजलताकमलम्॥

३०९।६ तावदेव रतिसमये महिलानां विभ्रमा विराजन्ति।
यावन् न कुवलयदलसच्छायानि मुकुलन्ति नयनानि॥

"।१५ एकं प्रहारोच्चाटं हस्तं मुखमारुतेन वीजयन्।
सोऽपि हसन्त्या मया गृहीतो द्वितीयेन कण्ठे॥

"।२१ अयि देवर किं न प्रेक्षसे आकाशं किं मुधा प्रलोकयसि।
जायाया बाहुमूले अर्धचन्द्राणां परिपाटिम्॥

३१०।१३ का०

"।१८ रत्ना०।२।१ दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा।
प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं केवलमेकम्॥

"।२६ प्रत्युत्थिता न जल्पति गृहीता विस्फुरति चुम्बिता रुष्यति।
तूष्णींभूता नववधूः कृता वराकेन दयितेन॥

३११।५ मा० मा०।६. ९; "।६ मे०।२।४४।

"।१५ र०।८।४९। "।१९ कु०।४।९।

"।२३ कदलीगर्भसदृशे ऊरू दृष्ट्वा हलिकस्नुषायाः।
उच्छलति नखाङ्कलकाङ्क्षिणः स्वेदार्द्रितकरस्य॥

३१२।२१ पाणिग्रहण एव पार्वत्या ज्ञातं सखीभिः सौभाग्यम्।
पशुपतिना वासुकिकङ्कणे अपसारिते दूरम्॥

३१२।२६ उद्वहति दयितगृहीताधरोष्ठक्षीयमाणरोषप्रतिरागम्।
पानावसरन्मदिरं चषकमिव निजं मुखं बाला॥

३१३।१५ मे० २।४९; "।२३। कु०।३।३४।

"।२६ कु०।३।३७। ३१४—६।कु०।३।३८—९।

३१४।२२ मध्याह्नप्रस्थितस्यापि ग्रीष्मः पथिकस्य हरति सन्तापम्।
हृदयस्थितजायामुखमृगाङ्कज्योत्स्नाजलप्रवाहः॥

३१५।१ अधोमुखं (टिप्पी० २१) तिष्ठति जायाशून्ये घरे हलिकपुत्रः।

भर्तृचिह्ननिधानानीव रमितस्थानानि प्रेक्षमाणः ॥

" । १४। घ० । ६।४ ।

३१५।२४ । आदरप्रणामितोष्ठमघटितनासमसम्बलितनिटालम् ।
वर्णघृतलिप्तमुख्यास्तस्याः परिचुम्बनं स्मरामः ॥

३१६।१ । तापमपनयति न तथा चन्दनपङ्कोऽपि कामिमिथुनानाम् ।
यथा दुःसहे ग्रीष्मे अन्योन्यालिङ्गनसुखम् ॥

" ।४। यथा यथा अस्याः परिचुम्बति सुरतभरिते निधुवने दयितः ।
अक्षिणी उपरि उपरि तथा तथा भिन्ने विगलतः ॥

" ।७। मानद्रुमपरुषपवनस्य मामि सर्वाङ्गनिर्वृतिकरस्य ।
उपगूहनस्य भद्रं रतिताण्डवपूर्वरङ्गस्य ॥ णाडअ = नाटक for ताण्डव in some.

" ।१०। भ्रि० । १०।५४ ।

" । १६ । न्यासमिव सा कपोले अद्यापि तव दन्तमण्डनं बाला ।
उद्भिन्नपुलकपरिवेष्टपरिगतं रक्षति वराकी ॥

३१६ ।२२। दन्तक्षतं कपोले कचग्रहोद्वेल्लितो धम्मिल्लः ।
परिघूर्णिता च दृष्टिः प्रियागमं साधयति वध्वाः ॥

" ।२५। आर्यया नवनखक्षतनिधिरक्षणे गुरुयौवनोत्तुङ्गम् ।
प्रतिमागतनिजनयनोत्पलं चितं भवति स्तनपट्टम् ॥

३१७।२। दरवेपमानोरुयुगलासु मुकुलिताक्षीषु लुलितचिकुरासु ।
पुरुषायितासु कामः प्रियासु सज्जायुधो वसति ॥

" ।५। = १५७।१० ।

" । ११ । = १६२ । ५ । =

" ।१४। अद्यापि स्वेदजलार्द्रं प्रत्येति न तस्या हलिकस्नुषायाः ।
फल्गूत्सवकर्दमः यस्तया दत्तः स्तनोत्सङ्गे ॥

" ।१७। तेन हिरण्यवलयाया दत्तः प्रहारोऽस्याः स्तनपट्टे ।
ग्रामतरुणीभिरद्यापि दिवसं परिपालिता भ्रमति ॥

" । २२ । सा त्वया स्वच्छन्दत्तं फल्गूत्सवकर्दमं स्तनोत्सङ्गे ।
परिकुपिता इव साधयति श्लाघिनी ग्रामतरुणीनाम् ॥

" ।२४ । यदि स न वल्लभ एव नामग्रहणेन तस्य सखि कथम् ।
भवति मुखं ते रविकरस्पर्शविसंस्थमिव तामरसम् ॥

३१८।१ । स्वेदार्द्रितसर्वाङ्गी नामग्रहणेन तस्य सुभगस्य ।
दूतीं च प्रहिण्वती तस्यैव धराङ्गणं प्राप्ता ॥

" ।३ । कथं नु गता कथं दृष्टा, किं भणिता किं च तेन प्रतिपन्नम् ।
एवमेव न समाप्यते इति पुनरुक्तजल्पमानायाः ॥

" ।६ । वेपमानस्विन्नकराङ्गुलिपरिग्रहस्खलितलेखनीमार्गे ।
स्वस्तिरेव न समाप्यते इति प्रियसखि लेखे किं लिखामः ॥

३१८।३ । भि० । १०।६९ ।

३१८।१२ । भवत्यधिकस्य जाया आमोचणजीवधारणरहस्यम् ।
पृच्छन्ती भ्रमति गृहं गृहात् प्रियविरहसाध्वसा ॥

" ।२६ । किं न भणितोऽसि बालक ग्रामणीधूतया (दुहित्रा)
गुरुजनसमक्षम् । अनिमिषवङ्क (वक्र) वलद्वदननयनार्द्धदृष्टिभिः ॥

३२०।४ । अनुक नाहं कुपिता उपगूहसि किं मुधा प्रसादयसि ।
तव मन्युसमुत्पन्ने न मम मानेनापि न कार्यम् ॥

" । १४ । समसौख्यदुःखसंवर्त्तितानां कालेन रूढप्रेम्णाम् ।
मिथुनानां म्रियते यत् तत् खलु जीवति इतरत् मृतं भवति ॥

" । १६ । मा० । मा० ४।७।

३२०।२६ । कुत्र आगतः प्रिय आर्यपुत्र आर्येण कति दिनानि भवन्ति ।
एक एतावद् भणित्वा मोहं गता बाला ॥

३२१।१२ । मामि हृदयमिव पीतं तेन यूना मज्जमानायाः ।
स्नानहरिद्राकटुकं अनुस्रोतो जलं पिबता ॥

" ।१५ । सत्यं जानाति द्रष्टुं, सदृशे जने युज्यते रागः ।
म्रियतां न त्वां भणिष्ये मरणमपि श्लाघनीयमस्याः ॥

" । १६ गृहपतिसुतेन समयं सर्वमलोकमिव किं विचारयसि ।
धन्याया हलिककुमार्याः स्थाने जनवादः ॥

३२२।१५ कुपिता च सत्यभामा समेऽपि वधूनां केवलमानचरणे ।
प्रकटितहृदयसारः प्रेमसक्तृष्णः प्रवर्तते मनुजः ॥

३२३।१२ विगलितवियोगवेदनं तत्क्षणप्रभ्रष्टरामकरणायासम् ।
जनकतनयया केवलं लब्धं मूर्च्छानिमीलिताक्षया सुखम् ॥
रावण० ११।६८।

"।१६ रावण० ११।७८। "।२०। कु०।४।२०

"।२४ उ०।३।३१। ३२४।१७ र० २।१६.

३२४।२१। अनुमरणप्रस्थितया प्रत्यागतजीविते प्रियतमे ।
वैधव्यमण्डनं कुलवध्वाः शोभनकं जातम् ॥

३२५।६ अनुनीय क्षणलब्धसुखे पुनरपि संभरितमन्युदूनविह्वले ।
हृदये मानवतीनां चिरेण पतनगुरुः प्रसर्पति रोषः ॥

"।१० मे०।२।४६ ; "।१७ र०।८।६५.

"।२३ मुखेप्रचकः पतिरस्याः सापि खलु प्रियरूपदर्शनोन्मत्ता ।
द्वावपि कृतार्थौ पृथिव्यां पुरुषमहिलानामिति मन्यते ॥

३२६।१ कु०।५।८६. "।७ र० ६।८५. "।१३ कु०।७।६५.

३२७।१८ कुर्वन्ति ये मुहूर्तं कुपिता दासवत् ते प्रसादयन्ति ।
ते एव महिलानां प्रियाः शेषाः स्वामिन एव वराकाः ? ॥

"।२५ सुरकुसुमैर्यदि कलुषितं यदि तैरेव पुनः प्रसादयामि त्वाम् ।
ततः प्रेम्णः सदृशोऽर्हि अपराधस्य च न मे कृतमनुरूपम् ॥

३२८।१५ श०।७।२१. "।२० वि०।४।६६.

३२६।५ वि०।४।६७. ३३०।५ कु०।७।२८. कु०।७. "।१५३.

३३७।६ लोकारूढमधुमदा क्षणप्रह्लादा वराकदत्तोल्लापा ।
हसित्वा संस्थाप्यते प्रियेण संभरितलज्जिता कापि प्रिया ॥

३३८।४ यथा यथा जरापरिणतं भवति पत्युः गात्रं विरूपमपि ।

कुलपालिताया स्तथा तथा अधिकतरं वल्लभो भवति ॥

" ।१० परिखाः कर्त्तव्यं बहलं प्रियतमे कुर्वंति ।

अक्षतार्थान्यपि जातानि झटिति शिथिलितान्यङ्गानि ॥

" ।१३ तान्ननुखकुचाभोगा यथा यथा स्तना क्रीडन्ते कुमारीणाम् ।

तथा तथा लब्धावास इव मन्मथो हृदयमाविशति ॥

३३८।१८ वौ० । १।२१. " ।२२ । वि० । १।१८.

३३८।११ अगणितशेषयुवा बालक अपक्रान्तलोकमर्यादा ।

अथ सा भ्रमति दिङ्मुखप्रसारिताक्षी तव कृतेन ॥

३३८।२५ र० । १२।८८. ३४०।१ र० । १२।५८.

३४०।३ र० । १२।७८. " । १७ मा० मा० । १० २१ ।

" ।२२ कथं न मध्य अस्याः कन्दोट्टदलसदृक्षैः ।

अक्षिभि र्यो न दृश्यते घनस्तनकावरुद्धप्रसरैः ॥

" ।२५ र० । १५।१. ३४१।४ मद्दाना० । ६।४०.

३४१।१३ वे० ।२।१६. " । २३ । मद्दाना० । ?? " ।५ ;

३४२।६ वौ० । ३।२४ ; " ।११ रत्ना० । ?? " ।१६ । उ० । १।३७.

३४३।८ मद्दाना० । ३।५० ; " ।१३ । अमरु० । १६ ; " । २६।म० ।

३४४।२१ = ३३७।२८ । ३४५।१ = २१२।१६.

" ।१० कस्य करः बहुपुण्यफलैकतरोस्त्वया निधीयते ।

स्तनपरिणाहे मन्मथनिधानकलश इव प्ररोहः ॥

३४६।११ तथा सा जानाति जायालोके प्रच्छन्नमविनयं कर्तुम् ।

यथा प्रथममिव लिख्यते मध्ये चरितवतीनाम् ॥

३४७।३ अथ सा तत्र तत्रैव वाणीरवने चुम्बसङ्केता ।

तव दर्शनं विमार्गति प्रभ्रष्टनिधानस्थानेव ॥

" ५ । एष्यति प्रिय इति निमिषमिव जागृतं यामिन्याः प्रथमार्द्धम् ।

शेषं सन्तापपरवशाया वर्षमिवापक्रान्तम् ।

" ।१८ = १८०।४। " ।१५ = २१७।२२ ।

"२३। मच्छ० ८।२१ परिहृधासि लम्बदशान्त्रिमाल प्रावारकं चूलघंतेर्यु तम्। मांसञ्च खादितुं तथा तुष्टिं कर्तुं, गुरुगुलु गुलु, गुलु गुलति।

३४८।४ शौ० ४।११

३४९।१ उ० ९।१ "।३२।५। र० १२।५३।८ मा० मा० ११ मा० मा० ३।१।१५। रावण० ११०।९१८ गेण्हइ for घेप्पइ।

३५०।१ वीर० १०।३४; "१११ र० १०।१३;—१४ र० १३।३२. २५ र० १६।४;—२५। मा० मा० २।११। ३५१।४ कि० १४।१४; १० वीर० ५।५१; १७ म० १२।७।२० रत्ना० २।२०; २५ कु० ।१।५०।

३५२।२ रावण० ११।१०५; "।५ वि० २।३।; ८. कु० १०।३१. "।११। अम० १५; १९। र० ६।६७; २२ कु० ३।७५।

३५३।१-४ कु० ५।६४-८२; १५ म० ७।३१; २० र० १४।८७।

३५४।२ रावण० ६ वेपते यस्य सव्रीडं वलितुं महति पुलकाचितस्तनकलसम्। प्रेमस्वभावविमुषितं द्वितीयावकाशगमनोत्सुकं वामार्धम् ॥

—२० र०।३।७०।; २५ मा० ४।२१; ३५५।४ उ० १।३१ ३५७।२०—२५.२।१५।३५८।२५ वी० १।५५।

३६०।३ सरासारसरासा सोल्लासकमलभोजना;
सरासारसरासा सारससमानकूजिता।

३६०।१७ न खलु केवलं दीपशिखासदृशैः चम्पकैः प्रतिपन्नम्।
कज्जलकार्यमपि कृतमाश्रमद्भिर्भ्रमरैः ॥

३६२।१६। कि० ५।३० ; ३६४।१६ वी० ५।२२।

३६६।७ उ० ६।११।; ३६७।२१ कि० ५।३३।

३६८।२१ तस्या दर्शनसुभगे प्रणयस्खलनजनितो मुखे मनोहरे।
रोषोऽपि हरति हृदयं मृगाङ्क इव मृगलाञ्छने निषण्णः ॥

३७०।७ किं गुरुजघनं भर इति भावयतः करतलावद्धलिकया।
विधेः खाताङ्गुलिस्तनविभ्रमं वहति मध्यत्रिवली ॥

"।१३ रत्ना० २।१०।

३७१।८ स्तोकापकृष्टरोषं स्तोकपरिवर्त्तमानप्रहर्षम् ।
भवति प्रदूषणपाथं उभयरसायत्तविभ्रमवत्या ? मुखम् ॥

३७२।२ घोरा: सभयसतृष्णां पुनः पुनः प्रेषयन्ति दृष्टीः ।
अहिरक्षितनिधिकलशे इव प्रौढमहिलास्तनोत्सङ्गे ॥

—।२५ र० ।११।२० ; ३ ७३।८ अमरु २. "।२२ मा० । मा० ।५. १४.
३७४।२६ उ० १।३१. ३७८।२३. रत्ना० । १।७. ३७९।१६
वे०।१. ६ ; ३८०।८ वेणी० । ३।४१ ; "।१५ । मा० मा० । ६।१ ;
२१। र० । ७।६७ ; २६ । कु० । ५।३० ; ३८१।४ वी० । ३।४८.
"।८ कि० । १०।४ "।१ वे० ३।३५ ; "।१७ कि० । १५।२.
३८२।६ उ० १।२३ ;